ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ
Ч. 39

Митрополит Іларіон
(Проф. д-р Іван Огієнко)

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Том I

А — Д

Накладом Товариства „Волинь"
ВІННІПЕГ — 1979 — КАНАДА

RESEARCH INSTITUTE OF VOLYN
No. 39

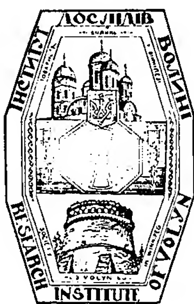
Metropolitan Ilarion

ETYMOLOGICAL AND SEMANTIC DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Edited by
G. MULYK-LUTZYK

Vol. I

А — Д

Published by Society of Volyn

WINNIPEG — 1979 — CANADA

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ
Ч. 39

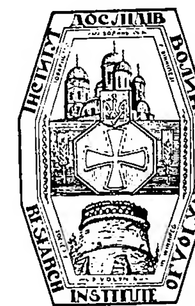
Митрополит Іларіон

ЕТИМОЛОГІЧНО-СЕМАНТИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

За редакцією
ЮРІЯ МУЛИКА-ЛУЦИКА

Том I

А — Д

Накладом Товариства „Волинь"

ВІННІПЕГ — 1979 — КАНАДА

Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Man., Canada

ПЕРЕДМОВА

„Етимологічно-семантичний словник української мови” в контексті лексикографічних праць його автора

Цього року сповнилося 70 років від часу появи друком першої праці митр. Іларіона (в мирі — проф. д-ра Івана Огієнка) на тему лексикографії. Це була рецензія (п. з. „Як складати словники”) на „Українсько-російського словника” В. Дубровського. Ця обширна стаття була поміщена в IV книзі журналу „Літературно-Науковий Вістник” 1909 р.

Року 1980-го сповниться 70 років від часу появи друком того першого словника, автором якого був проф. І. Огієнко.

За життя автора було видано в книжковій формі десять його словників, а саме:

1. „Словарь неправильныхъ, трудныхъ и сомнительныхъ словъ”. (Київ, 1910 р.).

2. Словарь удареній въ русскомъ языкѣ и правила русскаго ударенія. (Київ, 1911).

3. Словарь неправильныхъ, трудныхъ и сомнительныхъ словъ, синонимовъ и выраженій въ русской рѣчи. (Київ, 1912).

4. Словарь общеупотребительныхъ иностранныхъ словъ въ русскомъ языкѣ (з статтями). (Київ, 1912).

5. Орфографическій словарь. (Київ, 1914).

6. Словарь военно-историческіхъ терминовъ. (Київ, 1914).

7. Український правописний словник (менший). (Львів, 1923).

8. Український стилістичний словник. (Львів, 1924).

9. Український правописний словник (більший). (Львів, 1925).

10. Словник мови Тараса Шевченка. (Виданий накладом Т-ва „Волинь” у Вінніпезі 1965 р.).

Крім цього він склав короткого словника старослов'янської мови, що є в прилозі до його праці „Пам'ятки старослов'янської мови X - XI ст." (Варшава, 1929), а в журн. „Рідна Мова" (що виходив у Варшаві в 1933-1939 роках) був надрукований його короткий етимологічно-семантичний словник української мови.

Почавши з 1911 р., коли в журналі „Русскій Филологическій Вѣстникъ (том 66, книги 3-4, 1911 р., Варшава) була опублікована його стаття „Къ вопросу объ иностранныхъ словахъ вошедшіхъ въ русскій языкъ при Петрѣ Великомъ", проф. І. Огієнко впродовж дальшої своєї праці написав багато наукових розвідок на спеціяльні теми, що відносяться до різних родів матеріялів для словників.

Другою розвідкою на тему чужих слів була його праця „Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ. Исторія проникновенія заимствованныхъ словъ въ русскій языкъ". (Київ, 1914).

Стаття п. з. „Наголос чужих слів в українській літературній мові" (у Календарі „Дніпро" 1925 р.) — це та перша наукова розвідка митр. Іларіона, що відноситься до партикулярних матеріялів для словника української мови.

До слова кажучи, в історії української лексикографії проф. І. Огієнко був тим першим українським ученим, що особливу увагу звернув на потребу вивчення українських наголосів.

Між складеними ним словниками немає такого, в якому не були б подані наголоси заголовних слів (тут є й наголосові дублети), і, звичайно, цією прикметою характеризується реєстрова частина й ось цього словника.

Проф. І. Огієнко є автором першої в нас фундаментальної праці на тему українського наголосу. Це монографія „Український літературний н а г о л о с" (Вінніпеґ, 1952), до якої доданий словник з позначенням літературних наголосів.

**
*

Багато наукових розвідок на тему походження й значення різних слів проф. І. Огієнко опублікував у журналі „Рідна Мова".

Пізніше, коли проф. І. Огієнко вже був у духовному сані (митрополит Іларіон), він у журналі „Слово Істини" (що він видавав у Вінніпезі в 1947-1951 роках) опублікував низку розвідок на тему походження й значення деяких слів, що належать до біблійного лексикону. Розвідки митр. Іларіона на теми етимології й семасіології деяких слів є також у журналі „Наша Культура", якого він видавав у Вінніпезі в 1951-1953 роках. (Цей журнал був продовженням журналу „Наша Культура", якого проф. І. Огієнко видавав у Варшаві в 1935-1937 роках).

У журналі „Віра й Культура" (що виходив у Вінніпезі від листопада 1953 р. до грудня 1967 року) митр. Іларіон (проф. І. Огієнко), редактор цього періодика (що був органом Науково-Богословського Товариства), опублікував чимало наукових статтей на тему походження багатьох слів.

**
*

Коли не брати до уваги того словничка, що доданий до підручника „Український правопис із словничком", що проф. І. Огієнко опублікував у Львові 1925 р., і того словника, що доданий до монографії „Український літературний наголос" (1952), а також того словника, що надрукований у журн. „Рідна Мова", і того, що в прилозі до „Пам'яток старосл. мови X-XI ст.", а тільки враховувати словники в книжковій формі, то автор опублікував їх десять.

Між тими науковими працями митр. Іларіона, що досі неопубліковані, є „Стилістично-граматичний словник української мови", „Фразеологічний словник української мови", „Географічні назви в українській мові", „Гебрейські слова в українській мові" й „Життя слів. Семасіологічні нариси".

Усі ці праці згадані в монографії інж. А. Нестеренка „Митрополит Іларіон — Служитель Богові й Народові. Короткий нарис його життя й діяльності". (Вінніпеґ, 1958). Список тих праць, що до 1958 р. не були надруковані, інж. А. Нестеренко подав на основі інформацій їхнього автора.

Крім „Словника мови Тараса Шевченка" (що в цій монографії інж. А. Нестеренка (з 1958 р.) фіґурував у списку ненадрукованих праць, а був він згодом (ще за

життя митр. Іларіона) виданий Інститутом Дослідів Волині в Вінніпезі, жодна інша з вищезгаданих його мовознавчих праць досі ще не була опублікована.

**
*

У тій частині спадкової маси, що митр. Іларіон у своєму тестаменті записав Товариству „Волинь" у Вінніпезі (була це частина його рукописів і його надрукованих наукових праць), був рукопис п. з. „Етимологічно-семантичний словник української мови".

Історія тих процедуральних перипетій, яких зазнав цей словник (у формі рукопису) від часу упокоєння митр. Іларіона (29 березня 1972 р.) до часу передачі його Товариству „Волинь" у Вінніпезі, залишила на ньому свої сліди. Картки з авторовими поясненнями скорочень назв усіх тих джерел, якими користувався автор у процесі писання словника, зникли. Картки з поясненням скорочень номенклятури також пропали. Багато сторінок опинилося в хаосі перемішання. Пропала чимала кількість карток цього рукописа. Про це свідчить той факт, що в багатьох випадках бракує або початкових, або кінцевих карток з поясненням походження й значення деяких слів.

Про те, що складання цього „Е.-с. словника укр. м." було закінчене після 1958 р., свідчить той факт, що на тому списку своїх недрукованих праць, що автор 1957 р. вислав до США інж. А. Нестеренкові, назви цього словника не було. Не було її на цьому списку й 1958 р., коли друкувалася вищезгадана монографія про митр. Іларіона. Ці факти свідчать, що в 1958 р. складання цього словника ще не було закінчене.

Про той факт, що митр. Іларіон складав цього словника, точніше стало відомо, коли він почав друкувати його в журналі „Віра й Культура".

У числах за червень-липень 1964 р. цього журналу була надрукована його початкова частина від **а** до **абшид,** а перервалася вона на слові **аякси** в числі „Віри й Культури" за листопад 1965 р.

„Віра й Культура" після того виходила ще два роки, але продовження цього словника в дальших числах (після листопада 1965 р.) цього журналу вже не було.

Митр. Іларіон, що був перевантажений працею (в Українській Греко-Православній Церкві в Канаді, якої він був первоієрархом, на Богословському факультеті Колегії Св. Андрея, в Відділі слов'янознавства Манітобського університету й б. ін.), почав дедалі більше підупадати на здоров'ї.

Усі ці обставини, а головно загрозливий стан здоров'я митр. Іларіона, не дозволяли нижчепідписаному цікавитися причиною припинення друку цього словника.

І тільки по смерти митр. Іларіона, коли рукопис був переданий Т-ву „Волинь", виявилося, що він ще не був готовий до друку. Чимала його частина являла собою тентативні нотатки, які треба було оформити для друку.

Це значить, що митр. Іларіон, коли рішився друкувати його в „Вірі й Культурі", мусів для кожного числа цього журналу готовити до друку частинку цього словника. Але по 16-х місяцях (від червня 1964 р. по листопад 1965 р.) цю працю він мусів припинити, як видно — через затяжну недугу.

Вище було сказано, що 1958 р. на списку недрукованих праць митр. Іларіона ще не було „Етимологічно-семантичного словника української мови". А цей факт свідчить, що складання його ще не було закінчене, і то тоді, коли стан його здоров'я почав підупадати, і лікарі радили йому значно зредукувати свою працю. Але митр. Іларіон поступав навпаки: він почав працювати ще більше; він спішився, щоб закінчити ті свої твори, які ще не були закінчені. А було їх чимало.

Поспіх праці подекуди позначився й на рукописі „Етимологічно-семантичного словника української мови".

У ньому є такі гаслові картки, на яких — через переочення, в поспіху — не подані вияснення їхніх етимологічних і семасіологічних аспектів, але їхній історичний аспект був зілюстрований цитатами з старої книжної мови українців.

При деяких українських словах через поспіх були пропущені їхні старослов'янські відповідники, які, як правило, подаються в цьому словнику.

Митр. Іларіон, звичайно, пильнував лінії розмежування між архаїзмами, діялектизмами, локалізмами та укра-

їнськими літературними словами. Але в деяких випадках факт цього розмежування через поспіх не був відмічений.

Ці й тому подібні проріхи формально-технічного характеру, що в більшій чи меншій мірі належать до прикмет начерку цього роду наукових праць, і є одним з аспектів праці при підготові їх до друку.

Коли митр. Іларіон почав був друкувати цього словника в журн. „Віра й Культура", він запрезентував його як „друге видання" цієї праці — мабуть, з уваги на той перший „Етимологічно-семантичний словник української мови", що був друкований в журналі „Рідна Мова" (у Варшаві в 1933-1934 р.).

Одначе вставки (в формі друкованих витинків з цього „Е.-с. словника укр. м.", що був друкований в „Рідній Мові"), становлять собою тільки малу частину матеріялу цього нового (значно більшого) „Е.-с. словника укр. м." митр. Іларіона. Ці вставки з журн. „Рідна Мова" вирізняються головно тим, що статті, якими супроводяться реєстрові слова, досить обширні, а деякі з них — це невеличкі наукові трактати.

У рукописі вияснення походження й значення деяких слів відрізняються від того вияснення, що подане у вставках з журн. „Р.М.". (Звичайно, в таких випадках при підготові до друку треба було акцептувати вияснення новіше — другої редакції, а давніше вияснення вилишити).

Деякі норми правопису вставок з журн. „Рідної Мови" (з 1933-1939 р.) треба було приноровити до тих правописних норм, що наявні в тих працях митр. Іларіона, які були написані по Другій світовій війні, — а це тому, що на цих вставках (витинках з журн. „Р.М.") не було подано їхнього джерела, і тому їх не можна було трактувати як цитати. (Усі вони тут подані **verbatim**).

Грецьке письмо, яким у цьому „Е.-с. словнику укр. мови" написані грецькі слова, треба було транслітерувати латинкою — з технічних друкарських причин. З тих самих причин треба було писати згідно із східньослов'янською вимовою дві старослов'янські букви: великий юс тут заступлений буквою **у**, а малий юс — буквою **я**.

Дуже мало гебрейських слів у цьому „Е.-с. словнику укр. мови" написані гебрейським письмом. Їх також — з технічних друкарських причин — треба було транслітерувати латинкою.

Одною з прикмет нового „Е-с. словника укр. мови" є наявність великої кількости ономастичних матеріялів і слів з біблійного лексикону.

Митр. Іларіон, перекладаючи (в 1921-1940 роках) Біблію на українську мову (Старий Заповіт з гебрейської мови, а Новий Заповіт — з грецької), склав свій біблійний лексикон і включив його в новий „Е.-с. словник укр. мови".

До тих новалій, якими новий „Е.-с. словник укр. м." відрізняється від свого прототипа з журн. „Р.М.", належить також той факт, що багато західньоукраїнських слів заклясифіковано не як діялектизми, а як синоніми їхніх східньоукраїнських літературних відповідників.

Хоч він був складений в приблизно 1933-1964 рр., правопис у ньому частково відхилений від тих правописних норм, що, почавши з 1945 р., зобов'язують в Україні. (Це т. зв. „новий академічний правопис"). Правопис у цьому словнику також не цілком згідний з тією правописною системою, що була укладена конференцією українських мовознавців у Харкові 1927 р., і що згодом стала відомою як „академічний правопис" з 1929 року, що його також акцептували УВАН і НТШ на еміграції.

Свої застереження щодо цих обидвох правописних систем митр. Іларіон висловив у своїй праці „Наша літературна мова, — як писати й говорити по-літературному". (Вінніпеґ 1950).

Тому що цей словник виходить друком з уваги на його лексикографічний (а не ортографічний) аспект, і тому що його видання має документаційний характер, як видання частини рукописної спадщини митр. Іларіона, автентичність правописної системи в ньому (напр. буква **ф** в вимові грецької т е т и, **г** в вимові гр. ґ а м и й латинського **g**, **л** (тверде) в вимові лат. **l** і т.д.) при підготові його до друку залишилася тут збереженою.

Юрій Мулик-Луцик

Вінніпеґ,
1 листопада 1979 р.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ*

Алф. XVIII ст. — Алфавитъ (з XVIII ст.).

Акад. Сл. — Русско-украинский словарь (академічний). Видання Академії Наук СССР. (Почав виходити 1924 р., але на 6-му томі його друкування було припинене наказом влади).

Азб. поч. XVIII ст. — Азбуковникъ (з початків XVIII ст.).

А. Свид. — Анатоль Свидницький. „Люборацькі". (Повість).

АЗР — Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи.

А. Чайк., Мал. — Андрій Чайковський, „Малолітній". (Повість).

Акты Зап. Рос. — Див. АЗР.

Алек. — Д. И. Алексеев, П. Г. Гозман, У. В. Сахаров, Словарь сокращений русского языка. Москва, 1962.

Архивъ Ю.З.Р. — Архивъ Юго-Западной Россіи.

Афан. Никит. — Афанасій Никитинъ, „Написаніе Офонаса". (Текст цього твору подав Софійській Современникъ під 1475 р. (Полное Собраніе Русскіхъ Лѣтописей. Т. IV).

Б. Гр., Сл. I — Борис Грінченко, Словарь української мови — Украинско-русскій словарь. Ч. I. Київ, 1909.

Бир. Володимир Бирчак, Василь Ростиславич. (Повість).

Брюк., Сл. — Alexander Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego. Krakôw, 1927.

Вільде, Х. — Ірина Вільде, „Химерне серце". (Збірка новель).

Вовчок, П. — Марко Вовчок, Повістки (народні оповідання). Т. I.

Воропай — Олекса Воропай, Звичаї нашого народу. Мюнхен, 1958-1966.

Г. Барв. — Ганна Барвінок, „Оповідання з народніх уст".

Даль — В. Даль, Толковый словарь живаго русскаго языка. Москва, 1867.

Дм., Сл. — Н. К. Дмитриев, Русско-башкирский словарь. Москва, 1940.

Енеїда — Іван Котляревський, „Енеїда".

Енц. укр. I — Енциклопедія українознавства. Ч. I. (Видання НТШ).

Етн. зб. — Етнографічний збірник (Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові).

Жал. Гр. Казимира 1340 — Жаловальна грамота короля Казимира з 1340 р.

---

* Тут подані тільки ті джерела, що в словнику позначені скороченнями. Відтворення повних назв джерел на основі скорочень зроблені редактором цього словника, тому що в рукописі не було ключа до абревіятури назв джерел.

[illegible]
німецький словар. Львів, 1882-1886.

Зб. 1073 — Збірник князя Святослава з 1073 р.

Зах. Б. — Іван Франко, „Захар Беркут". (Повість).

ЗОЮР — Записки о Южной Руси (2 томи). Видав П. Куліш у Петербурзі в 1856-1857 рр.

Іпат. Літ. — Іпатський Літопис.

Ів. Виш. — Іван Франко, „Іван Вишенський". (Поема).

І. Нечуй-Л., К. — Іван Нечуй-Левицький, „Кайдашева сім'я". (Повість).

І. Фр., Пр. — Іван Франко, Галицько-руські народні приповідки. Львів, 1901.

Калин. — Російсько-український словник. Під редакцією М. Я. Калиновича. В-во АН УРСР. Київ, 1956.

Катих. 1645 р. — Катихізис з 1645 р.

Київ. Арх. Григ. — Київський архимандрит Григорій, „Похвала преподобному отцю нашему Феодосію". (XI ст.).

Ключ роз. — Йоанікій Галятовський, „Ключъ разумѣнія". (Проповіді й додаток п. з. „Наука албо способъ зложеня казаня"). Київ, 1659.

Коц., Т. — Михайло Коцюбинський, „Тіні забутих предків".

Крех. Ап. 1560-их рр. — Крехівський Апостол з 1560-их рр.

К. Дось. — Пантелеймон Куліш, „Досвітки. (Думки й поеми)".

Лавр. — Лаврентіїв Літопис.

Лекс. 1627 — Памва Беринда, „Лексиконъ славенороссkій и именъ тлъкованіе". Київ, 1627.

Леп., З гл. — Богдан Лепкий, „З глибин душі". (Збірка поезій).

Linde — S. B. Linde, Słownik języka polskiego. Warszawa, 1807-1814.

Мак. — Осип Маковей, „Ярошенко". (Повість).

Мак., Пр. — Осип Маковей, „Прижмуреним оком". (Збірка оповідань).

Мал. Енц. — Малая советская энциклопедия. Москва, 1928-1931.

Мат. Срезн. — Измаилъ Срезневскій, І. Матеріалы для справочнаго и объяснительнаго словаря и грамматики. Петербург, 1854-1856. ІІ. Матеріалы для древнерусскаго языка. Петербург, 1854-1856.

Мл. Св. — В. П. Милорадовичъ, Свадебныя пѣсни въ Лубенскомъ уѣздѣ, Полтавской губерніи. („Кіевская Старина". Київ, 1902).

Метл. П. — Амвросій Метлинскій, Народныя южнорусскія пѣсни. Київ, 1854.

Нов. Зав. в пер. Кул. — Святе Письмо Нового Завіту. Переклали вкупі П. А. Куліш и д-р Н. П. Пулюй. Львів, 1880.

Номис, Пр. — М. Номис, Українські приказки, прислів'я і таке інше. Петербург, 1864.

Новг. Літ. — Новгородський Літопис.

О. В. — Остап Вишня, „Літературні усмішки", „Лицем до села", „Українізуємось".

Остр. Єв. 1056 — Остромирова Євангелія (з 1056-1057 рр.).

Орф. сл. І. Кириченка — Іван Кириченко, Орфографічний словник. Вид. Академії Наук УРСР. Київ, 1955.

Пан Тадеуш — Адам Міцкевич, „Пан Тадеуш". (Переклав Максим Рильський).

Під тих. в. — Борис Грінченко, „Під тихими вербами". (Повість).

Плав. — Володимир Плавюк, Приповідки або українсько-народна філософія. Едмонтон, 1946.

Пов. вр. л. — Повѣсть временныхъ лѣтъ.

Преобр. — О. Г. Преображенскій, Этимологическій словарь русскаго языка. Москва, 1910-1914. (Доведений до слова „сулея"). Закінчення цього словника вперше видали в Москві 1949 р.

Пересоп. Єв. — Пересопницька Євангелія (1556-1561).

Патер. Син. XI — Патерик Синайський з XI ст.

Пісні Макс. — Мих. Максимовичъ, Украинскія народныя пѣсни. Москва, 1827, 1834, 1849.

Палом. Данила — „Житие и хождение Данила руськия земли игумена" з XI ст. (Твір популярно відомий як „Паломник" Данила).

Павл. — Александръ Павловскій, Грамматика малоросійскаго нарѣчія". (У прилозі „Краткій малороссійскій словарь"). Петербург, 1818.

Руд. — Микола Руденко, „Остання шабля". (Повість).

Рудов. — Й. Рудович, Біблійна історія. Львів, 1917.

Рудч. К. — Иванъ Рудченко, Народные южнорусскіе сказки. Київ, 1869-1870.

Р. М. — „Рідна Мова" — журн., що його видавав проф. Ів. Огієнко в Варшаві в 1933-1939 рр.

Синонима пол. XVII в. — Синонима славенороссская (з половини XVII ст.). П. Житецький надрукував цей лексикон у журн. „Кіевская Старина" 1888 р.

СС. — Р. Смаль-Стоцький, „Українська мова в Советській Україні". Нью-Йорк, 1969.

Сл. п. XVIII в. — Див. Азбуковникъ з поч. XVIII ст.

Соляр. — П. Ф. Солярскій, Опытъ библейскаго словаря собственныхъ именъ. Петербург, 1879-1887.

Лекс. 1596 р. — Лаврентій Зизаній, Наука ку читаню и разумѣню писма словенского. (У прилозі — Лексисъ). Вильно, 1596.

Сл. о п. І. — Слово о полку Игоревѣ (з XII ст.).

Сл. разнояз. п. XVIII ст. — Словарь разноязычной (з почат. XVIII ст.).

Ст. або Стельмах — Михайло Стельмах, 1. „Хліб і сіль", 2. „Людська кров", 3. „Велика рідня". (Трилогія).

Ст. М. Пр. — Олекса Стороженко, „Марко Проклятий". (Поема).

Ст. С. — Василь Стефаник, „Сини". (Оповідання).

Тимашевъ — Кузьма І. Тимашевъ, Сборникъ (з кінця XVIII ст.) — Релігійні гимни, молитви, імена святих, пояснення значень чужих імен, чужі слова і т.д.

Тим. — Євген Тимченко, Історичний словник українського язика. 2-ге вид. Київ, 1930-32.

Тим. Сл. — Евг. Тимченко, Русско-малороссійскій словарь. Київ, 1899.

Трубачев — О. Н. Трубачев, История славянских терминов родства. Москва, 1968.

Укр. рус. — Українско-русский словарь. АН УССР. Київ, 1953-1963.

Уч. Єв. XVI — Учительна Євангелія з XVI ст.

Фас. — М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Т. І. Москва, 1964.

Ф. Колесса, Д. — Філарет Колесса, Українські народні думи. Львів, 1920.

Филин — Ф. П. Филин, Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи. Ленинград, 1949.

Фр., Зах. Б. — Іван Франко, „Захар Беркут". (Повість).

Фр., З в. — Іван Франко, „З вершин і низин". (Поезії).

Харчук — Борис Харчук, „Волинь". (Повість).

Хотк. — Гнат Хоткевич, „Камінна душа". (Повість).

Чайк. М. — А. Чайковський, „Малолітній". (Повість).

Чужб., Сл. — А. Афанасьевъ-Чужбинскій, Словарь малорусскаго нарѣчія. (Собраніе сочиненій. Т. IX, Петербургъ. 1892).

Шахматов — А. Шахматовъ, Словарь русскаго языка. (1891-1910). — Він був редактором тільки деяких частин цього словника.

Шан. — Н. М. Шанский, Этимологический словарь русского языка. Т. І. Москва, 1963.

Шейк. Сл. — К. Шейковскій, Опытъ южно-русскаго словаря. Москва, 1884-1888.

Шиян — Анатолій Шиян, „Гроза". (Повість).

Щур., Рол. — Василь Щурат, „Пісня про Ролянда". (Укр. переклад).

Ян. В. — Юрій Яновський, „Вершники". (Повість).

ПОЯСНЕННЯ СКОРОЧЕНЬ*

А. — Австралія
а. — архаїзм
англ. — англійський
араб. — арабський
арам. — арамейський
асир. — асирійський
б. — болгарський
башк. — башкирський
білор. — білоруський
блг. — болгарський
в. — вік (століття)
вв. — віки
В.У. — Велика Україна
в к. — в кінці
Г. — Галичина
г. — говірковий
гебр. — гебрейський
гол. — голландський
гр. — грецький
Гр. Н. — Григорій Назіянський
д. — давній
давньонім. — давньонімецький
д. єв. — давньоєврейський
дієпр. — дієприкметник
др. інд. — древньоіндійський
ел. — еллінський
євр. — еврейський
єгипет. — єгипетський
ж. ім'я — жіноче ім'я
жін. — жіночий
ж. р. — жіночий рід
З. У. — Західня Україна
зах. укр. — західньоукраїнський
звуконасл. — звуконаслідування
зм. — зменшений
ін. — інше
ім. римський — імператор рим.
індоевр. — індоевропейський
ісл. — ісляндський
ісп. — іспанський
італ. — італійський
йон. — йонський
казах. — казахський
караіб. — караібський
копт. — коптський
кор. — корінь
крим. татар. — кримськотатар.
Л. — Ленінград
л. — лінія
лат. — латинський
Лекс. — Лексикон
лит. — литовський
літ. — літературний
літ. м. — літературна мова
мад. — мадярський
місц. — місцевий
міфол. — міфологічний
мн. — множина
монг. — монгольський
моск. — московський
музич. — музичний
на Заході — на західньоукраїнських землях
на п. — на початку
народ. — народній
на Сході — на східньоукраїнських землях
нім. — німецький
от. — отець
п. — польське
Пер. — Передмова
перен. — переносно
перс. — перський
погов. — поговірка
полт. — полтавський
поль. — польський
по-рим. — по-римському
порт. — португальський
пох. — походить
поч. — початок
півд. слов. — південнослов'янський
півн. зах. — північнозахідній
прикм. — прикметник

* Повні форми тих скорочень, що митр. Іларіон подав у рукописі свого словника, відтворені тут редактором.

р. — рядок
рос. — російське
рум. — румунський
рос. — російський
Р. Хр. — Різдво Христове
сер. г. — середньовічне германське
сер. гр. — середньовічне грець.
сер. лат. — середньовічне латинське
серед. — середній
середньов. — середньовічний
сканд. — скандинавський
слов. — слов'янський
см. — сантиметр
спільноіндоевр. — спільноіндоевропейський
спол. — сполучник
срб. — сербський
стар. — старий
ст. герм. — старогерманський
ст. сл. — старослов'янський
старогр. — старогрецький
суч. — сучасний
сх. сл. — східнослов'янський
тат. — татарський
тур. — турецький
тюрк. — тюркський
угор. — угорський
флам. — фламандський
фр. — французький
халд. — халдейський
ц. сл. — церковно-слов'янський
ч. р. — чоловічий рід
черк. — черкаський
чс. — чеський
япон. — японський

А

А — перша буква всіх алфавитів світу, слов'янських та індоевропейських. Встаровину ця буква звалася „азъ", цебто „я", яка через „яз" рано перейшла в „я".

З стародавнього аза позосталася часта й жива примівка: Він ані а з а́ не знає, — цебто нічого не знає. Почнемо з а з і в — від самого початку.

А — приставка при багатьох звуконаслідувальних вигуках домашніх звірят і визначати проганяння їх, напр.: а б и́ р — на овечок, а к и́ ш — на кур, а б а́ з ь — на ягнят, а л я́ — на свиней, а т а́ с ь — на качок, а ц ю́ — на пацят, а г у́ на гусей і т. ін. Так само загальне а г о́ в! По різних говірках ці вигуки до звірів різні.

Час постання цих звуконаслідувальних вигуків — це прамова.

Від багатьох з цих вигуків постають дієслова: абрю́кати, авру́кати, агу́кати, ацю́кати і т. н. Багато іменників: авру́кання, аля́кання і т. ін.

А! — вигук різного психологічного значення, і при кожному значенні своя різна інтонація: здивування, болю, насмішки, жалю й ін.

Лекс. 1627 р. 1: „А — голос жалованья".

А! — вигук незадоволення. О.В. І. 187: А! Що з вами балакати!

А! — вигук здивування: „А, нарешті й ти!" Гр. II. 7. „А, дівчата!" (163). „А, дак так! Дак так! скрикнула" 367.

А-а! — вигук великого здивування чи переляку. „А-а! — якось несамовито, гостро крикнула дівчина" (Гр. II. 139-.

А-а-а! — вигук здогаду. „А-а-а, це ти верхолазе!". Стельм. 436. „А-а-а, — спроквола сказала і здогадливо стукнула по лобі". 541.

А-а-а! — вигук здивування. „А-а-а, Чорнобай, давненько не бачились. Харч. І. 161.

А-а-а-а! — вигук великого здивування. О.В. І. 128: А-а-а-а! Та-а-ак! в мене човна взяли! А-а-а-а?!

А хіба що? — вираз запитання. О. Вишня І. 93: Ви союзники? А хіба що?

А — спол. В літ. м. найчастіше протиставний: Нехай думка, як той ворон, літає та кряче, **а** серденько соловейком щебече та плаче, Шевч. Вже вдавнину вживали **а** зам. **і, та,** але це було дуже рідко. Під п. впливом в З.У. дуже часто вживають **а** зам. **і, та,** (et): Можна було визирати, на поле між дном воза **а** землею, Мак. „Ярош". 154. Ніколи не вживають **а** зам. **і, та**: Два **та** два — чотири, в З.У.: два **а** два — чотири.

Український сполучник **а** широкого змісту, як гебрейське **ve**. Див. Іларіон: „Зложене речення в біблійній мові („Віра й Культура" 1962 р. чч. 5 і 6, 1963 р. ч. 3).

А вдавнину вживалося і як єднальний сполучник **і**, а тепер це живе в Зах. Укр. говорах.

Слово о п. І. 1187 р.: Княземъ слава а дружинѣ.

Аарóн — брат Мойсеїв, д. єв. Aharon, слово незнаного походження, може й не гебрейське. Ім'я пишуть: гр. Aarón, лат. Aaron, ст. слов. Аарóнъ, рос. Арон. Зв'язування Aharon з Aron (Ковчег Заповіту) безпідставне. Лекс. П. Беринди 1627 р. 330 дає: Аарон — Гора Крѣпкая, або гористый, або научальний.

Солярський І. 1 дає: гірний або освітлений, просвітитель. „А а р о́ н (ж) — дух или дума" (Алф. XVII. 73).

Абажýр, -ра — ковпак на лямпу, запозичене в XVIII ст. з фр. зложення: abat-jour (abat — відбиває, jour — день, світло).

А бáзь! — вигук на вівці, щоб **відійшли. Харч.** І. 58: Грицю, вівці в шопу вскочили. — Зараз вижсну. — А б а з ь!

Абáхта чи обáхта, п. obacht, odwach, з нім. **Hauptwache**, рос. гауптвахта — військова сторожівня.

Аббá — з арам. авва, а це з д. євр. av — батько. Слово часто вживалося на Сході, як титул для поважніших осіб, напр.: Абба Аріка і т. ін. Грецьке abba, **ст. сл.** авва. В Новому Заповіті з перекладом: Авва Отче. Мр. 14. 36. Рим. 8. 15, Гал. 4. 6. Див. авва.

Аббáт — Ігумен, Настоятель манастиря в Католицькій Церкві, від арам. авва; лат. abbas, фр. abbe, англ. abbot, іт. abbate, нім. Abat. В коптійській та сирійській Церкві аббат — Священик або Єпископ. Патріярх Ефіопської Церкви, в Абісинії зветься abuna — батько наш. Ст. сл. авъва. А б б а т и́ с а — Настоятелька.

„Сл. разноязычной" поч. XVIII ст.: „Аббат — авва, Отець, Настоятель обители".

Абдикáція, з лат. abdicatio — зречення, відмовлення від престолу чи влади.

Áбзац, з нім. Absatz— відступ вправо на початку тексту, новий рядок. Від absetzen — відставляти. Архичервоний рядок (бо вдавнину писався справді з червоної букви).

Аби́ — вдавнину часто вжив. зам. щ о б, ut: Пошлися къ брату своему, абы ти помоглъ, Пов. вр. літ (Див. Акад. сл.) 6601 (1093) р. Це старе **абы** вже зовсім зникло в літ. м. в значенні **щоб,** уживається тільки в значенні **коли б тільки:** Аби люди, а Піп буде. Погов. В думах укр. а б и в розумінні щ о б, немає зовсім. В з. укр. говорах, під впливом п., ще часто вжив. **аби** зам. **щоб:** Велів спочити, **аби** набралися сил, Фр. „Зах. Б." 14.

А б и́ — слово загальнослов'янське, постало як зрощення сполучника **а** і частки **би.**

Аби́ — щоб, ст. сл. „а быхъ".

Слово о п. І. 1187 р.: Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ, а быхъ не слала къ нему слезъ на море рано. 39.

О бояне, — абы ты сіа плъкы ущекотал. 6.

А б ы тоє вичитати. Катих. 1645 р. 2.

Просячи Господа Бога, абы имъ допомагал. Катих. 1645 р. 39б.

Уч. Єв. XVI. 170б: Заплаты абы нихто не взял.

Просимо, абы далъ намъ животъ побожный. Катих. 1645 р. 67б.

Аби́що — що-будь. Це тобі не аби́що!

Абіси́нія — держава в Африці, назва від імени народу абісинці — мішані, по-араб. ашеб „ітпохівіан", по-укр. ефіопи. Офіційна назва держави Ефіóпія.

Абітурiє́нт — випускник, хто кінчає середню школу, з сер. лат. abituriens — хто збирається виходити, від лат. abire — виходити.

Абó — стародавній сполучник, значенням рівняється чи.

Лекс. 1627. 254: Уряд áбо справа.

Лекс. 1627. 257: Шáрпаю áбо рву.

А б о в Лексиконі 1627 р. дуже часте, так само часте і áлбо, з польського.

Або — или. Син. 6.

„А б о — зане или ибо" (Алф. XVII в. 68).

Аб ово (ab ovo), лат. „від яйця". Коли говорять про початок чогось, то часто кажуть: почнемо аб ово. У давніх римлян обід починався яйцем, а кінчався яблуком, і тому казали: ab ovo usque ad mala — від яйця до яблука. Завів цей вираз латинський поет Горацій Фляк (65-8 р. до Хр.) у своїй праці „Наука про поезію".

Але вираз „ab ovo" можна також простіше пояснити; він визначає: від яйця, цебто від самого початку. Часом кажуть: від Адама.

Абонеме́нт, -та — попередня оплата, підписка на що, з фр. abonnement, від abonner — передплачувати, замовляти. Нова позичка, з поч. XIX віку. Звідси й а б о н é н т- передплатник, а б о н у в а т и — передплачувати.

Абориге́н — корінний мешканець якоїсь країни, мешканець від давнини. До нас прийшло в XVIII в. через лат. ab origine — від початку. Див. автохтони, оригінальний, тубéмець.

Абóрт, -ту — викидиш. З лат. abortus від aborior — передчасно родитися, зложення: ab і orior — родитися. До нас прийшло в пол. XIX в.

Абóщо — чи що інше, і тому подібне.

Лекс. 1627. 433: Манна — дар, упоминок, або що.

Або щó? — вигук запитання, особливо недовірливого. Харч. I. 26: Порадь ліпше, що робити? — Або що?

Вільде I. 574: Маю ключі! Або що?

А б о щ о ? — невдоволене запитання. „Не смій зривати! — Або що?" Харч. I. 161.

Абракада́бра — незрозуміле чудодійне слово в заговорах, слово магічної сили; переносно: нісенітниця, набір слів. Часом вияснюють з євр. обра-кад-абра: минула лихорадка (кадахат, кад — пропасниця). Є кілька вияснень і всі непевні. Прийшло до нас з нім. в пол. XVIII віку.

Абревіяту́ра — скорочення двох чи кількох слів, складене з початкових буків, початкових складів і ін., напр. IC XC — Ісус Христос, УНР: Українська Народня Республіка, ЧК — Чрезвичайна Комісія і т. ін.

Від лат. brevis — короткий. Сер. лат. abbreviatura — скорочення, abbrevitas — скорочення, італ. abbreviatura. Звідси й а б р е в і я́ ц і я.

А б р е в і я т у р а — „Див. „Словарь сокращений русского языка", склали Д. И. Алексеев, П. Г. Гозман, І. В. Сахаров. Дано 12500 скорочень, М. 1963 р., 486 ст.

Абре́к, -ка — гóрець, гірняк, верхови́нець, з черк. abreg. До нас прийшло з поч. XIX віку.

Абрикóс ч. р., абрикóса ж. р. — південне дерево й його плід. Лат. praecox — скороспілий, перейшло через ряд мов, з гол. abrikos, і прийшло до нас з п. XVII в.

Сл. почат. XVIII в.: „А п р і к о с — белая сліва".

А́брис, -су, — з нім. Abriss — лінійний обрис предмета, контур, від abreissen — чертити. До нас прийшло з п. XVII віку.

„Сл. разноязычной" поч. XVIII в.: „Абрис — рисунок, узор".

Абсентеї́зм, -му — відсутність. До нас прийшло в пол. XIX віку через фр. absentéisme; англ. absenteeism.

Абсолю́т, -ту — вічне, духова першооснова, самодержець. До нас прийшло на к. XVII ст. з лат. absolutus через нім. Absolut, п. absolut.

„Сл. разноязычной" поч. XVIII ст.: „А б с о л ю т — самовластний".

Абсолюти́зм, -му — самодержавна влада. З лат. absolutus — самодержавний, до нас прийшло на п. XIX віку через фр. absolutisme — необмежена монархія.

Абсолю́тний — необмежений, безумовний. До нас прийшло на поч. XIX віку з лат. absolutus — досконалий, незалежний, через нім. absolut — безумовний.

Абсорбува́ти — вбирати, всосувати. З лат. absorbere, від sorbere — глитати, всосувати. До нас прийшло в середині XIX віку через нім. absorbieren — всосувати, всмоктувати.

Абстрагува́ти — мисленно віддалятися від конкретного до теоретичного узагальнення. Слово походить від лат. abstrahere — віддаляти, відвертати. До нас прийшло в к. XIX віку через нім. abstrahieren. Рос. абстраги́ровать.

Абстра́ктний — ненаглядний, віддалений, див. абстрагувати. З лат. abstractus — віддалений. До нас прийшло в пол. XIX віку з нім. abstrakt. Рос. отвлечённый.

Абстра́кція — мислення представлення чого. З лат. abstractio — духовне віддалення, від abstractus — віддалений, abstraho — відхиляю, віддаляю. До нас прийшло на поч. XIX віку.

Звідси абстракціонізм, -му, — абстрактний напрям у мистецтві.

Абсу́рд, -ду — нісенітниця, безглуздя, дурниця, теревені. З лат. absurdum від surdum — незрозуміле, неясне; зложення: ab і surdum. До нас прийшло в XVIII ст. через фр. absurde — нісенітниця.

А́бшид, -ду — відставка, прощання. До нас прийшло на п. XVIII в. з нім. Abschied — відставка.

Аваддо́н, д. євр. avaddon — погибіль, від avod — гинути. Це синонім шеолу (аду), пор. Йов 26. 6, 28. 22, Пр. 15. 11, Пс. 89. 12. Об. 9. 11. Див. Шеол.

Алф. XVII в. 615-62: „Авадо́н (євр.) — отець бездны или злобѣ".

Лекс. 1927 р. 331: „Авадо́н — єв., Аполліон ел., а словенски губяй или пагуба, викореняючій, або затраченьє, або вынужаючій, выглотуючій".

Аванга́рд, -ду — частина війська висунута вперед, передовики взагалі. До нас прийшло на поч. XVIII віку з фр. avan-garde — висунуте вперед, передовий загін. Зложення: avant — спереду (з лат. abante) та garde — сторожа.

„Словарь разноязычной" поч. XVIII ст. „Авангардія — передовоє войско, крыло".

Аванза́л. -лу чи аванза́ла — передня заля, передпокій, з фр. зложення: avant — спереду, salle — зал чи заля — передня заля. До нас прийшло в XVIII ст.

Сл. поч. XVIII ст.: „Антікамора — прихожая (комната), передняя, крестовая".

Аванпо́ст, -ту — передня сторожа, з фр. avant — спереду, post — сторожа. До нас прийшло на п. XIX віку.

Ава́нс з фр. avance — гроші, що наперед виплачені на рахунок чого.

Вільде: Сприйняв як виданий собі аванс II. 212.

Авансува́ти — іти вперед по службі. З лат. abante — „вперед" виникло фр. avancer. До нас прийшло на к. XVII віку через нім. avansieren. Рос. авансировать.

„Словарь разноязычной" поч. XVIII ст.: „Авансіровать — проісходить в чин, успевать".

Авансува́ти — давати завдаток. До нас прийшло в к. XIX віку через фр. avancer — давати гроші наперед, давати завдаток. Рос. авансировать.

Авантю́ра — ризиковна пригода, скандал. З сер. лат. adventura від advenire — траплятися. До нас прийшло в к. XVII віку через фр. aventure ж.р.

В З.У. відома форма авантура з п. awantura.

„Словарь разноязычной" поч. XVIII ст.: „Авантюра — приключеніе, похожденіе".

Авантюри́ст, -та — шукач пригод, пройдисвіт, паливода. До нас прийшло в XIX в. з фр. aventurier. Нім. Abenteurer те саме.

Авантю́рний, авантюрницький — пригодницький, відважний, наглий. До нас прийшло в XX віці через фр. aventureux чи нім. abenteuerlich.

Ава́рія — пошкодження чого, а також і розбиття чого. Слово походить від араб. awar — шкода, збиток. До нас прийшло в XVIII ст. через італ. avaria — зіпсуття, ушкодження. Нові значення (розбиття, загибіль, крах) слово аварія набуває вже в XX ст.

А́вва, ст. сл. авва, гр. abba, з гебрейського avva, арамейське й сирійське avva — батько, отець. Відоме з ст. сл. пам'яток X-XI вв.

Слово „авва" також вживаємо при іменах старих монахів: Авва Петро — Отець Петро.

Лекс. 1596. 1: „Авва — та́то, отець".

„Авва то єст отець". Крех. Ап. 1660-х рр. ст. 264. Лексикон 1627 р. ст. 332: „Авва — отче, тату, сиряки єст". Див. абба.

Алф. поч. XVII в. 53: „Авва — по еврейски а́вва, а по руски отец, а по гречески пате́р. Нѣціи же авва толкуют быти тую рѣчь великій отец. Но нѣсть тако, и се лжуть, а́вва бо толкуется точію отец, а великій не прикладывати".

Авваку́м, пророк, д. євр. Chavakkuk, гр. Ambakoum, лат. Habacuc. Ст. сл. Авъвакумъ, Амбакоумъ. Походження слова темне, само воно повавилонське, може асирійське, й визначає назву якоїсь рослини. Максим Грек перекладав „батько повстання".

„А в в а к у́ м, или Амвакук, или Абаккук — борець силный, або вспора их, запасник, облапляючій, або ширмѣр, (?) бдуючій мѣсто, або суєта. А Максим (Грек): Отец востанія. А в в а бо — отец, к у м же востани". (Лекс. 1627 р., 332).

Алф. поч. XVII в. 725: „А в а к у́ м (євр.) — отец поставляяй. А в в а бо поєврейски толкуется отец, а к у́ м и толкуеться поставляяй". Це точний переклад. Часом перекладають: любов Божа. Соляр. 6: обіймаючий або борець.

„А́вгієві стайні" — забруджене помешкання; великі в чомусь непорядки, які трудно направити. — Вираз цей походить з грецької міфології. В Авгія, царя Еліди, були величезні стайні, які ніколи не чистились, а тому сильно забруднилися. Очистив їх тільки герой Геракл (по-рим. Геркуле́с) тим, що провів у ці стайні річки Алфей і Пеней, і вони за один день очистили Авгієві стайні.

Авгу́р, -ра — віщун, провісник, жрець у давньому Римі. До нас прийшло в XVII ст. з лат. augur — провісник, ворожбит по птахах; зложення: au з avis — птах та gur, від gurgulio — горло.

„Словарь разноязычной" поч. XVIII ст.: „А в г у р — угадчик ,предсказатель".

А́вгуст, ст. сл. аугоустъ, як назва восьмого місяця, назву свою має від римського імператора Августа Цезаря, що реформував календаря. Від лат. augustus — величний, священний, — так назвали й цього місяця, бо він був особливо щасливий в житті імператора Августа, і римський сенат його ім'ям назвав восьмий місяць. Україн. серпень. Див. календар.

Слово є вже в Остр. Єв. 1056 р.: аугоустъ.

Лекс. 1627 р. 356: „А в г у с т, лат. — ест от ворожби с чого названый або от множенья. Прилагательнѣ: славний, зацный, знаменитый, панскій. Имя рымского цѣсаря. Єст и мѣсяцу тоє ж имя".

Августі́ший, з лат. augustus — священний. Алф. XVII в. 51: „Древле убо во еллинѣхъ честно (шановано) бѣ имя А в г у с т ъ, тѣмже в почесть коємуждо сановнику царьскому даяшеся нареченіє се".

„Словарь разноязычной" поч. XVIII ст.: „А в г у с т ѣ і ш і й — преизбранный, священниший".

О. Вишня І. 329: Неяка-небудь проста собі цариця, а „августейшая" цариця.

Авгу́ста, -сти — ж. ім'я. Лат.Augusta — священна, велична.

Авди́тор, -ра — суддя слідчий, що вислуховує, вдавнину старший учень, що вислуховує знання учнів. З лат. auditor — вислухувач, суддя слідчий, від audio — вислуховую. В укр. мові авди́тор був важною особою по всіх братських школах XVI-XVII віку, а також в Острізькій Академії 1577-1624, в Могилянській Колегії з 1633 р. і ін. Учителі з України сотнями вчителювали в Росії за XVII-XVIII віки, і перенесли з собою і шкільну термінологію.

Ось чому неправильно у І. Смирнова 50 і Шанського 175. Такого повно в Смирнова, — він твердить, ніби такі слова прийшли до нас через польську мову, а факти кажуть: через українську.

Авдито́рія — помешкання, в якому слухаються виклади. З лат. auditorium від audire — слухати. До нас прийшло рано, в XVI-XVII віці, у час праці братських шкіл.

„Словарь разноязычной" поч. XVII ст.: „А в д и т о р і я — слушалище".

Авді́єнція — офіційний прийом у високопоставленої особи. З лат. audientia — вислухання, слухання, від audio — слухати. Слово прийшло до нас на п. XVIII ст., може через п. audiencja — послухання.

А́вель. Кн. Буття 4. 2. А далі вона породила брата його Гавеля" (Havel). Гр. Abel, лат. Abel, ст. сл. А́вель, д. євр. Havel — марнота. Правильно вияснює Словник П. Беринди 1627 р. 332. „Авель чрез се на початку: суєта; чрез алеф — плач, скорб". Пор. Книга буття 50. 11: „І побачили мешканці того краю, кенаанеяни, жалобу (évl) в Горен Ашаду та й сказали: „То тяжка жалоба (ével) для Єгипту!" Тому то кликнули ім'я його: Авел — Міцраїм" (жалобний Єгипет). Havel — марности, Avel — жалоба.

Авені́р, -ра, ст. сл. Авениръ, євр. батько світла — Av'-ner (2 Сам. 3. 25). Солярський І. 17 дає: сяяти, світити, батько світла.

Аве́ркій, -кія, ст. сл. Аверкій, також Оверкій, з гр. Averkios — „той, хто держить чи відкидає".

Лекс. 1627 р. 333: „А в е́ р к і й — дерзновен".

Авесало́м, д. є.Av'šalom (2 Сам. 13.1) — батько спокою, гр. Abessalóm, ст. сл. Авесаломъ.

Алф. XVII в. 725: „А в е с а л о́ м (євр.) — отець мира" (спокою).

Авже́ж! — вигук згоди, так. „А тобі страшнувато? — Авжеж!". Ст. II. 424. „Авжеж, авжеж, така спека надворі". Ст. II. 437. Авжеж розпитаю. Харч. 1. 6.

А в ж е́ ж ! — вигук ствердження, так. „Це ж і солому по душах розгладуть? — Авжеж". Харч. I. 340.

Авів, д. євр. aviv — наука першого весняного місяця. Див. Вих. 9. 31, 13. 4, 16. 1 і т. ін., пізніше зветься звавилонська нісан. Aviv — дозрілий колос ячменю; або (за асир. еви): блиск, світло.

Авімеле́х, ст. сл. Авимелехъ, з гр. Abĭmelech, гр. з гебр. Avimelech — батько мій цар.

„А в и м е л е́ х (євр.) — отчеє царствіе" (Алф. XVII. 73б).

Авітаміно́з, -зу — назва недуги: недостача вітаміну в організмі. В основі „вітамін", приставка а- гр. без, не, ні. Це термін ученого К. Функа (народ. 1884 р.). До нас зайшло з поч. XX віку.

Авія́тор — літун. З лат. avis — птах, фр. aviateur — літун. Звідси й а в і я́ ц і я. — До нас прийшли з п. XX віку.

Авксе́нтій і Овксе́нтій, гр. вихований.

Лекс. 1627 р. 357: „Авксе́нтій — растителен".

„А в к с е́ н т і й (гр.) — раститель". (Алф. XVII. 73б).

Авкціо́н, -ну — публічний розпродаж за найбільшу ціну, з лат. auction, від лат. auctio — зростання. Див. ліцитація.

А-во! — вигук: а ось! а от!

Вільде I. 335: А-во і Бронко йде!

Авраа́м. — Це ім'я означає (за Біблією) батьківське благословення на ціле життя. В разі потреби, коли стається щось велике, ім'я може бути й змінене. Так, Сам Бог перемінив ім'я А в р а́ м на А в р а а́ м. Про це читаємо Буття 17. 5: „І не буде вже кликатися ім'я твоє: А в р а́ м (Av'ram), але буде ім'я твоє: А в р а а́ м (Av'raham), бо вчинив я тебе батьком багатьох (hamon) народів". Слово неясне, може вавилонське: Аврам — високий батько, Авраам, Av'raham — батько множини. В Av'raham супроти Av'ram добавлено тільки склад ha — може з hamen — натовп, множина.

Лексикон 1627 р. ст. 333: „А р а м — отець винеслий або от. высокій, або пришелець, пришелник, приходень. А в р а а́ м ъ — Отець многих" (народів).

Азбуковник поч. XVII ст. подає: „Аврам (євр.) — приходник, Авраамъ (євр.) — отець языкомъ" (народам), л. 72б).

Алф. XVII в. 72б: А в р а́ м (євр.) — прихо́дник. А в р а а́ м (євр.) — отець языком (народам).

А б р у́ м — така вимова в З.У., а в Східній Аврум. У Харчука: „Волинь" III все форма Абрум.

Авро́ра, лат.Aurora — богиня світанку, світова зірниця.

Авспіції, -цій — вдавнину це ворожба з польоту птахів, з лат. avis — птах і aspicere — дивитися. Переносно: види на майбутнє, провіщення.

Австра́лія — частина світу, від латин. australis — південний. Відкрив А. голландець Віллі Янц р. 1606-го, і назвав її Новою Голландією. Згодом ця частина світу отримувала різні назви, і тільки з 1798-го року закріпилася за нею назва Австралія.

А́встрія — назва країни від ст. нім. öster — східній і Reich — держава, Oesterreich — Східня Держава. Ця Східня земля була заселена слов'янами, але з IX в. цю землю захопили німці. Відень — слов'янська назва столиці (нім. Wien).

Автенти́чний — зовсім однаковий, той самий. З гр. authentikós — самодостатній, той самий, дійсний, справжній, вірний, самовласний, від authéntes — володар, зложення: autós — сам і ánymi — чиню. До нас прийшло в сер. XIX віку через фр. authentique — справжній.

А втім — зрештою.

Вільде I. 341: А втім, якщо б і дійшла чутка, то завжди можна б (вияснити інакше).

А́вто́ — самоход, з гр. autós — сам. З фр. auto. Наголос сх. у. авто́, зах. укр. а́вто.

Вільде: Вийшов з авто II. 349.

Автобіогра́фія — опис життя когось, написаний ним самим, життєпис. Від гр. зложення autos — сам, bios — життя, grapho — пишу.

Прийшло через фр. autobiographie. Звідси й автобіографічний, рос. -фи́ческий.

Авто́бус, -са — самоход, з гр. autós сам і суфіксальне bus (як в омнібус, тролейбус). Прийшло через нім. Autobus.

Автоге́н, -на — самородний, з гр. autogenés. Зложення: autós — сам, génos — рід. У нас з фр. autogène.

Авто́граф, -фа — власноручний рукописний текст твору, власноручний напис на чому. Від гр. зложення autos — сам, grapho — пишу. Прийшло до нас через фр. autographe. Наголос грецький авто́граф (так і літ.), фр. автогра́ф.

Автодафе́ — спалення засудженого на вогнищі, особи чи речі. Слово з португ. auto da fe — акт Віри (католицької), бо в Іспанії та Португалії сильно шаліла інквізиція.

Автока́р, -ра — самовізок, зложення з гр.: autós — сам і англ. car — візок; через фр. autocar (фр. з англ.).

Автокефа́лія, гр. autós — сам + kephalé — голова, самостійність, самостійна Церква, самоуправна, цебто Церква, що має свого Голову, свого власного керівника, незалежна.

Автокра́т, -та — самодержець, самовладний. Зложення з гр. autokratés: autós — сам, krátos — сила. Взяте з фр. autocrate. Звідси так само й похідні: автокра́тія, автократи́зм, -му, взяті десь у XVIII віці.

Автома́т, -та — самодіяльний, саморушний, машина. З гр. automátos: autós — сам, mátos — зусилля, — з фр. automate, з к. XVIII в. Також автомати́чний, рос. -ческий.

Автомобі́ль, -ля (з гр. autós — сам і лат. mobilis — рухомий) — „саморухова" машина, приводиться в рух своїм внутрішнім двигуном. Взяте в к. XVIII — п. XIX в. з фр. automobile. Так само постали: автомобілі́зм, -зму, автомобілі́ст, -ста, автомобіле́вий.

Автоно́м, -нома, гр. — самозаконник. Алф. поч. XVII в. 73б: самозаконен. Лекс. 1627 р. 357: „Автоно́м — самозаконник, или самозаконен".

Автоно́мія — самоврядування, незалежність. З гр. autonomía: autós — сам, nómos — закон. В ст. сл. відомі кальки цього слова: самозако́ніє, своєво́ліє, див. Матеріалы Ср. III. 250.

А́втор, -ра — особа, що створила якийсь твір, з лат. autor або auctor — творець.

Лексикон 1627 р. ст. 333: „А́втор: началник, першій вынайдитель якоись речи, повод, причина". „Авторовъ". Кр. Ап. 1560 рр. 593.

Алф. XVII в. 535: „А в т о́ р (рим.) работник".

Слово в укр. літературі ще з к. XVI — п. XVII в., з укр. перейшло до мови рос.

Звідси: а́вторський, а́вторство.

Лекс. 1596. 295: Тво́рец — створи́тель, автор.

Авторита́рний — самовласний, самовладний, від лат. auctoritas — влада, через фр. autoritaire — самовладний.

Авторите́т, -ту, з лат. auctoritas — гідність, сила, влада. Звідси нім. Autorität, — загально визнана сила чи гідність, чи особа з ними. Звідси авторите́тний.

Сл. поч. XVIII в.: „А в т о р и т е т — власть, влада".

Алф. поч. XVII в. 68б: „Аукторита́ (лат.) — достоинство или древняя".

Автостра́да — дорога для авт. Зложення з італ. autostrada: auto — авто (гр. autós — сам) і strada — дорога. Зовсім нове слово. Від нього автостра́дний.

Автохто́н, -на — корінний мешканець, туби́лець (не тубілець), автохто́ни — первісне населення якоїсь землі. З гр. зложення: autos — сам, chthon — край, земля. Ст. сл. тоземець — переклад з гр. Див. абориген, тубилець.

Ага́! — індоевр. і спільносл. вигук різного значення; нім., англ., італ. aha!

А г а ! — це подвоєний вигук а! з інтервокальним г в ньому (пор. Шан. 37).

А г а ! — поширений в укр. мові вигук різного психологічного значення, з різною інтонацією: критикування, насмішки, погрози й т. ін. Звідси: ага́кати, аге́кало — хто часто вживає ага́, ага́кання.

А г а́ ! — вигук задоволення. О. В. І. 133: Ага́! Лови, жінко, лови-лови-лови!

А г а́ ! — вигук ствердження. „Батько дома? — Ага́, дядьку..." Харч. III. 171. Ви з отого села? — Ага!

А г а́ ! — вигук задоволення й ляку. О. Вишня І. 333: Ага́, попалась, голубочко!

А г á ! — вигук пригадки собі. О. Вишня І. 316: Про что ето я?! Агá!...

„Ага, — здогадався Грицько — Бог один! Харч. І. 110.

А г á ! — вигук осоромлення. О. Вишня І. 314: А скільки у вас автомобілів? — Усього тільки десять! — Усього тільки? Ага!

Агá, агá! — виклик підкреслення, що так: Вільде: Знову твоя облудна єзуїтська, ага, ага, єзуїтська покора II. 98.

Ага-га! — вигук здивування, недовір'я.

Агá, з тур. „агá" — старший брат, старший, начальник. Відоме з 1517 р. (Шан. 38).

Агапи́т, -та — ім'я, ст. сл. Агапитъ, гр. улюблений. „А г а п и́ т (гр.) — любовен" (Алф. XVII в. 73б).

Агáпій, -ія, ст. сл. Агапіи, гр. улюблений, любов. „Агáпій — любим" (Лекс. 1627 р. 334).

Агáпія, -пії, ст. сл., гр. улюблена. Нар. Гáпа, Гáпка. „А г á п і я — любимая" (Лекс. 1627 р. 334).

Агáр, -рі — ст. євр. ім'я ж. р., ст. сл. Агарь. Гебр. Ahar — утеча, тимчасова мешканка.

„А г á р ь — обитавшая" (Алф. XVII в. 73б).

Агасфéр, -ра — ім'я „вічного жида", засудженого на вічне мандрування по світу. Перший такий мандрівник — Каїн (див. Буття 4. 12). Ім'я Агасфер — це перерібка Ахашвероша „Книги Естер".

Агáт, -ту — назва дорогоцінного каменя. З гр. achátes, — від назви річки Achátes в Сицілії, на берегах якої цей мінерал уперше знайдений. Лат. achates з гр., фр. acate, англ. agate.

У нас ще з ст. сл. ахатесъ, ахатисъ (різне читання гр. ети чи іти).

„Алфавит" п. XVII віку розповідає про агата на л. 201: „А х á т и с ъ — камень єсть, иже сардоникс наричется акиси́н... Имать же силу врачебную, острим бо по ослѣ, испущает сок и цѣлит угрызенія зміиная и скорпієвая, соком єго помазуемо отгоняются".

Агафáнгел, чол. ім'я, зложення agathos — добрий, ággelos — вісник.

„А г а ѳ а н г е л — благій вѣстник" (Алф. XVII. 73). Лекс. 1627 р. 334: „Агаѳаггел — благій вѣстник".

Агáфія, -фії і Гафія, -ії, ст. сл. Агаѳія, гр. добра.

„А г á ѳ і я — благая" (Алф. п. XVII. 73б). Лекс. 1627 р. 334: „Агáфія — благая".

Агафóн, -на, чол. ім'я, ст. сл. Агаѳонъ, гр. добрий. Народнє Гапóн.

„А г а ѳ ó н (гр.) — благ" (Алф. XVII в. 73).

„А г а ѳ ó с — благий" (Алф. XVII в. 64).

Агафóнік, -ка — чол. ім'я, гр. зложення: agathós — добрий, nike — перемога.

„А г а ѳ о н і к — благопобѣдный (Лекс. 1627 р. 334).

Аггéй або Огій, ст. сл. Аггей, євр. святковий, урочистий, радісний. Лексикон 1627 р. 334: „вдячный, веселый".

Агéй! — вигук остороги. Харч. І. 24: Агей, з дороги!

Агéнт, -та — представник якоїсь установи. З лат. agere — діяти, agens — адвокат. До нас прийшло на п. XVII в. з фр. agent чи з нім. Agent.

В З. У. часта форма аєнція, аєнт, áґент з п. agencja, agent.

Так само: агéнтство, агенту́ра, агéнтурний.

Сл. поч. XVIII в.: „Агент — адвокат, стряпчій".

Агилля́! або гилля! — вигук на гусей.

Агі! Агі на тебе! — вигук незадоволення, догани в Зах. Укр., в Східній рідке.

Ір. Вільде І. 19: Що бідному боятися когось? Агі!

Агіогрáфія — Життя Святих, з гр. зложення agios — Святий, grapho — пишу.

Алф. XVII в. 47б: „Агиогрáфя — Святая Писанія".

Алф. XVII в. 47б: Агиóстъ — Святый, гр.

Агіолóгія — наука про Святих. Див. Гагіологія.

Агітáтор, -ра — підбурювач, той, хто провадить агітацію. З лат. agitare — рухати, підбурювати, agitator — підбурювач, погонич. З лат. фр. і нім. Agitator. Взяте десь у пол. XIX в. (Шан. ЧО). Звідси й агітація, агітаційний, рос. агитаціóнный, агітувáти, агíтка (запроста агітація).

А́гнець, Ангнця́ — головна часточка в Ім'я Ісуса Христа, що виймається з проскурки на Проскомідії. Ст. сл. агньць, агня, гр. amnos, лат. agnus.

Лекс. 1596 р. 1: „á г н е ц — баранок. áгніца — молодая овечка". Алф. XVII в. 55: „А г н е ц — баран млад-

ный. Наричет же Писаніє и Христа Бога Агньцем и Юнцем приточнѣ (алегорично). Понеже бо яко тая животная древле євреє на жертву Богови привидеще закалаху во очищеніє своїх согрѣшеній, тако и Христосъ, Богъ нашъ, принесе Себе волноє заколеніє, яко єдинолѣтенъ Агнецъ непороченъ, о нашихъ грѣсѣх. Наричютжеся приточнѣ (алегорично) Агнцами и Святіи Мученицы. Понеже бо и тіи заклани быша яко агньцы и принесошася Богови яко жертвы одушевленныя у Всесожженія словесная".

Агница — юнѣйшая овечка. Наричетжеся Писаніємъ и Пресвятую Богородицу Агницею, по приточнѣ (алегорично)".

А́гнія, -нії, жін. ім'я, ст. сл. Агніа, гр. Agnia — непорочна, свята, чиста, священна.

Агностици́зм, -му — недослідимість, непізнаваємість, неможливість пізнати. Від гр. ágnostos — непізнавальний, зложення: гр. а без, не, і gnôsis — пізнання, довідування. Філософ Гекслі (1825—1895) склав цього терміна року 1869-го. Взяте з англ. agnosticism. Звідси й агно́стик — прихильник агностицизму.

Аго́в! — вигук поклику до рівних чи молодших. „Агов, хлопці й дівчата!" Гр. II. 470. Харч. I. 20: Гей, Самійло, Михайло! — Агов! озвались з гурту.

„Агов, Пилипе? Не чує. Оглух?" Харч. I. 204.

Аго́в! агій! агі! — вигуки в розумінні: стій!

Аго́нія, гр. agonía — боротьба чи змагання, стан людини перед настанням смерти, боротьба життя зо смертю. Взято з фр. agonie в XVIII віці. Звідси агонізува́ти, рос. агонизи́ровать.

Агра́рний — земельний, землеробський, з лат. agrarius; прийшло через фр. agraire чи нім. agrar десь в 60-х роках XIX в. (Шан. 42). Так само агра́рій, агра́рник — хто займається землею.

А́графа — незаписаний в Євангелії вислів Ісуса Христа. З гр. а — без, не, і grapho — пишу. Апостол Павло в Діяння 20. 35 подає незаписане Слово Ісуса Христа: „Блаже́нніше давати, ніж брати". Або: „Де двоє або троє зібралися в Ім'я Моє, там Я серед них" (Матвія 18. 20). До цього знайдена а́графа: „А де один, там Я в ньому".

І промовив Ісус Своїм Учням: „Де в Ім'я моє двоє чи троє зберуться, там і Я серед них пробуваю, а де тільки — один — то Я в ньому!" (Аграфа, Матвія 18. 20).

Агрикульту́ра — землеробство. Зложення з лат. ager — поле, нива, cultura — обрібка, розроблення.

Агрипи́на, -ни — жін. ім'я, ст. сл. Агриппина, гр. проста. Лексикон 1627 р. 334: „Аґріпіна — проста". Народ. Горпина. Подібно як Агафре́на (гр. невтральна) — нар. Ганка.

Агроно́м, -ма — знавець поля. З гр. agrôs — поле, нива і nómos — закон. Взяте з фр. agronome на п. XIX віку (Шан. 44).

Звідси: агроно́мія — наука про оброблення поля, те саме агроно́міка.

Літ. наголос агроно́м, зах. укр. з п. аґро́ном.

Агре́сія, лат. aggressio — напад, збройний напад. Агре́сор, лат. aggressor — нападаючий. Агреси́вний — нападаючий, лат. aggressivus. Слова взяті з фр. мови за нового часу.

А́груст, а́грест. -та (але не порічки), з лат. agrestum, італ. agresto, — ягоди порічки, а також вино з нього. Див. порічки. В укр. мову дісталося з польської.

Алф. XVII в. 54б: „Агро́стъ толкується натроє: первоє — села с жителми, второє — винограды и пашни без людей, яже предградія наричются, третіє — луги".

Агу́! — вигук виклику! Агу! А де ти! До дітей: Агу! Агу́сі! Вигук східньослов'янський.

Походить з вигуків а! у! а між ними інтервокальне г. Пор. ага, еге, ого, угу, — тут вставне емфатичне г.

Агу́! — вигук на овець. „А-г-у-у... тю-у-у! — гукнув дід на овець..." Треш — тереш — треш! ХРВ. 39.

Ад, а́ду — ст. сл. адъ, той світ, місце загробного життя, воно найглибше у всій вселенній. З гр. ádes, aides. „Ад кромѣшній" — ад преісподній, найглибший, біблійний вираз, див. Іс. 14. 9, Второз. 32, 22. Див. кромішний. Звідси й ст. сл. адьскъ — адський.

Ад виводять з гр. зложення: а — не, без, і eido — бачу: місце, де нічого не видно, темнота. Або з гр. aianés — мучительний, жорстокий, скорбний, печальний.

Лексис 1596 р. 1: „Ад — темность, недовѣдомоє мѣсце. преисподняя, погрецку адис илідис".

Алфав. поч. XVII ст. подає: „А д ъ толкуеться истлѣніе, а поеллински ад толкуется тма, а полатински ад нарічется пекло" (л. 57б).

Лексикон 1627 р. 334: „А д ъ — мѣстце, которого нѣ знаемо, нѣ видимо: темница. Адъ преисподній: найнижшее, на самомъ сподѣ, мѣстце пропастное або пекло".

Ad hominem — див. argumentum ad hominem.

Ада́жіо, з іт. adagio — помалу. Зложення з ad — з і agio — спокій, тому перше адажіо визначало спокійно. Взяте з іт. в XVIII віці.

Ада́м, д. євр. adam — людина взагалі. Перший чоловік своєї осібної назви не мав, — звався загально „Людина" (adam). Adam — „людина" споріднена з adamah — земля; пор. лат homo — humus У жидів немає власної назви Адам, а це доказ, що й adam, як перша людина, це не власна назва. Буття 5. 1, 2, де читаємо: „Того дня, як створив Бог Людину (adam), Він її учинив на Подобу Свою. Самцем і самицею Він їх створив, і поблагословив їх. І в той день, як були вони створені, кликнув Він їхне ім'я (et -šemam): Людина (adam)". Як бачимо, adam — спільна назва для першого чоловіка й першої жінки. В самій Біблії немає імени Адам. Див. про це мою статтю: Адам, мовно-теологічний нарис, „Рідна Мова" 1938 р. ч. 7-8, ст. 325-330.

„А д а́ м толкується земля воплощенна или родитель. Євреє бо землю наричют Ада́мом, того ради и рожденнаго от нея наричют Ада́м" (Алф. XVII в. 72б).

Лекс. 1627 р. 335: „Ада́м і челевѣк або земскій, рудый".

Хресного імени А д а́ м у православних немає, в католиків воно часте.

„А д а́ м о с — земля. Євреє бо Адамос землю наричют. Того ради й рожденного от нея Адамом наричют" (Алф. XVII в. 57б—58).

А д а́ м ъ Нови́й — це Ісус Христос, пор. 1 Кор. 15. 45. — Азбуковник поч. XVII ст., л. 244б подає: „Христосъ Богъ нашъ, воплочася нас ради, бысть Новий Ада́м".

Адама́нт, -ту — дорогоцінний камінь, алмаз, діямант, від гр. adámas того ж значення. Зложення: гр. а — не, і damádzo — розбиваю. Камінь дуже твердий, нерозбивальний. В давніх пам'ятках маємо форму адамант і адамас, ст. сл. адамантъ.

Лекс. 1627 р. 335: „А д а м а́ н т — діямент або твердый, неужитый, алмаз моск., дорогий камень, а кров козлія его мягчит".

Алфавит поч. XVII в. 102б: „Георгіе (елл.): воздѣлан или тве́рдый а д а м а́ н т".

Адама́шек, -шка, — шовкове полотно, шовк. Назва з араб. назви міста виробу Дамаск, по-польськ. Damaszek. Латин. adamascus (тут **a** — араб. член). З лат. по всій Европі. Здибується в украін. писаннях XVI-XVII вв., з польського.

Ада́мове яблуко. — Круглості людського тіла середньовічна й давня медицина часто називали я б л у к о м, а тому й округлість спереду шиї (кадик, борлак) віддавна звано яблуком. Борлак помітніший на шиї чоловіків, і по-латинському зветься pomum viri, чоловіче яблуко. Але правильніша давньоєврейська назва: puh haadam, puh adam — яблуко людське. По-давньоєврейськ. adam (з родівником ha adam) — це „людина" (див. мою статтю „Адам" в „Слові Істини" ч. 8). Але слово adam давно вже сприйняте як власна назва Ада́м, тому й борлак став зватися не „людським", а Ада́мовим яблуком. І такий вираз, уже як Ада́мове яблуко, помандрував по всій Европі.

Крім цього, кожний народ склав різні оповідання про це „Ада́мове яблуко" вже на основі т. зв. народньої етимології, стосуючись до слова Ада́м. Часте таке оповідання. Коли Ада́м їв заборонене яблуко з Дерева Пізнання Добра й Зла, а Бог його покликав, то Ада́м так налякався, що яблуко стало йому в горлі, й аж до сьогодні свідчить людям про Адамів гріх.

„А д а́ м о в е яблуко" до нас прийшло може з нім. Adamsapfel.

Адвенти́ст, -та — член секти адвентистів. Секту заснував року 1833-го в Нью-Йорку В. Міллер, — він проповідував скоре пришестя Ісуса Христа і кінець світу. З лат. advenire — приходити, adventus — пришестя. Від лат. постало англ. adventist. До нас прийшло в XIX віці.

Адвока́т, -та — судовий оборонець. Походить від лат. advocare — прикликати на допомогу, звідси лат. advocatus — оборонець. Адвокат — ad-vocatus (vox — голос). Від нього нім. Advokat (Rechtsanwalt) у нас відоме на п. XVIII віку.

Звідси: адвокату́ра, адвока́тський. Літ. наголос адвока́т, зах. укр. з п. адво́кат. Див. меценас.

Народнє — бреха́ч, брехунець. Вільде: Пригрозила їм, що наколи проти її волі наймуть брехача, то вона таке виробить їм у залі суду, що пожалкують II. 155.

Адеква́тний — однаковий, тотожний. Походить від лат. adaequatus ,пор. лат. aequare — рівняти, aequus — рівний). Другісні значення цього слова: пропорційний, вистачальний.

Аде́пт, лат. adeptus (від adipisar) той, що осягнув чи збагнув щось, послідовник, прихильник, наслідувач.

Літ. наголос аде́пт, за фр. adepte. Зах. укр. з п. а́депт.

Адміністрати́вний — приналежний до правління, керування. Походить від лат. administrare — служити, помагати, minister — слуга. З лат. фр. administratif те саме. Взяте в XVIII ст.

Звідси: адміністратор, адмініструва́ти, адмініструва́ння, адміністрація.

Адміра́л постало з арабського слова amir-al, що визначало перше командуючого взагалі, а пізніше — головного командуючого флоту, владику моря. В середні віки міжнародного права не існувало, на морі панували пірати, а тому мореплавство було дуже небезпечне. Купецькі кораблі пускалися в дорогу тільки по декілька разом, а для безпечности вибирали собі головного отамана, що й звався адміралом.

Звання військового адмірала перші запровадили маври в Іспанії, а вже від них це слово поширилось і по цілій Европі. — Яким чином попало до арабського admiral вставне **d**, не вияснено; в мові французькій й тепер: amiral, без **d**. Але можливо, що amiral зближено з лат. словом admirari (дивуватися), звідки може й постало середньолатинське admiralius.

До нас прийшло в XVI ст. від швед. amiral (воно з ст. фр. admiral), або голл. admiral. Шан. (48-49) вставного d не вияснив.

Звідси: адміралте́йський, адміралте́йство, адміра́льський.

Адона́й. — Божа назва Адонай, гебр. Adonaj: 1 М. 15. 2, 5 М. 3. 24, Суд 6. 15, 1 Цар. 2. 26, 2 Цар. 7. 6, Пс. 8. 2 і т. ін. Слово Адонай визначає Пан. Сама форма Adonaj — це множина, т. зв. pluralis majestaticus, маєстатична множина. Слово це вживається в Біблії і в своєму первісному значенні: пан, adon, напр. Числа 32. 25, Єг. 3. 11, Пс. 105. 21. Те саме adoni — пан мій, Буття 47. 18; adone хоч множина, але визначає тільки пан (Буття 42. 30, 33); adonav також тільки пан 1 М. 39, 2, 3, 7; adonaj 1 М. 32. 5 це пан, і т. ін.

Слово Адонай перекладають по-грецьк. Despota, наше Владика, а по-латинск. Dominus, Господь. Значення Адонай таке близьке до значення Єгова, що замість написаного в Біблії Єгова євреї завжди читали й тепер читають тільки Адонай, бо вимовляти слово Єгова спервовіку їм заборонено. — Лексис 1596. 1: „Адонай — Господь Бог".

Лекс. 1627 р. 335: „А д о н а́ й євр., — Господь, Пан, Ім'я Боже єдно з десяти".

Алф. XVII в. 47б „А д о н а́ й — Господь".

Адре́са, ж. р. чи а́дрес, -су ч. р. З фр. adresse, від adresser — зазначати кому лист. Зах. укр. адре́са, рос. а́дрес.

А́ д р е с, -су — писане привітання кому. „Михайло підніс імениннику вітальну а д р е с у від імені „Рідної Хати". Харч. I. 300.

Звідси: а д р е с а́ н т, з фр. adressant, нім. Adressant — той хто адресує листи. А д р е с а́ т, з фр. adressat, нім. Adressat — той, кому посланий лист чи що інше. А д р е с у в а́ т и — писати адресу.

Сл. поч. XVIII в.: „А д р е с — надпись, подпись. А д р е с о в а т ь — указа доставить, довесть. А д р е с о в а т ь с я — пристать, сказать, отослатся".

Адміністрáтор, -ра — правитель, управитель, завідуючий. Те саме і в церковному управлінні: Адміністратор заступає в управлінні Єпископа. З лат. administrator — управитель. Відоме вже в XVI ст. До нас прийшло з польського administrator.

Адміністрáція — управління. З лат. administratio — управління, від administrare — управляти, керувати. До нас прийшло з п. administracja в XVII ст.

Сл. поч. XVIIII ст.: „Адміністрація — управленіє, опекунство".

Ад'ютáнт — офіцер-помічник при військовому начальнику. З лат. adjutans від adjuvare помагати. До нас прийшло з нім. Adjutant, може через п. adjutant.

Літ. наголос ад'ютáнт, зах. укр. з п. ад'ю́тант.

Звідси ад'ютáнтський.

Сл. поч. XVIII в.: „Адъютант — помощник".

Аéр, гр. aér — повітря.

Лекс. 1596 р. 1: „Аер — въздýх. Алф. XVII в. 62: „Аер — воздýх". Лекс. 1627 р. 335: „Айр — вѣтр, воздух, повѣтрье".

Сл. поч. XVIII в.: „Аер — воздух, горезреніє".

Аеродрóм, -му — місце стоянки літаків. З гр. зложення: aér повітря і dromos біг, місце для бігу. До нас прийшло на поч. XX віку через фр. aérodrome.

Аеронáвт, -та — літун у міжпланетному просторі. З гр. aér — повітря і náutes — пливак, від náus — корабель. До нас прийшло в к. XVIII ст. через фр. aéronaute.

Звідси аеронáвтика, з фр. aéronautique — наука про літання в міжпланетному просторі.

Аероплáн, -ну — літальна машина. З греко-лат. зложення: гр. aér — повітря, лат. planum — площина. До нас прийшло на поч. XX віку через фр. aéroplane, зложення: гр. aér — повітря і лат. фр. planer — ширяти.

Аеропóрт, -ту — великий аеродром. З гр. фр. зложення: гр. aér — повітря, фр. aéro — аероплан (скорочено) та фр. port — місце для стояння кораблів. До нас прийшло на поч. XX ст.

Аеростáт. -ту — літальний балон, вщерть наповнений легким газом. З гр. зложення: aér — повітря та statos — стоячий. До нас прийшло в к. XVIII ст. з фр. aérostat. Року 1783-го у Франції відбувся перший полет братів Монгольф'є на аеростаті (по-англ. ballon, по-рос. воздушный шар).

Звідси аеростатíчний з фр. aérostatique. Рос. аэростатический.

Аж — сполучник, ст. сл. даже.

Кр. Ап. 1560 рр.: Мовил аж до свитання 109. Дошли аж до Неба 646.

Лекс. 1627 р. 49: „Даже — аж".

Аж поки, поки аж. Лекс. 1627 р. 54: „Дондеже — аж пóки албо поки аж або аж".

Лекс. 1596. 24: Прежде, даже — перше аж.

Аж — дондеже, донелѣже (Синоніма пол. XVII в. 1).

Аж (з давн. аже) в часових побічних реченнях вживається в сполученні з словами поки, тільки, доки, з **не** або без **не**: Поралася, аж поки наварила обідати, Грінч. „Під тих. в." 221. Не вийдеш звідтіля, аж доки не віддаси, Нов. Зав. в пер. Кул. Мт. 5. 26. В З.У. в цих випадках вживають просто аж, — це п.: Нічого не розуміли, аж доїхав Ковч під саме село, Бирч. „Вас. Рост." II. 153.

Слово всеслов'янське, але тепер в рос. літ. мові не вживане.

Аж до — до самого (кінця).

Уч. Єв. XVI. 89: Мѣчь проходит аж до роздѣлѣня живота. 895: Аж до скончаніє свѣта.

Постъ трвáєтъ ажъ до самого Успенія. Катих. 1645 р. 40.

Ажýрний. фр. à jour — наскрізьний, прозорий, тонко зроблений.

Аз, ст. сл. азъ — яз, я. Лекс. 1596 р. 1: „Аз — я".

Аз, яз, я стоять поруч в Грамоті в кн. Мстислава 1130 р.: Се азъ Мьстиславъ, Язъ далъ. А се я далъ єсмь.

Див. азбука.

Азазéл, д. євр. Azazel. За Книгою Еноха, Азазел — один із тих анголів, що повстали були проти Бога. А.

навчив чоловіків воювати, а жінок — прикрашуватися. За Божим наказом Рафаїл зв'язав Азазела по руках і ногах, і прив'язав до дикої скелі, де він пробуде до Суду Божого. Взагалі це темний дух. Етимологія слова не остаточно знана, але початок його — д. євр. ez — козел; ст. сл. дає отпущеніе. Див. козел відпущення, пор. Левит 16. 8.

Аза́лія -- назва квітки. З гр. azaléos — сухий. Це термін К. Ліннея; рослина (кущ) названа тому так, що любить суху землю.

Аза́рія, д. євр. Azar'jahir, Azar'jah — поміч Господа. Лекс. 1627 р. 335: „А з а́ р і я — помоч Господня".

Аза́рт — сильне хвилювання, запальчивість. Слово пережило довгу семантичну історію. Спочатку ісп. і порт. azar визначало гру в кості, пізніше хід у грі, випадок, ризико гри, від цього й сильне хвилювання. Є й інші вияснення (див. Преображенський ст. 3).

До нас прийшло з нім. Hasard (а воно саме з фр. hasard).

А́збука — алфавит, буквар. Назва походить від церковнослов'янської назви двох перших буков а́збуки: **а** (аз) і **б** (буки). Слово „алфа́віт" походить від грецьких назв **а** (альфа) і **б** (віта). Лексикон 1627 р. ст. 15: а́збука, алфа́бет албо абецá́дло". Латинське abecedarium.

А з б у к а звалася в XVIII ст. ще й абевега. Року 1786-го. М. Чулков видав працю під назвою: „Абевега русскихъ суєвѣрій".

Лекс. 1627. 154: Писмо — а́збука.

Пізніше, в XIV віці, складено назви буквам так, щоб вони творили речення, напр.: аз, буки відя, глаголю добро"... „Наш Он покой". „Рци слово твердо"...

Алфави́т поч. XVII в. на л. 975 подає: „Алфави́тъ тол(куется) азбуковникъ или азъ вѣди".

Синоніма пол. XVII в. 1: Азбука -- алфавитъ, буква.

А л ф а в и т ъ — азбука, буква (Синон. пол. XVII в. 1.)

Азербайджа́н, -ну, область СССР. Назва від місцевого: азер — вогонь, байджан — країна, цебто „Країна вогню", бо тут багато нафти.

Азіль — право на перебування в якійсь державі політичного збігця чи й випадкового переступника, організовано розпочалося ще в давніх євреїв, див. Книга Чисел

35, де розповідається про „міста ховання", are hammiklat, грецьке poleis phugauterion. А сама назва йде від латинського urbes auxilii (Числа 35. 6).

Слово „азіль" походить з гр. ásylon (лат. asylum) — недоторканість, недоторканий захисток: переступник прибігав у Церкву й брався за ріг Св. Престолу, — тоді Церква заступалася за нього і не віддавала світському судові (див. Ріг Спасіння).

А́зія, ст. сл. Асіа, гр. Asía, лат. Asia. Спочатку найважливіша частина світу, колиска першої культури й Християнства. Назву виводять від фінікійського слова asi — схід, світло. Фінікіяни звали Азією всі землі на схід від їх батьківщини. Є й багато інших етимологій (Соляр. I. 60), напр. гр. прикметник asia — тіниста, болотяна земля. Спочатку Азія була малою, див. Европа.

Інші виводять назву від назви дочки Оксана й Геміди, Асія, матері Прометея.

Виводять також від асирійського asi — схід, світло, в протиставленні до ereb — захід, морок, темрява, або Европа. Перше знали тільки західню Азію, цебто Малу Азію, і її приймали за всю Азію.

Лекс. 1627 р. 354: „Асі́а — мулистая, болотом вязнучая, плюгавая".

Лекс. 1627. 446: Краина Азіи. З Понту, крайни асійской.

Азо́в — місто Ростовської области. Вдавнину в греків звалося Танаїс і належало до Київської держави. Але р. 1067-го це місто захопив половецький князь Азак, і місто було назване пізніше його іменем Азо́в. Звідси й назва моря Азовського.

Аі́р — болотна рослина, татарське зілля, татарщина, з тюрк. аер.

Ай! — вигук, ще індоевр. походження, і всеслов'янський; звідси айкати, а́йкання — слова звуконаслідувальні.

А й ! — вигук переляку, болю, здивування. Подвоєна форма ай-ай, аяй. Звідси аяйкати. „Ай! -- скрикнула несамовито Гаїнка", Гр. II. 458.

А й ! — вигук нетерплячки. „Ай, які ж бо ви! Харч. I. 94.

Айва́ — плодове дерево і сам плід в Криму, на Кавказі і ін., з тат. тур. айва́. Тюрк. словник Махмуда Кашгарського XI в. уже подає слово айва́.

Айда́! — ходім, швидко ходім, див. гайда. Часом уживається гайда́. Харч. І. 51: Айда, Петре, на гойдалку! 46: Айда подивимось на нього! 67: Айда! — ватага парубків залопотіла по сходах. 134: Айда до хати!

А́йзик — поширене єврейське ім'я в Україні. Це англійська вимова імени **Isak**. Див. Ісак.

Ай Пе́три — гора в Криму, від татар. Ай — Святий, Петрі — Петро: Гора Святого Петра.

А́йстра, -ри, — декоративна рослина, гр. **astron** — зоря. Букет осінніх айстр.

Акаде́мік — це член Академії Наук або студент якоїсь академії (академіст). В З.У. з п. академиками звуть і студентів університету. Див. студент.

Академіст, -ста — студент Духовної Академії.

І. Нечуй-Л.: Було видно здорову постать академіста Балабухи III. 14.

Акаде́мія назву свою одержала від мітичного афинського героя Академоса чи Академа. Академія — це був сад коло Атен (Афин), який належав Академу і був присвячений богині наук Атені Палладі. Тут любили збиратися грецькі вчені. Там же Платон навчав своїх учнів. Пізніше словом „академія" стали звати найвище наукове товариство вибраних учених або окремі вищі школи, напр.: Академія мистецтв. Стара назва була й академія, за гр. вимовою.

А к а д е́ м і я в мистецтві за фр. **académie** — голе тіло, малюнок голого.

Звідси: академі́чний (рос. академический), акаде́мік, академіст.

А к а д е́ м і я — так в З.У. з п. називають святкування якогось письменника чи взагалі свято з лекцією на культурно-освітню тему. Це літературний вечір чи літературний ранок, присвячений комусь.

Лекс. 1627 р. 336: „Академія — училище, школа в Аѳинех, от Академа мужа аѳинского, ведлуг Плютарха в Ѳесеи названая".

Ака́кій, ст. сл. Акакій, з гр. **ákakos** — незлобний, простий, щедрий.

Лекс. 1627 р. 336: „Ака́кій — незлобивый, простый, отвористый, щедрый".

Ака́фіст — похвальна Служба на честь Ісуса Христа, Божої Матері або якого Святого. З грецького **akáphistos** — несідальний гімн; під час усіх цих Служб не можна сідати. Зложення гр.: **а** — не і **kaphidzo** — сидіти.

Лекс. 1596. 2: „Ака́ѳист — несѣдално". Алф. XVII в. 48б: „К к а́ ѳ и с о — несѣдално".

Лекс. 1627 р. 336: „Ака́ѳист — несѣдалное. Так названыи Молитвы, при котрых не сѣдят".

Сл. поч. XVIII в.: „А к а ф і с т — несѣдален".

Ака́ція — назва малого дерева, з колючками, цвіте білими чи жовтими квітками. Походить від гр. **akakía**, звідси лат. **acacia**. Основа — гр. **aké** — колючка й акація — колюче дерево; або від гр. **ákakos** — невинний, сумирний (Шан. 58).

„Aqua vitae", лат. „вода життя", горілка, старе укр. „оковита".

Акваре́ля — водяна фарба, малюнок цією фарбою. З іт. **acquerello** (лат. **aqua** — вода), через фр. **acquarelle** Звідси: а к в а р е л і с т, а к в а р е́ л ь н и й.

Аква́ріюм, -му, — з лат. **aquarium** — водойма для тримання водяних тварин і рослин.

Акелдама́ — з арамейського **hekal** — поле, і **dama** — кров, цебто Поле крови. Пор. Дії 1. 19. Це поле купив собі Юда за ті срібняки, за які продав Ісуса Христа. Пор. твір Лесі Українки: „Поле крови". Акелдама́ знаходилась на південному кінці Єрусалиму поблизу Гінннома. Це давнє кладовище, пізніше для самих чужинців.

Азбуковник поч. XVII в. на л. 62 подає: „А к е л д а́ м а — село крове, еже есть село скуделниче. А отстоитъ от Єрусалима поприще єдино к западу, на горѣ над юдолію плачевною".

Лекс. 1627 р. 337: „Акелдема́ — село крове".

Аки́ла. „Аки́ла — болячій, або пороженя прагнучій, благ и проч. Лат. аквіля — орел" (Лекс. 1627 р. 337).

„А к и л л а — орел (Алф. XVII. 73).

Акили́на. „Акиліна — орлица, за благорѣчіє Агғеліна глаголется" (Лекс. 1627 р. 337).

„А к и л и́ н а (гр.) — орлица" (Алф. XVII. 73).

„Акиндит (гр.) — несый в бідах" (Алф. XVII в. 73б). Лекс. 1627 р. 337: Акіндин — безбѣдник, не сый в бѣдах, то єст не будучій в жадном небезпеченствѣ".

Акиш! — вигук на курку, коли її відганяють. „Акиш, щоб ти здохла!" Харч. I. 303.

Акінезія — захворіння на безволодь тіла; з гр. **a** — ні, без + **kinesis** — рух.

Акліматизація — приноро́влення до нового середовища. Лат. **acclimatisatio**, нім. **Akklimatisation** — пристосування. В основі гр. **klíma**, лат. **climatus**, приставка **ac-** з **ad-**. Звідси акліматизувати, приноровлювати кого або що до даного середовища.

А́кнути — виявити здивування, звуконасл. Харч. III. 381: Шофер акнув.

Акомпанувати — супроводити гру чи спів іншим співом чи грою. З фр. приставка **à** і **compagnon** — товариш і **accompagner**, через нім. **akkompanieren**.

Звідси: акомпанеме́нт, акомпанія́тор.

Ако́рд, -ду — співзвучність. З сер. лат. **accordium** — згода. Слово прийшло в XVII в. з фр. **accord** — співзвучність, а воно з іт. **accordo** — те саме.

Сл. поч. XVIII ст.: А к о р д — уговор, ряда, стачка.

Акр, а́кра — міра землі в Англії, Півн. Америці й Канаді, = 4047 кв. м. З англ. **acre**, що визначає поле, яке можна виорати за день; пох. від лат. **ager** — поле. Англ. **acre** з фр. **acre**.

Акредити́в, -ву — лист уповноваження для посла чи іншої посланої особи. З лат. **accreditivus** — вірчий лист (лат. **credere** — вірити). Взято з фр. **accréditive** — те саме.

Звідси: акредитува́ти, акредити́вний, акредито́ваний.

Акри́ди — гр. **akris**, ст. сл. акріда. Нові дослідники твердять, що це не саранча, але кущ у Палестині, який родить їстивні плоди — акри́ди. Іван Предтеча Хреститель їв ці плоди, а не саранчу (Мт. 3. 5). Але висушену й посолену саранчу й досі їдять на Сході.

Лекс. 1596 р. 2: „А к р и́ д ы — вершки деревяныи, пучя, и тыж коники".

„А к р и́ д ы — вершки деревяные, сице (так) нарицеть их в Грамматицѣ. Инии же глаголют — то вершіє дуба, еже єсть и овощь давій" (Алф. XVII в. 68б).

Сл. поч. XVIII в.: „А к р і д и — гусенніцы, саранча".

Лекс. 1627 р. 337: „А к р і д ы — трава або зѣлє, котрого корень вколо себе иных зелій смак притягает, вдячный до вкушеня и трвалый в сытости єст. Тож зри и пружів. А прузи того ж имене, коники за подобообразіє цвѣта и корене оного зѣля... Єдиноименного зелію гад птичных различна рода".

А к р и́ д и. „Годуватися акридами", вираз євангельський, Марка 1. 6.

Акроба́т — актор у цирку, головно той, що лазить по линвах. З гр. **akrobates** — канатний танцюрист, линвоскок, дослівно „високоходець", гр. **ákros** — високий, верхній, **baino** — ходжу. До нас прийшло з фр. **acrobate**.

Звідси: акроба́тика, акробати́чний, рос. -тический.

Акро́сти́х, -ха, гр. **ákros** — крайній, **stĭchos** — рядок, стих — вірш, в якому початкові букви рядків творять яке слово або ім'я чи прізвище автора. Давнє: краєгранесіє — калька з гр.

Лексик. 1627 р. 47: Краєгране́сія — початок стіха албо строки".

Лексик. 1627 р. 338: „А к р о́ с т і х і с — краєгра́н(есіє). Рожай вѣрша так зложений, же навышші літе́ри и головныи им'я якоє або мову замыкают, през главы вѣршов перехо́дячи".

Алф. XVII в. 48: „А к р о с т и х и д а (гр.) — краєстрочіє, а́ к р о бо по гречески кра́є, а с т и х и д а — стро́ки. По гречески бо акростихида, а по руски краєгране́сіє".

„Акса́к — хромец". Алф. XVII в. 63.

Аксельба́нт, -ту — лента у військових через плече. З нім. **Achselband**: **Achsel** — плече і **Band** — лента.

Аксесуа́р, -ру — побічні речі, дрібні речі, другорядні частини зображення. З лат. **accessorius**, фр.**accessoire** — додаток. До нас прийшло з фр. на п. XVIII віку.

Аксіо́ма, гр. **axíoma** — істина, ясна і без доказів. Гр. **axioo** — признавати що за достовірне. Лат. **axioma** — те саме. До нас зайшло на к. XVII віку.

Сл. поч. XVIII в.: „А к с і о м а — правило, чинка"(?).

А́ксіос, гр. **áxios,** — достойний, гідний, — так у Церкві виголошують і співають тричі тому, хто висвячується або одержує церковну нагороду. Це згода Церкви.

„Аксио́с (гр.) достоинъ" (Алф. XVII в. 62б).

Лекс. 1627 р. 346: „Аксіóс — достоин, годный, поважный”.

Сл. поч. XVIII в.: „А к с і о с — достойной, годной”.

Акт, áкту — дія, з лат. **actum** — дія, мн. **acta** — дії, від **agere** — діяти. Укр. акт, мн. акти.

А к т, áкта — документ, протокол, окремий запис. Лат. **actum** — запис, документ, народнє „бомага”, від лат. **agere** — робити, діяти. До нас прийшло в XVII в. з п. **akt**, мн. **akta**. Укр акт, мн. áкти, в Зах. Укр. з п. áкта.

Сл. поч. XVIII в.: „А к т — дѣйствіє, статья”.

Акти́в, -ву — дієвий чинник; грошовий стан. До нас прийшло в пол. XIX віку з фр. **actif** — діяльний.

А к т и́ в, -ву — найдіяльніші сили якої організації чи установи. Постало під час фр. революції, як зміна попереднього значення „активу” (діяльний) — фр. **actif**.

Звідси а к т и в і з у в á т и, з фр. **activer**, оживляти справу чи працю. А к т и в і с т -діяльний член організації.

А к т и́ в н и й, лат. **activus** — діяльний, енергійний. До нас прийшло від фр. **actif** — діяльний в пол. XIX віку.

Актóр, -ра — виконувач якої ролі в п’єсі, з лат. **actor** — виконувач, від **agere** — діяти. До нас прийшло на поч. XVIII в. з фр. **acteur** — те саме. Звідси а к т р и с а — жінка-актор, фр. **actrice**, з XVIII в. Гр. **áktor**, англ. **actor**, рос. актёр, актриса, п. **aktor**, **aktorka**.

Актуáльність — діяльність. З лат. **actualitas** (від **actualis** — діяльний). До нас прийшло в пол. XIX віку з фр. **actualité**. Слово „актуальний” відноситься до тієї справи, що саме тепер викликає до себе наш інтерес. Тому й говоримо про актуальність тієї справи.

Актуáльний, лат. **actualis** — діяльний, важливий на даний момент, назрілий; від **actus** — справа, діло. У нас з поль. XIX віку.

Аку́ла — велика хижа риба, з норв. чи ісл. **haccall**. Переносно — хижа людина. Прийшло в XVIII віці.

Акурáтний — точний, ретельний, старанний. Походить з лат. **accuratus**, через нм. **akkurat**. Укр. акурат, акуратний, акуратність, нар. акурат, якурат. Взяте з п. **akurat** (Шан. 62).

А к у р á т — якраз так. З лат. **accuratus**, взяте з п. **akurat** (Шан. 63).

Аку́стика — звучність приміщення, наука про звук. З гр. **akoustiké** — слухове мистецтво. Слово в нас з п. XVIII віку.

Звідси й а к у с т и́ ч н и й, рос. -ческий, з фр. **akoustique**, гр. **akoustikós** — гучний, добре чутний.

Аку́т, -та — рід наголосу, що стоїть не на кінці слова, зазначається в ц. сл. письмі рискою, похиленою своїм верхом направо, напр. хóдить. З лат. **acutus accentus** — гострий наголос, від **acuere** — гострити.

Акушéр, з фр. **accoucheur**, від **accoucher** — родити, лягти в постіль, пор. коліно. Так зветься лікар у справах пологів та вагітности. Слово прийшло в XVIII ст.

Акхи́! див. ахи!

Акцéнт, -ту — нáголос, звукове повищення одного голосного в слові. Від лат. **accentus** — наголос, зложення: **ac** (з **ad**) при і **cantus** — спів, мелодія; **canere** — співати. До нас прийшло в XVII в. з фр. **accent**.

Сл. поч. XVIII в.: „А к ц е н т — удареніе”.

Акцентуáція — система наголосів мови. З лат. **accentus** — наголос, **accentuare** — робити наголоси. До нас прийшло в XVIII віці через фр. **accentuation**.

Сл. поч. XVIII в.: „А к с е н т а ц і я — переписка о пріємѣ другому дѣнег”.

Акци́з, -зу — непрямий податок на продукти чи вироби. Походить з лат. **accisum** — надтяте, насічка, на якій контролювали вплату податку. **Accisum** — це дієпр. від лат. **accidere** — надтинати, засікати, а **caedere** — бити, тяти, сікти. До нас прийшло на поч. XVIII в. з фр. **accise** — непрямий податок. Звідси: а к ц и́ з н и й. Народнє а к ц и́ з н и к — контролер акцизу.

Акціонéр — власник акції, пайщик. Від фр. **actionnaire**; **action** — пай. Прийшло до нас у XVIII віці.

Áкція — дія, з лат. **actio** — дія, від **agere** — діяти, робити. До нас прийшло на поч. XVIII в. з п. **akcja**.

А́ к ц і я — пай, з лат. **actio** — документ, акт, фр. **action** — пай, через гол. **aktie**, нім. **Aktie**. До нас зайшло на поч. XVIII в.

Ал — чи аль — родівник в араб. мові, напр.: алкоголь, Алкоран, алгебра, алхімія, і т. ін.

Алавáстр див. алебастр. Лекс. 1627. 441: Оних, óникс — алавáстр.

Албáнія — назва країни, що походить від кавказького алб чи алп — „гориста місцевість".

Áлбо, арх. — злучник чи; завжди в Лекс. 1596 р., але в Лекс. 1627 р. частше вже форма або.

Áлгебра — математична наука, з араб. al-gabr — відбудова, відновлення, сер. лат. algebra, нім. Algebra. До нас прийшло на поч. XVIII в. через п. algébra. Літ. наголос áлгебра, нар. і зах. укр. з п. алгéбра.

Звідси алгебраїчний, рос. -ический.

Словник поч. XVIII в.: „Алгебра — щетознаніе, числовник азбучной".

Алé — однак, одначе; ст. сл. но чи нъ.

Слово о п. І. 1187 р.: Нъ уже, княже Игорю. 32.

Не въ покорѣ, áле въ Славѣ. Катих. 1645 р. 29б.

Алé — спільнослов'янський сполучник, у стар. формі „али", зложений з сполучників **а та ли.** Жалув. Грамота Казимира 1340 р.: Было на двое, але я дал на одино. Ст. сл. али, лат. sed. Наголос був не алé, а áле; тоді кінцеве **é** переходило в **й**: áли, ст. сл. **но**.

Кр. Ап. 1560 рр. 333: Все ми волно, але не все пожиточно. Не учинками, але справедливостю 651.

Лекс. 1627. 147: „Но, то єст союз: але, а".

Алебáстр, -стру — гіпс білого кольору. Ст. сл. алавастръ — „глиняна посудина" (вживається в пам'ятках X-XI в.). З гр. alábastron, а гр. взяте з назви міста й гори, звідки вивозився алавастр (гр. вимова) чи алабастр (латинська вимова). Лат. alabaster. Азбуковник поч. XVII в. на л. 625 подає: „Алавáстра" (евр.) — сосуд склянъ без рукояти еже викся наричется".

Лексикон 1627 р. ст. 338: „Алавáстръ или стклянмца — банка або слоикъ алябастровый або начинє безухоє, не маючеє за што взято быти. Єсть камень тым именем, и сосудец з него зробленый так зовется".

Лекс. 1596 р. 2: „Каменист, так названый, ис того камене уробленний слойк албо скриночка".

Алегóрія — іносказання, представлення чогось під іншим виглядом. З гр. allegoría. Зложення гр.: állos — інший та agoréuo — говорю.

Лексикон 1627 р. ст. 339: „Аллиґорія — иновѣщаніе, многосказаніє. Фіґура, ґды иноє розумом, иноє словы оказується". Так само і алегоричний (рос. аллегорический) з гр. allegorikős.

Сл. поч. XVIII ст.: „Алегорія — притча, іноречіе".

Алéгрі — швидка лотерія, коли розиграш робиться при купівлі квитка. Прийшло в XIX в. з іт. allegri — швидко.

Алéгро — музичний термін — швидко. З іт. allegro — весело, а іт. з лат. alacer: бурливо, піднесено, весело, швидко. До нас прийшло десь у XVIII в.

Áлеф, áлефа — назва першої букви в єврейській азбуці.

Лекс. 1627 р. 339: „Алеф — наука або учися. Первоє слово в алеф-виѳу еврей(ском)".

Алф. XVII в. 47б: „Áлеѳъ (евр.) наричають евреє первоє писмо азбучное, еже єст азъ. А толкуєтся по еврейски áлеѳъ — наука, рекше ученіє".

Алéя — дорога чи доріжка, обсаджена з двох сторін деревами чи кущами. Походить з фр. allée через п. aleja. До нас прийшло десь на п. XVIII віку.

Алилýя постало за д. євр. hal'lu Jah — „хваліть Господа". Греки переробили це єврейське синагогальне виголошення з арамейської форми його на allelouia, а за ним ст. сл. аллилуіа. Грецька форма сильно відбігла від д. єврейської, бо греки не могли передати ані **h**, ані **j**, а до того непотрібно й подвоїли **л**; ближче до оригіналу лат. hallelujah. Алилуя, „хваліть Господа" — це єврейське богослужбове виголошення, як звернення до народу. В нашій Церкві співають потрійно: „Алилуя, алилуя, алилуя, слава Тобі Боже", при чому „слава Тобі, Боже", — це як переклад „алилуя".

„Алелуия, то єст хвалѣте Пана". Кр. Ап. 1560 рр. 650, 651.

„Аллилýія — хвáла Богу. Герман Патриарх в толковании Літургіи Святои мовит: аллилýія — приходит Бог, хвалите и въспѣвайте Живого Бога. Єврейским бо языком єсть, аль — идет, явися, а иль — Бог, а уія — хвалите, въспѣвайте" (Лекс. 1596 р. 1-15).

Алф. XVII в. 48: „Аллилуіа — хвалá Живому Богу, или со Архангелы прославим истиннаго Бога, излиявшаго на ны своя щедроты. А в Грамматíцѣ аллилуіа толкуєтся сице єврейскимъ языкомъ: алль — идетъ, явися, Иль — Богъ, уия — хвалите, воспѣвайте".

Так і в Лекс. 1627. 339, але є ще: „Алль — Отець, Илль — Син, Уïа — Дух Святый".

Сл. поч. XVIII ст.: „Аллилуія — хвалите Бога".

Ст. сл. аллилоуіа. Російська вимова аллилуя, а українська тільки алилýя.

Али́пій, ст. сл. Алипій чи Алимпій, гр. безжурний. Лексикон 1627 р. 339: „Алипій — беспечальный, фрасунку (суму) не маючій".

„Алúмпіє (гр.) — неопечален" (Алф. XVII. 73).

Áлібі, — перебування обвинуваченого в моменті злочину в іншому місці, тому це головний доказ невинности. Походить з лат. alibi: „в іншому місці", зложення: alius — інший, ibi — там. У нас з поч. XIX в.

Алiме́нти, від лат. alimentum: харчування, утримання, їжа. Від лат. alere — годувати. Згідно європейському законодавству неповнолітніх дітей утримує їх батько, хоча б він був нешлюбний. До нас прийшло з фр. aliment — „їжа", „продукти", на поч. XIX віку.

Алітерáція — повторення однакових приголосних звуків у віршованому рядку для підсилення азбукової виразности мови; від лат. ad — до, littera — буква: уподібнення звуків. До нас прийшло з п. XIX в. через фр. allitération — те саме.

Алкáти — голодувати, хотіти їсти, алчний, ст. сл. алъкати, алъчьнъ, а також і лакати. Звідси лакóмий, лакóмство, лакомíна, лáкітка — лакомство й ін. Прикм. ст. сл. алчьнъ — алчний.

Алкалóїд, -ду — азотовмісна органічна отруйна речовина. Слово з араб. al-qali — луг та гр. eidos — вид. Прийшло на поч. XIX в. з фр. alcaloïde, (а воно з сер. лат. alcali — луг).

Алкогóль, -лю — певна органічна сполука, а також винний спірт. З араб. al-kuhl (або kohl) „тонкий порошок". Початково al — родівник в араб. мові. З ісп. alcohol перейшло до нім. Alkohol, звідти в XVIII ст. до нас.

Слова алкоголíзм, алкогóлік, алкоголíчний (рос. -лúческий) прийшли до нас трохи пізніше, десь у XIX віці, але з мови французької.

Алконóст, -ста — назва морського птаха, із гр. alkuôn або alkuonis — рибалочка, рос. зимородок, із ст. сл. алкуонъ. Перерібка алкуон на алконост сталася на сер. гр. грунті. Фасмер I. 13 цю перерібку виводить з речення „алкуонъ єсть пътица" — зовсім сумнівно.

Алф. XVII в. на 56б розповідає: „Алконóст єсть птица имѣет гнѣздо на брезѣ пѣска, вскрай моря, и ту кладет яица своя. Время ж изытія чадом єя в зимный год бывает, но єгда почютит изытіє чадом єя, взимает в яицах чада своя, и носит на среду моря и пущает во глубину, и тогда убо море многими бурями к брегу приражаєтъ. Но єгда сносит алконóст яица на єдино мѣсто, и насядет на них верху моря, а яицам во глубинѣ моря сущим, тогда море непоколебимо бывает за 7 днiй, дондеже алконостова яица излупятся во глубинѣ. Вышедше же чада познают своя родители. Сія седмь днiй пловцы кораблении алконостскими нарицают".

Алкорáн, -ну — священна книга у магометан, з араб. al-koran (al — артикль, koran — читання, наше Писання), через фр. чи нім. Alkoran.

Аллáх або Аллá — назва Бога у магометан, з араб. Al-lah, Бог. Корінь семітський El. Див. назви Бога.

Алló — початок розмови телефоном: „слухаю". Взяте в к. XIX віку з фр. allô.

Це слово змішується з англ. hallo — добридень (привітання) з фр. allons! — ну! (Шан. 79).

Є ще морське аллó — слухай! Так моряки кличуть на розмову кого з іншого корабля.

Звичайно ці значення поєднують: кого викликають — він каже: алло — слухаю, а хто викликає його, каже: алло — слухай.

Alma mater, з лат. alma — годуюча, mater — мати, годувальниця. Так ще середньовічні студенти звали ту школу, яку вони скінчили, цебто — яка їх духовно вигодувала.

Алмáз, -за — твердий дорогоцінний камінь, ст. укр. алмазъ. Ст. сл. адамасъ з гр. незламний. З гр. adamas виникло араб. алмаз, — його сприйняли майже всі мови, а також мови тюркські, знає його й мова половецька. У нас воно з татарського. Лат. adamas, -ntis з гр., звідси давнє адамáнт. Дмитрієв 555. Прикм. алмáзний.

Лекс. 1627 р. 335 зве слово алмаз московським: „Алмаз — моск".

„Алмаз же родится в горѣ каменой" (Афан. Никит. 1466).

Ало́е, ало́й — рослина й сік з неї, гр. alóe, **ст. сл.** алои, алъгоуи. Грецьке з ст. гебр. 'ahalim — дерево алое, а воно може з др. інд. agaru. Прикм. алоинъ є вже в Остр. Єв. 1056 р.

Алта́й, -таю — назва гір в Монголії; походить від монг. алтан — золото, улагара: Золота Гора, бо ці гори дуже багаті. По-китайському Кін-Шан, також Золота Гора.

Алта́р, -ря див. Вівтар. Остр. Єв. 1056 р.: Алтара кадильнааго, Лк. 1. 11.

Alter ego, лат. „другий я", — так звемо найближчих друзів або заступників, однодумців. В середні віки той, кому король передавав тимчасово свою владу, звався alter ego regis.

Алуч! — відігнання корови. Поговірка: до Дмитра дівка кричить на корову: „Алуч, бо тріскону! А по Дмитрі вже свиню просить: Ачу, бо впаду!"

Алу́шта — назва міста в Криму. Назва від старогр. назви цього міста Алу-Сток, з V віку.

Алфа́вит — азбука, від гр. alpha і beta — назви двох перших бу́ков грецької азбуки. Див. а́збука.

„Буква — азбука, а л ф а́ в і т албо абецадло". Лекс. 1627 р. 15.

Алфе́й, Яків Алфеїв, Лк. 6. 15, д. є. Ben-Halfaj — син Галфая, Алфей — **Halfaj,** Халфай. Лексикон 1627 р. 339: „Алфѣй — тисячный, або наученый, або вож, княжа".

Алхімія — „чорна магія", що в середні віки шукала легкого способу робити золото. Слово стародавнє, з копт. kem — чорний, гр. chemía — чорна магія (так єгиптяни звали самі свій Єгипет). З гр. арабське al-kimiya, сер. лат. alchimia (і alchemia), а з нього нім. Alchimie. До нас прийшло з нім. в XVII віці.

А́лчний див. алкати.

Алю! — крик на свиней „геть!" В Зах. Укр. див. аля!

Аля́! — вигук для відігнання свині, геть. О. В. т. 157: Аля! Бодай була вона тобі здохла! (на свиню).

Аляба́рта, п. halabarda, halabarta, з нім. **Hellebarte:** сокира (barte) для рубання шоломів (гелмів), з Helmbarte (Бр. 167).

Алф. XVII в. 68б: „Алябарта (ла.) — дреколіе".

Лекс. 1596, 11б: Дрекол — аляба́рта.

Лекс. 1627 р. 58: „Дреко́ль — аляба́рта, галяба́рда, албо кій, соки́ра, рогатина".

До нас прийшло в XVI в. через фр. hollebard.

Аля́рм, -му — тривога. Італ. all'arme — „до зброї!" Зложення: а — до, la — член, артикль, arme — зброя. До нас прийшло на п. XVIII в. з фр. alarme — тривога.

Звідси: алярмува́ти, алярмі́стр.

Слово рідке на Сході, і часте в Зах. Укр.

Альбатро́с, -са — великий морський птах. Від араб. alkadus — „журавель при колодязі", ісп. alcatraz, англ. albatross. До нас прийшло на п. XIX в. через фр. albatros.

А́льбо слово польське, дуже часте в укр. XVI-XVII віків по всіх наших пам'ятках. З нього пішло наше або́. Лексикон 1627 р. ст. 87: „Или — або, албо, люб, хочай".

А л ь б о, з „а любо", звідси або.

Слово о п. І. 1187 р.: „Хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону".

Альбо́м. -му — книга чи зошиток з чистими білими листками. Від лат. album — біла записна дощечка, з albus — білий. До нас прийшло на п. XIX в. з фр. album. Тепер означає книгу з вставленими в неї фотографіями.

Альки́р чи **ванькі́р.** — кімна́тка, з нім. **Erker,** чеська **arkerz,** польське **alkerz.** У ванькир **в** приставне.

Алько́ва — маленька спальня, араб. al-kubbe — склеписта кімната. Д. євр. kubbah — внутрішня частина мешкання, внутрішня кімната; пор. Числа 25. 8. Тут al — член при kubbah. Пор. ісп. alcoba — спальня, фр. alcôv, з євр.-арабського. До нас прийшло з фр. в XVIII в.

Альмана́х, -ха — збірник, звичайно літературний. З араб. al-manach — календар, твори при ньому, гр. almenichiaka, гр. з копт. До нас прийшло через нім. Almanach чи фр. almanach в XVI віці.

Альт, -а́ — назва голосу. З лат. altus cantus — високий голос, італ. alto — високий голос. До нас могло прийти різними дорогами з іт.

Альтернати́ва — дві протилежні можливості для рішення важного питання, або-або. З лат. alternus — один за одним, від **alternare** — чергуватися. До нас прийшло з фр. alternative в к. XVIII в., може з п. alternatywa.

Альтерна́ція — чергування звуків у словах, від лат. **alternatio,** від **alternare** — чергувати.

Альтруї́зм — дбання про добро інших, готовість жертвувати для інших. Від лат. alter — інший, фр. altruis — те саме. Слово запровадив Огюст Конт (1795-1857). Звідси альтруїст — хто допомагає другому, прикм. альтруїсти́чний, рос. -истический.

А́льфа й омéга — назви першої й останньої букви в грецькій азбуці. Це — початок і кінець чого, основа чого. Ст. сл. алъфа, також алъпа.

А л ь ф а, назва першої букви грецького алфавиту, початок. Азъ есьм алфа и омега (Апок. 1. 8): Я початок і кінець.

Алф. XVII в. 47б: „А л ф а (гр.) толкуеться: грецы первое писмо азбучное наричют а́лѳа, еже есть аз. Толкуеться жеся гречески алфа ищи". „Алфави́т — тол(куется) азбуковник или азвѣди".

Альфо́нс — чоловік легкого поведення, на утриманні жінок. Це ім'я головної дієвої особи комедії Ол. Дюма 1870 р.: „Мосьє Альфонс".

Алья́нс, -су, — союз держав, об'єднання їх. З лат. alligare — прив'язувати, ligare — в'язати, звідси фр. allier — з'єднувати, alliance — союз. До нас прийшло на к. XVII віку з фр.

Сл. поч. XVIII в.: „А л і а н с — завет, союз".

Аля́ — на зразок, на подобу. З фр. à la façon, à la manière — на зразок.

Амазо́нки — міфичне плем'я войовничих жінок, що жили в Скифії і щоб зручніше було стріляти з лука, випікали собі праву персу. Назва з гр. amadzones — амазонки, зложення: а — без, madzós — перса. Нім. Amazone, п. amazonka. До нас прийшло з п. XVII в.

Алф. XVII в. 54б: „Амазники толкуеться: Амазника наричется нѣкая страна, прилежащая предѣлом (странам) индійскимъ, а царствуют в ней едино дѣвы чисты, нарицаеми амазиски".

Ам, гам — слово звуконасл., в дитячій мові „їсти". Див. гам. „Прокидайся зараз же, треба ам!" (К. Бас.: „Дітям до 16" 1964 р. ст. 8). „Ам, Жерочко, ам! Одкривай ротик!" (там само 11).

Ама́ртол, -ла — з гр. amartolós — грішник. „А м а р т о л ó с (гр.) — грѣшник". (Алф. XVII в. 63б).

А́мба! — вигук; кінець, вульгарне. Шан. 80: лотерейний термін, з італ. ambo (з лат. ambo — обидва).

А́ н б а — народне: смерть, кінець. О. Вишня I. 162: Зачув і я оце якось... думав, що а́нба мені!

Амбі́ція — гордість, пиха, чéстолюбство. З лат. ambire — домагатися, допоминатися чого: чину, чести, лат. ambitio — честолюбство. До нас прийшло на п. XVII в. через п. ambicja.

Амбо́на, арх. — див. а м в о н.

Науку Хрістову подавати въ Церкви з Амбóны. Катих. 1645 р. 53.

А́мбра́ і амбрé — пахощі. З араб. anbar, сер. лат. ambrum чи ambra — пахощі. До нас прийшло на поч. XVIII ст. через фр. ambre — пахощі амбри.

Сл. поч. XVIII ст.: „А м б р а — янтарь".

Амбразу́ра — отвір у стіні фортеці, бійниця. З фр. embrasure — бійниця, отвір топки, з embraser — запалювати. До нас прийшло на п. XVIII в. чи не з п. ambrazura — те саме.

Амбро́зія — в гр. міфології їжа й пиття богів, що давали їм вічну юність та здоров'я. З гр. ambrosía — пахуча їжа богів, що давала їм безсмертя; гр. зложення: а — без, brotos — смертний. До нас прийшло в XVII віці.

Амбулато́рія — лічниця для приходячих. З лат. ambulare — приходити, ходити. Через нім. Ambulatorium до нас прийшло в пол. XIX віку.

Амво́н — передня півкругла частина Солеї перед Царськими Вратами, де читці читали (тепер тут проповідують) під час Богослужби. З гр. ámbon (від ambáino — піднімаюсь, сходжу вверх) повищення. Ст. сл. амбонъ, пізніше амъвонъ.

Лексикон 1627 р. ст. 341: „Амвóн: мѣстце вынéслое, о кілку сходах, столица або круг учинен на мовеніе". Зайшло в ст. сл. мову з грецької.

Сл. поч. XVIII ст.: „А м б о н — казніліще, восход". Слово „казнилище" може визначати її казальницю, де виголошуються „казані" — проповіді. А старе „казнилище" — місце смертної страти.

Амвро́сій, ст. сл. Амвросій, гр. безсмертний, божественний.

Лекс. 1627 р. 340: „Амбрóсій — несмертельный".

„А м б р ó с і е (ел.) безсмертен" (Алф. XVII ст. 73б).

Аме́рика — частина світу. Америку відкрив італієць *Христофор Колумб 12-го жовтня 1492-го року. Але назву свою Америка одержала від славного італійського мореплавця* Амеріго Веспуччі (†1512), що дав багато відомостей про „Новий Світ". Америка — край Амеріго.

А м е́ р и к а — в українських говорах Гаме́рика.

„А м е р и к у відкривати" іронічно говорять тоді, коли хто видає давно знане за незнане.

Амети́ст, -ста — дорогоцінний камінь, який нібито вбирає в себе винні пари, а тому той, хто носить цього каменя, не п'яніє. З гр. amétustos, зложення: a — не, без, metustos — оп'яняючий. Звідси ст. сл. аметистъ, відоме з XI віку.

Амі́нь, з д. євр. amen — так, поправді, нехай станеться. Amen — це дієприкметник від 'mn — бути правдивим, певним, цебто — правдиве; пор. emunah — вірність, або emet — правда. Книга Чисел 5. 22 д. євр. amen передає будь, ст. сл. буди. „Амінь" в еврейськ. Богослуженні було відповіддю народу на виголошення Священика, чому з часом стало взагалі вигуком. У нас кожна Молитва закінчується словом „амінь", цебто: так, правда, нехай буде так. Гр. amen, лат. amen, ст. сл. аминъ. пізніше з XIV в. аминь. Пор. ще д. євр. aminu — вірте, teamenu — будьте запевнені, haaminu — учиніть що певним. Новий Заповіт переповнений цим словом, найчастіше в формі „Аминь (давнє амінъ) глаголю вам", а в Єв. Івана з подвоєнням: „Аминь, аминь глаголю вам", а також на кінці молитов або коротких молитовних виразів. Цікаво, що слово „амінь" защепилося в старослов'янській мові в формі своїй аминь, а не чужій амі́нь; воно ані разу не перекладене, цебто, уживається як своє, загально знане слово. В народній мові дуже поширене, часто з польським наголосом на початковому складі: а́мінь.

Це слово, як закінчення, набуло собі й нового значення: кінець, напр.: Як дам, буде тобі й а́мінь (кінець).

Вільде: Та це вже мені „амінь" прийде II. 431.

А м и́ н ь кладется на концу для упевнения, иж так, а не иначей єст. Катих. 1645 р. 74б.

Лекс. 1596 р. 1б: „Амин — заправды албо нехай так будет". Алф. XVII в. 48б: „А м и́ н — право, или єй, или буди тако, или буди глаголанноє"

Лекс. 1627 р. 361. 365: „Буди то, или буди, сир. а м и́ н ь. Нехай будет, нехай ся станет, або нехай стало будет, [illegible] правда [illegible] заправды, вѣрно, истинно, так єст, або стан'ся, або: тако Боже дай, або: нехай так будет, або: заправды так єст, або право єст). Воистину или да будет".

Амні́стія — прощення судової кари. З гр. amnestia — забуття, прощення, зложення: a —не, mnéstis — думка, разом: забуття. До нас прийшло з п. XVIII в. через п. **amnestja.**

А м н і с т у в а́ т и — прощати судову кару. До нас прийшло в XIX в. від нім. amnestieren, від Amnestie.

Аммо́н чи Амон, з гебр. „син роду мого" (Соляр I. 91).

„А м о н и́ т е. Лот роди от меншія дщери Амо́на, от него же наричются аммоните". (Алф. XVII в. 62).

Амне́зія — утрата від недуги пам'яті. Від гр.: a — заперечна частка, і mneia чи mnema — пам'ять.

Аморе́я, гр. Ammoráios, ст. сл. Амморе́я. Походить від гебр. — високий, горець, повищення (Соляр. I. 95).

Алф. XVII в. 54: „А м м о р е́ я єсть страна (градъ), прилежащая земли Ханаани. Толкуєтжеся Амморе́я прогнѣвающія или розсылаяй".

Амортиза́ція — ступнева виплата боргу, довготерміновий борг. В основі лат. mors — смерть, нім. Amortisatisation — ступнева виплата боргу. Прийшло до нас у XVIII віці.

Звідси амортизува́ти, з нім. amortisieren.

Амо́с, ст. сл. Амосъ, д. євр. ноша, тягота, міць.

Лексикон 1627 р. 341: „Через алеф на початку: долготерпелив, вѣрневидец людій, жесток, твердый, крѣпок або мужный, дѣлный, моцный, дужій, недобытый. Амос чрез алеп на початку: отяжалый, обтяжоный". Д. євр. Амос — міцний, пор. amus — зміцнений (2 Цар. 20. 1).

„А м о́ с (єв.) — терпѣлив" (Алф. XVII в. 73б).

Амплуа́ — фах актора, що він головно грає: простак, любовник і ін., а також рід зайняття, фах. З фр. emploi, від employer — уживати, використовувати, дати завдання (а це від лат. implicare — сплітати, зв'язувати обіцянкою).

Ампу́ла, з лат. ampulla — „мала посудина". Гр. amphora — посудина, з нього лат. зменшення ampulla — посудинка. До нас зайшло з XVIII ст. „В чемодані доктора

було повно áмпул морфію та кофеїну", Ю. Смол. „Наші тайни". 1964. 452.

Ампутáція — відрізання. З лат. **amputatio** — відрізання, з **amputare** — відтинати. Прийшло в XVIII в. з нім. Amputation. Звідси ампутувáти, рос. ампутúровать — відтинати.

Амулéт, -та, миф. — річ, що оберігає людину від нещастя й яку носять при собі. З лат. amuletum — привіска, зложення: amoliri — віддаляти нещастя, всяку біду, та letum — смерть, цебто: amoliletum, а звідси — amuletum.

Амуніція — військові запаси матеріялу для зброї, рос. боеприпасы, нар. з. у. муніція. З сер. лат. amunitio — виряджения, munire — виряджати. До нас прийшло на п. XVIII в. з фр. amunition — виряджения, може через п. amunicja.

Амýр, -ра — любов, пристрасть. З лат. ámor — любов, amare — любити, бути залюбленим. До нас прийшло на п. XVIII в. через фр. amour — любов. Звідси а м ý р н и й — любовний, а м ý р и — любовні справи, любовні пригоди.

Амýр, -ру — назва ріки; походить від еспанського Та-Мур, що значить „Велика ріка". Але місцеві поамурці розповідають кілька інших пояснень. Коли росіяни вперше побували на цій річці, то місцеві евенці вітали їх словом амýр! — добридень!

Амфібрáхій, -хія — віршовий розмір, коли наголошений склад (вдавнину — довгий склад) стоїть посередині, а по краях склади ненаголошені, напр.: корóва, ходúти. Форма ∪ — ∪; гр. зложення: amphi — з обох боків, brachus — короткий, amphíbrachus — короткий склад (ненаголошений) з обох боків.

Амфилóхій, з гр. — ст. сл. труднородний.

Лексикон 1627 р. 349: „От двою рожден, около потаєный. Амфі бо около или окрест, а лохіос потаєно мѣсто".

Áмфора — посудина з двома ручками. З гр. amphoreus,, лат. amphora, часте у греків і римлян. Гр. зложення: amphi — з двох боків, phoreus — ношений.

Лексикон 1627 р. ст. 341: „А м ф ó р а — фляша, конва". У нас відоме з XV віку.

Анагнóст, -ста — читець. З гр. anagnôstes — читець, лат. lector — читець.

Алф. XVII в. 52: „А н á г н о с т — читец". Відоме з XIV в. (Срезн. І. 21).

Анагрáма — переставлення слова так, що стає інше слово; читання слова з кінця до початку, напр.: куб-бук, марш - шрам. В XVII в. українські письменники писали багато анаграм; напр. їх писав Архим. Іоаникій Галятовський (†1688). Напр. у „Skarb pochwaly" 1676 р. на ст. 7-8 подає різні анаґрами і вживає цього слова.

З гр. anagramma — переставка; зложення: ana — пере, gramma — буква, цебто переставка буков у слові.

Анаколýф (чи анаколýт) — сантаксична або логічна непослідовність у мові; навмисне відхилення від граматичної побудови, навмисна зміна розпочатої побудови речення. Напр. Пс. 45. 5: Річка, — рамена її веселять місто Боже. Від гр. anakoluthos — непослідовний.

Аналáв, -ва, з гр. análabos, або парамóнд, — чотирикутний плат, якого монахи носять на раменах під одежою. У Ср. І. 22 з XIV в.

Анáліз, -зу, і аналіза — глибокий дослід. З гр. análysis — розклад, розбір; analyo — розкладаю, досліджую. З гр. лат. analysis. Слово прийшло через фр. analyse.

Аналóгія — подібність, з гр. analogía — схожість, гр. зложення: ana — по, за, відповідно, logos — розум, змисл, слово: відповідність. До нас прийшло в XVII віці.

Звідси: аналогíйний, аналогíчний, з гр. analogikós — відповідний, рос. аналогический.

Аналóй, -лоя — рівнобічний столик з трохи похиленим верхнім боком, на якому читають, напр. Євангелію або кладуть Ікони чи Хреста для поклоніння. Стоїть аналой перед Солеєю напроти Царських Врат. З гр. analogeion — підставка для книжок чи нот, від analego — читаю. Відоме з п. XVII віку, але слово старше.

Алфавит п. XVII в. 63: Аналог (елл.) — налой.

Ананáс, -са — запашний соковитий овоч. З ісп. чи порт. ananas, а воно з мов півд. Америки: anana, перуанське nanas, караіб. anana і т. ін. До нас прийшло в XVIII віці з фр. ananas чи нім. Ananas — тропічна рослина, що дає соковитий запашний плід.

Ананій чи Ананія, чол. ім'я, д. євр. Chanan'jah, Chanani — „Бог був для мене ласкавий"; це скорочена фор-

ма з Ананія, ст. сл. Ананіа. Визначає те саме, що й **Jochanan**, — Іоанн, Іван.

Лексикон 1627 р. 342: „Ана́нія — Облак Господень, то єсть оболок Панскій або пророковане Панское".

„А н а́ н і я (єв.) — Благодать или славен" (Алф. XVII в. 73б).

„А н а́ н і є (гр.) — безсмертен" (Алф. XVII в. 73).

Ана́пе́ст, -ту — трискладова стопа в вірші з наголосом на кінці, напр.: голова́, поричи́ть; схема: ∪ ∪ —. Від гр. **anápaistos** (ai вимовляється як e), **anapaio** — ударяти на кінець. У нас відоме з XVII ст.

Ана́рхія — безначальність, безвладдя. З гр. **anarchía**; гр. **ánarchôs** — хто не має влади, хто ніким не керований; зложення: а-без, **archós** — старший, влада, начальник. У нас відоме з XVII ст.

Звідси: анархі́зм, анархі́ст, анархі́чний (рос. анархический). У нас з XIX віку.

Анаста́сій — чол. ім'я, ст. сл., з гр. воскрешений.

Лексикон 1627 р. 343: „Анаста́сій — воскре́сенье".

„А н а с т а́ с і й (гр.) — воскресеніе" (Алф. XVII. 73).

Анастасія, жін. ім'я, ст. сл. Анастасіа, з гр.

Алф. 1627 р. 343: „Анастасія — воскресеніє".

Ана́фема, ана́тема — прокляття, гр. **anáthema**, ст. сл. анаѳема і анатема. Див. харем.

У Свв. Отців часто „анатема будь" в значенні осоромлення.

Лексикон 1627 р. ст. 342: „Анаѳима — клятва, проклятство. або офѣра, офѣроване, або даръ, або Богу посвячена реч, або в честь Божую зоисована реч".

Алф. XVII в. 63: „А н а ѳ е м а — проклят или отлучен. Максим Грек 209 пишет в Недѣлю первую Святого Поста Великаго во Євангеліи Учителном сице (так): Яко же Святіи Отцы прокляша, проклинаем и мы. А их же анаѳе́матисаша, анаѳе́матисаем. Тѣмже без всякого прекословія єже анаѳема толкуется отлучен. Ино бо єсть анаѳе́ма и ино проклят. Анаѳе́ма той єсть от Церкве Христовы отлучен, и от Царства Небесного, в день Втораго Пришествія Христова. Анаѳе́ма — отлучен толкуется и от православных сочетанія (совокупленія), а проклят разумѣется злословлен. Пишетбося, яко еретика всякого проклинаем, и отлучаем, и отрѣваем от сочетанія православных".

Народнє анахтема. „Ти ана́хтемський вилупку!" Ст. II. 29.

Анатема́тствувати — накладати чи кидати на кого анатему.

Анато́лій, з гр. — східній.

Лекс. 1627 р. 343: „Анато́лій — всходній".

„А н а т о́ л е — восток" (Алф. XVII в. 62б).

Анато́мія — наука про будову тіла. З гр. **anatome**, від **anatémno** — розтинаю. Лат. **anatomia**, з нього нім. **Anatomie**. У нас з поч. XVIII віку.

Звідси: ана́том, анатомува́ти, анатомі́ст, анатомі́чний, (рос. анатомический).

Ана́фора́ — возношення, з гр. **anaphoreo** — возношу, **anaphorá** — возношення Св. Дарів. У Ср. І. 22 з XIV в.

Алф. XVII в. 48б: „А н а ѳ о р а — дора́".

Сл. поч. XVIII ст.: „А н а ф о р а — Возношеніе, Святия Дары".

Анахоре́т, -та — пустельник, самітний. З гр. **anachoretés** — відійшовший, самітник, від **anachoréo** — усамітнююсь, відходжу від людей. З гр. лат. **anachoreta**. До нас прийшло з фр. **anachorète** в XVIII віці.

Анахроні́зм, -му — помилка супроти вичислення часу. Х гр. **ana** — супроти, назад, **chronos** — час, **anachronidzo** — відношу не до часу. До нас прийшло XVIII в. через фр. **anachronisme** в значенні: те, що не є актуальним, бо воно відійшло в минуле.

Ангажеме́нт -нту — контракт з артистом, з фр. **angagement** — наймлення, **engager** — наймати. Прийшло до нас у XVIII віці.

Звідси ангажува́ти, з поч. XIX в., рос. ангажи́ровать.

Анга́р, -ру — приміщення для стоянки літаків. Прийшло в XX в. з фр. **hangar** чи **hangart** — накриття.

Ангели́на, -ни, ст. сл., гр. а́нгольська.

А́нглія — держава Великобританія, край англів, давніх германців, що в V віці переселились в Британію, завоювали її, поєдналися з місцевими саксами й надали їм свою назву англів.

Рукописний „Алфавит" початку XVII ст. на л. 80 подає про Британію таке: „В р и т а́ н і я єсть остров в длину 1000 верст, а в ширину 300 верст. А живут в нем два рода велики: первой род калидони, второй род меане. Пребывают си на горах дивіих (диких) и в полях (селах)

пустых, градов и жилищ не имѣют, но преходят от мѣста на мѣсто, нази (голі) и необувени (необуті), землі не пашут, но питаются паствиною волов и овощем. А царя над собою не имѣют". Подається джерело цих відомостей: „Царство Греч. глава 21".

Ангі́на — гостре запалення горла. З лат. angina — душення, жаба, з angere — душити. До нас прийшло на поч. XVII віку.

Англома́нія — прихильність до англійського. З фр. anglomanie, зложення: anglais — англійський, manie — пристрасть. У нас десь з поч. XIX віку.

Звідси англома́н.

До нас прийшло в першій половині XIX в. (Шан. 96).

Англік — в З. У. добрі коні англійської породи. Вільде І. 48: В поміщика (в Галичині) для виїзду була пара „англіків" чистої раси.

А́нгол — від гр. angelos, ст. сл. Аггелъ, Ангелъ, а це переклад — калька д. євр. malach: посланець, посол, вісник, посол Божий — Ангол. Діонисій Ареопагіт І віку („Небесна Ієрархія") ділить усіх Анголів на 9 чинів, по 3 в ієрархії: Вища ієрархія: Серафими, Херувими, Престоли; середня: Панування, Сили, Влади; нижча: Початки, Арханголи й Анголи. В д. євр. мові, в Біблії для посла звичайного й посла Божого завжди одне слово — malach, а це вказує, що розуміння Ангола виробилося пізніше.

Прикм. — а́нгольський, ст. сл. ангельскъıи.

Азбуковник поч. XVII в. подає: „Ангелъ — вѣстникъ. Ангели бо Господни нарицаются вѣстницы, понеже возвѣщаютъ Божя хотѣнія человѣкомъ" (л. 49).

Лекс. 1596 р. 1: „Ангел — вѣстник албо повѣдачъ". Алф. XVII в. 49: „Ангелъ — вѣстник, Ангели бо Господни нарицаются вѣстницы, понеже (бо) возвѣщаютъ Божія хотѣнія человѣкомъ".

Лекс. 1627 р. 334: „Ангел — вѣстник, посел, оповѣдач".

Андрі́й — з гр. andreios (мужній), ст. сл. Андре́й.

Лексикон 1627 р. 343: „Мужествен, смѣлый, намоцнѣйшій, намужнѣйшій або ростропнѣйшій, дѣлнѣйшій. Або з євр. сила".

„Андре́й (гр.) — мужествен" (Алф. XVII в. 73).

Андрія́н, -на, з гр. adrianos — „уродженець Адрії", ст. сл. Адріа́нъ. Але ми прийняли це ім'я від народнього гр. Andrianos, Андріян. Ім. римський Адріян, місто Адріянополь. Рос. форма Адриан. Пор. народнє гр. manasterion — укр. манастир.

Гр. Adrianos — відважний, мужній, або — із Адрії (Адріян).

Лексикон 1627 р. 343: „Мужественный, валечний (хоробрий) або багатоуменъ".

Андро́ник ст. сл., гр. муж переможець. Лексикон 1627 р. 343: „Муж побѣдителный, муж звитяжный або звитяжистый".

„Андро́ник (гр.) — мужествен побѣдитель" (Алф. XVII в. 73).

„Андроны есть люди, а живут во Африкіи, а держат женскую и мужьскую плоть пополам, правыя груди мужескія, а лѣвыя женьскія" (Алф. XVII в. 57).

Анекдо́т, -та ч. р. — коротке жартівливе оповідання про смішну подію. Гр. anékdotos — невиданий, невідомий. До нас прийшло через фр. anecdote в XVIII віці.

Звідси анекдотичний, рос. анекдоти́ческий з фр. anecdotique.

В З. У. часто анекдо́та ж. р.

Ане́ксія — насильне приєднання чужої держави чи землі. Від лат. annexio — приєднання, з лат. annexo — приєдную. До нас прийшло в XIX в. через фр. annexion.

Звідси анексува́ти, рос. аннекси́ровать.

Ане́мія — малокров'я. З гр. anaimía, зложення: a — без та áima — кров. До нас прийшло через фр. anémie в XVIII ст.

Звідси анемі́чний, рос. анеми́ческий.

Анеано́н, ж. р. — назва квітки, вітрениця. З гр. anemóne, від ánemos — вітер. До нас прийшло в XVIII віці через фр. anémone.

Анестезі́я — знечулення; з гр. anaisthesía — унечулення, нечутливість, зложення з an — без та aisthetós — чутливий. До нас прийшло в XIX в. через фр. anesthésie — унечулення.

Аники́та — чоловіче ім'я, з гр. „Ани́китос — непобѣдимый" (Алф. XVII в. 62).

„Аніки́та — незвитяжоный" (Лекс. 1627 р. 344).

Ани́кій див. Оникій.

Ани́сим чи Онисим — чоловіче ім'я, з гр. „А н и́ с и м — ползователь" (Алф. 73б).

Аниси́фор чи Ониси́фор — чоловіче ім'я, з гр. „А н и- си́ф о р (гр.) — полезная носяй" (Алф. XVII 73б).

Анисія ст. сл. чи Онисія — жін. ім'я, звичайно Онисько, Онися.

„А н и с і я — совершеніє, или совершителница, доконанье, по́ступок, пилность" (Лекс. 1627 р. 344).

Анивіит, арх. — „єсть лѣс пуст во странах индійских, в нем же ростут яблока всякими виды. А живут в нем дикия люди, имущи в высоту локтій 24 и шеи до(л)ги". (Алф. XVII в. 57б).

А́ні — сполучник, також **ні.** Зложення з а-ні.

Кр. Ап. 1560 рр.: Знаю иж єси ани студеный ани гарачий 604.

Лекс. 1627. 156: Не гучи анѣ гомони.

Уч. Єв. XVI. 155б: То бы ани Хс от мертвых въстал.

Анілін, -ну ч. р. або а н і л і́ н а ж. р. — отруйна рідина для приготовлення анілінових фарб. З д. інд. **nila** — темносиній, звідси араб. an-nil (з al-nil), звідси ісп. чи порт. anil — назва індиго. До нас прийшло з фр. **aniline** десь р. 1840—1842.

Звідси а н і л і́ н о в и й.

Анімізм, -му — одухотворення, давня віра, що кожна річ має свою душу, свій дух. Від лат. **anima** — душа. Анімістичний погляд позостався назавжди сильним у нашій мові: сонце ходить, природа спить, річка біжить (замість тече), вдарив грім і сотні т. ін. Анімістичний погляд у поезії позостається панівним і до сьогодні.

Аніс, -су — рослина, що з неї добувають анісову олію. З гр. — ánison, від ánethon — окріп. У нас відоме в XVI віці.

Звідси а н і с о в и й.

Анітеле́нь! — з ані телень; наслідув. звуку дзвону, удару — телень.

ХРВ. 229: Мовчить громада, анітелень!

Анічичи́рк! — щоб було тихо-тихо. Словонасл. ані чичирк; чичиркати — птахи чичиркають. Те саме анітелень.

ХРВ. 111: Заляжте там, мов неживі, анічичирк!

Анке́та — опитувальний листок, запитник. Походить з лат. **inquirere** — досліджувати, шукати. До нас прийшло в XIX в. від фр. **enquête** — питальний листок.

Звідси прикм. а н к е́ т н и й.

А́нна — жіноче ім'я, слово гебрейське **Anna** — милостива, схильна до доброго, милість, Благодать, гр. і лат. **Anna,** ст. сл. Анна. Народнє і літературне Ганна.

„А́ н н а (єв.) — радость" (Алф. XVII в. 73б).

„А́ н н а — благодать, потѣха, або ласкавая, милосердная, милая, вдячная, литостивая, отпочиваюча, даруюча" (Лекс. 1627. 344).

А́ н а — зах. укр. форма, часто в Галичині; вимовляється виразно: Ана, також Ануся, Ганнуся.

Підпис київської княжни Анни Ярославни 1063-го року, королеви Франції (дружина Генрика І): Ана ръина (цебто **Anna re(g)ina).**

А н н а — це 65-ий первосвященик юдейський, також Кайяфа. Вираз „Водити від Анни до Пилата" — це вираз євангельський, бо так водили Ісуса, див. Єв. Луки 18. 24, 18. 13. Шанский: Фразеол. 66 подає цей вираз „від Понтія до Пилата", хоч це назва одної особи: Понтій Пилат (у Символі Віри невідповідно: „При Понтійськім Пилаті" зам. „при Понтії Пилаті").

Анна́ли, -лів, — літопис, з лат. **annales** — річні записи, що стосуються років чи літ, від лат. **annus** — рік. Відоме в нас з XVII ст.

Анома́лія — недостача, відхилення від прийнятої норми. Гр. **anomalía** — нерівність, **anómalos** — нерівний, зложення: **an** — без, не та **omalós** — рівний.

Звідси а н о м а л ь н и й. Відомі з XVII віку.

Анонім, -ма — автор, що не подав свого прізвища; твір без поданого прізвища автора. Гр. **anónymos** — безіменний, зложення: **an** — без, не та **ónoma** — ім'я. До нас прийшло на поч. XVIII віку через нім. **Anonymus** або через фр. **anonyme.**

Встаровину твори звичайно були анонімні, — автор себе не видавав.

Ано́нс, -су — об'ява. З лат. **annuntiare** — сповіщати, фр. **annonce,** від **annoncer** — оголошувати, сповіщати. До нас прийшло в пол. XIX в.

Звідси анонсува́ти, рос. анонси́ровать.

Анорма́льний — невідповідний, ненормальний. З фр. anormal — невідповідний, що постало з лат. anormalis: a — не, norma — правило. До нас прийшло десь у XIX віці.

Анота́ція — примітка, замітка. З лат. annotatio — примітка, замітка. До нас прийшло на поч. XVIII в. може через п. annotacja — те саме.

Звідси а н о т у в а́ т и, рос. аннотúровать.

Анса́мбль, -блю — склад виконавців спектаклю. З сер. л. insimul — разом, simul — разом; звідси фр. ensemble — гармонійне поєднання, збір, разом. До нас прийшло на поч. XIX віку.

Антагонізм. -му — суперництво. Походить з гр. antagónisma — боротьба, спротив. До нас прийшло на поч. XIX віку через фр. antagonisme.

Антагоніст, -ста — суперник, противник, з гр. antagonistés — противник, суперник, зложення: anti — проти та agonidzomai — боротися. До нас прийшло в XVIII віці через фр. antagoniste.

Анта́нта, з фр. éntente — згода. Так зветься політична згода кількох держав для чого або проти якої держави чи держав.

А́нти — приставка гр. anti — в складених гр. словах, укр. проти-.

Антидо́т, -ту — протиотрута, противник. З гр. antidoton; злож.: anti — проти, doton — від; antididon — з свого боку давати, віддавати. До нас прийшло з к. XVII в.

Сл. поч. XVIII ст.: „А н т і д о т — ігемон, народовождь, предводитель".

Лекс. 1627 р. 361: „Антидо́тон — лѣкарство".

Анти́к, -ка — залишений предмет давнини. З лат. antiquus — стародавній. До нас прийшло в XVIII віці через фр. antique.

Антиква́р, -ра — з лат. antiquarius — торговець старовинними предметами або хто кохається в них, хто збирає їх, від лат. antiquum — стародавнє. До нас прийшло на поч. XVIII в. з нім. Antiquar. Старша форма антиква́рій. Антикварня — крамниця старих книжок.

Анти́мінс, -нса — освячений плат зо вшитою в нього часточкою Мощів якого Святого. Ст. сл. Антиминсъ, гр. Antimínsion (anti — замість, mensa — стіл, Престол), замість-престоліє. Антимінс загортується в Ілітон, визначає те саме, що й Св. Престол. Де покладений Антимінс, там і тимчасова Церква.

Лексикон 1627 р. ст. 345: „Антимінсъ — мѣсто трапезы".

Сл. поч. XVIII ст.: „А н т і м і н с — вмѣсто Трапези".

Антимінс найстарший відомий з 1149 р. (новгородський), див. Ср. I. 24.

Служити Святу Літургію можна тільки на Мощах якого Святого, і часточку Мощів вкладали в Св. Престол, тепер же часточку вкладають в Антимінс (замість Престолу).

„**Антимо́нію** розводити" — вираз, частий в мові російській і літ. українській. Розповідають, ніби в XV віці Ігумен одного манастиря, довідавшися, що від „сурми" домашній товар товстіє, спробував ужити розведеної сурми (антимону) й на прохарчування ченців. Всі ченці, хто напився тієї сурми, повмирали, чому сурму ніби й названо по-франц. antimoine, цебто — проти ченців. З того часу було багато дискусій про вплив сурми, — „розводили антимонію" (М. Михельсонъ: Крилатыя слова, 1896 р. ст. 7). Але можливо, що сама назва antimoine породила вищеподане оповідання, як народню етимологію.

Пояснюють ще як семінарське перекручення гр. antinomía (ном-мон). Шан. I. 115.

Анти́п і Анти́па — чол. ім'я, ст. сл., гр. міцний.

Лексикон 1627 р. ст. 345: „Для всѣх або противко всѣм".

Антипа́тія — почуття ненависти чи огиди. З гр. antipatheia — ненависть, зложення: anti — проти та pathos — пристрасть. До нас прийшло в к. XVII в. з фр. antipathie. В ст. сл. є калька з гр.: противострастіє, Шан. I. 115.

Звідси а н т и п а т и́ ч н и й — неприємний.

Сл. поч. XVIII в.: „Антіпатія — природнозлобіє".

Антисеміт, -та — хто вороже ставиться до евреїв, юдофоб. Прийшло в пол. XIX в. з фр. antisémite, зложення: гр. anti — проти, sémite — людина семітської раси. (Слово „семіт" утотожнювати тільки із словом „еврей" — неправильно, бо до народів семітської раси також належать арабські народи).

Антисеміти́зм, -му — ворожість до семітів, до евреїв.

Антисе́птика — боротьба з зараженням ран за допомогою різних речовин (антисептиків). З гр. anti — проти та septikós (septein — гнити). Лат. septicus. До нас прийшло в к. XIX віку через англ. antiseptic.

Звідси антисепти́чний, рос. антисепти́ческий.

Антите́за — протиставлення другому, гр. antíthesis — протиставлення, зложення: anti — проти та thésis — положення, основа. До нас прийшло в XVII віці через фр. antithése — те саме.

Антифо́н, -ну, — протиспів; це читання чи співи псалтирних віршів двома особами чи хорами поперемінно. Ст. сл. антифонъ, з гр. antíphonon. До нас прийшло в X віці як релігійний термін. По пам'ятках відомий з X-XI віків. Церк. Устав XI в.: Антифоны вънѣ Олтаря поются.

Лекс. 1627 р. 361: „Антіфо́н — спѣваньє на отмѣну".

Сл. поч. XVII ст.: Антіфон — предспѣв, спеваніе".

Анти́христ, -та — противник Христа, з гр. antíchristos, ц. сл. антіхрістъ, антихристъ. В зах. укр. говорах часом „анцихрист".

В Новому Заповіті вжито 4 рази, в Апостола Івана. Звідси Анти́христів (1 Ів. 4. 3).

Лекс. 1627 р. 345: „Антіхріст-противный Христу або противник Христов".

Сл. поч. XVIII ст.: „Антіхріст — протівнік, супостат".

Анти́чний — стародавній, з грецького чи римського життя. З лат. antiquus — давній. До нас прийшло в пол. XIX в. через фр. antique — стародавній.

Антиго́н — ч. ім'я, ж. Антиго́на. Був також Антиго́н Первосвященик і цар юдейський (42-37 до Хр.); з гр. antigonos. Зо смертю його спинився жезл від Юди (пор. Буття 49. 10).

„Антіго н — добротливый, без злости" (Лекс. 1627. 395).

Антіо́х, -ха, чол. ім'я багатьох сирійських царів, з гр. antíochos — напроти лежачий, напроти ідучий.

Антіо́хія — місто в Сирії, з гр. Antiochéia, ст. сл. Антіохіа. Місто заснував за 300 років до Хр. цар Селевк Нікатор, і дав йому назву свого батька Антіоха.

„Антіо́хіи Патріярх — вмѣсто чувства втораго слышенья" (Лекс. 1627 р. 346). Було п'ять Патріярхів, бо

людина має п'ять змислів, другий змисл чи чуття — слух. Антіохія — це другий по Єрусалимові центр Християнства, мати Християнських Церков, тут вперше Христові послідовники стали зватися християнами (Діяння 11. 19-26).

Антипа́сха, з гр. antipascho — знову терпіти.

„Антіпасха — поновленіє воскресенья" (Лекс. 1627 р. 345).

Антоло́гія — збірник вибраних творів, головно віршів; гр. anthología — зложення, збірка; anthos — квітка та légo — збираю. До нас прийшло фр. anthologie в XVII віці. Старша форма була анфоло́гія — цвѣтословіє, анфологіон.

Сл. поч. XVIII ст.: „Анфологія — цветословіе".

Див. Анфологіон.

Анто́н і Антін, -то́на, ст. сл. Антоній, гр. Antonios — набиває ціни, міняйло, з гр. antonéomai — купувати взамін, надбавляти ціну. Грецьке antonymia — займенник.

Лексикон 1627 р. ст. 346: „Анто́ній — свыше данный, або искупле́ный, або вмѣсто иного купле́ный".

Антонів вогонь — недуга від зараження хлібом із ріжками (спориш). Вдавнину таке зараження було часте, і недуга ширилася епідемічно. Так, ще в 944 р. у Франції вимерло на цю недугу коло 40,000 осіб. Недуга виявлялася тим, що від сильного запалення руки, ноги і т. ін., хворий умирав у страшних муках. Недугу цю тоді назвали „святим вогнем" або „вогнем Св. Антонія", бо вірили, що Молитва до св. Антонія Фивського (251-356) вилічує цю недугу. При недузі почувався сильний холод; навпаки, видужуючи, люди почували „Антонів вогонь". Сильне, безнадійне гнійне запалення в Україні ще й тепер звуть Антонієвим вогнем, а малу висипку „вогником". Епідемії цієї хвороби („зла корча", „ерготизм") бували і в Україні.

Анто́нівка — назва сорту яблук, спочатку з села Антонівка. Слово постало десь у XIX віці.

Антони́н — чол. ім'я, з гр. той, хто набиває ціну.

„Антонін — на заміну другого куплений" (Лекс. 1627. 346).

Антоні́на, -ни — ст., з гр. та, що набиває ціну.

Зменшена форма То́ся.

Антра́кт, -ту — перерва між діями вистави чи концерту. З фр. entracte, зложення: entre — між і acte — дія. Прийшло до нас в XVIII ст.

Антрепрене́р, -ра, — підприємець, власник театру, цирку й т. ін. Прийшло в XVIII ст. з фр. entrepreneur від entreprendre — починати, prendre — брати.

Антресо́лі, — надбудова в вигляді балкончика в кімнаті, щоб побільшити корисну площу. З фр. entresol, зложення: entre — між та sol — земля. Прийшло до нас в XVIII віці.

Антрополо́гія — наука про людину й людей. З гр. ánthropos — людина + logos — наука. Прийшло до нас на поч. XIX ст. через фр. anthropologie.

Звідси антропологíчний, рос. антропологúческий, антропо́лог.

Антропоморфі́зм, -му — очоловічення, стародавнє уявлення кожної речі живою, як жива людина. Антроп. частий і в поезії; напр., „річка дише", зорі говорять", і т. ін. З гр. anthropos — людина, morphé — форма, вид: надання неживій речі людських ознак.

Ану́! — вигук побудження, понуки. „Ану, подайте но мені план!" Харч. III. 192).

„Ану" складене з двох вигуків: „а" та „ну", того ж значення, але подвоєне збільшує їхню силу. Ану, стій! (Гонч. Л. і Зб. 15). Ану, спробуй, чи не розломиться? Ст. II. 400. Ану, злазь, господине! 450.

А н у ! — вигук виклику. Ану підійди!

А н у́ ! — вигук для зазначення початку, заохочення. „Ану, спробуйте!" Ст. II. 307.

Анулюва́ти — скасувати, визнати недійсним. З лат. annullare — знищити.

Анфа́с, -су, — обличчя прямо спереду, лицем до того, хто дивиться. Прийшло в XX в. з фр. en face — „в лице". Лат. facies — лице.

Анфи́м, ст. сл. Анѳимій, з гр. Anthémios — каджучий.

„А н ѳ и́ м (гр.) — цвѣтен или цвѣтяй" (Алф. XVII. 73б).

„Анѳім — цвѣтный" (Лекс. 1627 р. 344).

Анфинодо́р, -ра — чол. ім'я, з гр. той, хто дарує квіти.

„А н ѳ и н о д о́ р а — невѣстодар" (Алф. XVII ст. 73б).

Анафіса, -си ст. сл., гр. квітуча.

Анфіла́да — ряд кімнат чи чого іншого. Прийшло до нас у XVIII віці з фр. enfilade, з enfiler — ставити рядами, нанизувати.

Анфоло́гіон — Богослужбова Книга, Міне́я Цвітна чи Квітна, цебто Мінея на Свята.

„А н ѳ о л о́ г і о н. Гр. Ѳологіон — цвѣтословіє, имя Книги Мѣне́и избранной" (Лекс. 1627 р. 344).

Апара́т, -ту — прилад, знаряддя. З лат. apparatus — приготовлений, від apparare — приготовляти, parare — готувати. До нас прийшло в XIX з нім. Apparat.

Звідси а п а р а т у́ р а — сукупність апаратів, з нім. Apparatur.

Апартаме́нти, -ів, — помешкання, кімнати. З італ. appartamento, фр. appartement — помешкання, кватира. У нас з поч. XVIII ст. через п. apartament.

Апа́тія — байдужість, млявість, з гр. apátheia — нечутливість. Зложення: гр. a — без, не та pathos — пристрасть, чуття. До нас прийшло в XVIII ст. через фр. apathie.

Звідси а п а т и́ ч н и й — байдужий, млявий.

Апеля́ція — відклик рішення якої постанови до вищої установи, яка має право переглянути справу суттєво. З лат. appellatio — звертання, скарга, від appellare — прикликати.

Слово це вже є в Лексиконі П. Беринди 1627 р. ст. 131: „Нарицаніє — апеляція, называнє. Нарицаю — называю, апеллюю", — тут слово це в першому значенні.

Звідси й а п е л ю в а́ т и — оскаржувати до вищої установи, рос. апеллировать. З нім. appellieren.

Апеляція — нареченіє (Син. XVII в. 1).

Сл. поч. XVIII ст.: „А п е л я ц і я — позыв, челобітье о переносе дѣла в вышній суд, правоіск".

Крех. Апостол 1560-х років: „Он апелевал (в польському оригіналі appelował), абы захован был до Августового розознаня 139. Апелюет до цисара 135 (Діяння 25. 21).

Апельси́на, рідко а п е л ь с и́ н — дерево і плід його. Фр. pomme de Chine — китайське яблуко; pomme — яблуко, Chine — Китай. Перейшло в гол. appelsien, зложення: appel — яблуко, Sien — Китай. Нім. Apfelsine, зложення: Apfel — яблуко, Sine — Китай (Хіна). Див. помаранча.

„Словарь Академіи Россійской" 1806 р. I. 44 про слово апельсин подає: „Названіе голландское, означает „ки-

тайское яблоко", такъ какъ ихъ вивозили сначала изъ Китая".

До нас прийшло на поч. XVIII ст., може й з гол., а може з нім.

„Апельсинова шкірка" — вираз, що означає непередбачену причину чогось злого: на цій шкірці легко посковзнутися і впасти.

Апе́ндикс, -са — червоподібний відросток сліпої кишки. З лат. appendix — додаток, привісок, від appendere — привісити, pendere — вішати. Відоме в нас з к. XIX в.

Апендици́т, -ту — запалення апендикса. До нас прийшло на поч. XX віку з фр. appendicite або через нім. Appendizitis.

Апети́т, -ту, з лат. appetitus — сильне бажання їсти, прагнення їсти, від appetere; зложення: ad(ap) та petere — бажати, прагнути. До нас прийшло на п. XVIII ст. через нім. Appetit.

Апети́тний — викликаючий бажання.

Вільде II: Стоїть велика, пахуча, апетитна невістка.

„Апети́т приходить при їді", вираз з фр. L'appétit vient en mangeant. При добрій праці справа зростає.

Аплодисме́нти, -тів — оплески. До нас прийшло на поч. XVIII в. з фр. applaudissement, від applaudire — бити в долоні.

Аплодува́ти — бити в долоні на похвалу кому. Слова з лат. applaudere — бити в долоні, від plaudere — те саме, тут ad перейшло в ap. З фр. applaudire — те саме. До нас прийшло в XVIII ст.

Апло́мб, -бу, з фр. aplomb — самовпевненість; перше значення: „за оливом", прямовісно, а переносно — холоднокровно, самовпевнено. Зложення: à та plomb — оливо. До нас зайшло на поч. XIX віку. Див. пломба.

Апоге́й, -гея — найвищий ступінь, з гр. apógaion — далеко від землі, зложення: apo — від, ge — земля. З гр. лат. apogaeum. До нас прийшло в XVIII ст.

Апоге́й — скорочено означає фр. l'apogée de la gloire — вершок слави.

Апока́ліпсис — Книга, що міститься на кінці Нового Заповіту, яку написав Апостол Іван. Гр. apokálypsis — відкриття, від гр. apokalypto — відкриваю, ст. сл. откровеніє.

Алф. поч. XVII в. л. 47б: „Апоколипси — явленіє".

Лекс. 1627 р. 346: „Апокалúпсіс — откровеніє або объявленьє".

Алф. XVII в. 47б-48: „Апоколипсúй — явленіє".

Апокри́сис, -са, з гр. apokrísis — відповідь. Року 1598-го в м. Острозі вийшла книжка Христофора Філалета: „Апокрисисъ або отповѣдь на книжки о Соборѣ Берестейскомъ".

„Апóкрісіс — отповѣдь" (Лекс. 1627 р. 346).

Апо́криф, -фа — книга, яка не ввійшла в Канон Святого Письма, книга позаканонічна. З гр. apókryphos — таємний, захований, від apokrýpto — ховаю; колись часте було apókrypha biblia — таємні книги. Давнє запозичення з гр. апокрифі́чний — несправжній, недостовірний, фальшивий.

Спочáтку наголос був апокри́ф, бо з фр. apocryphe.

Алф. XVII в. 68б: „Апокриѳáт — сумнѣніе, их же истинна не вѣдает".

Аполина́рій, ст. сл. Аполлинарій, з гр. приналежний Аполону.

Аполі́ти́чний — неполітичний, байдужий. Походить з гр. apolitikós — неохочий до політики, зложення: a — не, без та politikós — державний, громадський. У нас з поч. XX віку від фр. apolitique.

Апологе́т, -та — захисник чи оборонець якої ідеї. З гр. apologétes, від apologéomai — виступати в обороні, обороняти. До нас прийшло на поч. XIX в. з нім. Apologet.

Аполо́гія — оборона, вихваляння, виправдання. З гр. apología — оборонна чи виправдальна промова; apo — від, logos — промова, слово. Відоме в XVII ст.

Апологе́тика — наука про правдивість Релігії, оборона Релігії. З гр. apologetikós — виправдальний, оборонний. Відоме в XVIII віці.

Апологети́чний — оборонний, виправдальний. З гр. apologetikós — виправдальний, зложення, apo — від, logos — слово, мова. До нас прийшло в XVIII ст. через фр. apologétique. Рос. апологети́ческий.

Аполóн, ст. сл. Аполоній, з гр. згубник, губитель.

Лекс. 1627 р. 346: „Аполлион — викореняючій, або затрачаючій, або псуючій. И Апóллон є имя идолу, єму же первообразно солнце".

Лекс. 1627 р. 347: „Аполлóній — губитель, -ный".

„Аполлóній (ел.) — губитель" (Алф. XVII в. 73).

Апоплексúчний удар. З гр. apoplektikós — розбитий паралічем. До нас прийшло в XVII в. через фр. **apoplectique**. Рос. апоплектúческий.

Апоплéксія — раптовий параліч тіла або його частини. З гр. **apoplexía**, від **plesso** — б'ю, поражаю, **apoplesso** — поражаю ударом. Лат. apoplexia з гр. те саме. До нас прийшло з гр. чи з лат.

Сл. поч. XVIII ст.: „Апоплексія — параліч, пострел, родімец".

Апостеріóрі — твердити що з досвіду. З сер. лат. **a posteriori** — „із дальшого", **posterior** — слідуючий, пізніший. До нас прийшло в XIX в. з нм. **a posteriori** — те саме (починаючи з філософа Лейбніца).

Звідси апостеріóрний, з нім. **aposteriorisch**.

Апостáзія — віровідступство, покинення своєї Віри і перехід у другу. Слово постало ще за час перших гонінь на Християнство в I-II-III віках. Слово з гр. зложення: **apo** — від, **stasis** — місце стояння, **apostasía** — відпад від кого чи чого. Від **apostateo** — відпадати від кого — чого.

Апостáт, -та — відступник, зрадник. З гр. зложення: **apo** — від, **státes**; **apostatéo** — відступаю; **apostátes** — зрадник, відступник. Старша форма XVII віку апостáта.

Лекс. 1627 р. 362: „Дьявол напервѣй зверг ярмо и стался апостатою". „Біліаль — апостата" 362.

Апóстол — учень Ісуса Христа, посланий проповідувати Слово Його по всьому світу. Від гр. **apóstolos** — посланець, від **apostéllo** — посилаю.

Звідси апóстольський, зах. укр. апостóльський.

Ц.-сл. Апостолъ, апостольскыи.

Лекс. 1596 р. 16: „Апостóл — посланéць". Алф. XVII в. 49: „Апóстолъ (гр.) — посланникъ".

Лекс. 1627 р. 347: „Апостол — посéл, посланец, посланик, легат".

Апóстрóф, -фа — значок ' (як перетинка) в рукописах і стародруках, який заступає опущену букву. Апостроф у теперішньому укр. письмі показує ствердження звука, по якому стоїть, напр. ім'я це: ім-я. Гр. **apóstrophos** — знак опущеної букви (в елізії); з гр. **apostrepho** — відводити, вертати; зложення: **apo** — від, з та **strophe** — поворот. До нас прийшло в XVIII в. через фр. **apostrophe**.

Апофтéгма — короткий повчальний вислів, афоризм. З гр. **apophthegma** — дотепний вислів. До нас прийшло рано, десь у XVI ст.

Лекс. 1627 р. 361: „Апофѳéґма — короткая а мудрая отповѣдь".

Сл. поч. XVIII в.: „Апофегма — мудрая отповѣдь".

Апофеóз, -зу — прославляння кого чи чого, урочисте завершення події, з гр. **apothéosis** — обоження, від **apothéoo** — обожую, **theos** — Бог. До нас прийшло в к. XVIII в. через фр. **apothéose**.

Зах. укр. апотеóза.

„Аппіїв торг", ст. сл. Аппієва торга (див. Діяння 28. 15). Аппей Клавдій був децемвіром Риму (451-449), на честь його була поставлена статуя, чому й площа звалася Аппієвою торговицею.

„Аппієв торг — имя рынку Рымского, от Аппіа, нѣкоторого бурмúстра, названый, от котрого и Дорога Аппія названа єст.". (Лекс. 1627 р. 346).

Áпракос, -са — Євангелія, написана за порядком недільних читань, від Великодньої починаючи аж до другого Великодня. З нар. гр. **ápragos** недільний, святковий. Іпат. Літ. 6796: Апостол апракос. Псалт. 1296 р.: Євангеліє **áпракос.**

Апрíль, апріля, назва 4-го місяця, по-укр. квітень. Ст. сл. априль, з сер. гр. **aprílis**, лат. **aprilis**.

Ст. сл. форма априлисъ є в Остр. Єв. 1056-1057 р., в Ізборнику Святослава 1073 р. і ін. Форма апрель появляється в пам'ятках з 1405 р. (Шан. І. 132).

Походження слова неясне. Може від лат. **apricus** — нагрітий сонцем, теплий, сонячний. Інші виводять з лат. **aperire** — відкривати, розкривати. Шан. І. 132.

До зміни правопису в рос. мові писали апрѣль, — тут буква ѣ неоправдана.

Апріóрі — незалежно від досвіду, з лат. **a priori** — відвічно, первісно; зложення **a** — від, **prior** — попередній. До нас прийшло в пол. XIX в. через нім. **a priori**.

Звідси а п р і ó р н и й — незалежний від досвіду, з нім. **apriorisch**.

Апробáта зам. апробація часте в укр. мові. Див. апробація.

Апробáція — затвердження, одобрення, благословення. З лат. **approbatio** — одобрення, від **approbare** — одобрювати. До нас прийшло в поч. XVIII ст. через п. **aprobacja**.

Апробувáти — одобряти. З лат. **approbare** — затверджувати, схвалювати, від **probare** — одобрювати і зложення: **ad** > **ap** та **probare**. До нас прийшло в XX в. через нім. **approbieren**.

Маєтъ Писмо Святоє аппробовáти. Катих. 1645 р. 38б.

Аптéка походить від гр. **apothéke** — пивниця, склад, комора на всякий запас. Лат. **apotheca**. Давн. сл. апоѳика, апотека. Дуже довго слово „аптéка" визначало по-старому тільки комірчину, пізніше всяку крамницю взагалі, і тільки з XVI ст. почало визначати склад речей на лікування. Ще о. В. Григорович-Барський у своїх „Странствованіях" 1723-1747 р. писав, що бачив „много апотекъ си єсть коморь купеческихъ" (з видання 1885 р. I, 162)

Азбуковник початку XVII ст. на л. 68б подає: „Абдыка-домъ врачевный. Абдекáрь — врачь, иже зелія врачебная составляєтъ". При обох словах зазначено, що вони латинські. Джерело: Граматика 1596 р. А. 53.

Зах. укр. áптика. До нас прийшло через п. **apteka** в XVI віці.

Лекс. 1596. 7б: Врачебница — дом, где лѣчат, и тыж аптúка.

Алф. XVII в. 68б: „А б д ы к а (лат. — дом врачебный". „Апотéки (лат.) — погребы и житницы" 69.

Лекс. 1627 р. 26: „Врачебница — дом, где лѣчат и тыж аптыка".

Ст. 281: Хранителница — аптúка.

А п т é к а. „Вірно, як в аптéці" — докладно, точно, ретельно. В аптеках рецепти — під великою карою — мусять виконувати справді точно. Вага в а п т é ц і вважається за найвірнішу, і в приказку ввійшла. Харч. „Волинь" III. 274: „Поставили мішка на вагу. — Ніби в аптеці!" — цебто вага вірна.

Аптéкар, -ря — господар аптеки. З лат. нім. **Apotheker**. До нас зайшло в XVI ст. може через п. **aptekarz**. Зах. укр. аптúкар свідчить про грецьку вимову.

Алф. XVII в. 53: „А п т é к а р ь — лекарь, рекше врачь, иже врачевская зелія составляєтъ".

Лекс. 1627. 437: Аптыкар, що олѣйки робит.

Алф. XVII в. 53: „А п т é к а р ь — лекарь, рекше врачь, иже врачевская зелія составляєтъ".

„А п т е к á р ь (лат.) — врачь, иже зелія врачебная составляет". (Алф. XVII в. 68б).

Апчхú! — звуконасл. чхання. Харч. III. 391: А-пч-хи! — Простудились, чи що?

Арáб, арх. арап — житель Аравії, р. аравитянин. Обидва ці слова від гр. **áraps**, лат. **arabs**. Арабське **arab** визначає того, хто зрозуміло говорить, цебто свій. Пор. варвар, німець.

Арабéска, мн. арабески, — прикраса з геометричних фігур, листків, квіток і т. ін. З іт. (чи ісп.) **arabesco** — прикраса в арабському стилі, арабський. До нас прийшло в XVIII ст. через фр. **arabesque**.

Арáвія, зах. укр. Арáбія — з д. є. **A'rav** — степ.

Лекс. 1627. 347: „А р á в і я — вечерна, або вечерова, або рукоименство, або вдячность, або крук, або крукова, або пуща, або вербá, або змѣшання". Ст. 450: Арáвіа.

Алф. XVII в. 54: „А р а в і я толкуеться пространная".

Арáк — міцна горілка з рижу в Азії, араб. **araka** — горілка.

Аракчéївщина — жорстоке й тупоумне чавління уряду на що. Генерал Олексій Аракчеєв (1769-1834), військовий міністр за царя Олександра II, року 1817-го запровадив таке, що селяни в Росії й Україні відбували військову службу по своїх селах, — жили як селяни і військові, і жорстоко били селян. Затія відмінена 1826-го року.

Арáм, -ма, д. є **Aram,** — високий, висота; син Сима (Бут. 10. 22), пізніше ця назва стала етнографічною назвою Сирії (назва географічна). Див. Сирія.

Аранжирóвка — пристосування одного музичного твору до іншого або на інший лад. З фр. **arranger** — при-

водити в порядок, à rang — в ряд. До нас прийшло в XIX в.

Звідси а р а н ж у в á т и, рос. аранжи́ровать.

Ара́п, -па, арх.; постало слово з „араб" (п замість б). Відоме вже в „Хожденіє Трифона Коробейникова" 1593 р. В укр. мові форма „арап" дуже рідка, звичайно вживається „араб".

Сл. поч. XVIII ст.: „А р а п — іфіоп, мурин". ,

Ара́пник див. гарапник.

Арара́т — гора між Іраном і Турцією. Назва походить від давньої назви краю племені урартійців: Урарту. Різні народи звуть цю гору по-своєму, напр. іранці звуть Кук-Поя: Гора Поя.

Алф. XVII в. 546: „Арара́тськихъ — арамейськихъ. Гори бо Араратскія во странах Арамейскихъ".

Лекс. 1627 р. 348: „Арара́т проклятство дрижанья, клятва тренета".

Арба́ — двокола бідка на Кавказі, з тюрк. араба, половецьке арба, рум. araba — візок.

Арбі́тр, -ра, з лат. arbiter — третейський суддя, якого обирають суперники, посередник. До нас прийшло в XVIII ст. через фр. arbitre того ж значення.

Звідси а р б і т р á ж, -жа — третейський суд, фр. arbitrage.

Аргама́к, -ка, з тюрк. аргамак чи аргімак, - порода прудких і виносливих східніх коней, чистокровний кінь. Тат. „аргá" — скакати, а також сила, сприт (Шан. І. 136). Давнє укр. слово.

Із слов. народів відоме тільки укр., рос. і білорусам.

Аргона́вти, з гр. зложення Argo — назва корабля, і náutes — мореплавець. Переносно: сміливі подорожні, що прагнуть відкрити невідоме.

Відважні грецькі моряки на кораблі „Арго" під проводом героя Язóна пустилися в далеку подорож до берегів Колхіди, до західньої Грузії. Вони прагнули здобути золоте руно (шерсть овечки), яке висіло в священному ліску, але його стеріг несплячий дракон. Дочка колхідського царя Медея допомогла Язонові, вона приспала дракона, і Язон таки забрав золоте руно.

Слово в нас відоме з поч. XIX віку.

Аргуме́нт, -та, з лат. argumentum — доказ, основа доказу, логічний доказ, від arguere — доводити. До нас прийшло в XVI ст. через п. argument.

Зах. укр. з п. наголос арґу́мент.

Кр. Ап. 1560 рр.: аркгумент 544, аркгуменьтов 593.

Аргумента́ція — доказування, з латинського argumentatio, від argumentari — доказувати щонебудь. До нас прийшло в XVIII ст. через фр. argumentation.

Аргументува́ти — давати свої докази. З лат. argumentari — доказувати. До нас прийшло в XIX віці через нім. argumentieren. Рос. аргументи́ровать.

Арґó, з фр. argot, — умовний жарґон якоїсь групи людей, звичайно має таємний характер. Арґо має свою лексику й фразеологію, але не граматику. Це не повна мова, а тільки частина чи відгалуження її. Це умовний таємний жарґон професії, щоб інші не зрозуміли. Напр. є арґо злодіїв, жебраків, арґо в'язничне. У художній літературі арґо не вживається. З англ. сленґ (див.). До нас прийшло в XIX ст. через фр. argot.

Слово фр. argot неясне, — це слово звуконаслідувальне, пор. фр. hargoter — лаяти.

Звідси арґоти́зм, -му, фр. argotisme.

„Argumentum ad hominem" лат.: „доказ відповідно до людини", доказ, що оснований не на фактах, а на міркуваннях людей.

А́ргус, -са — гр. міфологічний стоголовий сторож, якого богиня Гера приставила стерегти Іо, обернену в телицю. З гр. Argos, лат. Argus. У нас відоме з поч. XVIII віку.

А́ред нерідке в українській мові слово: — сердитий дід, скупендряга. Назва походить від біблійного Яреда, д. є. Iered, що жив 962 року, Кн. Буття 5. 20. Див. Яред.

„А р é д (ж.) — слаз, гже єсть сшествіє" (Алф. XVII в. 73).

Аре́на — посипаний піском майданчик, сцена в цирку, місце діяльности взагалі. Всі ці значення розвинулися ще за римської давнини, бо сцена в цирку була посипана піском. До нас прийшло в XVIII ст. з лат. arena (harena) - пісок.

Аре́нда, оре́нда — віддання маєтку в піднаєм. Сер. лат. arrenda — маєток, що відданий в піднаєм. Від

arrendare — віддавати в найми, reddere — віддавати, вертати, dare — давати. До нас прийшло в XVII віці через п. arenda.

Нар. о р е́ н д а. „Декрет про оренду". Ст. II. 283.

Ареопа́г, -га, — це найвищий суд в Афінах, що мав свої збори на пагірку біля храму на честь бога Арея. З гр. Areios —Ареїв та pagos — па́горб. Лат. Areopagus — пох. з грецького. До нас прийшло дуже рано, є вже в Чудівському Нов. Заповіті Митр. Олексія 1355-го року.

Пор. Діяння 12. 19: Повели Павла в Ареопаг. По давніх рукописах знаходимо тут неправильний переклад: „Повели Павла на Арієв лед", бо гр. pagos — лід. Вже Лексикон 1627 р. ст. 348 поправляє: „Арієвъ ледъ — ареопагъ".

Алф. XVII в. 52б вияснює так: „Арієвъ ледъ толкуется: Во Аѳинѣхъ пред идолскою церьковію лежалъ камень великъ, на нем же посредѣ стояй Арій й учаше люди, и ученіємъ єго мнози омрачишася, и того ради камень наричется Арієвъ ледъ".

„Ариев лед или ариопаг. Пагорок Марсов, елл." (Лекс. 1627 р. 348). „А р е о п а г — так называно ратуш атенский, который был на пагурку збудован" 94. Был Деонисей Ареопагита 96.

Алф. XVII в. 52: „А р е о п а г и́ т ъ — толкуєтся: во Аѳинѣх бѣ судище нѣкоє внѣ града, нарицаємо а р е о п а́ г ъ".

Аре́фа або Арета, жін. ім'я, ст. сл. Ареѳа, араб. орел.

Лексикон 1627 р. ст. 348: „Добродѣтелный, цнота, цнотливый, або милый, тихій, скромный, покорный, ласка́вый".

Аре́шт, -шту — позбавлення волі. З сер. лат. arresta, від arrestare — спиняти, затримувати, зложення ad та restare — затримувати, stare — стояти. З лат. іт. arresto. Лат. arrestare — зв'язувати за присудом суду. Нім. Arrest, з нім. п. areszt. До нас прийшло в XVI ст. через п.

У нас уже в пам'ятках XVI ст.: арештовать 1597 р., арешту 1624 р.

Арешта́нт, -та — ув'язнений, позбавлений свободи. З лат. arrestare — затримувати. До нас прийшло на поч. XVIII ст. з ст. фр. arrestant (давніше arrestat) — задержаний. Шан. I. 140 каже, що слово „арештант" не постало з нім., бо нім. Arrestant визначало до 1722-го року того, хто арештував.

Арештува́ти — позбавити волі. З лат. arrestare. До нас прийшло на поч. XVIII ст. через п. aresztować.

Ар'єрга́рд, -ду — задня частина війська, для охорони тилу. З нар. лат. adretro, зложення: ad та retro — назад. До нас прийшло на поч. XVIII ст. з фр. arrièregarde, зложення: arrière — позаду, garde — сторожа, загін.

Сл. поч. XVIII в.: „А р і е р г а р д і я — заднеє войско, крыло".

„Арима́спи єсть люди об одном глазу, а живут в татарських землях" (Алф. XVII в. 57).

Аримафе́я — юдейське місто, ст. сл. Аримаѳеи, з гр. Arimatheia. Це батьківщина благообразного Йосифа, що зняв з Хреста тіло Ісуса й поховав Його в своєму садку. Матвія 27. 57.

„А р и м о ѳ е́ й (елл.) град — вземляй. Єсть же Аримоѳей град близ Иерусалима, а толкуется Аримоѳе́й — возми оно" (Алф. XVII в. 68).

Ариста́рх — чол. ім'я, з гр. Arístarchos — ліпший начальник, радник. Ст. сл. Арістархъ.

„А р і с т а́ р х — изрядный началник або найлѣпшій князь" (Лекс. 1627 р. 349).

Ари́сти́п, -па — чол. ім'я, з гр. Arístippos (зложення): áristos — найкращий, hippos — кінь, найкращий вершник.

„А р и с т и́ п п (гр.) — нарочит (славний) конник". (Алф. XVII. 73б).

Аристокра́т, -та — людина вищого походження, панівної знаті особа. З гр. aristokrátes, зложення: áristos — знатний, krátos — влада, сила. До нас прийшло на поч. XVIII в. через нім. Aristokrat.

Аристократи́зм, -му, з фр. aristocratisme. У нас відоме з половини XVII віку. Див. аристократ.

Аристократи́чний — хто походить з аристократії. У нас з поч. XVIII віку з фр. aristocratique. Рос. аристократи́ческий.

Аристокра́тія — класа вищої верстви. З гр. aristokratía — родова знать. Зложення: áristos — ліпший, знатний та krátos — сила, влада. До нас прийшло з к. XVII в.

з нім. Aristokratie. В XVII в. вживалася форма аристокрація.

Словн. пол. XVIII в.: „А р і с т о к р а ц і я — чиноправленіє".

Арифме́тика — наука про числа, від гр. arithmetiké, від гр. arithmós — число. Арифмети́чний, гр. arithmetikós. В З. У. аритметика, аритметичний. До нас прийшло рано, перше в формі арифметикія. Лат. arithmetica.

Лекс. 1627 р. 349: „Аріѳметіка — числителная. Художество яже сочисляти число. Наука лічбы. Хитрость мѣры. Фо́ртел рахова́ння. Пятая наука визволеная".

Слова на -и́ка вдавнину вимовлялися з наголосом на -ика: ариѳмети́ка, музи́ка, Афри́ка, Амери́ка і т. ін. Див. Іларіон: Укр. літературний наголос, 1952 р. ст. 249-250.

„А р и ѳ м ó с (гр.) — число" (Алф. XVII в. 64).

Арі́й, — чол. ім'я, з гр. Arios — мешканець перської області Арія.

„А р і́ й — брань, пагос, холм, мѣстце высокоє" (Лекс. 1627 р. 348).

Див. ареопаг.

Аріїл — назва старозавітнього Ангола.

Алф. XVII в. 48б: „А р і й л ь (жид.) — гора Божія".

А́рія, з іт. aria — пісня; прийшло до нас на поч. XVIII в. З лат. aer — повітря постало іт. aria — спершу ніжний, ніби повітряний спів.

Арія́дна, -ни, ст. сл. Аріадна, жін. ім'я, гр. суворо чеснотна в подружньому житті.

Лекс. 1627 р. 349: „Аріадна — барзо чистая, Міноєва цорка, Бахусова жона".

„Арія́днина нитка" — крилатий вираз, пох. з гр. міфології. Грецький герой Дедал побудував величезного лабіринта для царя острова Криту Міноса. Цей лабіринт був з покрученими ходами, з якого дуже важко було вийти. Афінський герой Тезей попав у цей лабіринт і був би з нього не вийшов, але Міносова дочка Аріядна дала Тезеєві клубка ниток, і він їх розплутував, коли йшов, і тим спасся з лабіринту. Звідси постав крилатий вираз: Спастися „Аріядниною ниткою".

А́рка — з лат. arcus — дуга, лук, до нас прийшло на поч. XVIII ст. з іт. arco.

Арка́да — ряд арок. З лат. arcus — дуга, звід; звідси італ. arcada. До нас прийшло в пол. XVIII в. з іт. arcada.

Арка́дій — чол. ім'я; ст. сл. Аркадіи, гр. arkás, -ados — житель Аркадії, пастух.

Арка́дія — внутрішня область у давній Греції, яка вславилася чеснотністю та гостинністю своїх жителів, головно пастухів та селян. Переносно: простий щасливий край.

Арка́н, -на — шнур з петлею на кінці, вірьовка, тюрк. аркан — вірьовка, Дм. 492. Пор. лат. arcanus — таємний. До нас прийшло десь у XVIII віці.

А́рктика — північна полярна територія. Назва поход. від гр. árktos — ведмідь, Зоря Ведмедиця Велика й Мала, а також північний полюс.

Звідси й а р к т и́ ч н и й з гр. arktikós, що на поч. XVIII ст. прийшло до нас через фр. arctique.

Лекс. 1627 р. 350: „А р к т о с — звѣзда, що Медвѣдем зовут, або Воз Небесный. Краина полночная".

А́ркуш, -ша — лист паперу, аркуше́вий, арку́шик. З лат. arcus — лук, також загнутий удвоє лист; нм. Arche. Лист Архиеп. Л. Барановича 1689 р.: Килкадесятъ а́ркушовъ. П. arkusz, arkuszowy, чс. arch, рс. печатный лист.

В XVII ст. це слово в нас уже було добре знане.

Арлекін, -на — назва слуги в комедії. З іт. arlecchino — ім'я комічної особи в іт. народній комедії. До нас прийшло на поч. XVIII віку через фр. arlequin.

Армагедд́он. „И собра ихъ на мѣсто, нарицаемоє єврейски Армагеддонъ" Ап. 16. 16. По-грецькому Armageddon, ст. сл. Армагеддонъ, д. євр. Har Megiddon — Гора Меггідону, Мегіддон — давньоханаанське місто — царство див. Єг. 17. 1, 1 Хр. 7. 29, Єг. 17, 12, 13, Суд. 1. 27).

По-стародавньому це місце, де має відбутися Останній Суд Божий.

Арма́да — велике з'єднання морських кораблів. З ісп. armada — військовий флот, від лат. arma — зброя, armare — зброїти. Розголосу йому дала „Велика Армада", яку ісп. король Пилип II року 1588 двигнув проти Англії.

Армату́ра — сукупність потрібного для електричної лямпи. З лат. **armatura**, від **armata, arma** — зброя, прилад. Звідси іт. **armatura**. До нас прийшло на поч. XVIII ст. через п. **armatura**.

Арме́нія див. Вірменія.

А́рмія — військо, з сер. лат. **armia**, фр. **armée** — армія, від **armer** — зброїти, **arme** — зброя. До нас прийшло на поч. XVIII ст. через нім. **Armee** — військо. В листах Петра I це слово відоме з 1706 р. (Шан. I. 145).

Арнау́тка — сорт пшениці, з тур. арнаут.

Арома́т — приємний запах, пахощі. Ст. сл.ароматъ, відоме з пам'яток XI ст. Воно з гр. **aróma** — пахуча речовина.

Азбуковник пол. XVII в. л. 68: „Ароматы — толкуется в Граматицѣ (1596 р.) быти запахи и другія масти".

Лекс. 1596 р. 1б: „А р о м á т ы — запахи, и дорогіи масти, и тыж корѣнье албо зѣлье пахнучее".

Лексикон 1627 р. ст. 353: „Арома́ты — вонѣ, пахнучіи речі: перфумы, кадила, мирры, корѣнье, зѣлля, пахнучіи олѣйки, запахи и дорогіи масти".

Звідси ароматичний, рос. -ти́ческий.

Арсе́н — чол. ім'я, ст. сл. Арсеній, з гр. **arsen** — мужчина, мужній.

Лексикон 1627 р. ст. 350: „твръдоумен, или мужествен".

„А р с é н і й (рим.) — мужествен". (Алф. XVII в. 73).

Народне також Арсе́нь, -ня.

Арсена́л, -лу — установа виготовлення, направи і збереження зброї. З араб. **där as sinaa** пішло сер. лат. **arsenales**, а від нього європейські назви, нім. **Arsenal** і ін. До нас прийшло через іт. **arsenale** (Шан. I. 146).

Артамо́н, -на — чол. ім'я; гр. гожий.

Лекс. 1627 р. 351: „А р т е м ó н — цѣл, або заслона лодяная, жагел корабелный, плахта шкурная, опона навная".

Артезія́нська криниця — це калька фр. **puits artésien**. Назва йде від назви фр. провінції Артуá (**Artois**), де арт. криниці відомі з XII віку. До нас прийшло в XIX в.

Арте́м — чол. ім'я, ст. сл. Артеміи, гр. здоровий, свіжий.

Лексикон 1627 р. ст. 351: „Цѣлый, здоровий, або ненарушеный, або гладкій".

„А р т é м і є (гр.) — совершен" (Алф. XVII в. 73б).

Артеміда — гр. **Artemis**, лат. **Diana**. Гр. Артеміда була богинею дівочої чистоти, непорочности. Гр. **artemia** — непорушеність.

„А р т е м í д а была богиня во Єѳесѣ. Толкуєтжеся Артемида прах" (Алф. XVII в. 57б).

Лекс. 1627 р. 351: Артеміда — приятна жертва, или цѣла, лат. Діана. От д н я названа єст, для того, же маєт ясность, подобную дневи. И мѣсяць тым именем зовут. Имя богинѣ або идола в Ефесѣ, то й Артемідѣ первообразно луна" (див. Дії 19).

Арте́рія — кровоносна судина, що несе чисту кров від серця до периферії. З гр. **arteria** — жила, зложення: **aer** — повітря, **teréo** — бережу. Це тому, що медицина вдавнину дивилася на ці судини як на рурки, що бережуть повітря, бо в трупах жили ніби порожні. Так медицина думала аж до часів лікаря Галена (131-200 рр. по Хр.). З гр. постало **arteria**.

До нас слово прийшло на поч. XVII віку з п. **arterja**.

Але в формі артирія (з гр.) це слово відоме ще в XV в. („Похвальне слово" Київ. Арх. Григорія, Шан. I. 148).

В Лекс. 1627 р. 351: „А р т í р і й — гортань, им же входит внутр вода и воздух. Отдуховая жила, або пулсовая жила, або жи́лиця".

На ст. 66 тут же читаємо: „Жилицѣ — маленкіи жилки або артиріи".

Сл. пол. XVII ст.: „А р т е р і а — біющаяся жила".

Арти́кль, -кля — граматичний член, ознака роду в деяких мова́х, з лат. **articulus** — член, членик, суглоб, суглобчик, зменшена форма від **artus** — член, суглоб. До нас прийшло в XIX ст. з фр. **article**.

Арти́кул, -ла — окремий параграф у законі чи в статуті, закон з лат. **articulus** — стаття, параграф, суглоб. До нас прийшло в XIV віці через п. **artykuł**.

Грамота 1388 року: Вси артыкулы дали єсмо имъ.

„Найголовнѣйшого артыкулу Вѣры нашеи". Кр. Ап. 1560 рр. 4.

Дванадцять єст арти́кулов Вѣры. Катих. 1645 р. 3. Чого научаєт тот арти́кул. (Там таки).

О а р т и к у л а х Вѣры, Катих. 1645 р. (Заголовок).

Уч. Єв. XVI. 105: Приступимы до другого артикулу або части тоей Євангеліи Святои нынѣшней.

Уч. Єв. XVI. 82б: А ни ж з артикулув, котрій иный тяжьшій был ко увѣрению.

Артику́л, -ку́ла — військовий засіб. З лат. **articulus** — суглоб, член. До нас прийшло в XVII ст. через п. **artykuł**.

Артикуля́ція — наставлення чи праця мовних органів для вимови звуків якої мови. Від **лат. articulare** — ясно вимовляти. До нас прийшло в XIX в. через фр. **articulation**.

Артиле́рія — гарматне військо. З сер. лат. **artillum** — знаряддя, машина, корінь його — **ars, artis** — уміння, мистецтво. Звідси фр. **artillerie** від ст. фр. **artillier** — доставляти гармати. До нас прийшло на поч. XVIII в. через п. artylerja.

Арти́ст, -ста — особа, що виконує в театрі окрему ролю якого твору, або особа, що досягла в чому найвищої майстерности, або згірдливо про особу, що робить зле. З лат. ars, artis — уміння, хитрість, мистецтво, звідси фр. **artiste** — освічений, від лат. **ars** — уміння, мистецтво.

Арті́ль, артілі — спілка для праці чи продажу; артіль — „народ позаду, резерва". Дм. 563.

А́ртос, -са — хліб, чи велика Просфора, що освячується в перший день Великодня і роздається вірним в Фомину Неділю. З гр. ártos — хліб.

Азбуковник пол. XVII в. л. 53б: „Римски а́ртусъ — состав, а гречески а́ртус толкуеться Просфора, **иже** воздвизають на Святѣй Недѣли послѣ стола".

А́рфа — струнний щипковий інструмент, відомий з сивої давнини, на подобу трикутника з багатьма струнами. З гр. árpa — гак, лат. **corbis** — котелик, звідси д. нім. Harpfe, сучасне нім. **Harfe**. До нас прийшло в XVII ст. через п. **arfa, harfa**.

Основа значення слова гр. **arpe** — гачок, бо пальці при грі зігнуті гачками.

Кр. Ап. 1560 рр.: арфа 45, арфы 608.

Лекс. 1596. 9б: Гусли — арфа, лютня, скрипица.

Лекс. 1627. 422: Цитара, га́рфа, на га́рфах. 473: Псалти́р — пѣсница, арфа.

Алф. XVII в. 68б: „**Арѳалю́тіє — гусли**".

Синоніма поч. XVII ст. 1: Арфа — гусль.

Арфі́ст, -ста — грець на арфі. Див. арфа. В Україні і арфа, і арфіст відомі рано.

Лекс. 1627 р. 48: „**Гудец — арфіста, цитариста**". „**Гусль — гарфа, цитра**" 48.

Синоніма пол. XVII ст. 1: арфиста — гудець.

Слово прийшло до нас в XVII ст. з п. **arfista** чи **harfista**.

Архаї́зм, -му — завмерле або застаріле слово в мові, від гр. **archaismós**, а воно від **archáios** — старий, давній, від гр. **arché** — початок. Архаїзми знаходяться в словах, у відмінах слів і в їхній складні. Звичайно архаїзмів уживаємо для „вищого" стилю мови, напр. слова: ректи (говорити, сказати), у́ста, Облаче́ння (церковні шати) і багато т. ін. В укр. мові по всіх її говорах відомі форми двійного числа: дві слові, дві вікні, дві корові і сила т. ін., — тепер це архаїзми.

До нас прийшло з фр. **archaísme** на поч. XIX в.

Звідси а р х а ї ч н и й — стародавній, застарілий, рос. архайческий, з фр. **archaïque**, а воно з гр. **archaïkós** — стародавній.

Арха́нгол, -ла, ст. сл. Архангелъ — старший Ангол, з гр. Archaggelos (гр. -gg вимовляється як нг). Це слово відоме з перших ст. сл. пам'яток X-XI віків.

Лекс. 1596 р. 1б: „Архангел — староста ангелскій".

Алф. **XVII в.** 49: „**А р х а́ н г е л ъ** — начало Ангеломъ, рекше вѣстникомъ".

Лекс. 1627 р. 351: „Старшій Аггел **или** Аггелом началствуяй, или староста аггелскій".

Археоло́г — учений знавець археології, з гр.; див. археологія. До нас прийшло це слово на поч. XIX віку з фр. **archéologue**. Перше вимовлялося археоло́г, тепер — археóлог.

Археологі́чний — стосовний до археології, з гр., див. археологія. До нас прийшло на поч. XIX віку через фр. **archéologique**. Рос. археологический.

Археоло́гія — наука про давнє минуле людського життя її життя природи. З гр. зложення: **archáios** — давній і **logia** — наука (**від logos** — слово, оповідання), **archeologia** — наука про старовину. До нас прийшло в XVII віці з нім. **Archäologie**.

Архи-. архі — приставка гр. (archi), часта в гр. словах, визначає вищий ступінь того, до чого додана: Архиєрей, Архиєпископ і т. ін. Часта в укр. мові ще від ст. сл.

архи-. В словах церковного змісту звичайно вимовляються архи-, а в словах світських архі-.

Алф. XVII в. 49: „А р х й (гр.) — начало, рекше болшéй".

Архидия́кон, -на — старший Диякон при Єпископі. Ст. сл. Архидияконъ, відоме по пам'ятках XI віку. З гр. Archidiákonos, зложення: archi — старший та Diákonos — слуга.

Лекс. 1627 р. 352: „Архідіáкон — старшій слуга, албо начало Діáконом".

Алф. XVII в. 49б: „А р х и д і á к о н ъ — начало Діакономъ, сирѣчь (цебто) начальствуяй над слугами. По гречески бо Діáконъ, а по руски слуга".

Архиєпи́скоп — старший Єпископ, ст. сл. Архиепископъ. З гр. archi — приставка старшости й Episkopos — наглядач, керманич, від episkopéo — наглядати, додивлятися.

Алф. XVII в. 49б: „А р х і е п и с к о п ъ — сирѣчь (цебто) начало Єпископомъ, рекше начальствуяй (начальник) над посѣтител'ми стада Христова. Єпископы (Єпіскопів) бо уставиша Святіи Апостолы, да посѣщаютъ Христово стадо, да назирают вѣрных, дабы вѣрніи непорочну єже во Христа Бога Вѣру хранили. Архієпископы же учинени, яко да назирають над Єпископы, даби не по мшелоимству (не за прибутки) посѣщали (пасли) стадо Христово. По гречески бо начальствуяй глаголется (нарицается) архй, а посѣтитель по гречески глаголется Єпископъ".

Лекс. 1627 р. 352: „Архієпископ — начальник посѣтителем: архі — начало, Єпіскоп — посѣтител".

Архиєре́й, ст. сл. Архиерей — Первосвященик. З гр. Archieréus — Первосвященик, зложення: гр. archi та Ieréius — Ієрей. У християн це спільна назва для Єпископа, Архиепископа і Митрополита.

Ст. сл. Архиерей відоме в пам'ятках X-XI віку.

„А р х і є р е й — то єст жрец старший". Кр. Ап. 1560 рр. 60.

Лекс. 1627 р. 351: „А р х і є р é й — Святитель, найвышшій або старшій Поп, Пáпѣж, або предній Священ́ных".

Алф. XVII віку 50: „А р х і є р é й — начало освященным, сирѣчь Архієпископ. Архієпископи бо началь-

ствуют над освященными, рекше над Єпископи, и над Попами, и над прочими Священнослужители. Наричеть Писаніє и Христа, Бога нашего, Архієреомъ, понеже бо якоже Архієреє приносятъ жертвы къ Богу о людскихъ невѣжествіихъ, тако и Христосъ, Богъ нашъ, Самъ Себе принесе жертву Богу и Отцу Своєму за очищение нашихъ прегрѣшеній".

Архимандри́т — найстарший монаший сан, кандидат в Єпископи, з гр. Archimandrítes, ст. сл. Архиманъдритъ, відоме в пам'ятках XII ст. Гр. злож.: archos — старший, і mándra — кошара, переносно — манастир: старший в манастирі.

Азбуковник пол. XVII ст. л. 50: „Архимандритъ — начало паствѣ, сирѣчь начальствуяй во оградѣ, первый оградник во обители".

Лексикон 1627 р. ст. 352: „Архімáндрит: началник паствѣ (стада Христова) або старшій над многими монастырями".

Архи́п, -па — чол. ім'я, з гр. ст. сл. Архиппъ. Гр. arche — начальник, ippos — кінь; archippos — коновод.

„А р х й п п (гр.) — начальний конем" (Алф. XVII в. 73б).

Архисинаго́г, -га, з гр. archisynagogos — голова юдейської синагоги, голова збору (Лук. 13. 14, 8. 41).

Алф. XVII в. 50: „А р х и с и н а г ó г ъ — начало соньму (собору), сирѣч начальствуяй в Соборѣ. Первый Собора".

Лекс. 1627 р. 353: „Архісинаґоґ — князь собора".

Архистрати́г, -а, з гр. полководець, зложення з гр.: archi (вищий ступінь чого чи кого) + strategos — провідник, військовий командант.

Лекс. 1596 р. 16: „А р х и с т р а т й г — цѣсар, и тыж старшій князь".

Алф. XVII в. 49: „А р х и с т р а т й г ъ — начало воиномъ, рекше начальствуяй над воины или над воинствомъ. По гречески бо архй — начало, а воинъ глаголется стратйгъ".

Лекс. 1627 р. 352: „Архістратйг — найвышшій гетман або водз войсковый, або жолнѣрства, маістер жолнѣром, або старшій князь".

Архів, -ву — місце збереження стародавніх речей або й самі стародавні речі. З грець. archéion — міська управа, державний будинок, від arché чи archá — початок, управління, влада. Лат. archivum. До нас прийшло на поч. XVII віку через нім. Archiv.

Архіва́ріюс, -са — управитель архіву. (Див. архів). Лат. archivarius — охоронець архіву, від лат. archivum. Зложення: гр. archi та лат. varius — різний. До нас прийшло на поч. XVIII віку через нім. Archivarius.

Архіпела́г, -га — сукупність островів або груп їх, близьких один до одного. З гр. зложення: arche — початок, pélagos — море, archipélagos. Спочатку це було тільки Егейське море з його островами (Шан. І. 155), пізніше значення поширилось на ввесь світ. До нас прийшло в XVIII в. через нім. Archipelagus.

Архітекто́ніка — розклад художнього твору, побудова. З гр. architektoniké — побудова, з architoniké téchne — будівниче мистецтво, architektonikós — будівельний. До нас прийшло на поч. XVIII в. з фр. architectonique.

Архіте́ктор, -ра — спеціяліст у будовах. Від гр. architékton — будівничий. Зложення: archi — старий та tékton — будівничий.

Лексикон 1627 р. ст. 353: „Архіте́ктон — старшій тесля або майстеръ теселскій, архіте́ктор".

Сср. лат. architector. До нас прийшло на поч. XVIII віку.

Алф. XVII в. 50б: „Архитекто́нъ — начало древодѣлемъ (теслям), рекше болшой пло́тникъ".

Архітекту́ра — будівництво, будівляне мистецтво. З гр. architékton, лат. architectura.

Лексикон 1627 р. 353: „Архітекту́ра — майстерство албо наука около будова́ня".

До нас прийшло в XVII віці через п. architektura (з лат. architectura).

Архіти́п, -пу — початковий тип, початок, оригінал. З гр. architypos.

Лекс. 1627 р. 353: „Архіти́п — начальный образ, на архітип отходит, на того отсилается, чій єст образ".

Архітипо́гра́ф, -фа — старший типограф, завідуючий друкарнею. Слово давнє.

„Памво́ Беры́нда, архитипогра́ф Церкве Ро́сскія" (руської, української). Лекс. 1927 р. Передмова.

Архітрикли́н, -на, з гр. architriklinos — начальник забави, весілля, начальник трьох лож (гр. kline — ложе).

Лекс. 1627 р. 353: „Архітрікли́н — маршалок албо староста на весе́лю".

Арши́н, -на — міра довжини, з перс. арш — лікоть, як міра довжини, тюрк. аршин — міра довжини (Дм. 492). Тепер це 71.2 см. Метрична система встановлена в царській Росії в XVI столітті. В СССР скасована 14.IX.1918 р.

Аршин, як міра довжини в Росії з XVI віку, перше рівнявся 27 англ. дюймів, а з Петра I — 28 дюймів, 16 вершків.

Аря́! — вигук відігнати вівці або свині. ХРВ. 8: Молодиця одгонила свині криком: аря, гладкі, аря!

Ас див. туз.

Аса́! — крик на свиню на Поділлі, щоб відійшла. А. Свидн. 38: „Аса! — крикнула вона на чечугу" (свиню).

Асамбле́я — так звалися за часу Петра I († 1725) гостинні збори, забави, з фр. assemblée збори, з'їзд, з нар. лат. assimulare — єднатися, simul — разом.

Сл. поч. XVIII р.: „Ассамблея — чиноcобраніе, съезд, собраніе".

Аса́рій, -рія, з гр. assarion, лат. assarius — дрібна римська монета. Ст. сл. ассаріи.

Лекс. 1596 р. 2: Ассарій — пѣнязь, гарѣль.

Лекс. 1627 р. 354: „Асса́рій — лептон, оволос, гр. уггіа, пѣнязь".

„Асса́рія — сребреница меншая, яко же противу копейки, єя же в граматицѣ нарічет пѣнязь" (Алф. XVII в. 67б).

Аса́ф, -фа, чол. ім'я, ст. сл. Іоасафъ, з євр. Asaph — збирач.

„Аса́ф (єв) — соборище" (Алф. XVII. 73).

Асеніза́ція — поліпшення гігієнічних умов місцевости. До нас прийшло в к. XIX в. з фр. assainisation, від assainiser — оздоровлювати.

Асе́птика — запобігання зараженню рани. З фр. aseptique, зложення гр. а — не, без та фр. septique — виклик гниття. До нас прийшло в к. XIX віку.

Звідси асепти́чний — протигнильний, рос. асепти́ческий.

Асе́сор, -ра — засідатель, член. З лат. assessor — засідатель, від assedere — засідати, sedere — сидіти. До нас прийшло на поч. XVIII в. через нім. Assessor — засідатель, член якої установи, що повинен сидіти на зборах.

Асигна́ція — паперовий грошовий знак. Асигнації вперше випущенні у Франції в рр. 1789-1796; в Росії паперові гроші появилися з 1769 р. З лат. assignatio — наказ, зазначення, від assignare — вказувати, signum — знак. До нас прийшло через п. **asygnacja** в к. XVII ст.

Асигнува́ти — призначити, відпускати, виділяти яку суму грошей для означеної мети. Лат. assignare — призначити, signum — знак. До нас прийшло на поч. XVII віку через п. asygnować.

Звідси а с и г н о в к а — призначена на що певна сума грошей.

Асиме́трія — нерозмірний, невідповідний. З гр. asymmetría, зложення: а — не, без та symmetria — відповідність; asýmmetros — нерозмірний. В Укр. зайшло в XVII віці через фр. asymétrie.

А с и м е т р и́ ч н и й — нерозмірний. З гр. asýmmetros. До нас прийшло в XVIII в. через фр. asymétrique нерозмірний. Рос. асимметри́ческий.

Асимілюва́ти — поєднувати з чим, зливати один народ з іншим. З лат. assimilare — єднати, уподібнювати, від similis — подібний. До нас прийшло в пол. XIX в. через нім. assimilieren — уподібнювати.

Асиміля́ція — поєднання з чим, злиття одного народу з іншим. З лат. assimilatio — уподібнення. Асиміляція в граматиці — уподібнення сусідніх звуків у мові. До нас прийшло в пол. XIX в. через нім. Assimilation.

Звідси а с и м і л я ц і́ й н и й.

Аси́р, д. євр. Ašer, чол. ім'я Ашер. Кн. Буття 30. 12-13: „І вродила Зілпа, невільниця Леїна, другого сина Якову. І промовила Лея: То на блаженство (ašer) моє, бо будуть уважати мене за блаженну (iššeruni) жінки. І кликнула ймення йому Ашер". Ашер, д. євр. Ašer — щастя, блаженство; те, що й Ґад. Гр. Asér, бо в гр. мові нема звука **ш.**

Аси́рія, д. є. Aššur, самі асирійці звали свою землю Aššur, а це визначає рівнину. Грецька мова не має звука **ш,** і євр. š передає через **с.**

Лекс. 1627 р. 354: „Асирія — исправленіє".

Алф. XVII віку 54: „А с и́ р і я — междорѣчіє, еже индѣ наричется Месопотамія. Се Междорѣчіє во странахъ халдѣйскихъ, идѣже первіє явися Арааму Господь, Авраамъ бо родомъ халдеанинъ бѣ".

Аси́ста — звичайне в З.У., з лат. assistere бути присутнім, помагати.

Асисте́нт, -та — помічник спеціяліста, науковця. З лат. assistens — помічник, від assistere — помагати, стояти при, бути присутнім. Це зложення: as (ad) + sistere — стати, стояти.

Сл. поч. XVIII ст.: „А с і с т е н т — помощник".

Асистува́ти — бути присутнім для допомоги фахівцеві. З лат. assistere — помагати, стояти біля кого. До нас прийшло в к. XIX в. з нім. assistieren. Рос. ассисти́ровать.

Аске́за — суворе життя, подвиг. Гр. áskesis — вправа, від гр. askéo — вправлятись, привчатись. До нас прийшло в XIX в.

Аске́т, -та — подвижник, пустельник, людина суворого життя. З гр. askétes, від askéo — привчаюсь. Нім. Asket. У нас відоме в XVII віці перше в формі аскит.

Лекс. 1627. 220: „Скитник — аскити́ зовется".

Див. скитник.

Аскети́зм, -му, — вчення про релігійне життя через самозречення, наука про суворе подвижниче життя. З гр. asketés, через нім. Asketismus. До нас прийшло в XIX віці.

Аскети́чний — подвижничий; з гр. asketikós — те саме. У нас відоме з XVIII ст. Рос. аскети́ческий.

Асмоде́й, з гебр. Ашмодей (в Книзі Товія) — злий демон.

Алф. XVII в. 68: „Азмодеóс — бѣс или бѣсовское имя".

Асона́нс, -су — співзвучність. З лат., assonantia— відзвук, від assonare — звучати, sonus — звук. До нас прийшло на поч. XIX в. через фр. assonance.

Асонанс у віршах — це рима, яка основана на однаковості наголошеного голосного в словах, що римуються, при неоднаковості приголосних. В асонансах кохався Т. Шевченко. Напр. він римує: ми́лий — полюби́ла, молоду́ — сироту́, широ́кий — висо́кі, на ту по́ру — в синім мо́рі і сотні т. ін.

Асоціюва́ти — поєднувати. З лат. associare — єднати, поєднувати. До нас прийшло в п. XX в. через нім. associiren — поєднувати.

Асоція́ція — об'єднання, союз, спілка, з лат. associatio, те саме, від associare — єднати, socius — союзник, друг. До нас прийшло в XVIII ст. через фр. association.

Аспе́кт, -ту — точка зору до чого. З лат. aspectus — погляд. До нас прийшло в XVIII в. через фр. aspect.

А́спид, -да — отруйна змія, переносно — зла людина. Ст. сл. аспидъ, слово відоме з ст. сл. пам'яток XI віку. З гр. aspís — труйлива змія, вкрита щитовидною лускою, звідки й назва змії, бо гр. aspís — щит.

А́ с п и д див. гаспид. Харчук І. 77: З усього світу мпозганяли сюди, а́спиди!

„А с п и д проклятий", Харч. І. 132.

Лекс. 1627 р. 354: „А с п і д а — уж малый ѣдовитый, або змія".

„А́ с п и д а єсть змія крылата, нос имѣет птичей, и два хобота. А в коей земли вселится, ту землю пусту учинит. Живет в горах каменных. Не любит трубного гласа". (Алф. XVII в. 60б).

А́спідний, а́спідна дошка, — з гр. aspís, -idos, ст. сл. аспидьнъ — а́спідний, аспидъ — твердий сланець, на виготовленій з нього дошці пишуть грифелем. З рос. перейшло через школу до укр. мови.

Аспіра́нт, нта — хто готується до якої посади чи якого наукового звання. З лат. aspirans — хто домагається чого, від aspirare — добиватися, прямувати, spirare — дути, задумувати. До нас прийшло в XX ст. через фр. aspirant.

Аспіранту́ра — сукупність аспірантів, а також посада аспіранта.

Аспіри́н, -ну — (ацетил-соліцилова кислота) жарознижуючий і болезаспокійний засіб. Слово грецьке, від а — ні і назви рослини spirea, „не з Спіреї"; лат. spirare — дихати, жити. Поширене з нім. Aspirin. Лік цей відомий ще до Р. Хр., але повну дію його відкрив р. 1863-го альзаський хімік Карл Герґард.

А́стма — задишка, ядуха. З гр. ásthma — ядуха, задишка, подув, вітер, пор. aeti — віяти, дути. У нас відоме з XVIII ст.

Астма́тик, -ка — хворий на астму. З гр. astmatikós — хворий на задуху, лат. asthmaticus те саме. До нас прийшло в XIX ст. через нім. Asthmatiker.

Астмати́чний — задушливий. З гр. asthmatikós, лат. asthmaticus — хворий на ядуху. До нас прийшло в XVIII в. через фр. asthmatique. Рос. астмати́ческий.

А́стра — квітка. З гр. astér — зоря, а квітка „астра" подібна на зорю. Лат. astra — зоря і квітка. До нас прийшло в XVIII ст. з нім. Aster або фр. aster.

А́страха́нь, -ні, ж. р., місто на лівому березі р. Волги. Це була столиця Астраханського ханства, що звалася Амстархань або Хаджитархань, що визначає „звільнений від податків" (пор. наше „слобода"). Року 1568-го Астраханню заволоділи москвини.

Астроло́г, -га — той, хто досліджує зорі. Ст. сл. астрологъ, з гр. astrológos; aster чи ástron — зоря і lógos — слово, вчення, рахунок. У Мат. Срезн. І. 32: астрологъ — звѣздочетецъ.

Лекс. 1627 р. 356: „Астроло́ґ — звѣздочетец". „Звѣздослов или астроло́г — практыкар, так же: звѣздозо́рца, звѣздар".

„А с т р о л о́ з и — звѣздословци. Астра бо по гречески звѣзда, а логос — слово" (Алф. XVII в. 58).

Астроло́гія — наука про зорі. З гр. astrología, зложення: ástron — зоря і logos — слово, вчення. Ст. сл. астрологія відоме по пам'ятках з XI віку, напр.: „Дроузіи в астрологии" (Збірник кн. Святослава 1073 р.).

Звідси а с т р о л о г і ч н и й, рос. астрологи́ческий.

Лекс. 1627 р. 356: „Астроло́ґія — звѣздословіе".

„А с т р о л о́ г і я — звѣздословіе" (Алф. XVII в. 58).

Сл. поч. XVIII в.: „А с т р о л о г і я — звездословіе".

Див. астрономія.

Астроля́бія — кутомірний прилад, яким до XVIII ст. визначали положення небесних світил; з гр. зложення: ástron — зоря і labéin — брати, виясняти. До нас прийшло на поч. XVIII ст. в формі лат. astrolabium, відоме р. 1688-го як астролябіум.

„**Астро́мове** єсть люди, а живут въ индійських странах (земли), а рота у них, ни устъ (губ) нѣт, ни піют, ни ядят, но точію носом отдыхают, тѣм и живут" (Алф. XVII в. 57б).

Астрона́вт, -та — літун в міжпланетному просторі. З гр. зложення: ástron — зоря і nautiké — мореплавання. До нас прийшло в XX в. через фр. astronaute. Пор. аргона́вт, аерона́вт.

Астрона́втика — наука про літунство в міжпланетному просторі; або: наука водіння ракетного корабля в міжпланетному просторі. З гр. зложення: astron — зоря і nautiké — мореплавство. До нас прийшло на поч. 1930-х років з фр. astronautique.

Астроно́м, -но́ма — хто вивчає науку про закони зір. З гр. astronómos, зложення: ástron — зоря, звізда і nómos — закон. У нас відоме вже з XIII віку: астрономъ.

Лексикон 1627 р. ст. 67: „Звіздозаконник — астроном, або звіздар".

Там само ст. 67: „Звѣздозаконіє — наука звѣздарская, звѣздозорство, звѣздозаконник или астроно́м".

Астрономі́чний — належний до астрономії. З гр. astronomikós — астрономічний. До нас зайшло в XVIII віці через фр. astronomique. Рос. астрономи́ческий.

Астроно́мія — наука про будову небесних тіл чи всесвіту. З гр. astronomía, зложення: ástron — зоря, nómos — закон. У нас відоме з XIII віку як астрономія.

Лекс. 1627 р. 356: „Астрономія — звѣздозаконіє, албо звѣздочетная семая наука вызволе́ная". Ст. 168: Миля астрономская.

„А с т р о н о м і я — звѣздозако́ніе. Астрія бо звѣзды по еллински, а но́мос — закон". (Алф. XVII в. 58).

Сл. поч. XVIII ст.: „А с т р о н о м і я — звездочество, звездозаконіе".

Синоніма пол. XVII в.: Астрономія, астрологія — звѣздозаконіє, звѣздозорство.

Асфа́льт, -ту — будівельний матеріял, природній чи тепер штучний. З гр. asphaltos — земний клей, гірна смола. Слово відоме в Старому Заповіті, пор. Книга Буття 6. 14. 11.3. 14.10, від гр. asphalidzo — зміцняю, сковую. Ст. сл. асфалтъ, відоме в пам'ятках XII віку.

Асфальтува́ти — покривати асфальтом. З гр. asphaltoo — заклеюю, посмолюю, пор. Книга Буття 6, 14. Фр. asphalter — покривати асфальтом. Слово відоме в нас з поч. XX віку. Рос. асфальти́ровать.

Ат! — вигук досади, незадоволення. „Ат, облиш — сердито відказав Гордій" (Гр. II. 51). „Ат, треба . . . А нащо треба?" (103).

„Ат, нащо про це говорити!" Ст. II. 377. Ат, не мороч мені голови 566.

Атаві́зм, -му — прояви в організмі властивостей далеких предків. З лат. atavus — прабатько.

Ата́ка — навальний напад на ворога, наступ. Пох. з лат. італ. attaccare — починати бій, звідси фр. attaque від attaquer. До нас прийшло з нім. Attacke на поч. XVIII віку.

Вільде II: Готувалася відбивати атаку, а тим часом ніхто й нападати на неї не збирався!

Атакува́ти — нападати на ворога. З фр. attaquer — починати бій. До нас прийшло на поч. XVIII віку через п. atakować.

Атась! чи: тась! — вигук на качок, відігнання їх.

Аташе́ — молодий дипломатичний ранг (рангa) на службі в міністерстві закордонних справ; з фр. attaché — приєднаний, доданий, прикомандирований, від attacher — додавати, зложення: à і tache — гак, застібка. До нас прийшло в половині XIX в. Слово в нашій мові невідмінне.

Атеї́зм, -му — безбожжя, безвірництво. З гр. átheos — безбожний, зложення: а — не, без і theós — Бог. До нас прийшло в другій половині XVIII віку через фр. atheïsme — безбожжя, бо у Франції він і розвивався до революції і під час неї.

Атеї́ст, -та — безбожник, безвірник. З гр., але прийшло до нас у XVIII ст. з фр. athéiste.

Ательє́, з фр. atelier — майстерня мистця: живописця (маляра), скульптора, фотографа, мистецького одягу й ін. Давнє фр. було astelle — стружки, і спочатку ательє була кімната, в якій було багато стружок чи покидків. Слово до нас прийшло з к. XIX віку. Слово серед. роду, в нас невідмінне.

Атента́т, -ту, з фр. attentat — напад чи замах на життя чиє з політичних переконань. У нас відоме головно з XIX ст.

Вільде: Атентатчики йдуть на певний провал II. 699.

Атеста́т, -ту — посвідка про що. З лат. attestatum — свідоцтво, від attestare — свідчити, основне testis — свідок. До нас прийшло на поч. XVIII віку через нім. Attestat.

„А т е с т а́ т зрілости" — свідоцтво про закінчення середньої школи, яке дає право вступу до вищої школи. Вираз панує на Сході, а на Заході „мату́ра" (від лат. maturus — дозрілий). Пор. п. matura, зах. укр. мату́ра.

Атеста́ція — свідоцтво про що. З лат. attestatio — свідоцтво, від attestare — свідчити. До нас прийшло з поч. XVIII віку.

Атестува́ти — свідчити про що. З лат. attestare — свідчити. До нас прийшло на поч. XVIII віку через п. atestować.

Атланті́йський океан чи Атла́нтика, назва походить від гр. титана Атла́нта. Див. Атлас.

1. **Атла́с, -су** — гладенька й дуже блискуча шовкова тканина. Слово походить з араб. atlas — гладенький, від talas — гладити. Тут дані основи цієї тканини: блискуча і гладенька. До нас прийшло в пол. XV віку з тюрк., пор. тур. atlaz, atlas, так само казах., башк., уйгурське — атлас, і ін. (Шан. I. 171).

Алфав. XVII в. вияснює це: „Аксами́тъ — а т л а́ с ъ шестероличный".

2. **А́тлас, -са** — збірник мап (карт) чи яких зображень. Назва від імени старогр. титана Атла́нта, Atlás, що на голові й на руках держить небозвід, держить як кару від Зевса за участь у повстанні титанів проти Зевса.

До нас прийшло на п. XVIII ст. через нім. Atlas.

Слово а́тлас зв'язане з Атлантом через те, що р. 1595-го фламандський картограф Меркатор випустив друком атлас світу, а на обкладинці подав Атланта з небозводом на плечах. — По цьому збірника мап стали звати атласом.

Атле́т, -та — людина великої фізичної сили, велет, спортсмен. Гр. athletés — борець, athléo — борюся, змагаюся, гр. áthlos — змагання, боротьба. З гр. постало лат. athletus; звідси фр. athlete — змагун. До нас прийшло в пол. XVIII ст. через нім. Athlet.

Атле́тика — наука про спортове змагунство. З гр. athletikè, від athletés — змагун. До нас прийшло в XVIII віці з фр. athlétique.

Атлети́чний — що належить до атлетики. З гр. athletikós, від atheletés — змагун. Лат. athleticus. До нас прийшло в XIX віці через фр. athlétique. Рос. атлети́ческий.

Атмосфе́ра — газоподібна оболонка Землі та деяких інших планет, а також переносно: окруження. Гр. зложення: atmós — повітря, пара і sphaira — куля. До нас прийшло в XVIII ст. через фр. atmosphère.

Звідси а т м о с ф е р и́ ч н и й, рос. атмосфери́ческий.

А́том, -ма, з гр. átomos — неподільний; це найдрібніша частина хімічного елементу. Слово прийшло до нас з поч. XVIII ст. Спершу, до XX ст., вважали найдрібнішу частинку неподільною, тому й звали а́том, тепер же встановлено, що атом подільний на ядро й електро́ни.

Звідси а т о́ м н и й — властивий а́тому. А т о́ м н и к — учений, що досліджує будову а́тома.

Атрибу́т, -та — істотна ознака, невід'ємна ознака предмета; з лат. attributum — додане, долучене; attribuere — наділяти, основне tribus — триба, істотна частина. До нас прийшло в XVIII ст.

Аттици́зм, -му, з гр. attikismos — витончена образність мови (вдавнину мешканців Аттики в старій Греції). Звідси атти́чний, рос. атти́ческий.

Ату́т — в З.У. з фр. atout почерез поль. atut. В літ. м. невживане слово, тут — ко́зир.

А-тя! — крик на зайця. А. Шиян: Гроза 109: „А-тя. а-тя! Ф'юї! почулися крики... Біг, що було сил, сполоханий заєць".

Ау́! — вигук кликання, відомий всім слов'янським мовам, тому праслов'янський. Постав із поєднання двох вигуків: **а ху.** Між ними в укр. мові, як і в білор., звичайно вставляться вставне **г**, див. агу.

Аукціо́н, -ну — публічний розпродаж речей, продаж з торгів. З лат. auctio — побільшення (ціни на продавану річ), від augere — побільшувати. До нас прийшло в пол. XVIII ст. через нім. **Auktion**. Див. ліцитація.

Ау́л, -лу — татар. кочове село, з тат. „аул" того ж значення. Слово й половецьке (Дм. 524).

Аутодафе́ — спалення на вогні „ложних" творів, що робила католицька інквізиція. З лат. actus Fidei — акт Віри, звідси португ. auto da Fe — „акт Віри". До нас прийшло через фр. autodafé. Слово невідмінне, сер. роду.

Афа́зія — утрата спосібности говорити, з гр. aphasia — оніміння.

Афана́сій, чол. ім'я, зах. укр. Атана́сій. Ст. сл. Аѳанасій, з гр. athánatos — безсмертний; thanatos — смертний; athanasia — безсмертя.

Лекс. 1627 р. 446: „Аѳана́сій — безсмертен, то єсть безсмертный".

„Афана́сія (гр.) — безсмертіє" (Алф. XVIII в. 73).
„Афана́тос — безсмертный" (Алф. XVII в. 62б).

Афана́сія, сії, жін. ім'я, нар. Тана́ська, ст. сл. Аѳанасія, гр. безсмертна.

Лекс. 1627 р. 336: „Аѳанасія — безсмертіє".

Афганіста́н, -ну — країна в Азії. Назва її походить від племінної назви афганців, а перс. „стан" — край, цебто: Край афганців.

Афе́кт, -ту — душевне хвилювання. З лат. affectus — душевне хвилювання, пристрасть, нервове збудження, від afficio — б'ю, хвилюю, зложення: af (ad) і facio — чиню, роблю, побуджую. До нас прийшло в XVII ст.

Лекс. 1596. 4: Безсмертіє, нетерпленьє, незневоленьє от афе́ктов.

Лекс. 1627 р. 236 ст. дає: „Афект — страсть, пристрастіє — порушеньє сердечноє, а́фект". Стор. 316: „Движеніє сердечноє — порушеньє сердечноє, аффект". Стор. 4: „Безстрастіє — не зневоленіє от афєктов".

Синоніма пол. XVII ст. 2: Афектъ — страсть, движеніє сердечноє.

Афекта́ція — незвичайне штучне збудження. З лат. affectatio — штучне збудження, прикидання, від affectare — прикидатися, наслідувати. До нас прийшло на поч. XIX віку через фр. **affectation**.

Афектува́ти — сильно збуджуватися. З лат. affectare — прикидатися, наслідувати. До нас прийшло в к. XIX віку через нім. **affektieren**. Рос. аффекти́ровать.

Афе́ра — темна, підозріла справа, шахрайство, з фр. affaire — справа, від faire — чинити, робити.

Звідси аферист — шахрай, з фр. affairiste.

До нас ці слова прийшли на поч. XIX віку.

А́фікс, -ксу — частини слова без кореня. З лат. affixus — прикріплений (до слова), від affigere — прикріпляти, figere — прибивати.

До нас прийшло в XX віці, як граматичний термін.

Афіліюва́ти, з фр. affilier — приєднувати, злучати, прилучати. Звідси афіляція — приєднання, поєднання, прилучення.

Афі́на — в старогр. міфології богиня мудрости та військової справи. Вона народилася з голови Зевса, вийшовши з неї вже в шоломі та в панцирі. Гр. **Athena**.

Афі́ни, -ін, ст. сл. Аѳины, столиця Греції, гр. **Athénai**, може „пагіркувате місто".

Лекс. 1627 р. 336: „Аѳины — без холма, без пагорка, без згромадження. Або от Аѳины, то єст Мѣнервы богинѣ, изящна в премудрости, или почтенна в разумѣ. Мѣсто Ахаіи".

Кр. Ап. 1560 рр.: Афин 502, афинейскій 94, атенскій 84, атинове 94 (було аѳинове), з Аѳин 93, ув Атенех 487.

Переносно — науковий центр, напр. „Київ — українські Афіни". Афінський.

Зах. укр. Ате́ни, атенський.

Афіноге́н, чол. ім'я, ст. сл. Аѳиногенъ, з гр.

Лекс. 1627 р. 336: „Аѳинноген — в Аѳинах рожден".

Афі́ша — оголошення. З фр. affiche — оповістка про що, від afficher — прибивати (оповістку).

До нас прийшло в XVIII віці. Див. афішувати.

Афішува́ти — відкрито оголошувати. З фр. afficher — прибивати (оголошення), зложення: à (прийменник) і fiche — кілочок (для прибивання оголошення).

До нас прийшло в XVIII віці. Див. афіша.

Афо́н, Афо́ну, афо́нський, ц.-сл. Аѳонъ, аѳонскїй, гр. Athos. Франко тут постійно писав **ф,** а не **т:** На Афо́ні дзвони дзвонять, „Ів. Виш." 37. Спить афо́нськая гора, ib. 35. На афо́нській горі, „Зах. Б." 52. Див. **Ф.**

Зах. укр. Атон, Атос.

Лекс. 1627 р. 336: „Аѳон — Гора, яже ныні глаголется Святая Гора. Або Ст. Гори самый верх".

Алф. пол. XVII в. 67б: „Афо́нская гора толкуєтся Святая Гора. По еллински наричется Афонская, а по руски Безсмертная. По гречески бо афонасіос, а по руски безсмертіє".

Афо́ній, чол. ім'я, з гр. той, хто не заздрить. „А ф о́ н і й (гр.) — независтлив" (Алф. XVII. 73).

Афори́зм, -му — усталений вислів чи думка. З гр. aphorismós — вислів, але тонкий та вдалий, від aphorídzo — окреслюю, зложення: apho — від і orídzo — обмежую, установлюю.

До нас прийшло на поч. XVIII ст. через фр. aphorisme.

Афористи́чний — що має форму афоризму, напр. вислів. До нас прийшло на поч. XIX віку через фр. aphoristique.

Рос. афористи́ческий.

А́фрика — частина світу; на півн., в Лівії, жило плем'я афри, і через них римляни ввесь край звали Африкою, і так і закріпилося. Стародавній наголос був Афри́ка, див. - и́ к а.

Ст. сл. Африкія з гр. Aphrike.

Лекс. 1627 р. 469: „А ф р і к а, сир(ське) —толстая або стыая". На ст. 357: Афріка. 469: Фуд или Афріка.

Алф. XVII віку 54б: А ѳ р и к і я — Ливи́я, Аѳрика́нъ — Ливіанъ. Град бо Аѳрикія индѣ наричется Карѳаге́нъ. а индѣ наричется Неапо́ль, а стоитъ в Ливі́и".

Африка́нський.

Африка́н, чол. ім'я, ст. сл. Африканъ, з гр. африканський, з Африки.

Африка́та — грам. термін: приголосний звук, злиття проривного з африкативним, напр. **ч** — це тш, **ц** — це тс. З лат. affricate, дієприкм. від affricare — терти, зложення: af(ad) і fricare — терти.

До нас прийшло в XX ст. з граматичною термінологією Европи.

Афроди́та, гр. Aphrodite, — богиня краси й кохання в гр. міфології, в рим. міфології це Вене́ра.

Лекс., 1627 р. 357: „А ф р о д і т а, лат. Ве́нус — богиня милостей... утѣх и роскошей всѣх. Тая ж Денница, ґды пред солнцем идет, а за ним Вече́рніцу зовем".

Афро́нт, -ту — несподівана особиста образа, неприємність, гостра відсіч, невдача. З італ. affronto, франц. affront. До нас прийшло на поч. XVIII віку через фр. affront.

Ах! — звуконаслідувальний вигук здивувань, болю, страху, жалю. Звідси а́хати, а́хання, а́хкати, а́хнути. Слово спільнослов'янське і спільноіндоевроп. Одне з найстарших слів у мові, зо значенням головно викрику.

Але в укр. мові частіше о х. Напр. у творах Т. Шевченка о х ужите 26 разів, а а х — тільки 1 раз.

Лекс. 1627 р. 6: „А г — голос жалованья". 146: „Ника́коже — а а а, или аг, аг". 275: Уф-ах, ахте або бѣда. 294: Але — ах!

Синоніма пол. XVII ст. 2: Ахъ — ухъ, увы, оле.

А х н у т и — крикнути ах! Несподівано чорнолісся сухо а́хнуло одним і другим пострілом. Стельмах II. 576.

А х т и ! — вигук при лайці. Харч. І. 31: Ах ти, гадюко!

Аха́в, чол. ім'я, з д. є. Ach'av, „брат батька", 1 Цар. 16. 28, батьків брат, дядько.

Ахи́! — зальотний вигук до дівчини. О. Вишня І. 151: А-х-х-х-и! Чорнява!

А хіба́! — вигук запитання. „А хіба! Ти думаєш? (Грінченко II. 177).

Ахійя, чол. ім'я, д. є. Achij ah — „брат Г о с п о д а", 1 Цар. 11. 29.

„Ахіллова п'ята́ — крилате слово з гр. міфології, і визначає: головне місце, слабке місце чи вразливе. Герой поеми „Іліяда" Ахілл був непереможний, але в нього було одне вразливе місце — п'ята. Мати Ахілла, Фестида, занурила сина в річку Стикс, і Ахілл став безсмертним. Але вона держала сина за п'яту, коли опускала його в Стикс, тому п'ята осталася вразливим місцем. Герой Парис пустив стрілу в п'яту Ахілла, і вбив його.

„Ахінею плести" — частий в Україні вираз, визначає — плести нісенітниці, говорити незрозуміле, прикидаючись розумним. Велику мудрість вдавнину звали „аѳинейською", пор. Атеней (Афіней) в Атенах.

Пор. ще в Акафісті Божій Матері (626 р.): „Радуйся, аѳинейскія мудрости растерзающая". Слово постало в духовних семинаріях, звідки взагалі вийшло не мало перекручених з латинської чи грецької слів (семінарське арґо).

В. В. Виноградов у статті: „О слове ахинея в русском литературном языке" („Русская речь", 1928 р.) виставив теорію, що ахінец — це слово власне російське. Слово ніби походить від „охинить, хинить" — лаяти, від хинь — нісенітниця. Шан. так само 179. Але в цьому поясненні не береться на увагу головна ознака слова — „мудрість поверховна".

Матценауер виводить це з гр. achenía — недостача бідність, від achen — убогий, — але таке пояснення далеке від змісту.

А цю! А ця! Аціба́! Аса́! — вигук, щоб відігнати свині. Див. Б. Гр. Сл. І. 11.

О. Вишня І. 174: Дід без шапки стоїть за ворітьми і кличе: А-ця-ця-ця-ця-цю!

Ач — стародавній сполучник, ц. сл. аще, що — то (рос. чим — тим). За змістом постало може й з бач, див. бач: „Ач який!"

„Ач болшей вас милую, меншей маю милости от вас". 399 Крех. Ап. 1560 рр.

Лекс. 1627 р. 1: „Ач — аще".

„Ач, як угріло!" ХРВ. 38, — цебто: Бач, як угріло! Вільде: Ач, ще й носа задирає! ІІ. 640.

Аче́й — стародавній прислівник „може", та ж.
Лекс. 1627. 136: „Не́гли — подобно, заледвѣ, аче́й".
„Агей, нема вже небіжчика" (М. Сиротюк 64).
Ачей же повинна ти мені розповісти, Вільде І. 11.

А чого ж! — виклик згоди. „А чого ж, я привезу снопи" (Стельмах ІІ. 428).

Ачу́! — вигук на свині, як відігнання їх, напр. на Київщині.

А чхи! — звуконаслідувальний вигук чхання, поширений по всій Україні.

Ашхаба́д, -ду — столиця Туркменії. Назва від туркм. зложення: усх чи ашх — хороший, абад — місто, цебто „Хороше місто". І тепер це місто-сад увесь зелений. Перще писали Асхабад.

Аю́-Даг. -гу — місто на південному березі Криму. Назва з крим. татар. зложення: аю — ведмідь, даг — гора: „Ведмежа гора". Радлов І. 223.

Ая́! — вигук ствердження, так. „Ая, най в братів возьме". Харчук І. 341. Там само: „Ая, женити" 26. „Умри, ая, умри!" 289.

Ая́й! Аяй-яй! — вигук жалю, розчарування. Звідси: ая́йкати, ая́йкання, ая́йкало (хто часто вживає аяй!).

Ая́кже! — вигук згоди, ствердження: так. З а-якже. „Аякже! — світліє хлопець (Стельмах ІІ. 393).

Ая́кси, гр. — В „Іліяді" Гомера два нерозлучні брати, герої Троянської війни (початок XII віку до Хр.).

Переносно — нерозлучні друзі.

Лекс. 1627. 472: Суптельноє а тонкоє одѣнье.

Б

Б — друга буква слов'янської азбуки, зветься „бу́ки" — цебто буква, ст. сл. букы. Цифрового значення не має, бо цієї букви немає в грецькій азбуці.

Форма цієї букви взята з гр. уставного письма.

Грецьке **в** (віта) в нашій мові, особливо в церковній термінології, вимовляється як **в** (на Заході вимовляється по-латинському як **b**), напр. алфавіт, амвон, Василій, Амвросій, а по-латинському альфабет, амбон, Базиль, Амброзій і т.п.

Ба! — прасл. вигук ствердження або допусту. Та ба — бачиш, допуст. Форми здовження: баба́кати, бабони́ти, балабо́нити, може й бала́кати. Прасл. „ба" визначає говорити, пор. баяти, баян.

Ба! — вигук в значенні але.

Вільде: Та ба, — той не хоче спілки з ним! II. 248.

Баа́л — ім'я ханаанського бога, часте в Біблії. Д. евр. baal — пан, господар, власник, чоловік; пор. Числа **25.5**, Втор. 15. 2, Суд. 2. 11 і ін.

Це baal часте в складених словах в Єр. 2. 23 гра слів: „За баалами (= баалами або чоловіками) я не ходила". Замість **baal** часом вимовляють **bošet** — зн. ганьба; тому напр. назву **Iš-Baal** перероблено на Iš-Bošet, у сл. Ієвосеєї 2 Сам. 2. 8. Див. Молох.

Ба́ба — мати батька чи матері, часом замужня жінка. Ст. сл. баба. Слово всеслов'янське й індоевроп.

Б а б а — праслово, постале з дитячого лепету ба, здвоєне, як мама, тато, тета, тьотя, неня, дядя, папа, дідо. Спочатку слово не мало докладно окресленого значення, тому з ходом часу „баба" набуло собі багато найрізніших значень; Словник Б. Грінченка, напр., подає аж 27 значень нашого „баба".

Б а б а — мати брата чи сестри, дуже розросле в укр. мові: бабця, бабин, бабувати і ін. Баба — взагалі замужня жінка. Баба — сповитуха. Постало з дитячого лепету ба-ба-ба! (Але Трубачов 193-197 не визнає цього, див. дитяча мова). Пор. англ. baby — дитя, іт. babbo — батько.

Б а́ б а — жінка, чоловік часто зве свою жінку „баба", а ще частіше „стара", хоч би була вона й молода. В такому значенні „баба" відома в пам'ятках XV в.

Б а б а, ст. сл. баба, „Пов. вр. літ": „Аще бы лихъ Законъ греческій, то не бы баба твоя приняла Ольга". Десь з XVII в. з'являються пестливі форми: бабка й ін. В укр. часто бабця, бабуня, бабуся.

З XV в. слово „баба" набуває значення взагалі замужна жінка: „Призваше бабу свою Нюнилу". (Пролог XV в.).

Ще пізніше „баба" набуває презирливого відтінку: От баба, та й усе!

Б а б а́ — у тюркських народів — це почесна назва кожного старшого віком.

„Б а́ б а" й „б а б к а" — великодні особливі печива, відомі по всій Україні як у мові народній, так і літературній.

В „Укр.-рос. словарі" Грінченка знаходимо, що на Полтавщині бабка зветься п а́ п у ш н и к. Слово це місцевого вжитку, поширене мало. Під словом б а б а (І ст. 55) дається у Б. Грінченка приклад із Номиса: Хазяйновата хазяйка напече пасок і всякої всячини: пани і панійки, па́пушники там, баби, пу́ндики. Виходить, що па́пушник і баба — трохи різні печива.

Баба́к чи байба́к — хом'як, з тюрк. баба́к чи баібах. Переносно — неповороткий.

Ба́бине літо — назва хороших теплих осінніх днів, коли літає рід павутиння, що теж зветься бабине літо. Вираз „бабине літо" загальнознаний не тільки серед усіх слов'ян, але й скрізь в Европі.

Кожний народ має свої найрізніші легендарні оповідання про бабине літо. Ось таке українське оповідання. „Прядиво Божої Матері, тобто летюче павутиння, скрізь можна побачити, що наче звисає восени з неба. Розказували собі в старому краю селянки, що то не тільки вони труть щоосени на терлиці льон та коноплі, але що таке робить і Божа Мати в Небі. І Свята Матінка Божа тре льон на прядиво, щоб було з чого пошити біленьку лляну сорочку для Її Святого Сина, і в такий спосіб показує,

що й всі жінки так повинні робити. Ну, трохи того прядива Божої Матері вихоплюється з терлиці та й спадає аж на землю" (О. Івах, Голос землі. Коротка повість із життя в Канаді. Вінніпег, 1937, ст. 27).

„Бабине літо" відоме з найдавнішого часу, бо згадується вже в Книзі Йова 8. 142к jakot — павутиння:

„Його сподівання — як те павутиння". (За читанням Ґезеніуса).

Баби́нець, -нця — кімната перед входом до Церкви. Тут звичайно спиняються баби (жінки), напр. на „виводинах" з дитиною, тому й назва „баби́нець". В самій Церкві жінки стають ліворуч.

І. Нечуй-Л.: Жінка стала поперед усіх людей перед Іконостасом, а не в бабинці, де ставали старі. III. 63.

Ба́братися — копи́рсатися в болоті, з п. babrać, paprać, чеське babrati.

Вільде: Бабрання у власній душі. II. 374.

Ба́бця, бабуся — баба в дитячій мові.

Ба́витися — перше значення було баритися, гаятися (як і мешкати). Лексикон 1627 р. 116 ц. сл. медлилъ перекладае: „мешкалъ, бавился".

Ба́вити, бавитися — затримуватися, тримати, бути, забавлятися.

Б а́ в и т и с я — 1. значення: бути на одному місці.

Лекс. 1627. 193: Продолжаю — ба́влю.

2. Ба́витися — гратися чим. Перше значення — бути, прибувати. Зб. 1073 р. бавити — це бути.

Лекс. 1627. 253: Сѣно́вник — тот, который до справованья игр належит и тым ся ба́вит.

Лекс. 1627. 455: Ременями ба́вячіися меща́не.

Лекс. 1596. 77: Теселствомъ ся ба́влю.

Лекс. 1627. 268: Укоснѣваю — забавля́юся, ба́влюся, оме́шкую.

Лекс. 1627, 272: Упражняюся — ба́влюся чим. Зпражняю — забавля́ю.

Б а́ в и т и с я — це забавлятися, розважатися, баритися: Ой їдь, милий, та не бався, бо ти мені сподобався, Чуб. V. 12. В З.У. з п. bawić слово б а в и т и с я визначає часом і пробувати, бути.

Бавлюся — косню, медлю (Син. XVII в. 2).

Б а в я т ь с я речми телесными. Крех. Ап. 1560 р. 263.

Ба́во́вна — вата, ба́вовня́ний, ба́вовник. З нім. Baumwolle того ж значення. Слово зах. сл. і укр.

Баволна — бумага (Син. XVII в. 2).

Б а г а́ т и й, ст. сл. богатъ. Слово дуже рясне в укр. мові. Див. Бог.

Слово о п. І. 1187 р.: Богатого брата моего, 26.

Бага́тство — велике майно, великий достаток.

Лекс. 1627. 286: Обиліє — достаток, обфитость, бога́тство.

Багатства перешкаджаютъ любви до Господа Бога. Катих. 1645 р. 75б.

„Б а г а т а вечеря", „Багатий вечір", „Святий вечір" — вечір під Різдво (25.XII с.с., 6. І. н.с.) складається з 12 різдвяних страв, тому й вечеря „багата".

Багне́т — штик обосічний на кінці люфи кріса; від франц. baïonette. Назва походить від французького міста Bayonne, де вперше почали виробляти такі речі, і звідти назва розійшлася по багатьох країнах.

Багно́ — грузьке місце, болото. В укр. мові дуже рясне: багнистий, багнити, -ся, багніти, багнище, багнюка й ін. Східньо- і західньослов'янське. Пор. лат. bognas — болото.

Багро́вий — темночервоний, ба́грець, ба́грити, багріти, багряни́ця — пурпура, царська мантія. Ст. сл. багръ, багрити, багряница, багрянъ.

Лекс. 1627. 468: Багро́вая фарба.

Багряни́ця — червона одежа, порфира. Ст. сл. багряница. Ст. сл. багрѣнъ — червоний, багрянъ — багряний.

„Б а г р я н и́ ц а — шкарлат, албо єдваб багро́вои фарбы". Лекс. 1627 р.

Багря́ний — темночервоний, багровий.

Слово о. п. І. 1187 р.: Оба багряна стлъба погасоста, 25.

Бада́ти. — Старе б о д а т и визначало тільки „колоти", але рідко визначало й „роздумувати, досліджувати" (див. Срезневскій: Матеріалы І. 39, без прикладів). Слово відоме всім слов'янським мовам, але в значенні „колоти". В українських пам'ятках XVI-XVIII в.в. слова: бадатися, бадане, бадач дуже часті, але „бадати" (без **-ся**) невідоме (див. „Історичний словник" Є. Тимченка І. 49).

В теперішній літературній мові слово „бадати" зовсім не вживається, як полонізм, замість нього: досліджувати,

досліди́ти, розвідати, дізнати; замість „бадання" вживаємо: до́слід, досліджування; замість „бадач" — дослідник, досліджувач.

Бада́ти — в З.У. з п. badać, в Східній досліджувати, випитувати. Вільде: Ви що, хочете бадати мене. II. 104.

Б а́ д а ч. Где мудрый, где навчител, где бадач (в п. badacz). Крех. Ап. 1560 р. 301.

Б а д а ч ъ — испитатель, истязатель (Син. XVII в. 2).

Бади́ка, бадічка — так у гуцулів зветься старший брат для молодшого чи молодшої сестри. Взагалі старший, чужий, бідний чоловік. З румунського bade, здрібніле badica — так молодший зве старшого.

Бадіка, бадічка, бадю! — дуже часте в говірках З.У., особливо на Буковині та Покутті, слово перейняте з рум. bade, здрібніле badica. Так у гуцулів молодший брат чи сестра зве старшого брата; так каже молодший селянин старшому, селянка своєму чоловікові або коханому, міщанин так зве селянина. Слово часте в творах Ю. Федьковича та письменників з Покуття.

Бадьо́рий — енергійний, ж в а в и й; ст. сл. бъдръ, бъдрыи. Ст. сл. бъдрити — бадьорити.

Ба́за, з гр. basis — основа, опора, підстава чого. Те саме б а́ з и с, -су. Б а з у в а́ т и с я — грунтуватися, з гр.

База́р — торг, з тюрк. базар, перс. базар — критий ринок, базарний, базарувати — торгувати.

Базе́дова недуга — велике збільшення зобу (щитовидної залози). Першим описав цю недугу р. 1840-го нім. лікар Базедов, і вона зветься його йменням.

Бази́ліка — прямокутної форми витягнена будова, часта в Римі для державних установ. Пізніше — це назва для християнських Храмів. Назва з гр. basilike — царський будинок, лат. basilica.

Ба́зі, ба́зів — легка розмова: Йому все базі! Сюди: базіка — говорить, базікання, базікати — плести нісенітниці.

Ба́зі плести — б а з і к а т и : говорити щобудь, верзти, плести, бе́зкати. Звідси: базіка, базікало, базікання. Може від „базь" — кликання овечок.

Базь! Базь-базь-ба́зь! — звуконасл. кликання овечок, праслово. Б а́ з я — ягнятко, ягня в дитячій мові. Див. ба́зі.

Бай — тюрк. пан, багач, господар.

Ба́йда́ — гуляка, нероба, ба́йдур; пор. байда́ти, байдикувати — нічого не робити, байдики чи ба́йди бити — те саме.

Байда́к, -ка́ — великий човен, велика лодка, з тюрк. байдак — лодка. Дм. 493. Байда́чний — робітник на байдаку.

„Б а́ й д и́ к и бити" — лінуватися, нічого не робити, ледарювати, вилежуватися на байдаку.

Ба́йду́же́ — однаково, скорочено — байде́! Також: байдужечки, байдужий, байдужість, байду́жки, байду́жливий, байдужний і ін.

Ба́йка — басня, баяти — оповідати, байкар, байкий — говіркий.

Б а́ й к а. Лекс. 1596. 36: Баснь — казка, слово, байка. „Б а́ й к а — казка, вымысл, баснь". Лекс. 1627 р. 2. Б а́ й к а — баснь, блядь, баяне (Син. XVII в. 2).

Ба́йка, ба́я — рід сукна, paj, pajka, п. baja, з нім. Baje.

Байка́л, -ка́ла з тюрк. бай — багатий + кал — озеро, велике озеро. Геогр. назва: з тюрк. Байкал — Велике Озеро.

Байка́р, -ря — автор байок.

Лекс. 1627 р. 2: „Баснословъ — байкоповѣдач".

Байра́к — яр, з тюрк.

Байра́м, -му — велике мусульманське свято, з тюр. bayram — свято.

Байстрю́к — нешлюбна дитина, байстрючка, байстря, байстер. Багато написано про постання цього слова, але остаточно його не вияснено. Звичайно виводять від нім. **Bastard, франц. bâtard,** а це з лат. **bastardus, від bastum** — сідло. Отож, початкове значення було б: народжений на сідлі, будь-як, син погонича мулів.

Байстеръ — прелюбодѣичищъ. Син. 3.

Б а й с т р я́ — Лекс. 1627. 181: Прелюбодѣйчище — ба́йстря.

Бак, ба́ка — велика посудина, носова частина горішньої палуби. З гол. bak — корито.

Бакала́вр — колись означав перший академічний ступінь, тепер зостався тільки в Англії, з новолат. baccalarius, але походження не вияснене. Може від лат. baculus — кий, символ пошани й науки.

Бакалéя — дрібні харчі, крамничка з такими харчами, з араб. bakkal — продавець харчів.

Бакенбáрди, -рдів — борода тільки на щоках, а підборіддя виголене. З нім. Backenbart: Backe щока — Bart борода. Часом кажуть ще б á к и, б а к é н и.

Бáки, бак — скорочено з нім. Backenbart того ж значення.

Бáки, -ків — розум, увага. „Забивати бáки" — заговорювати, щоб з розуму звести, викривляти. Пор. заговорювати зуби. Пор. п. bakierować — викривляти.

Б á к и — загальнознане в нас слово, звичайно в виразі: Не забивай мені баків, — не тумань, не мороч мене. Що ти мені баки забиваєш? — що ти мене туманиш, морочиш. Походження слова докладно не вияснене, може від нім. Backe — вилиця, щока, лице (пор. Іван Франко: Народні приповідки, І. 20), а тоді б „не забивати баків" — не бити в лице, бо такий удар, напр. в тім'я, паморочить людину; пор. приповідку: Не в тім'я битий. Словник Б. Грінченка подає речення: Вибанчити баки, цебто витріщити очі, а це б казало, що баки — то може очі, пор. баньки. Див. бачити.

Бáкир — у виразі „шапка на бакир" постало ніби від слів команди: з нім. back kehren — назад, наліво (шапка не просто надіта, але з одного боку піднята, з другого опущена). Прийшло до нас із польського, де було rubakier (rób bakier) — наліво. Але чи не правильніше буде виводити це слово з тюркського bekri — п'яниця, тоді носити шапку на бакир — носити як п'яниця (пор. рос. „набекрéнь").

Баклáг, -га або баклáга, бакló — посудина на воду чи на що інше. З араб. бакла, перейшло в тюрк. „баклак", „дерев'яна міра чого", посудина з коротким горлом. Дмитриев 563.

Лекс. 1627. 427: Бóклажок, фля́шка.

Баклажáн, -на — помідор, з тур. патлиджан, а це з пер. бадинджан.

Бактéрії — невидимі голим оком нижчі організми, часто хвороботворчі. З гр. bakteria — паличка (бо такою видається під мікроскопом). Б а к т е р і о л ó г і я — наука про бактерії, з гр. bakteria, logos — вчення.

Бакшá, з казах. бакша — горóд.

Бакши́ш, -шу — хабар, дарунок, чайові, з перс. bahšiš — дарунок.

Балабáн, -на — часте в укр. слово з різним значенням: товста людина, здоровень. У крим. тат. „балабан" — величезний, здоровило. Дм. 564.

В Лекс. 1627 р. прізв.: Балáбан, Балáбана, Балáбану, о Балáбанѣ.

Балабáн, -на — птах і рослина, хвалько, п. bałaban — хвалько, тюрк. балабан.

Пор. тюркські того ж значення „хвалько": балабóл, балагýр, баламýт.

Балабóс — господар, д. євр. baal (власник) habbait (дім), власник дому — господар. Сучасне balebos (литовська вимова) або balebues (польська вимова). Balabóste — господиня. В Ездри 4. 8 beel (baal) — teem — власник влади, начальник.

Балагáн — шатрó, з тюрк. балахана від перс. balacaneh.

Б а л а г á н, -ну — легка ярмаркова будівля; метафорично — непорядок.

Балагýла — з жид. великий віз, яким їдуть жиди. Д. є. baal (власник), agalah (віз) — власник воза; перейшло й на назву воза. Сучасне balagule (польсько-українська вимова) або balagole (литовська вимова).

Балáда — вдавнину пісня для танців, невеликий ліричний вірш, ліроепічний вірш, оповідання. З прованс. ballada — пісня.

Балáкати — говорити, особливо неповажно. Балакýн, -нá, — хто багато говорить, балакýчий.

Балáкати — говорити неповажне, аби говорити. Від корня * бал-, напр. балагур. В Укр. слово дуже рясне: балакáйло — говорун, балачка, балакій і т. ін., або в висловах: „От балачка для балачки", чи „Балу-балу, старий діду!"

Баламýт — пльоткар, варивода, хвалько. Монгол. „ба ламут" — пустотливий.

Лексикон 1627 р. ст. 13: лгар — баламут. З тюрк. баламут.

Б а л а м у т ъ — ложъ, бладівый. Син. 3. Баламутня — ложъ, блядъ. Син. 3.

„Гаялнья — баламутня". Лекс. 1267 р. 109.

„Блядúвий — лгар, баламут". Лекс. 1627 р. 13.

За (антихристом) стоят вси баламутнѣ, Крех. Ап. 1560 р. 631. Баламутными вымыслями. (Там таки).

Бала́нс, -су — зведена сума чого, з фр. balance — вага, терези, англ. balance, нм. die Bilanz, п. bilans.

Балансува́ти — зберігати рівновагу, з фр. balancer те саме.

Бала́ст, -ту — вантаж на кораблі для поліпшення пливання чи для регулювання; некорисне для чогось. З англ. ballast те саме.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Баластъ — хрящъ, крупної песокъ, грузъ.

Балахо́н, -на — верхня проста одіж, з пер. baladjame.

Балбе́с, -са — незнаючий, з тюрк. білбес, а друга форма з тим же значенням „бельме́с". „Ні бельмеса не знає" в рос. — нічого не знає. (Дм. 525).

Балбе́с, -са — лінюх, неотеса, з тюрк. билбес або билмес — хто нічого не знає.

Балва́н — ідол, подоба божка з будь-якого матеріялу. Не учини собѣ балвана́ або рытого образу. Катих. 1645 р. 94б. Образы не сутъ балваны́ боговъ. 95.

Балда́ — перше значення тяжкий молот для дроблення каміння, потім — неповоротна людина. Від тюрк. baldak — держак шаблі. (Шан. Лекс. 124), пор. рос. набалда́шник.

Б а л д а́ — друге значення: дурень, з тюрк. „балта" — сокира, метафорично дурень. Дм. 564.

Балдахи́н — пишний навіс, шатро на стовпах, европ., напр. іт. baldacchino (від Baldacco — Багдад), спершу визначало „багдадська парча". Пр. І. 14.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Балдахін — верхъ, навесъ.

Бале́т, -ту — музично-драматичний твір, виконуваний танцями і мімікою. З фр. ballet те саме. Б а л е т м е́ й с т е р — керманич балету. Б а л е т о м а н — любитель балету.

Бали́к, -ка́ — рід кінченої риби, з тюрк. балек, тат. балик.

Ба́лія — цебер на прання білизни, п. balja, з нім. Balje, а це з лат. bacula, baca, фр. baille.

Ба́лка — брус, перекладина, місц. п. balka, з нім. Balke.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Б а л к і — брусья, переклады.

Ба́лка — яр, яруга, байрак (коли порослий лісом), провалля. Див. Преобр. 14.

Балко́н, -ну, з фр. balcon — веранда на поверсі дому.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Балконъ — надкрилешникъ.

Бало́н, -ну — скляна куляста посудина, металічний резервуар для зберігання газів (з франц. ballon); всередині порожня.

Бало́т, -ту, з фр. ballot — кулька для голосування. Звідси б а л о т у в а́ т и — голосувати балотами, фр. ballotter. —Тепер кажуть: „кидати балоти" (паперові); в З.У. „голосувати на листу" яку.

Балотува́ння — голосування в виборах.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Балотірованіє — ізбраніє по жереб'ю.

Ба́лтика ж.р., la Baltique, англ. Baltic, п. Bałtyka і Bałtyk. Балтійське море. В З.У. часто Ба́лти́к.

Ба́лухи, -хів, — великі витріщені очі, ба́ньки, б а л у х а́ т и й — окатий, вибалу́шувати — витріщити, ви́балушений — витріщений.

Балюстра́да — стовпчикова горожа сходів, балконів і ін., з фр. balustrade.

Баляндра́си, -сів — теревені, базі, баляндрасити — теревенити, базікати, те саме балясити, балясник, баляси.

Котл. Ен.: Точили всякії баляси. ХРВ.: Постерігши такі баляси, 65. Точать один одному баляси.

Бальза́м, -му — пахучий олій. ст. сл. бальсамъ, з гр. bálsamon. Б а л ь з а м у в а т и — зберігати тіло померлого від розкладу, вводячи в нього протигнильні речовини („бальзами").

Бальнеоло́гія — наука про мінеральні джерела і купання в них, з лат. balneum — купальня + гр. logos — вчення.

Ба́лька, белька — брус, з нім. Balke.

Бам! — празл., звуконасл. дзвону, звідси бамкати. Форма здвоєна: бамбам! Форма здовження: балам! Звідси: бала́мкати.

Звуконасл. дзвону також: бім! бом! бум! Звідси: бімкати, бо́мкати, бу́мкати, подвоєння: бумбумкати.

Бана́льний — нецікавий, нудний, збуднілий; фр. banal — звичайний, заяложений. Б а н а л ь н і с т ь — факт говорення про очевидні, всім відомі справи; фр. banalité.

Ба́нда, лит. bandza — стадо худоби.

Ба́нда — юрба, ватага, капеля, з нім. Band, італ. banda.

Банда́ж, -жу — елястична пов'язка, з фр. bandage.

Банде́ра, з грм. band через п. bandera — стяг.

Банде́рівці — Організація Українських Націоналістів революціонерів (ОУНр.). Першим провідником її був Степан Бандера (1909-1959). В З.У. бандерівці.

Банде́рія — зах. укр. з п. banderja (з іт. bandiera): Владику приймали серед дуже численної бандерії з двох сіл, „Місіонар" 1923 р. кн. XI ст. 169. В літ. не вживається, тут — проце́сія, почесна сторожа.

Бандеро́ля — паперова обгортка, фр. banderole.

Банде́рша — управителька бардака.

Вільде: Нема українського бардачка. Чому українські холостяки мають набивати кишені польських і еврейських бандерш? II. 632.

Банди́т — душогуб, з італ. bandito, а це з народ. лат. bannire, bandire — проголошувати.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Бандіт — таіноубійца.

Бандю́га — сповидна форма від бандит.

Вільде I. 340: Кого ж може виховати така мати, як не бандюгу?

Банду́ра — народній музичний інструмент. Назва походить від гр. pandoura, лат. pandura, іт. pandora. Десь у XVI в., чи не за часів королеви Бони, з Італії зайшов у Польщу новий, 14-струнний, інструмент, ніби лютня — пандора. Пандора чи бандура швидко поширилася і в Україні, де випирала стару малострунну кобзу. Але ще на початку XVIII ст. відрізнялися кобза й бандура. Див. кобза.

„Б а н д у́ р а" — народне місцеве, в переносному значенні: вайлувата й недотепна людина, „недотепа". Особливо часте в деяких околицях Волині.

Банк — слово італійського походження. В середні віки, торгуючи, збирали найрізніші гроші, часто підозрілі, а тому потрібним було змінювати їх на цю чи ту валюту й знати ціну їм. Цим займалися т. зв. міняйли, що були присяженими фахівцями в грошових справах. На ринках по містах, на ярмарках і торгах міняйли ставили свої столи, покриті зеленим сукном, і тут провадили грошовий обмін. Столи міняйлів звалися banco (стіл, лавка, при́лавок) і від цього слова постало й загальноевропейське „банк". Міняйли звалися „банкирами" й займалися не тільки зміною

грошей, але й приймали їх на збереження або на виплату боргу третій особі.

Б а н к и́ р, -ра — банковець, хто займається справами банку.

Б а н к а для оливи — збанець (Син. XVII р. 3).

Банке́т, -ту — див. бенкет.

Б а н к е т — пиръ, пированіе, вечера, гощеніе, гоститва. Син. 3. Банкетовци — пиряне. Син. 3. Банкеруюся — сонаслаждаюся. Син. 3.

Лекс. 1627. 154: Пи́ршество — пир, ба́нкет, учта.

Лекс. 1627 р. 47: „Гости́тва — ба́нкет, бе́сѣда".

Банкетува́ти — літературне бенкетува́ти.

Лекс. 1627. 246: Снаслаждаюся — бенкету́ю.

Банкру́т чи **банкро́т** — неспроможний боржник. Слово це італійського походження. Коли який міняйло (банкир), що взяв гроші на схованку, не виплачував їх, то йому перевертали або й ламали його стіл, на якому він провадив свій розмін. Італійське bancarotta визначає: banco — стіл, лавка, ослін, а rotta — зламаний, надламаний, перевернений. Нім. Bankerot. У нас слово „банкрот" підпало т. зв. „озмисленню" і перероблене на банкрут, банкрутство, збанкрутувати, цебто зв'язане зо словом „крутити, скрутити". Звідси банкротство — комерційна чи промислова неспроможність платити, провал, крах.

Банкно́т, -ту — державні паперові зобов'язання, кредитові гроші, з англ. bank-note — банкова нота.

Бані́ція, з лат. — вигнання з батьківщини, тимчасове чи вічне. Старопольське banicja — вигнання, banita — вигнанець.

Ба́нно — слово З. У. В літ. м. ску́чно, тужли́во, су́мно, то́скно за ким-чим.

Банува́ти — слово З. У. Літ. тужи́ти, сумува́ти, скуча́ти за ким-чим. З угор. ban — жаліти.

Ба́ня, -а́ні, ст. сл. баня — купальня з парнею, з гр. balaneion — купальня; рос. баня, поль. łaznia і łazienka — ванна.

Ба́ня, ба́ні — купол на верху церкви, купол баністий; пор. баняк, банька, відси й баня (купол).

Баня́к, -ка́ — чавунний, металевий горщок, горщок з баністими боками, звичайно для варення.

Ба́нька — посудина опуклої (банястої) форми — на воду.

Вылил баньку (ц. сл. фіалъ) свою на землю, Крех. Ап. 1560 р. 639.

Лекс. 1627. 303: Чва́нец — ба́нка, оливная суди́на, фаска, фля́ша.

Лекс. 1627. 314: Ба́нка лазе́бная.

Лекс. 1627. 319: Банка́ми кровь пущаю.

Баптисте́рій — хрестильниця, гр. baptisterion.

Бар, ба́ру — маленький ресторан, закусочна, англ. bar.

Бараба́нщик — солдат, що йшов попереду колони війська й бив у барабан до такту маршу. — Насмішливе „барабанщик” — це, як іронічно казали, „одставної кози барабанщик” — незначна, проста людина. Вдавнину водили прибрану козу, а з нею був і барабанщик, або вожак ведмедя.

Бара́н, -на́, з тюрк. бäрäн — ягня (Дм. 526).

Барбо́с, -са — назва породи псів; зневажливе прозвище негідного хлопця чи мужчини.

Вільде: Кореспонденція під руками тих барбосів змішується в одну купку паперів. II. 431.

Ба́рва — колір; з давн. нім. varwe. Лексикон **1627** р. на ст. 11: „Блеск — барва”.

Лекс. 1627. 452: Ба́рва моя.

Лекс. 1627. 209: Шата, ба́рва.

„Блеск — ба́рва” Лекс. 1627 р. 11.

Б а́ р в а (чеськ. barva) і к о л і р (з лат. color через п. kolor) — рівновживані, визначають цвіт; давнє наше слово — цвіт, цвѣтъ; сам предмет — кра́ска, давнє краска або фарба з нм. Farbe. Купив краски зеленого цвіту (кольору).

Барві́нок, барві́нку — з сер. лат. pervinca, нм. Bärwinkel, чс. barvinek, з чс. — п. barwinek. В З.У. часто бервінок. Народня етимологія зв'язує це слово з „барвою”; пор. народн. етимологію слова „любисток”.

Бард, ба́рда — поет, співак, кельт. bard.

Ба́рда́, ба́рдка, ба́рдочка, ст. сл. брады, брадовъ — сокирка. Уживається головно в З.У.

Барда́к, -ка́ — дім розпусти, „публічний дім”; з сер. лат. bordellum; звідси фр. bordel, нім. Bordell, поль. burdel. Слово „бардак” до нас проникло з рос. мови. Дмітрієв твердить, що це слово походить з тюркського bardak — чарка, тобто це названня цілости назвою частини.

Ба́рдит, арх. — „сѣчиво” (сокира). Син. 3.

Барелье́ф, -фу — скульптурне зображення, що мало виступає на поверхні, з фр. bas-relief, тут bas — низький.

Ба́ржа — судно для перевезення вантажів на ріках, фр. barge.

Ба́рзо, арх. — загальнослов'ян. слово; у нас відоме з давнього часу, але в формі б о р з о, напр. в Іпат. Літ.: П о и д и б о р ж е 506. В Пересопн. Єв. 1556 р. часто. Пізніше його вжив. в формі б а р з о; в думах 11 разів: барзо рано 83. 84 і т.п., і 4 рази б а р з е: барзе скоро 104 і т.п. В літ. м. ці слова тепер вимирають, заступаються словами: „дуже” (зам. барзо) і „хутко”, „скоро”, „швидко” (зам. борзо). Але в З.У. „борзо” ще часте.

Барзо — зѣло. Син. 3.

Барика́да — штучна загорода вулиці при боях, при повстанні, з фр. barriquer — загороджувати, barrique — бочка (спочатку барикади будували головно з бочок).

Бари́ло — з гр. barélis через лат. barillus, barile; бари́лко, в З.У. бари́вко.

Барито́н, -на — чоловічий голос між те́нором і басом, з гр. barytonos — грубоголосий.

Бари́ш, -ша́, з тюрк. бариш: прибуток, вигода. Є річка Баришівка, є села Бариш, Баришівка й ін. на Полтавщині (Стрижак 72-73).

Ба́рка, -ки — велика лодка, з гр. báris — човен.

Баркаро́ла — пісня венеціянських човнярів (гондольєрів), з іт. barcarola — човен.

Барка́с, -са — велика лодка на кораблі, або велика самохідна лодка для перевезення пасажирів і вантажів. З гол. barkas.

Барлі́г, -гу — леговище, берло́га, ст. сл. брълогъ. Слово загальнослов'янське.

Ба́рма — оздоблена офіційна одежа. Сл. Гр.: барми — мундир, ліврея (з фр. livrée).

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Бармы — царскіє ризы.

Баро́кко — декоративно пишний стиль, вигадливий і мальовничий, розвивався в XVIII ст. Від іт. barocco — вигадливий.

Баро́метр, -тра — прилад для міряння тиску повітря, від гр. baros — вага + metreo — міряю.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Барометръ — вѣсомеръ.

Баро́н, -на — дворянський титул у Зах. Европі, васал короля. В Росії цього титула запровадив цар Петро I († 1725). З ст. нім. baro — вільний, фр. baron. В Англії були ще б а р о н е́ т и, baronet.

Бароско́п, -па — прилад для міряння тиску повітря; з гр. baros — вага і skopeo — дивлюся.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: весозоръ.

Барс, -са — звір породи тигрів. Слово іранське, але рано перейняте тюрками; пор. перс. барс. Дм. 555.

Ба́ртка — в укр. верховинців у Карпатах — топірець з довгим, оздобленим держаком.

Лекс. 1596. 26б: Сѣчи́во — ба́рта, топо́р.

Бару́х, д. євр. baruch — благословенний; в Україні це ім'я вимовляють Бу́рах, часом Бо́рух. Барух Спіноза по-латині. звався Бенедиктом (benedictus = baruch, благословенний). Церковне ще Варух. Пор. Єр. 32. 12.

Бас, -са́ — найнижчий чоловічий голос, іт. basso.

„Брати кого на баса" — в З. У. виявляти, осміювати.

Вільде: У розмові з нею так „брав на бас" їхню буржуазну мораль. II. 117.

Басара́бія, давнє рос. Бессара́бія. Сочавська грамота 1395 р.: Воєводы басарабьского. В Басарабії, Коц. 27. Басарабські лани, ib. Рум. Basarabia.

Басама́н, -на́ — слід від удару на тілі, синяк, басаманити — бити, роблячи синяки. Слово З. У., на Сході синяк, слово з тюрк. Див. басма.

Басе́йн, -ну — штучна водойма, площа ріки. З фр. bassin.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Басеїн — бадыя, лахань.

Баска́к, -ка́ — збирач податків у Золотій Орді, з тат. баскак — урядник, начальник.

Басма́ — печатка в татар до актів, з тат. басма — вичавлення, печатка. Пор. басама́н.

Ба́сня, арх. — розповідь фантаст. характеру, байка; слово загальнослов'янське; ст. сл. баснь, рос. басня, поль. baśn; пор. ст. слов. баяти — балакати.

Лекс. 1596. 3б: Баснь — казка, слово, байка. Баснословіє — нѣкчемная мова.

Ба́ста, місц. — досить, годі; бастувати — спинити працю, з італ. basta, bastare того ж значення. Див. страйк.

Вільде: Я проти, і баста! II. 632.

Басти́лія — укріплений замок і державна в'язниця в Парижі, яку 14 липня 1789 р. захопив і зруйнував повсталий народ.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Бастілія — тюрма, вязня.

Бастіо́н, -ну — п'ятикутне укріплення, як виступ муру в фортеці. Фр. bastion.

Бастува́ти — самовільно припиняти роботу, від. іт. basta — досить, годі, кінець (рішено).

Бата́лія, середн. лат. battallia — бій, окремий сильний військовий бій, битва. Б а т а л і́ с т — художник, який малює військові види. Б а т а́ л ь н и й — воєнний, військовий.

Батальйо́н, -ну — військова частина з трьох рот. Фр. bataillon.

Батере́я — вогнева частина артилерії, що складається з кількох гармат. Фр. batterie.

Батíг, батога́ — бич, ст. сл. батогъ, загальнослов'янське слово.

Батува́ти, місц. — різати великими кусками, рубати. Пор. рум. bate — бити.

Б. Грінченко: Чоловік, стоячи, рубав щось проміж ніг і одбатував собі добрий шмат од литки. II. 63.

Ба́тюшка, арх. — назва Священика, від батько.

І. Нечуй-Л.: Я знаю вашого батюшку й вашу матушку. III. 43.

Ба́тяр, -ра — в З. У. з п. baciar(z) — вуличний хлопчисько, хуліган, босяк, шибеник, гульвіса, шолопай.

Вільде II. 89: Хай батяр робить тепер, що сам хоче, коли не хотів слухатися батька.

Ба́тьківщина — спадок (насліддя) по батькові, а пізніше розвинулось у всю свою землю-країну. Діялектичне батьківщи́на.

Б. Грінченко: Брати поміж себе гризлися, а найбільше за тую батьківщину, як собаки за маслак. II. 325. Вс

ни жили при батькові, доглянули його смерти, вони й повинні були поділити проміж себе всю, яка зосталася, батьківщину. II. 404.

Ба́тько — слово всеслов'янське; укр. арх. отець, вживається завжди: ба́тько, ба́тенько, бату́сьо, ба́тьківський, ба́тьків, ба́тьківщина, батькувати, ба́тя. Звичайно виводять „батько" з *bratrъ (а воно з pater), що визначало спочатку старший брат чи брат взагалі, бо заміняв батька. У слові „брат" випало р. Пор. чеське „батя" — старший брат.

Б а т ь к о. — Загальнотур. „баба" — батько. Дм. 492.

Б а т ь к о в укр. карп. говорах „неньо", „няньо".

Ба́тько в гуцулів — дедя.

Батьки — давніше укр. родичі (ст. сл. родители).

Абы заправовали родичѣ дѣтей своих, Катих. 1645 р. (Передмова).

Бах! — звуконасл. вистрілу чи с и л ь н о г о удару; звідси ба́хати, ба́хкати, ба́хнути. Здвоєна форма: бабах! Звідси: баба́хати, баба́хнути, бабахкати. Здовжена форма: бара́х! Звідси: бара́хкати, бахбарахкати, кара́хнути й ін. У.Р.С. I. 37.

Звуконасл. вистрілу різного тону також бех! бух! Подвоєна форма: бебе́х! бубу́х! бебе́вх! Звідси багато дієслівних форм: бехнути, бебе́хкати, бебе́хнути, бебе́вхати, бу́хнути, бубу́хнути і т. ін.

Сюди й звуконаслідування кашлю: бухи́-бухи-бухи́! Бухикати, бухикнути.

Мало не бахнув я по тобі. Гонч. Л. і Зб. 20.

Ба́хур — хлопчак, розпусник, з жид. bachur — юнак.

Ба́ху́р, д. є. bachur — вибраний (для війська), молодий юнак, потім хлопець взагалі. Пор. 1 Сам. 9. 2, 2 Хр. 13, 17, Пс. 148. 12. В українській мові визначає жидівську дитину, взагалі дитину, а вже далі — полюбовника й переносно — байстрюка. В „Месії Праведнім" Іоанникія Галятовського, Київ, 1669 р. вже маємо це слово: „Ваши жидове книги молодым бахоромъ читати забороняютъ" 372.

Ба́хус, -са — гр. і лат. бог вина та веселощів. Гр. Bakchos, Вакх або Діонис, лат. Bachus; звідси баку́с — бенкет.

Бахча́, полов. бакца, перс. баг — сад, багча — садик, тур. багце, крим. тат. бахча — город з кавунами й динями, укр. башта́н, рос. бахча́. Дм. 527.

Бац! — звуконаслід. удару (праслово); також: бах! пах! хлоп! Подвоєна форма: баба́ц! звідси баба́цнути.

Баци́ла — хворобоносна бактерія, з лат. bacillum — паличка. Див. бактерія.

Бач — це скорочена форма від бачиш, яку маємо вже в Крехівськім Апостолі 1560-их років: бачъ, што маєшъ чинити 124. Може скорочуватись і в саме „ба": ба який! Чи ти ба (бачиш)! Ото ба! Замість „бач" може бути й повна форма, напр. у Шевченка: Карамзина, бачиш, прочитали 164. Нічого, бачиш, взяти 171. Пор. хоч, не хоч. Початкове **б** може відпадати тільки в „ач який!"

Лекс. 1627 р. 18: б а ч.

Ба́чити — синонім староукраїнського слова „видіти", ст. сл. видѣти, рос. видеть, поль. widzieć; поль. baczyć означає уважати на що; відси baczność — позір.

Лекс. 1627 р. 22: „Видѣти остро — ба́чити быстро".

Б а́ ч и т и — давнє видіти, оба́чний — бережний, необачний — необережний, вибачливий, вибачний — хто прощає, недобачати — трохи не бачити, побачити — давнє увидіти, пробачити — простити.

Б а ч и т и — дуже поширене в українській мові слово: бач, ба, ач, бачний, бачність, ви-, на-, по-, про-, до-, за-бачити і т. ін., відоме в нас здавна. Напр. Крехівський Апостол 1560-их років знає його вже часто як звичайне собі слово, а це показує, що воно поширилося в нас задовго перед XVI-м віком. В нашій актовій мові початку XVI ст. це слово так само добре знане зо всіма своїми розгалуженнями: бачення, мати на баченні, бачити, бачучи на, бачитися, бачний, бачность і т.п. Певне від нас до поляків перейшло, бо в польській мові воно менше поширене. Походження докладно не вияснене, але скоріше воно одного кореня з око, очі; коли б „баки" визначало очі, тоді походження „бачити" було б зовсім ясне. E. Bernecker, "Slawisches etymologisches Wörterbuch" 1913 р. на ст. 23-24 намагається вивести „бачити" від неіснуючого „ачити", від „око", але коли від „око", то чому скрізь у словах групи „бачити" (за Бернекером

б-ачити з об-ачити) маємо **а** наголошене, а не **о?** Початкове **б** тут безумовно не з об-. Пояснення Бернекера сумнівне. — Пробачити чи перебачити — перше значило „переочити”, недоглядіти, а вже дальше значення — простити, забути.

Б а́ ч и т и, ст. сл. видѣти, біл. бачыць, п. **baczyć**. Брюкнер виводить від ***baki** — ока, очі. Пор. забивати баки — туманити, затемняти справу. Корінь бач- дуже рясний в укр. мові: побачити, до поба́чення, пробачити (не побачити) — простити, вибачливий — хто вибачає, недобачити. Лексикон 1627 р. ст. 22, видѣти — бачити. В Крехів. Ап. 1560-х років слово „бачити” вжите д. багато разів; також обачити, бачність; тут бачити — ст. сл. видѣти; давнє блюдите перекладене „бачте”. 324. 551.

Бачма́ги — рід взуття, з татар. „пасмаге” — сандали; польське **baczmaga**.

Башибузу́к, з тюрк. **baš** — голова, **buzuk** — зіпсутий; місц. башибожу́к. Слово прийшло з Турції, де нерегулярні війська наводили жах на мешканців. Дм. 528.

Б а ш и б у з у к — назва колишнього нерегулярного турецького пішого війська. Вояків набирали з хоробрих племен в Албанії, Малій Азії й інш. місцях. Башибузукам не платили, а тому вони самі шукали собі заплати серед мирного населення, жорстоко його грабуючи й нападаючи. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 р. й українці познайомилися з башибузуками, і занесли цю назву в Україну, де башибузуком ще й тепер називають жорстокого насильника, шибеника, паливоду, пройдисвіта. В Галичині писали „башибожук”, у В. Україні „башибузук”.

Башка́ — в укр. з рос. башка — голова, особливо нерозумна. Тюрк. баш — голова, від цього давальний башка. Дм. 493.

„Б а ш к а т и”! — вираз зневажливого окреслення людини, яку вважають за „тупоголову”.

Башли́к, -ка́ — довге покривало голови чи заду шиї, з тур. башлик — покривало голови — (баш — голова). Скорочуться в шлик. Прийшло головно з Кавказу. Дм. 528.

Ба́шта, з іт. **bastia** через нм. **Bastei** — ве́жа. Давнє вежа і вѣжа.

Башта — вежа, столпъ. Син. 4.

Башта́н — поле, на якому посаджені кавуни, дині, огірки. З татар. бастан — кусок поля, город. Слово розвинене: башта́нник, баштанниця, башта́нний і ін. Див. бахча.

Баю́ра — калюжа, ст. сл. лужа, рос. лужа, поль. **kałuża**.

Лекс. 1627. 229: Став, ба́юрк, озеро.

Баюра або зтѣкъ водъ — сонмъ водъ. Син. 4.

Баяде́рка — танцівниці і співачки при храмах в Індії, з португ. **bailadeira** — танцівниця.

Ба́яти, арх. — давній синонім слова говорити; ст. сл. баяти; пор. чеське **bájeti** — гуторити, балакати; суч. укр. баїти — розповсюджувати те, що є видумкою.

О б а я́ н і є — від баяти, говорити, наговір від волхва. „Бѣсовская обая́нія” (Алф. 72). Алфавит л. 249: „О б а я н і є — чародѣяніє, еже бѣсовскимъ злохитрвствомъ яству или питие наговаривая, человѣкомъ смерть творитъ”. Алф. 256б: „Обаятель — заклинатель”. У Срезн. II. 499: „Обаяніє — волхвованіє, чародѣйство”.

Бга́ти — м'яти; „бгати коровай” — місити тісто на коровай.

I. Нечуй-Л.: Молодиці розпочали бгати коровай. III.

Бджола́, ст. сл. пъчела, бъчела, або пчела, бчела. Робоча як бджола, Ном. № 4562.

Бе, бека — все бридке в дит. мові.

Бе! — вигук обридження (праслово) — фе! Звідси в дитячій мові б е́ к а, б е́ ц я — все погане, бе́цяти.

Бе! — звуконасл. голосу барана, праслово. Подвоєна форма: бебе! Звідси: бе́кати, бебе́кати, бейкати.

Бе́бехи — внутренності, подушки. Напр.: А сто дідьків у твої бебехи. Часте слово, походить із сучасного єврейського **bébeches** — внутренності; д. є. мова цього слова не знає.

Бев! бов! — звуконасл. дзвону (прасл.). Подвійна форма бебев! Звідси бевкати, бовкати, бебевкати.

Бегемо́т, -та — найбільший звір, гіпопотам. З гебр. **Vehemah**, в Кн. Йова 40. 15: „**Hinne na' Vehemot** — Ось но бегемот”.

Гебр. **vehemot** — це множина (ознакою **-ot**) від однини **vehemah**. Гебрейське від египетського **pehemout** — водяний бик. Греки переклали це в Біблії як **hippopotamos** — річний (нільський) кінь.

Б е г е м о́ т, д. є. behemah — худоба, скотина, множина behemot — „худоби". Множ. behemot неправильно взята за велику худобу; так звуть і гіппопотама. Пор. Пр. 12. 10: „Знає праведник душу (бажання) худоби своєї (behemeto).

Беде́кер, -ра — путівник для подорожніх. За назвою путівників, що їх видавав німець Baedecker.

Бе́длам, -му — дім для божевільних, з англ. bedlam.

Бедро́ — із ст. слов. бедро, рос. бедро, чеське bedro, поль. biodro.

„Б е д р о́ — бок". Лекс. 1627 р. 2.

Бедра — лядвія, чресла. Син. 4.

Лекс. 1627. 306: Чре́сла — бо́ки, бе́дра.

Лекс. 1596. 36: Бедро́бок.

Лекс. 1596. 336: Чресло́ — бок, бедро́, чресло́.

Бедуї́ни — араби кочівники, з араб.

Без — із ст. сл. без і бес; слово всеслов. Старше значення „назовні", пор. санскр. bahis — назовні. Див. бесіда.

Б е з - надає слову, до якого приєднується, протилежного значення, як і **не.** Таке значення має гр. а-, тому його при перекладі Біблії на ст. сл. мову переклали через без чи бес-: безбрачо́нъ, бесплодо́нъ.

Б е з — заперечливий прийменник при прикметниках завжди формально підкреслює заперечливе значення змісту слова, пор. толковий — безтолковий, корисний — безкорисний і багато інших. Це значення без- рівняється не-. Коли наголос на кінці слова, то з без- він переходить на корінь: цінни́й — безці́нний. Див. не-.

Цей прийменник в ролі приставки зміняє значення кореня на протилежний: безсмертний — вічний, безкарно — не покаравши. Те саме, що й приставка н е -.

Це приставка повного заперечення чи відсутности чого: безлад, безкостий, безконечно і десятки таких інших, — усі ці слова, хоч вони часто спільнослов'янські, ясно виказують свій зміст, своє значення. Мова грецька для повного заперечення вживає **а-** (перед приголосними) або **an-** (перед голосними). Слів на **а-** чи **an-** в гр. мові багато, і ці слова, головно при перекладі Біблії та Богослужень, скалькували через приставкове без-. Ст. сл.

без-, безъ-, бес-, — слова з таким без- дуже часто кальки з грецького.

Б е з в ст. сл. звичайно без, а не безъ.

Без з родовим:

Слово о п. І. 1187 р.: Бес щитовъ. 27.

Без- приставка іменникова та прикметникова (прислівникова), звичайно ясно окреслює значення слова, заперечуючи значення кореня, як і приставки не-, напр. безжурність, беззвучний, беззвучно.

Безъ — кромѣ. Син. 4.

Безбожный — беззаконникъ. Син. 4.

Б е з б о ж н о с т ь — беззаконіє. Син. 4.

Б е з в о д н и й — сухий, без води, безводний.

Слово о п. І. 1187 р.: Въ полѣ безводнѣ. 39.

Безвстыдный — мѣдноличенъ, безстуденъ. Син. 4.

Без, бе́зу — квітки на безу́, на бе́зі, мн. бе́зи, бе́зів. В З.У. без, безу, на безу, мн. бзи. Кидає мовчаливі тіни на бзи, Б. Леп. З гл.95. Мсц. буз, звідки бузина. Слов. і чеське bez. Слово праслов'янське.

Бе́здна — така велика порожнява в землі, що є „без дна"; провалля, прірва, пропасть.

Лекс. 1596. 4: Бе́здна — пропасть.

Бездо́мок, -мка — хто хати не має.

„Безкровный — бездомок". Лекс. 1627 р. 3.

Бездомокъ — безкровный. Син. 4.

Безженецъ — холостый. Син. 3.

Беззако́ння — безправ'я, ст. сл. беззаконіє. Ст. сл. безаконьникъ — злочинець, ст. сл. безаконьнъ — безправний.

Безла́дність — ст. сл. бесчиньство (ст. сл. чинъ — порядок, лад).

Бе́змін — вага, з тюрк. базман (через народню етимологію поєднано з міною).

Безмо́в'я, ст. сл. безмолвіє — мовчанка, спокій.

Безнаста́нно, мсц. — калька з нм. ohne Unterlass; літ. без пере́ста́нку, постійно, невпи́нно.

Безо́дня, ст. сл. бездъна — що дна не має, щось дуже глибоке.

Б е з о д н я метафізично — гріховна безодня.

„Б е́ з д н а, образнѣ — настоящеє житіє". Лекс. 1627 р. 362.

Безодня — бездна. Син. 5.

„Б é з д н а — безóдня,, прóпасть, глибокость, множство многоє вод, окнина". Лекс. 1627 р. 3.

Безпереста́нку — постійно, без перерви; ст. сл. непрестанно.

Молитва безпереста́нку дѣялася. Катих. 1645 р. 42б.

Б е з п е р е с т а н и тебе споминаю в молитвах моих, Кр. Ап. 1560 р. 521. Безперестанку (ц. сл. непрестанно) молѣтеся, Крех. Ап. 1560 р. 494.

Безпе́чність -- такий стан (кого або чого), в якому немає загрози.

Лекс. 1627. 275: Утвержденіє — безпечность.

Безпечность — извѣство, дерзновеніє. Син. 5. Безпечно-извѣстно, дерзостнѣ, дерзновенно, дерзко, Син. 5.

Б е з п е ч н о с т ь въ здоровю, Кр. Ап. 1560 р. 145. Мир и безпечность, там само 492. Безпечне мешкал у вас, там с. 358.

Безпочатко́вий — ст. сл. безначяльнъ, вічний.

Безпра́в'я див. беззаконня.

Безпризо́рники чи безпризорні діти — діти-сироти в СССР, що не мали ні батька, ні матері, і спочатку були без догляду. Такими дітьми свого часу був переповнений ввесь СССР. Арх. безпризорний — безпритульний.

Безро́га див. свиня.

Безу́м'я, ст. сл. безуміє, без ума — нерозум, безглуздя, глупство, глупота. Б е з у м н и й, ст. сл. безумьнъ.

Безче́стіє, арх. Лексикон 1627 р. перекладає: зелживость, сромота. І дає приклада на безчестя: „Безчестіє єсть словесну молчати, о их же потреба єсть глаголати". В сучасній укр. мові „безчестити" кого означає очорнювати, знеславлювати.

Безчисле́нний, ст. сл. безчисльнъ (без числа) — дуже численний.

Безці́нний — дуже цінний.

Напис на Хресті 1161 р.: Чьстноє Дрѣво, бесцѣньно єсть.

Бей, бéя — тур. князь, дворянин, пан. Дм. 528.

Б е й — з тур. З XIX в. це титул старших офіцерів і урядників.

Бек — тюрк. князь, пан. те саме, що бей. Дм. 529.

(Є й турецьке прізвище „Бек").

Беке́ша — верхня одежа, з угор. bekeš.

Бе́кон, -ну — тонко порізана свинина, анг. bacon.

Бе́лебень, -бня — повищена відкрита місцевість. Чи не звуконасл. слово, — тут же вітри шугають. Наголос некінцевий вказує, що слово не тюркське.

ХРВ. 13: Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пустка.

Бе́ліал див. велійяал.

Белетри́стика — художні твори, писані прозою, напр. оповідання, повісті, романи. З фр. belles lettres: художня література. Б е л е т р и с т — письменник, що пише художні твори.

Бе́лькати, белькотіти, бéлькання, белькотáння, бéлькіт — неясне говоріння, лепет. Праслово, його основа бьльк-.

Белькота́ти — нечітко артикулювати звуки.

Белкотливый або гастнуючійся — медленоязычный, косноглаголивый й проч. Син. 7.

Белькоті́ти — невиразно говорити, слово звуконасл.

Бельме́с див. балбес.

Бемо́ль, -ля — музич. значок пониження на півтону; іт. bemolle, фр. bémol.

Бенедикти́нці — монахи катол. ордену (чину) Бенедикта Нурсійського, заснованого в VI ст. в Монтекассіно в Італії.

Бенефі́с, -су — театральна вистава, з якої прибуток призначений для актора-ювілята; з фр. béneflce — користь, прибуток.

Бені, Бень див. Веніямин.

Бе́нкарт, арх. — прелюбодѣйчищъ, рабичищъ, блядь. Син. 6.

Бе́нкет, бенкéту, — урочисте прийняття, фр. banquet, р. банкéт. Бенкети великі, Думи 130. Англ. banquet (бéнкет), п. bankiet.

Бе́нкет див. Лукуллів.

Лекс. 1627. 05: Учрежденіє — бáнкет.

Бануа́р, -ру — долішній ряд театральних лож, з фр. baignoire.

Бе́нькарт, в З.У. з п. — байстрюк.

Вільде II. 87: Вона залишиться з купою бенькартів.

Бер! бер-бер! — нагінка на овець.

Бербени́ця — бочечка, барильце, з угорського berbence чи з рум. berbinta.

Бербени́чка — барилка, слово часте на Гуцульщині: ка́дочка на сир, масло. Див. бербениця.

Вільде І. 572: За якийсь час Онуфрій уніс бербеничку липового меду.

Берві́нок див. барвінок.

Бергамо́т — сорт доброї груші. З тур. „бег армуд -у" княжа груша.

Беревно́, ст. сл. брьвьно — колода, брус. Слово часте в З.У.

Бервено — бервно, Син. 5.

Бе́рег — із ст. сл. брѣгъ, арх. брегъ.
Слово о п. І. 1187 р.: На березѣ быстрой Каялы.
Берегъ — брегъ. Син. 5.
Слово о п. І. 1187 р.: Немизѣ кровави брезѣ. 36.
Слово о п. І. 1187 р.: Въспѣша на брезѣ. 25.
Берегти́ — пильнувати чого; також сторожити чого.
Б е р е г т и́, -ся, обере́жний, обережно.
Лекс. 1596. 4: Брегу́ — стерегу́. Бреже́ніє — стереже́ньє.

Бережи́на — трава (на сіно) на бе́резі ріки.

Бе́резень, бе́резня; місцеве З.У. март або березіль, березоля. Вдавнину казали б р ѣ з ь н ь і б е р е з о л ъ, і обидві ці назви означали лат. Martius.

„На Поділлю іноді бува дуже рання весна, хоч марець свого ніколи не дарує. Проте іноді ще перед палютим і сніг розтає, і все. А в марці завсігди вже береза зовсім зелена, — тим то його і прозвали березоль", Свидн. 90.

Як январ звуть січень, то февраль лютый. А як той лютий, то февраль — палютий, Свидн. 96.

„Бере́зова каша" — биття різками. По давніх українських братських школах XVI-XVII-XVIII вв. звичайно учнів карали тим, що били березовими чи іншими різками. Учні звали це „березова каша".

І. Нечуй-Л.: Учитель задавав нам часто березової каші. III. 41.

Бере́менна, арх. — вагітна; місцеве в Галичині: жінка „в тяжі" — з польського w ciąży.

Нагле прийде, яко боль невѣсты беременноє (ц. сл. во чревѣ имущей), Крех. Ап. 1560 р. 492.

Бе́рест, -та або бере́ста — назва дерева, бересто́вий, берестяни́й. Ст. сл. брѣстъ, слово всеслов'янське. — На Русі на „бересті" (берестовій корі) писали в XI в.

Бере́м'я, арх. — зах. укр. давнє брѣмя, беремя; літ. тягота́, тяга́р..

Бери́л — дорогоцінний камінь (з Індії) кольору морської води; з гр. beryllos, звідси лат. beryllus.

Кр. Ап. 1550 р. 659: Берилюс, ц. сл. вириллъ.

Бе́рко, євр. ім'я, з нім. Bär — ведмідь.

Берку́т — птах з роду орлів; слово походить із тюркського „бурґут — биркут", рід орла. Слова з тюркської мають наконечний наголос: берку́т. Дм. 529.

Бе́рло, з поль. berło, а це з лат. ferula — укр. літ. скіпетр, з гр. skeptron — жезл.

Лекс. 1627. 455: Скипетр — лѣска царская або бе́рло.
Берло — скипетръ, Син. 5.

Беса́ги — подвійні сакви через плечі, добре відомі південним слов'янам, з грецького bisakki (подвійні сакви), лат. bisaccium.
Лекс. 1627. 305: Шабелтас, бисага.

Бе́сіда, арх. — розмова, гулянка, бесі́да — альтанка, бесі́дник — розмовник, бе́сідниця, бесі́дувати — розмовляти.

Слово всеслов'янське, ст. сл. бесѣда — слово, поука. Бернекер 52 (Пр. І. 25, Шан. Фр. 123) вияснюють із „без сѣда", при тому „без" у первісному значенні „зовні", а сѣда від сѣдѣти, отже: безсіда — бесіда — сидіти назовні хати і розмовляти.

Вільде: Аби я цієї бесіди більше не чула 11. 24. Лише сміється з такої дурної бесіди 65.

Б е с і д а, давнє бесѣда, по пам'ятках відоме з XI-го віку як — мова, промова. В З.У. це слово часте. Літ. бе́сіда визначає ще її гулянку (бе́сіда): Я у бе́седі була́, медгорілку пила́. (Пісня).

Лекс. 1627 р. 47: „Гоще́ніє — учта зацная, знаменитая бе́сѣда, ба́нкет

Лекс. 1627. 154: Пир-учта, бе́сѣда, колацѣя.

Бесѣда — бесѣда, б. знаменитая — гощеніє. Син 5.

Бесѣды гойныи справовали жидове, забитыи оѳѣры Богу чинили, Крех. Ап. 1560 р. 173, беседут, ст. 200.

Бе́сідник, давнє бесѣдьникъ, по пам'ятках відоме з XII-го в. в знач. промовець. Слово частіше в З.У., літ. частіше промо́вець.

Бе́стія — звірина, з лат. bestia. Б е с т а́ р і й — твір з описом звірів, лат. bestarius — звіриний.

Б е с т і я — переносно: зла людина.

Злыи бестыи (ц. сл. звѣріє), Крех. Ап. 1560 р. 533, Махомет, таа бестыя 632.

Лекс. 1627. 203: Дичаю, бе́ствюся, бе́ствѣю.

Лекс. 1596. 5: Безслове́сноє — бе́стія.

Лекс. 1627. 450: Саламандра — бе́стійка.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Бестія, скотина.

Безтвуюся — разсвѣрѣпѣваю, бествую, Син. 5.

Бет — назва другої букви еврейського алфавіту. Визначає дім.

„Бет или виѳ — дом або завстыженя. Имя́ второї літе́ры еврейского алеф виѳу", Лекс. 1627 р. 363.

Бе́та — назва другої букви гр. азбуки.

Бето́н, -ну — суміш камінців з цементом, з фр. béton (лат. bitumen).

Бешме́т — каптан, з татар. бішмет — верхня одіж татарської бідноти. Дм. 529.

Бе́штати — зах. укр., з угорського besta — лаяти.

Би — частка при дієсловах умовности й інтенціональности.

Вільде I. 272: Вона воліла би зі всіх нас черниць поробити.

Би́дло, полонізм — назва худоби. Також згірдлива назва малоосвічених та бідних, з п. bydło.

Вільде I. 71: „Скоро, кажуть, будуть у Польщі до мужиків по-нашому говорити... Замість бидло будуть нас називати по українському . . . худобою".

Быдло — скотъ, говяда, Син. 12. Быдля — говядо, Син 12. Быдлячій — скотскій, говяжій 12.

Бик, ст. сл. бык; слово всеслов'янське; волів (скастрованих биків) також іноді називають биками.

Лекс. 1627. 310: Юнец — бык молоди́к, ярох и лют бык. Юни́ца — теличка о трех лѣт.

Б и к. „Брати бика за роги" — починати справу з головного. „Ловити бика за роги, а не за хвіст" — бути реалістом.

Били́нка, ст. сл. былиє — травинка, зілля.

Би́ло, арх. — про нього Лекс. 1627 р. подає: „Б и́ л о: молоток, которым струны натягают. И ты ж б и́ л ц е або піорко, которым на струнах бря́нкают. И дощка оголошеньа Молитв в Обителєх й на иныи потребы".

Би́нда — лента з нім. Binde. Див. стрічка.

Лекс. 1627 р. 39: „Корона, би́нда".

Биндю́жник — хто возить вантажі; з нім. binden — в'язати.

Бинь! Бинь-бинь! — звуконасл. приманка корів, телят. Праслово. Звідси би́нькати. Б и́ н я, м и́ н я — корова, теля в дитячій мові.

Бир! бир-бир! — приманка овець. Звідси биркати. В дитячій мові биря — ягня, овечка.

Би́рка — овечка або шкурка з неї. Шапка бирка — овеча шапка.

Би́рка — паличка, на якій нарізками (карбами) зазначають неписьменні число чого, карбка. Ст. сл. і ст. укр. бирь — податок. Угорське ber — плата, утримання із слов'янського(?).

Бирки или льоси — жребія, Син. 6.

Беса́га (би́сага) — саква, а також мішок.

Б и с а г а — чпачъ, ташва, капса, Син. 6.

Би́скуп, -па, ст. сл. арх. бискоупъ, під впливом західнього biskup, д. нім. biskof, з гр. episkopos; див. Єпископ.

Би́стрий — прудкий, швидкий, меткий, спостережливий, кмітливий.

„Б и с т р а річка, хоч вона насправді ледве рухалася". Вільде I. 46.

Бистре око — що сильно бачить. Лексикон 1627 р. ст. 22: Видѣти остро — бачити быстро.

Лекс. 1627 р. 22: „Видіти остро — бачити быстро".

Слово о п. I. 1187 р.: На брезѣ быстрой Каялы.

Б и́ с т р и й — архаїзм в нашій мові, звичайно скорий. Напр. „бистре око — сильне око, сильно видюще.

Це слово вживається не часто, частіш у виразах: бистра річка, бистра вода, бистрий на розум, у розумінні скорий, жвавий, слова бистрий вживається рідко.

Би́стро — скоро, швидко, хутко, метко.

Лекс. 1596: Видѣти остро — смотрити бы́стро.

Б и с т р о с т ь — острость, скорость, Син. 12. Быстрий — острый, скорый, Син. 12. Быстрость розуму — быстро-

уміє, остроуміє, Син. 12. Быстрого ока — быстрозрѣние, Син. 12.

Би́тва — бій; ст. сл. витва, бой, брань, подвигъ, рать, Син. 6.

Би́ти, б'ю, ст. сл. бити, бью — бию.

Б и т и по руках при складанні якої умови знане ще з Біблії; д. є. takoa kaf (чи jad) — бити долоню чи руку, пор. Йов 17. 3.

Б и т и й шлях — утоптана дорога або й кам'яна дорога. Вільде I. 68: Кооперація битим шляхом поведе бідняків до добробуту. В Галич. народн. „цісарська дорога".

Битко́м — в зах. укр. говорах, напр.: „Битком набита саля".

Літ. цілкóм, зовсім, до країв, до берегів, по береги, по вінця.

Битли́вий віл, битлива корова й ін., рос. бодливый.

Биць! биць-биць! бицю бицю! — звуконасл. приманка корів, телят, овечок. Б и ц я — в дитячій мові — баран, цап, віл.

Би́цьо — бичок в дит. мові.

Бич, бичá, ст. сл. бичь — батіг шкуряний.

Крех. Ап. 1560 р.: Чи годится бити бичми 124. Бичованя дознали 581.

Бичъ — жезлъ, Син. 6.

„Бич Божий" — це гуни, які в V віці кинулися на готів і подалися далеко на Захід, і наводили страх на всю Европу. Тоді й називали гунів „Бичем Божим".

Бичо́к. „Казка про білого бичка" — безконечне оповідання про що.

Бичува́ти — бити бичем.

Б и ч у в а т и — це старод. наше слово, що тепер уже зовсім не відоме в східньоукраїнських говорах і придніпрянській літературі. Живе ще трохи в говорах західніх. „Мета" ч. 2, 1933 р. пише: „Бичують болем заведених мрій". Словник Б. Грінченка в такім значенні не знає зовсім цього слова, — на те вживається „батожити, пужити, сікти" і т.п. Академічний словник живої мови не знає „бичувати" під „бить", але подає його під бичевать", певне тільки як слово західньоукраїнське. Додам, що східньоукраїнські говори дуже рідко знають слово „бич", тоді як західні знають його частенько. Ст. сл. бичь. Лексикон 1627 р. ст. 5 дає: „Бишася съ бичим до пролитя крове своея (3 Цар. 18), отсюду бичоване".

Лекс. 1627. 277: Уязвляю — сѣку, бичу́ю.

Біб — ст. сл. бобъ, слово загальнослов'янське, означає один з родів стручкових рослин: vicia faba.

„Дати бобу" — побити, набити.

Вільде: Похвалився, що дає їм „доброго бобу" II. 273.

Бібліогра́ф, гр. bibliográphos (biblion — книжка, grapho — пишу) — той, хто описує книжки.

Бібліоте́ка, гр. bibliothéke (biblion — книжка, the від tithemi — кладу). Євр.-арам. bet sif'raja — книжний дім.

Бібліотека — це книгозбірня.

„В своей вівліоѳйці имяше в множествѣ книги", Лекс. 1627 р. 476.

Бі́блія — книги св. Письма, гр. biblia; гр. biblion — книжка, книга, лист, звиток, biblios — книга, список.

„Вівлія Святая", Лекс. 1627 р. 476. „Толкованіє имен вівлійных", Лекс. 1627 р. 476.

Б і б л і я визначає „книги", бо вона складається з багатьох Книг. Гр. biblon — книга, Biblia — книги. Довгий час слова в однині „книга" зовсім не було, а була тільки множина книги, гр. Biblia, наше Біблія.

Бібр, бобрá, бобéр, бобрик, бобричок, бобрó, бобро́вий, ст. сл. бебръ, бьбръ, бобръ, — слово всеслов'янське й індоевр. Пор. санскр. babhrus — бурий, bhallas — медвідь, ст. герм. bero — медвідь.

Бібу́ла — промокальний папір, від лат. bibula (charta) — всосуюча, втягаюча в себе. На папірні готували папір, але забули додати клею, — і вийшов папір пористий. Випадком запримітили, що такий папір без клею легко втягає в себе вологу. Так постала в середині XIX ст. в Англії бібула, щоб витягувати чорнило. А до того часу на це вживали сухий пісок.

Б і б у́ л а — в З.У. з п. bibuła — нелегальні видання, летючки, прокламації. Вільде: Привіз я вам трохи бібули II. 177.

Біг — процес бігання живої істоти; ст. сл. бѣгъ.

Скончил бѣг (ц. сл. теченіє) свой 70. Бѣгли (ц. сл. течасте) єсте гаразд 419.

Переносно — з польського: „з бігом часу" (z biegiem czasu); в укр. м. — „з ходом часу".

Бігáмія — двоєженство, двошлюбність. Лат. bi — двічі, гр. gamos — шлюб.

Бігати — із ст. сл. бѣгати, рос. бегать, поль. biegać. „Вибігати собі роботу" — набігатися в пошуках праці.

Бѣглець — бѣгунъ, бѣглый, Син. 12.

Бігмé — легка божба: доправди, справді, дійсно, так. Ось в інтермедії Якова Гаватовича 1619 р. знаходимо „богме, бугме". Часте слово в західньоукраїнських говорах, мало знане в східніх. Походження його темне. Ів. Франко: „Галицько-руські народні приповідки" 1901 р. ст. 36 подає, що „бігме" — мабуть скорочена формула стародавньої присяги: Біг мене покарай, або Біг мені свідок; пор. німецьке Bei Gott, сербське „Бога ми". Можливо ще, що це „Біг йме" мене, коли неправду кажу (пор. ходити-ме з ходити йме). Словник Бориса Грінченка подає тільки „бігмáтися" — божитися.

Вільде 11. 63: Бігме, от забожилась, не може сказати.

Вільде І. 383: Смішний ти, Бронку, бігме смішний.

Бігти — із ст. сл. бѣгти, рос. бежать, поль. biec; в укр. говорах Галичини — бічи.

Бігýнка — розвільнення шлунка; ст. сл. поносъ, рос. понос, поль. biegunka; лат. diarrhea з гр. diarrheia; dia — через, rheo — текти.

Лекс. 1627. 238: Стуженіє чрева — бѣгýнка.

Бѣгунка — стуженіє чрева. Син. 13.

Бідá, бідка — двоколісний візок, постало з латинського biga (з bijuga, двокінка). Через те, що бідкою звичайно їздять бідніші люди, народня етимологія зв'язала її в нас із словом „біда — горе". Ось приклад із співомовок: „Як ся біда розіграла, всі колеса поламала" (з Волині).

Бідá, ст. сл. бѣда — нужда, горе, нещастя, лихо.

Слово о п. І. 1187 р.: Часто бѣды страдаше. 37.

Лекс. 1596. 3б: Бѣдá — упадок, небезпечность, бѣдá.

Бѣда — напасть, искушеніє, увы, горе, уфъ, Син. 12.

Бідолáха — бідний у лахах, зложення— бід-о-лáха. Лахи — порвана одіж.

Б. Грінченко: Бідолахи дожидалися, і щодня надія їх дурила II. 462.

Бідóн, -на, — кухоль, глек, з фр. bidon.

Біженець, -нця — втікач; від ст. сл. бѣжати — втікати. „Бѣжéлец — бѣглець, бѣгýн, збѣр. Лекс. 1627 р. 18.

Бізнес, -су — з англ. business — діло, зайняття, торгівля. Бізнесмéн, -на — комерсант, торговець, ділок.

Бік, бóку — із ст. сл. бокъ; синонімом його вже дуже рано стало ст. сл. слово страна (укр. сторона), і тому в болг. мові „страна" означає бік; у серб. м. „бок" і „страна" — це те саме; у поль. м. „bok" = „strona".

Лекс. 1596. 3б: Бедрó — бок.

Лекс. 1627. 240: Судар при бедру — хустка при бóку.

Лекс. 1596. 33б: Чреслó — бок, бедро, череслó.

Бокъ — бедро, чресло Син. 8.

„Біла ворона" кажемо на щось дуже рідкісне. Біла ворона буває, але дуже рідко. Вираз цей дуже старий, бо його вживав ще римський сатирик Ювенáл (І-ІІ в. до Хр.), він писав: „Раб може стати царем, а полонений діждатися тріюмфу, але такий удачник буває рідше, як біла ворона".

Біла Церква — місто Білоцерківського району. Стародавня назва, з XI ст. було Юр'їв (Юрьєвъ). Ярослав Мудрий на п. XI ст. поставив кілька міст-фортець для оборони Києва від кочівників, і тому року 1032-го й м. Юр'їв. В Літописі воно згадується під 1162 р.: „Придоша половцы к Юрьєву". Він кілька разів був руйнуваний. Пізніше на його місці була поставлена Церква з білого березового дерева, чому й звалася „біла Церква", а по ній і саме місто стало зватися Білою Церквою.

Білая голова — жінка, з п. białogłowa (biała głowa).

Крехів. Ап. 1560 р.: Молчанє — учтивость бѣлыхъ головъ.

Білий цар — російський цар.

Білий — із ст. сл. бѣлъıи, рос. белый, поль. biały.

Білúло — все те, чим можна білити; ст. сл. бѣлило; це всеслов'янське слово, тільки в ческ. і поль. мовах воно звучить bielidło.

Лекс. 1627. 458: Стибіє — бѣлúло.

Лекс. 1627. 428: Левкáсіє — бѣлúло.

Білúця — ще непострижена монáхиня. Даль. І. 154: „Білець, білиця — мешканець манастиря, але ще не пострижений в монашество. Є й общини білиць у спільножитствах, що зовсім не приймають монашого постригу". Від „білий" — ясний своїм життям, духом.

Білка — слово східньослов'янське, пор. срб. вјеверица. чс. veverka, п. wiewiórka, зах. укр. вивірка.

Слово о п. І. 1187 р.: Ємляху дань по бѣлѣ отъ двора.

„**Біліяль,** Веліар — преступник або апостата, безумен, отщепенець. Всѣ грѣшниці... сынове безаконника, біліаля". Лекс. 1627 р. 362.

Білоголо́ва, часте в З.У. слово — замужня жінка, з п. białogłowa. Добре відоме в укр. літ. мові XVII ст. Назва від того, що замужні жінки покривали голову білою наміткою, так ходили й укр. жінки. Б і л и ц я — ще непострижена монашка. Пор. каш. bjałka, п. białeczka - жінка й ін.

Лекс. 1627. 159: „Мальоване, яко собѣ приправуют бѣлыи головы".

Білу́га — велика риба з білим черевом. Рос. „білугою ревіти", цебто сильно ревіти, перенесене з білухи. Білуга не реве, реве білуха.

Біля — прийм. з род. в.: при, коло, побіч.

Біль, болю, ст. сл. боль — недуга. Звідси: больниця, боліти, болізнь, болячка. Лексикон 1627 р. ст. 14: „Бо́лезнь — бо́лість, жаль, хороба".

Тот боль, Крех. Ап. 1560 рр. 628.

Б і л ь, болю чол. р., Лекс. 1627 р. 311: Дочасний боль.

Б о л ь большій был. Катих. 1645 р. 236.

Більйо́н, -ну — число, що пишеться 1 і 9 нулів, цебто 1.000.000.000, тисяча мільйонів. Інша назва мільярд; фр. billion.

Більшови́к, з рос. большевик (від большинство — більшість) — член тієї фракції під проводом В. Леніна, яка постала 1900 р. внаслідок поділу російської партії соціял-демократів . Пізніше „большевики" почали називати себе комуністами.

Бінокль, -кля — прилад із двох зорових скель, який побільшує предмети. Лат. bini два + oculus око, фр. binocle.

Бінт, бінта́, з нм. Binde, бінтува́ти з нм. binden — обв'язувати. В З.У. ба́ндаж, бандажува́ти, п. bandaż, bandażować з фр. bandage, bander. В укр. мові також бинт.

Біо- з гр. bios — життя.

Біогра́фія — життєпис, з гр. bios — життя + grapho — пишу.

Біоло́гія — вчення чи наука про життя живого організму, з гр. bios — життя + logos — слово, вчення.

Біпла́н, -на — літак, що має дві несучі поверхні — одна над одною. Лат. bi (2), planum — площина, фр. biplan.

Бір, бо́ру — сосновий ліс; ст. сл. боръ. рос. бор, поль. bór.

Лекс. 1627. 454: Сілуан — лѣсный, боровый.

Звідси боровик — назва гриба, що росте в борах.

Біржа — дім, де збираються купці для обміркування торговельних справ. Слово походить від новолатинського bursa — шкіряний гаманець. Скоро й доми зборів стали зватися біржами. Пор. нім. Börse, фр. bourse, італ. borsa. Є відомості, що правильні збори купців відбувалися в м. Брюгге в Бельгії в домі купця van der Beura, на його гербі був прибитий його знак — три гаманці, boursae. Звідси й постала назва для дому купців біржа. Пор. бурса.

Бірюза́ — дорогоцінний камінь голубого або зеленкуватого кольору. З перс. фіруза, піроза. Можливо, що слово до нас прийшло через мови тюркські. Дм. 556.

Бірю́к, -ка́ — відлюдок з тюрк. вовк, половецьке вовк. Дм. 529.

Біс, біса — чорт, диявол, демон, злий дух; із ст. сл. бѣсъ, рос. бес, поль. bies (djabeł).

Лекс. 1596. 116: Дѣмон — бѣс, чорт.

Лекс. 1627. 158: Игриско и Бѣсйлище тое ж.

Слово о п. Іг. 1187: Дѣти бѣсови.

Біс! — вдруге повторити! Вигук публіки в театрі чи на концерті. Лат. bis — двічі.

Біс — зам. сильно, дуже. Пор. до біса багатий. „До біса вродлива". Вільде І. 39. За стародавніми віруваннями біс давав багатство, вроду й т. ін. Пор. чорт.

Бісер — скляні намистики, підроблений жемчуг. З араб. busra, тюрк. бусра. Лексикон 1627 р. на ст. 5 дає: „Бйсеръ: пе́рла, жемчугъ". Ст. слов. бисеръ, бисерный.

„Бйсер — пе́рла, женчу́г якоже бйсер (зложений) от молніа й воды, тако и Христос от Божества й человѣчества", Лекс. 1627 р. 5.

„**Бісів** батько" — лайливий вираз. „Ах ти бісового батька вилупку!"

„Бісова мати" — чистий вираз у солдат. мові. Кинь це к бісовій матері!

Б. Грінченко: І бісового батька одурив би! II. 404.

Бісквіт, -та — сорт печива, тістечко з яєць, борошна та цукру; з франц. biscuit; bis — двічі + cuit — спечений; нім. Zwieback: zwie = zwei — двічі + backen — пекти.

Біскуп, -па — назва катол. Єпископа.

Бискупы рымскіи, Крех. Ап. 632.

Біцепс, -са — двоглавий м'яз плеча, з лат. biceps — двоголовий.

Бла́ват — польова голуба квітка — в З.У. з поль. bławat, а це з нім. blau — голубий. В С.У. воло́шка.

Блага́ти — сильно просити. Початкове значення слова „благо" було „добро, милосердя", як для благий — добрий, милосердний. Так і постало наше таке часте „благати" — шукати в когось „блага" (добра) для себе, цебто сильно просити, вимолювати, робити кого „благим" для себе. Для способу постання слова пор. Молитва — молити, просьба — просити.

Господа Бога благаютъ. Катих. 1645 р. 81.

Лекс. 1627. 269: Умилосерджаю — блага́ю.

Благаю — умилостивляю, умилосержаю, Син. 6.

„БЛАГИЙ" — ЦЕ ТІЛЬКИ „ДОБРИЙ"

Богословсько-мовний нарис

ЗНАЧЕННЯ СЛОВА „БЛАГИЙ"

Що значить слово „благий"? Питаня важливе, бо „Благий" — одна з головних ознак Божої якости. В сучасних перекладах Богослужбових Книг на українську мову це слово перекладають: 1. добрий, так робить більшість; 2. позоставляють без перекладу, і 3. перекладають словом „милосердний".

Проаналізуємо слово „благий" докладніше, вияснім його історичне й догматичне значення.

Благий — добрий. Грецьке слово agathos дуже давнього походження, відоме вже в творах Гомера. Визначило воно „хороший" в різних відношеннях, а тому заслуговуючий поваги й подиву. А звідси пішло: активий, хоробрий, сильний, а також — шляхетний, благородний.

Значення слова „аґатос" розвивалося далі, і в Сократа, Платона й Аристотеля цей прикметник помалу набирає нової ознаки, ознаки моралі й чесности, чого воно перед тим не мало[1]

Переклад Старого Заповіту на грецьку мову десь половини III віку до Різдва Христового остаточно надав слову „аґатос" високого морального значення, як „добрий". Старозавітнє гебрейське слово tov, добрий, вироблялося довгими віками, набуло собі релігійного значення „добрий в основі своїй", і його на грецьку мову переклали як agathos, наше „добрий", і цим надали йому остаточно великого й глибокого морально-релігійного значення: істотно „добрий". Це вже було нове значення, церковно-релігійне, — істота Бога.

Грецький Старий Заповіт ще за Мефодія в IX в. був перекладений на старослов'янську мову, і гебрейське tov, грецьке agathos послідовно перекладено одним словом „благъ" чи „благий" (наше добрий), ніколи іншим. І це слово „благий" набуло собі в нас релігійно-морального значення.

Але слово „благий" рано стало в українській мові словом мало знаним, а тому в старослов'янських пам'ятках XI віку нерідко перекладається словом „добръ"[2]. А це сильний доказ, що „благий" — це добрий.

Що слово „благий" визначає тільки „добрий", ясно видно хоча б з оцих цитат зо Св. Письма: „Рабе благий і вірний" (Мт. 25. 21). „Іго Моє благо" (Мт. 11. 30). „Марія же благую часть ізбра" (Лк. 10. 42). „Даянія блага даяти" (Мт. 7. 11).

Певно, довгими десятками цитат можна було б наводити такі приклади. І в усіх них „благий" — це „добрий".

Значення слова „благий", як добрий, дуже ясно видно в протиставленнях „благий" — „злий". Напр.: „Сонце сіяет на злия і благія" (Мт. 5. 45). „Тлят обичаї благі, бесіди злі" (1 кор. 15. 33). „Что благо іли зло" (Рим. 9. 11). „Побіждай благим злоє" (Рим. 12. 21). „Не уподобляйся злому, но благому" (3 Ів. 1. 11). „Діти не ба-

[1] Всю історію слова „аґатос" у грецькій мові подає проф. Московської Духовної Академії Ів. Корсунський у своїй докторській дисертації: „Перевод LXX", 1898 р., ст. 467-469.

[2] Див. Проф. Огієнко: Старослов'янський словник. Див. його „Пам'ятки старо-слов'янської мови" 1929р ст. 435.

чать блага і зла" (Числа 14. 23). „Що належить у суботу, — благо творити чи зло творити" (Лук. 6. 9).

Ось іще ясні приклади: „Всякоє даяніє благо" (Яків 1. 17). „Да благо ті будеть" (Єф. 6. 3). „Христос — Архиєрей грядущих благ" (Євр. 9. 11). „А мені бути близьким до Бога благо єсть" (Пс. 72. 28). „Благо єсть надіятися на Господа" (Пс. 117. 8).

У всіх цих прикладах зовсім ясно видно, що „благий" — це тільки „добрий", ніколи — „милосердний". І так було в нас довгі віки.

Словник Памви Беринди 1627 року правильно вияснює: „благій — добрий,благоє — доброє, благо — добро, благовременно — в добрий час" і т. ін.

Ніхто ніколи не перекладав слово „благий" яким іншим словом, а тільки — „добрий". Про це свідчить довговікова українська література.

В Євангелії Матвія читаємо 19. 16-17: „І підійшов до Ісуса багатий юнак, і до Нього сказав: „Учителю Благий (Добрий)... Він же йому відказав: „Чого звеш Мене Благим (Добрим)? Ніхто не є Благий (Добрий), крім Бога Самого".

Це дуже важливе догматичне свідчення Самого Ісуса Христа: Сам тільки Бог „Благий", цебто „Добрий". А це ясно показує, що „Благість-Доброта" — це основна, постійна, вічна ознака Господа Бога. Якість передвічна до світу, до всіх людей, якість Отця-Батька до дітей Своїх. „Благість-Добрість" просякає всю Істоту Божу. Яка це велична ознака, а для нас, грішних, яка вона радісна!

Господь Бог „Благий" Добрий — це Його істота ще з Старого Заповіту. Величний початок 117 Псалма вірш 1 тому доказ: „Hodu lajhovah, ki tov, — Дякуйте Господеві, бо Він Благий!" (Добрий).

Господь має багато різних ознак, але головна з них у відношенні до всього створеного: „Добрий". Це глибока істотна ознака Творця до Свого творива. Ознака постійна, вічна, незмінна.

Чи можна слово „Благий-Добрий" перекладати словом „милосердний"?

Ніколи не можна, бо „милосердний" — це тільки частина основного „Благий-Добрий". Всі три Особи Св. Тройці „Благі-Добрі", і де в Св. Письмі або в Молитвах говориться про Божу Особу, — Отця, чи Сина, чи Духа Святого, — „Благий-Добрий", там не можна перекладати це на „милосердний". Не можна, бо це буде зменшення якости Божої Істоти, зменшення якости основної, постійної, вічної. Це буде неправдиве розуміння Божої Істоти, це буде наш, хоч і невільний, прогріх супроти Бога.

Звичайно, кожний „добрий" може бути й „милосердним", але не навпаки: не кожний „милосердний" буває постійно „добрим".

„Милосердний" — це часова якість, коли треба кому що простити. Це якість обмежена часом, простором, умовинами.

Слово „благий" вже в українських церковно-слов'янських пам'ятках XI віку перекладається словом „добрий". Безумовно тому, що вже тоді, в глибоку давнину його не всі належно розуміли.[3] А може й тому, що в українській мові вже тоді „благий" мало й протилежне значення, як і в сучасній живій нашій мові.

Ось Лексикон славеноросскій 1627 року Памви Беринди, і в нім під словом „благо" читаємо таке пояснення: „Б л а г о в росской мовѣ значит: не гараздъ, мдле, недобре, уломне, зимно, лѣниво, гнюсне, не охотне, блѣдо, синє що трупѣю фарбу маєт".

Звернімось до Словника сучасної живої української мови за редакцією Б. Грінченка. У томі І на ст. 112 читаємо: „Б л а г и й: 2. П л о х о й (цебто кепський), напр.: Коли хліб благий, то його не жнуть, а косять. 3. Ветхій (цебто давній), напр.: Благенькі сорочки, драночки. 4. Н е м о щ н и й, слабий. Віз у його благенький".

Отже, „благий" в українській мові часто визначає якраз протилежне слову „добрий", а тому його ніяк не можна позоставляти неперекладеним.

Не можна так позоставляти, бо воно викличе зовсім іншу думку в читача, протилежну до правдивої.

Треба конче перекласти на „добрий", і тільки на „добрий".

Зазначу тут, що і в мові польській слово „благі" визначає „лихий", як це подає Ол. Брюкнер у своєму Етимологічному словникові 1926 р. на ст. 30.

---

[3] Див. Проф. Ів. О г і є н к о: Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI ст." 1929 р. ст. 435.

„Благий" — це в слов'янських мовах відóме з давнього чáсу праслово. Його первісне значення встановити трудно, бо воно здавна відоме з двома протилежними значеннями: літературним і народнім. Літературне значення слова „благий" поширене в нас через Церкву й церковну літературу й визначає: добрий, милосердний, і це значення запанувало. В цьому значенні „благий" — грецьке agathos: добрий, найбільше добрий. Тільки Бог Добрий (Agathos). Матвія 19. 17.

Але тому, що „благий" було епітетом для всяких юродивих, придуркуватих і т.п., то може через це виробилося й протилежне значення його, вже народнє, — повільний, в'ялий, сонливий, ліпивий, неохайний, боязливий, придуркуватий; таке значення відоме мовам: українській, російській, білоруській, польській і ін., і це було значення народнє цього слова. Таке саме значення має й грецьке bláx. Значення „благий", яко убогий, маловартий, старенький, немічний, слабий залишилося в українській мові ще й досі. У Беринди на ст. 5 знаходимо таке: „Б л а г о: Коли пишеться без титли, в росской (українській) мові значить: не гаразд, недобре, мдле, уломне, зимно, ліниво, не охотне, блідо". А благій (з титлом) — добрий.

В Словнику Б. Грінченка знаходимо на це такі приклади: Коли хліб благий, то його не жнуть, а косять. Благенькі сорочечки. Віз у його благенький. Із таким значенням ужив слова „благий" і Т. Шевченко в своїм „Невольнику" 1845 р. ст. 148:

З ким дожить,
Добути віку-вікового?
Згадав Степáна молодого.
Згадав свої б л а г і літа,
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота...

Видавець творів Т. Шевченка, В. Сімович, не зрозумів цього старого значення і дав до слова „благії" неправдиве пояснення: „щасливі (блаженні)". Тут не про щасливі літа мова, а про літа старечі, немічні, слабі. Таке саме народнє значення „благий" сильно поширене і в мовах польській, а особливо в російській. Уже в подорожі Афанасія Никитина 1466-1472 р. читаємо: Благій слонъ, в розумінні навіжений. Словник П. Беренди 1627 р. зовсім влучно розрізняє ці два значення слова „благий": коли добрий, пишеться скорочено з титлою (бо так пишуть звичайно імення Святі, nomina sacra), а про друге читаємо: „благо — ґды пишеться без титлы, в росской (українській) мовѣ значить: не гараздъ, мдле, недобре, уломне, зимно, лѣниво, гнюсне, не охотне блѣдо, сине, що трупѣю фарбу маєт". — Що це народнє значення дуже давнє, на те вказує й литовське blogas — слабий, дурний.

Б л а г и́ й — старий, тонкий, маловартий. Вільде: Йшлося про таку благоньку річ, щоб на зборах прийняти (інші резолюції) II. 175.

Лекс. 1596. 4б: Благій — добрый. Блáгость — доброть.

„Благій — добрый". Лекс. 1627 р. 5.

„Б л а г і й, блáго — в росской мовѣ значит: не гаразд, мдле, недобре, зимне, лѣниво, не охотне, блѣдо, сине, що трупѣю фарбу маєт". Лекс. 1627 р. 56.

Блáго арх., ст. сл. благо — добро, благоволéніє — уподобання, ласка, благоволи́ти — уподобати, добре зичити.

Старе східньослов'янське „бологое" (замість „благо") означає добро.

Слово о п. І. 1187 р.: А древо не бологом листвиє срони. 32.

Блáго — в складених словах частей звичайно всі вони кальки з гр.

Напр., благословляти — говорити благе (добре) слово. Благослóвення — прикликання на кого благого (доброго) слова.

Благовісник — проповідник Науки Христової, цебто Євáнгелії чи Благовістя.

Лекс. 1596. 12б: Євангелист — Благовѣстник.

Благовістя, ст. сл. благовѣстіє або Євáнгеліє. Б л а г о в і с т и т и, ст. сл. благовѣстити — подавати добру звістку, проповідувати Слово Боже.

„Благовѣстіє — добрая повѣсть, или новина", Лекс. 1627 р. 6.

Лекс. 1596. 12б: Євангеліє — благовѣстіє.

„Благоволéніє — уподобанье, доложенье, добрая воля". Лекс. 1627 р. 6

Лекс. 1627. 2б: Благоволéніє — добрая воля.

Благовоління — добра воля.

Лекс. 1627. 264: Угожденіє — оказанье доброи волѣ.

Благоговіння, арх. — ст. сл. благоговѣніє — послух, страх, побожність.

„Благоговѣніє — пріязнь, чистость, боязнь, обачность, побожность". Лекс. 1627 р. 6.

Благода́ть, ст. сл. Благодать (старіша форма — благодѣть), — Ласка Божа, Дар Духа Святого, гр. charis, лат. gratia. Б л а г о д а́ т н и й, ст. сл. благодатьнъ — повний Ласки Божої.

„Благода́ть — ла́ска", Лекс. 1627 р. 7.

Лекс. 1596. 2б: Благода́ть — ласка.

Благоденствува́ти — добре (щасливо) жити.

Лекс. 1596. 4б: Благоденствýю — щáститмися.

Благолі́ння, арх. — пристойність, чеснотність.

„Благолѣпіе — оздоба, лѣпота, окрáса, красá, пристойность". Лекс. 1627 р. 8.

Благообра́зний, арх. — чеснотний.

„Благоóбразный — учтивий, обычайный, статечный, побажаный", Лекс. 1627 р. 8.

Благополу́ччя, арх., — стан людини, якій щастить у житті; з ц. сл. благополучіє, калька з гр.

Благополуччя Священиків і їх родин, Вільде І. 38.

Благослове́нний — щасливий завдяки словам ласки від Бога.

Лекс. 1627. 467: Филікс, Фелікс — щасливий фортунный, благослове́нный

Благослове́ння, ст. сл. Благословеніє — говорити добре слово, подавати Слова Ласки від Бога (Благословеніє Господнє).

Б л а г о с л о в е́ н н и й — славний, прославлений, ст. сл. благословенъ.

Б л а г о с л о в и́ т и — похвалити, прославляти, почнати.

Лекс. 1627 р. 354: „Благослове́нство — або щасливость, щастьє, фортуна".

Благосло́вення. — Це слово йде з Біблії; д. євр. brch — бажати, говорити добре; barach — поблагословити, baruch — благословенний, berecha — благословення. „Благословити" — благо сло́вити (говорити), гр. eulogein, лат. benedicere, бажати добра. Бог благословляє людину, цебто прирікає їй добро. Людина благословляє Бога — хвалить Його. Людина людину благословляє — зичить їй добра. В Біблії людина взагалі часто благословляє (хвалить) Бога, пор. Пс. 16. 7, 1 Хр. 29. 10. 15, 1 Сам. 25. 14 і т. ін. Благословення часто визначає подарунок, пор. 1 Сам. 25. 27, 30. 26, 2 Цар. 5. 15.

Благословля́тися на світ — тільки но сонце починає сходити, частий народній вираз. Вираз дуже старий; це божок благословляє, щоб сходило сонце. Тут світ — світло. „Уставав — тільки що на світ благословлялося". ХРВ 64 П. Мрн. Це вираз дохристиянського часу.

Благословля́ю — словами бажаю кому добра.

„Благословляю — добре мовлю, хвалю, выславляю, добре кажý, Лекс. 1627 р. 9.

Благотво́рення, ст. сл. благотвореніє — чинення добра. Б л а г о т в о р и т и, арх. — чинити добро.

Благочести́вий в Україні — православний, Благочестива Віра — Православна Віра.

В Словнику Б. Грінченка: „благочестивий" — це „православний".

„Благочести́вого Пана Өеодора Балабана", Лекс. 1627 р. 476.

„Благочести́вый — побожный", Лекс. 1627 р. 11.

В А. Свидн. 39: „Як же воно так, що благочестивий панотець побіг до католика?"

„Благочести́вий" має цікаву й довгу, і дуже тяжку в нашому житті історію. Воно — дослівний переклад грецького слова eusebes. Грецьке Eusebeia — наше „Благочестя". „Благочестивий" говорилося про того, хто ревно й правдиво виконував Заповіді своєї Віри, а власне — Віри Православної. Це більше, як „побожний", це просто — православний.

Слово „благочестивий" відоме ще з євангельської мови, в якій визначає: „істинно почитаючи Бога" (пор. Луки 2. 25). А „Благочестя" — це „істинне почитання Бога" (пор. Діяння 3. 12, 2 Петра 3. 11 і ін.). Цебто — Православіє.

37 Апостольське Правило наказує Соборові Єпископів „радити про Догмати Благочестя". Тут ясно, що Благочестя — це Православіє.

І таке розуміння цього важливого слова подають солідні джерела. Наприклад „Словарь церковнословянскаго и русскаго языка" 1847-го року, видання російської Академії Наук, т. І, ст. 59 виясню: „Б л а г о ч е с т в ы й", —

истинно почитающій Бога". А „Б л а г о ч е с т і є" — истинное почитаніє Бога".

„Словарь къ Новому Завѣту" Петра Гильтебрандта 1882 р. т. I ст. 93 подає те саме.

І таке саме значення слова „благочестивий" знаходимо по багатьох церковно-слов'янських пам'ятках, — „правдиво почитаючий Бога". Цебто, правдиво віруючий. А звідси один крок до нового значення цього слова — „православний", синонімом якого воно являеться.

Це давнє значення „благочестивий", як „православний", засвідчене, як бачимо, ще Євангелією й Посланнями. А в дальші віки слово „благочестивий", грецьке eusebes, все більше й більше стає синонімом слова „православний", і в цьому значенні часто вживають його з давнього часу. Напр., воно є в творах Свв. Отців Церкви.

Через це і Лексикон славеноросский 1627 р. Памви Беринди подає: „Благочестіє — релѣя", цебто релігія, Православіє.

Молитва на благословення Колива — це дуже давня Молитва, десь ще перших віків Християнства. І в цій Молитві читаємо: „Пам'ять во Благочестивѣй Вѣрѣ скончавшихся". Тут „Благочестива Віра" — це Православіє, і перекладати тут „в побожній Вірі", як усі роблять це тепер, — це недорічно й противно історії цього слова. Та й що це „побожна" Віра? Чи є Віра непобожна?

На українському грунті слово „благочестивий-православний" набуло собі великого поширення, а то тому, що поляки-католики й єзуїти, а з ними й наші уніяти, коли Україна була під Польщею, вели проти слова „православний" запеклу війну. Воно було їм не до смаку, як не до вподоби воно їм і тепер, і вони пильнують його оминати.

Як правило, польські королі в своїх грамотах так само по можливості навмисне оминали слова „Православіє", „православний", зате часто вживали замість цього його синоніма, — „Благочестя, благочестивий".

Так само часто цих слів уживали й самі православні, головно в віках XVI — XVII. Особливо в своїх поданнях до уряду, щоб нікого не дразнити. В грамотах Київських Митрополитів так само часто вживається слів „Благочестя, благочестивий", як синонімів „Православіє, православний".

Скажемо, Київський Митрополит Іов Борецький 23-го травня 1623-го року звернувся з Посланням до українського народу, і так писав: Хоч апостати (відступники, уніяти) й переслідували нас, Єпископів, проте ми „писаннями своїми побожности вашої потішати не перестали, і в старожитнім, святім, отечеськім Б л а г о ч е с т і ї вас утверджати не занехували". Крім того, „Конституцією сеймовою вольного уживання старожитного Б л а г о ч е с т і я восточного народові рускому в панстві наяйснішого Короля, пана нашого милостивого, духовним і свіцким" дозволено.[1]

В такому ж Посланні до українського народу з 15 грудня 1621 р., щоб уся Україна відкинула Унію й міцно стояла при Православії, той же М. Іов Борецький пише: „Відати всім потреба, кождому всходнего Б л а г о ч е с т і я чоловіку".[2]

Митрополит Петро Могила часто Віру Православну звав: „Святе Благочестіє".

А ось іще приклад. Року 1653-го присилав Богдан Хмельницький до московського царя своє посольство, і воно скаржилося на поляків, що вони „Б л а г о ч е с т и в у ю християнськую Віру греческого Закону, в которой они издавна живуть, у них отнимали, а к своей Римской Вірі неволили".[3]

Отже, з цих прикладів ясно видно, що Б л а г о ч е с т я — це Православіє, а благочестивий — це православний.

Ось через усе це Виголошення в Літургії:

— Господи, спаси благочестивих і вислухай нас! — це Виголошення за православних. І цей Виголос є в усіх Служебниках видання Митрополита Петра Могили. Є цей виголос і в Львівських Служебниках 1637, 1646 і ін. роках. Це наш історичний виголос!

І так він позостався й до нашого часу, і ввійшов і до Церкви Московської.

---

[1] С. Г о л у б е в ъ : Митрополитъ Петръ Могила, Київ, 1883, р., том I ст. 256, додатки.

[2] Там само, ст. 263, додатки.

[3] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. М. 1954 р. т. III ст. 267. З оригіналу.

Цікаво, що польський уряд за нових часів не раз намагався також уживати слів „Благочестя, благочестивий" замість нелюбого йому „Православіє, православний". Бо так нашіптували йому католики та єзуїти.

Через усе це тепер перекладати слово „благочестивий" на „побожний", як у нас роблять, ніяк не можна, — треба це слово позоставляти без перекладу, бо воно має в житті нашої Церкви довгу й тяжку історію. Це історичне слово кров'ю покроплене. А коли перекладати, то тільки на слово православний.

По багатьох грецьких і слов'янських текстах Літургії цього виголосу немає. А Митрополит Петро Могила відновляє це Виголошення по всіх своїх виданнях може навмисне й свідомо, — як моління за гонимих католиками й уніятами православних. Виголошення це основане на 2 Петра 2. 9. Це історичне відновлення Митрополита Петра Могили.

Що таке припущення можливе, є на те докази. Ось у мене в руках дуже старий Служебник, десь чи не XII-XIII віків, — і в ньому на листі 13 цього Виголошення немає, бо ж воно постало в Літургії пізніше, може й за часів Митр. Петра Могили.

Як знаємо, Митрополит Петро Могила ввів до церковної практики т. зв. Пассії, — моління за гонимих православних супроти нападу наших уніятів. Певне з цих мотивів, що за того часу уніяти, при допомозі польського уряду, особливо сильно лютували на православних, відновив він і

— Господи, спаси благочестивих (=православних), і вислухай нас!

Коли Диякон це виголошує, то він і обертається лицем до народу, до гонимих тоді православних.

У нас часто можна почути неправдиву думку, буцім то „благочестивий" — це імператор.[4] Все вищеподане говорить рішуче проти цього.

Дійсно, візантійські імператори мали в своєму титулі „благочестивий", бо вони ж справді були православними, і були ревними оборонцями Православія. І цього високого й великого титула запозичили були собі й царі

[4] Неправильно це вияснює Архим. Киприян: Евхаристія, Париж, 1947 р. ст. 173. Прив'язання „благочестивий" до царя відоме здавна.

та імператори російські. Запозичили в Росії по тому, як року 1453-го впала Візантія.

Слово „благочестивий" прикладалося не тільки до титулу імператорів, — прикладалося і до титулів Патріярхів, і Митрополитів, і Архиєпископів, і Єпископів, а то й Священиків.

Прикладалося взагалі до всіх тих людей, хто визначався своєю Православною Вірою. І визначало це слово тільки одне, — правдиво славлячий Бога, цебто православний.

Як вище подано, Виголошення:

— Господи, спаси благочестивих, і вислухай нас!

є по всіх виданнях Митрополита Петра Могили, цебто тоді, коли про російських царів в Україні і згадки не було, і коли за них не молилися.

Та й коли б тут розумілося царя, то було б „благочестивого", а не „благочестивих".

Всі історичні словники української т. зв. актової мови, а також і літературної мови однозгідно подають: Благочестя — це Православіє, а благочестивий — це православний.

Те саме подають і словники живої української мови. Напр. Словар російсько-український М. Уманця й А. Спілки, Львів, 1893 р. на ст. 763 слово „Православіє" на українську мову перекладає: „Православіє, Благочестя", і покликається на Словника К. Шейковського 1861-го року. Тут же „православний" перекладається і словом „благочестивий".

Або ось скрізь уживаний Словник української мови за редакцією Б. Грінченка, т. І, Київ, 1909 р. На ст. 113 знаходимо: „Благочестивий — православний". І подається приклад: „Графиня благочестива була, і не ходила в Успенську церкву до уніятів. Скоро потім настало Благочестіє, Успінська церква на самий перед стала благочестивою". Другий тут же приклад: „Стали гонительства і на попів благочестивих".

А слово „Благочестія" в цьому ж словнику перекладається „Православія". І подається приклад: „От у Тройці Благочестіє, а в нас унія".

Отже, як бачимо, „благочестивий" — це не „побожний", а в першу чергу — „православний". І Виголошення на Св. Літургії: „Господи, спаси благочестивих" — це моління за православних.

Оце семінарія Подольська закону Благочестія, бо там є ще й католицька, Свидн. 173.

Благочéстя, ст. сл. Благочьстіє — побожність, Православіє.

Богобойность — благочестіє, богобоязненіє. Син 7.

Лекс. 1596. 4б: Благочéстіє — богобойность, побóжность, Набожéнство. Благочествýю — хвалю, Набожéнство отправую.

„Блажéн, хто вірує!" — євангельський вираз. Єв. Луки 1. 45, Ів. 20. 29.

Блажéнний, ст. сл. блаженъ — титул Першоієрарха кожної незалежної (автокефальної) Церкви.

Блажéнний, ст. сл. блаженъ — щасливий.

Блажити, ст. сл. блажити — зробити щасливим, хвалити, прославляти.

Блажéнний, переклад гр. makários — блаженний, щасливий.

„Блажéнный — благословенный, щасливый, ушанованый, почтéный", Лекс. 1627 р. 11.

Корінь слова „блаженний" той самий, що й у словах „благо", „благий", „блажити". Вищий ступінь цього прикметника „блаженніший". Звідси Його Блажéнство. В З.У.: Блаженніший, Блаженствó.

Блажéнний, як і благий, відоме в нас у двох значеннях: літературному й народньому. Літературне значення „блаженного" було перекладом грецьк. makários, і визначало щасливий, богобоя́зний, померлий (небіжчик). А через те, що блаженними звали „Христа ради юродивих", цебто тих, що прикидалися нерозумними або й були такими, постало й протилежне значення „блаженного" — людина неповного розуму, простачок. Це значення сильно поширене в російській мові (пор. блажной, блажить), мало знане в українській.

Лексикон 1627 р. ст. 11: „Блаженний: благословенний, щасливий, ушанований".

Блажéнний — гебр. ašer — щасливий, гр. makarios — щасливий, благословенний.

Блажéнніший, зах. укр. Блаженнійший.

Блажéнство — стан душевного щастя.

Лекс. 1627 р.: Блажéнство — щасливость. Блажен — щасливый. Блаженствýю — щасливый естем.

Блажи́ти, ублажати — хвалити, почитати.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Блажу — хвалю, чту, доб**рю.**

Блáзень, блазню́к, блазеня́, блазня́ — неморальний, нерозбірливий жартун.

Крехів. Ап. 1560 р.р.: Блазенская мова (ц. сл. буєсловіє) 439. Непобожность блазнов 202.

Лекс. 1627. 448: Рáка — блáзен, голота, гултай.

Лекс. 1596. 34: Юрод — дурень, глупый, блáзен. Юродивый — дурный, блазнуючій. Юродствýю — дурѣю, блазную. Юродство — глупство, блазенство.

Блазенъ — кощунникъ, шуст (ошуст), уродъ, юродъ, уродословъ, Син. 6. Блазенство — уродовство, Син. 6.

Лекс. 1627. 272: Урóд — глупый, дурень, блáзень.

Лекс. 1627. 308: Шут — блáзень, що в шахованой сукни.

Лекс. 627. 311: Юрод — глупый, блáзень. Юродивый — блáзен. Юродство — глýпство, блазéнство. Юродствую — дурѣю, блазнýю.

„Буєслов — блáзен", Лекс. 1627 р. 15. „Буєсловіє — блазнованьє" 15.

Блазни́ти, ст. сл. блазнити — спокушати, зводити, обманювати.

Блазную — кощунствую, юродствую, Син. 6.

Блаки́тний, блаки́ть (і блакит) — голуби́й, небесний, синюватий. З лат. blanchetus, blanketus — ясне полотно, чеське blankyt, польське błękitny.

Бланк, -ка — аркуш паперу з надрукованим заголовком; з фр. blanc — білий.

Бланкéт, -та — чистий аркуш паперу; з нім. Blankett.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Бланкетъ — белоі з закрепоі листъ.

Бле́йвас — один з родів фарби: з нім. **Bleiwachs**: Blei — оливо, Wachs — віск.

Лекс. 1627 р. 473. Блейвас, фарба єст фарбовати лице.

Блекота́ння, звуконасл. — лепетання.

Лекс. 1597. 8: Весерѣчіє — безмѣрноє блекота́ньє.

Блеск, ст. сл. блѣск — осяяність, величавість.

Бляскъ — блистаніє. Син. 6.

Блеф, -фу — спосіб залякування в грі в карти (покер), переносно: хвастання неіснуючою силою, вигадка, залякування. З англ. bluff.

Бли́жній, ст. сл. близьнъніи — близький, приятель, товариш. У Християнстві „ближній" — це кожна людина.

Ближній — близкій, искрній, Син. 6.

Близи́р — те, що є тільки „про людське око".

Вільде I. 330: Та француженка в домі була тільки для „блізи́ру".

Бли́зна — з поль. blízna; означає шрам (з німецького Schramme); рубець на тілі.

Лекс. 1627. 323; Рана — бли́зна, загоєнои раны знак.

Близню́к, -ка́, ст. сл. близьньць. Слово від ст. сл. близь — близько, коло.

Близнюки́ див. сиямські.

Б л и з н я к ъ — близнецъ. Син. 6.

Близору́кий — слово давнього походження, нерідке в мові наддніпрянській. Постало це слово з „близь-зорок", „близь-зоркий", і тільки народня етимологія зв'язала його з „рукою". Українське „близькозорий" (короткозорий, низькоокий) зовсім добре віддає первісне значення російського „близорукий".

Близьки́й, ст. сл. близъкъ — близький, свояк, родич.

Бли́зько — недалеко.

Лекс. 1596. 3б: Близ'ко.

Б л и з ь к о до чого, старе: близько чого.

Крех. Ап. 1560 р.: Близко Дамаску 45. Был близко смерти 455.

Блик! блим! блись! — рухонасл. мигнення світла. Звідси, бликати, блимати, блискати, блимнути, блиснути. Звідси також іменники: блиск, блискавка, блискавиця, блискотіння й ін.

Блим! — рухонаслід. зору; „блимати" (очима) на кого — значить „дивитися з-під лоба", „дивитися вовком".

Блиск, ст. сл. бльскъ і блескъ, а також блѣскъ.

Лекс. 1627. 324: Сіяніє — ясность, свѣтлость, блѣск. Блискавица — молніє, блыстаніє, Син. 6.

Бли́скавиця — блискавка.

Крех. Ап. 1560 р.: Сталися блискавици 627. 692. 645.

Б л и́ с к а в к а — Слово о п. I. 1187 р.: Трепещут синіи млъніи.

„Молніє — бли́скавица", Лекс. 1627. 122.

Лекс. 1627. 428: Блисканья або лямпы.

Бли́скати, бли́снути, блискучий, блиск, бли́скання — на початку **б,** форми літературні, рідко це **б** зникає. Форми без початкового **б** часті в З.У.

Блись! — звуконасл. раптової появи світла. Звідси: блискати, блиснути, блискання, блискавка.

Блища́ти, ст. сл. блисцати, блештати. Звідси блискучий, нове й рідке лискучий, часте в Зах. Укр.

Бліди́й, ст. сл. блѣдъіи; б л і д і с т ь, ст. сл. б л ѣ д о с т ь.

Блік, бліка — світла пляма чи точка на темному фоні. З нім. **Blick.**

Блінда́ж, -жу — сховище, в якому бійці ховаються від куль ворога. Фр. **blindage.**

Блока́да — ізоляція або окруження якої держави. Англ. blocade Б л о к у в а́ т и — здійснювати блокаду, загороджувати шлях.

Блокно́т, -ту, — зшиток з відривних аркушів білого писального паперу. Фр. block-notes: зшиток для заміток.

Блонди́н, -на — фр. blondin — білокурий, blondine — б л о н д и н к а, білокура, русява (з русою косою) жінка.

Блоха́, -хи́, блошня́ — блохи, блоша́нка — нічна сорочка. Ст. сл. блъха, блъшица. Слово всеслов'янське. Пор. лит. blusa, лат. pulex, ст. н. vloch і ін., — слово індоевропейське.

Сюди й блощиця, ст. сл. блощица; рос. блоха.

Лекс. 1627. 469: Блоха́.

Блощи́ця — рід інсекта; рос. клоп, поль. pluskwa.

Лекс. 1627. 455: Скніпи — блощы́цѣ.

Блощи́чник — рід рослини, ledum palustre.

Лекс. 1627. 425: Блощичник, коріа́ндер.

Блуд, -ду — помилка, з поль. błąd; „блуд" в укр. мові означає заблудження, — коли хто зіб'ється з дороги, заблудить; дальше значення: збитися з морального шляху. В Україні ще й досі є сліди повір'я, що в дорозі може людини „вчепитися блуд", злий дух, що зводить людину з дороги „на манівці".

„Біблія чиста єсть от блудов". Лекс. 1627 р. 476.

Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила, Шевч. 3. Ой ти, дівчинонько, ти словами блудиш, Метл. 78. Світом блудить, Леп. 3 гл. 27.

Лекс. 1627. 322: Прелесть — блуд, фалш.

Крех. Ап. 1560 рр.: Познаем духа блуду (ц. сл. лесть) 217. У вѣри блудите 34. Звѣзды блудящіи 231. Блудница 580. Во блудности 174.

Блуди́ти, ст. сл. блудити — помилятися, порочно жити.

Лекс. 1627. 462: Зблудив.

„Б л у д н и й син" — хто покинув своє й блукає світами. Вираз євангельський, див. Єв. Луки 15. 11-32.

Блука́ти — ходити без мети чи без устійненого напрямку.

Лекс. 1627. 220: Скитаюся — блука́юся, тулаюся, волочуся. Скитаніє — блуканьє, туланьє.

Блукаюся — скитаюся, блукаю - скитаю, Син. 6.

Блюва́ти, ст. сл. бльвати — вертати спожитий харч.

Блю́до, арх. — тарілка.

Гр. в. к. Мстислава 1130 р.: Далъ єсмь блюдо серебрьно... велѣлъ єсмь бити въ нє на обѣдѣ, коли Игуменъ обѣдаєть.

Б л ю д о — миска, блюдечко — мисочка; ст. сл. блюдо; готське biuds, ст. нім. beot. Лексикон 1627 р. ст. 12: Блю́до — миска албо миса.

Лекс. 1596. 3б: Блю́домиска.

Блюзнір, -ра — хто не поважає Святиню, ц. сл. ху́льникъ, блюзнірство — ц. сл. хула́, блюзнити — ц. сл. хулы́ти.

Крех. Ап. 1560 рр.: Первей был блюзнѣрем 505. В блюзнирстве 630. Люде блюзнили Бога 642.

Лекс. 1596. 31б: Хула́ — га́нба, блюзнѣрство. Хулю́ — ганю, блюзню́. Хуленіє — блюзненьє. Хулник — блюзнѣрца.

„Блюзнити", „блюзнір", з поль. bluźnić, bluźnierca; укр. богохулити, богохульник.

Блюсти́, блюду ст. сл. — берегти. Пор. містоблюститель — лат. locum tenens.

Слово о п. І. 1187 р.: Отня злата стола поблюсти. 28.

Блющ чи плющ — рід куща; слово праслов'янське (А. Шахматов).

Лекс. 1627. 456: Смілах — блющ, о́них, соплетається древу.

Блядь, ст. сл. блядь — обман, базікання, балаканина, ст. сл. блясти — базікати; порівн. також: блудъ, блудити з тим самим значенням. Пізніше розвинулось значення розпуста.

Бенкартъ — прелюбодѣйчищъ, рабичищъ, блядь, Син. 6.

Лекс. 1596. 4: Бляде́ніє — плюгавоє мовленьє. Блядословіє — шкарадая мова. Блядь — человѣк шкарадои мовы.

Бля́ха — **листове** ясне залізо, з нім. Blech те саме (з Bleich, Blick — ясність); польське blacha, рос. жесть, чеськ. **žest.**

Лекс. 1627. 445: Бля́ха была у Архієрея.

Бляха́р — бляхарський ремісник.

Блѣхаръ или прачъ — бѣлильникъ. Блѣхарня або прачка бѣлилница. Син. 6.

Лекс. 1627 р. 18: Блѣха́р, блѣха́рня.

Крех. Ап. 1560 рр.: Сынове, послушни будте родичов своїх во всем, бо то Пану мило 473.

Бо в укр. мові часом скорочення з Бог чи Біг. Напр.: спасибі (з спаси Біг), помагайбі, присягайбі, присяйбо.

Вільде І. 29: А він, присяй бо, ніц — а ніц з тією політикою не має.

Бо — причиновий сполучник, з ст. сл. убо, ибо.

Бо — постпозиційна частка (ставиться по своєму слові).

Слово о п. І. 1187 р.: Суть бо паробци. 32.

Слово о п. І. 1187 р.: Уже бо Сула не течеть. 33.

Бо — убо, понеже, зане, Син. 8.

Бобко́ве дерево — лавр, лаврове дерево.

Лекс. 1627 р. 354: „Б о б к о́ в о г о дерева датель"

Лекс. 1627. 427: Да́фин, ел. — бо́бкове дерево.

Бобро́вий — зроблений з хутряної шкіри бобра.

Слово о п. І. 1187 р.: Бебрянъ рукавъ. 38.

Бовва́н — народ. назва статуї; давнє балъванъ, бълъванъ у нас позосталося тільки в формі „бовва́н", а визначає ідола, божка. Слово прийшло зо Сходу, де визначало героя або його образ. А може й від турецького balval — стовп на могилі; звідси й „бовваніти" — здалека виднітися. Російське „болван" — дурак, у нас зовсім невідоме й невживане, але в поль. мові це значення має слово „bałwan".

Слово о п. І. 1187 р.: Тьмутороканськый блъван.

Бовть! — звуконасл. упаду в воду. Бовтати, -ся, бо́втнути, бовтання. „Стригопалка в воду бовть! Не йди в поле, бо з'їсть вовк". (З фольклору).

Бог. — Ця назва в нас дуже давня, постала задовго до запровадження в нас Християнства. Назва ця прийшла до нас з південного Сходу, пор. санскритське baghas — щастя, достаток, заможний, владика. Староперське Bagh означає Бога.

Бог, гебр. Елогім — це загальна назва Творця світу, бо Його власна назва Єгова, для передачі якої не маємо відповідного слова, бо Господь визначає не те. Біблія сильно відрізняє загальну назву Елогім від власної Єгова, а в нашій мові це близько не розрізняється, хоч розрізняти мусимо. Біблія переповнена такими виразами, як, напр.: „Господь, Бог Ізраїля" (Jehovah Elohe Jis'rael, 2 Цар. 18.5). Пор. Чорне море, гора Арарат і т. ін., де море, гора — загальні назви, а власні: Чорне, Арарат.

Іще трохи прикладів. „Не слухалися вони Господа, Бога свого" 2 Цар. 18.12. „Не будете боятися інших богів, а тільки Господа, Бога вашого" 2 Цар. 17.38,39. „Щасливий народ, що Господь — його Бог". Пс. 144. 15.

Таким чином вираз: „Господь Бог" це „Господь, Бог", як дві окремі назви: власна й загальна, коли при Бог є ще дальше окреслення.

Замість власних Божих назв нерідко вживаємо назви Його істотної якости, напр.: Вічний, Вседобрий, Всезнаючий, Всеправедний, Всемогучий, Всюдисущий, Незмінний, Всеблаженний, Безгрішний і т. ін. Або: Творець світу, Отець наш і т. ін.

Пень *бог, - *баг має в нас аж кілька стародавніх значень (санскритське baghas — щастя, достаток, багатий, Владика, старо-перс. bagh — Бог). 1. Щастя, достаток: звідси багатий, багатство (архаїчне: богатий, богатство): збіжжя (збожжя, събожіє) — багатство, що посилає Бог, достаток: убогий, убожество — бідний, бідність (приставка **у** тут визначає заперечення багатства); небіж, небога, небожа — бідний, нещасливий, менший, пізніше — племінник, племінниця; небіжчик — нещасливий, покійний; неборак (із небожак? пор. небір зам. небіж, серб. неборе з небоже) — бідак, прошак. 2. Світло, звідси наше багаття, вогонь. 3. Бог, Владика світу; звідси побожний, бодай, спасибі, далебі, присібо, ї-бо, бігме, божитися, Божниця (перше значило взагалі Храм, і тільки пізніше саму синагогу) і ін.

Жити „як у Бога за дверима" — жити щасливо, тихо, спокійно.

ХРВ. 128: Чого душа забажала — все є, — як у Бога за дверима.

„Бог", як пень слова, дуже частий в укр. мові: божитися, побожний, небога, Богда́н.

Бог, божок ще до християнського часу: „На тобі, боже, що нам негоже", кажуть і тепер, коли йде мова про нещирий дарунок.

Могло ще постати з давнього: „На тобі, убоже, що нам не гоже" (Шан. Фраз. 99).

Бог отдает заплату тым, которыи Єго шука́ют, Катих. 1645 р. 2.

Бог допомагает человѣку ласкою Своєю. Катих. 1645 р. 13.

Бог. Прасл. мова сприйняла ще від індоєвр. кореня *bagh- *bog- з різними значеннями, які донесли слово багатий — багатий, убогий і ін. Десь на слов'яно-індоіран. території розвинулось нове значення, пор. д. інд. bagha — даючий, владика, пан; д. перс. baga — пан, бо́г (Филин 140).

Лекс. 1596. 12: Ело́й — по єврейску Бог.

Лекс. 1627 р. 363: „Бог — от богатства, иж всебогатый, всѣч обогачуючій. Бог єст бо любомудрцем внѣшних — ум, по богословцех же — Дух".

Алф. XVII р. 48б: „Арапски — А́ма, арменски — Арства́, руски — Богъ".

Богаді́льня арх. — це старе наше слово вже не вживане, бо заступлене словом „лікарня". Стародавній прийменник „діля" (ради) вимагав родового відмінка й ставився по слові, що від нього залежало: тебе діля (ради тебе); так само: Бога діля (ради Бога, для Бога), з чого постало „богадільня" (не богодільня) — Дім для Бога, лікарня.

Богате́ля, -лі — нісенітниця, з п. bagatela, рос. чепуха. Часте в З.У., на Сході не знане, в літ. мові не вживане.

Сл. Тимашова к. XVIII в. Багатель — безделіца, чепуха.

Богати́р, арх. — герой, див. Бог, богатий.

Богатырь — храбрый. Син. 7.

Богда́н, -да́на, чол. ім'я, калька з гр. Феодосій.

Зах. У. Бо́гдан, Богдана́.

„Богоданный албо Богда́н — от Бога даний. Тоє ж значат и тыи имена: Өео́дор, Өео́дот, Өеодосій, Өеодори́т, Досіөей, Дороөей", Лекс. 1627 р. 363.

Богдиха́н, -на — титул китайського імператора.

Боге́ма — легковажне товариство з осіб вільних професій, особливо письменників, акторів, художників, музикантів. Фр. bohème — циганщина, від bohémien — циган.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Богемія — Чешская земля.

Боги́, множина від „Бог" — уживається тільки для означення божків (у політеїстичних релігіях).

Богобійний з польс. bogobojny; укр. літ. богобоязний.

Лекс. 1627. 316: Набо́жный, побо́жний, Богобо́йный.

Богобойность — благочестіє, богобоязненіє, Син. 7.

Богоми́л чи **Богумил, -ла** — слов'янське чоловіче ім'я, яке існувало на Сході ще до Християнства, напр. за Татищевим (в Якимівськім Літописі) так звався жрець в Новгороді. Але в Літописі Іпатія цього імени немає.

Ім'я відоме і іншим народам, пор. нім. Ґотліб.

А з нім. Ґотліб постало наше Гліб (Шан. Лексикологія 99).

Богомо́лець, -льця — молящa людина; ст. сл. богомольць.

„Уставичный богомо́лца", Лекс. 1627 р.

Богосло́в — калька з грецького theologos (theos — Бог, logos — слово, наука).

Б о г о с л о в. Третя частина Духовної Семінарії була остання, і закінченим богословам робили учту, а матерям їх співали „богослова родшую" (замість „Бога Слово родшую", Свидн. 110).

Богосло́віє с. р., того ж роду болг. богословје, срб. богословље; споконвіку це слово було в нас с. р.: богословіє. Під впливом гр. theologia в XVII віці у нас часто стрічається форма богословія ж. р. Відомий твір Кирила Ставровецького мав назву: Зерцало богословїя (Дзеркало богословія) 1618 р. Видання посмертні мають назву: Зерцало богословїи, так у вид. 1696 і 1790 р.

Бода́й постало з „Бог дай". В XVI ст. ще писали це слово — „Богдай". Антиризис ст. 873: Богдай же заплату взяли. В народніх піснях „богдай" можна стрінути ще й тепер. У Марка Вовчка „Народні оповідання" 1861 р. т. I, 73: Богдай ніхто такого не діждав! Пор. тоді з тогді. Пор. бозна (з Бог знає).

Б о д а́ й, зах. укр. часто хотя́й, а також у значенні „принаймні".

Бода́ти — колоти; ст. сл. бости.

Лекс. 1627. 14: Бодливый — колючій. 364: Бode̍ц — остен, чим волы поганяют.

Б о д е́ н е ц, рамн, тернье остроє и простоє.

Боде́ць — всяке гостре штурхальце; пор. бодляк — будяк.

Лекс. 1627. 236: Стрехало — жа́ло, боде́ц, остро́га.

Бодець — стрекало, остенъ, Син. 9. Боду — ухаплаю, угризаю, Син. 9.

Боднаръ — пударъ, Син. 8.

Бо́дня — скриня, з лат. butina, д. нім. budin, нім. Bütte, Büten, Büther. Звідси й бо́днар, в Україні літературне бо́ндар.

Божеві́лля з Божа воля — схід з ума. Щоб не називати непотрібно тяжку недугу, замінюють її евфемічно: Божа воля, божевілля. Сюди й збожеволіти, божевільний. Див. евфемізм. Пор. нім. Gewalt Gottes — Божа сила, епілепсія, чеське boži moc, гр. theoblabes — божевілля.

Божевільний — той, над ким відбулася „Божа воля" — Божа, кара, цебто хто розум стратив. Пор. навіжений. У Шевченка: Та одчепись, божевільний. Пор. Пр. 3.12: Кого любить Господь, того карає. Євр. 12. 6; Бо Господь, кого любить, того Він карає, і б'є кожного сина, якого приймає". 1 Петр. 4. 19: „З Божої волі страждають".

Божестве́нний, ст. сл. божъствьнъ — що походить від Бога; лат. divinus.

Лекс. 1627. 448: Наум — Божестве́нный.

„Книг Божестве́нных рачителя". Лекс. 1627 р. 476.

Бо́жий — ст. сл. божий — приналежний до Бога.

Вільде: Цілий Божий тиждень. II. 224.

Божий. Слово „Божий" нерідко вживається в Біблії замість дуже великий, дуже високий і т. ін., цебто для збільшення розмірів предмета чи дії замінює слово rabbim. Таке „Божий" звичайно зазначається через El — назва Бога взагалі, свого чи чужого*, а це вказує на глибоку духовість такого виразу „Божий", певне ще добіблійну, чисто гебрейську. Слова Elohim для цього не вживається. Напр.: 1 М. 30. 8: „Божа боротьба" — це велика, сильна боротьба. Пс. 36. 7: „Божі гори" — високі гори. Пс. 80, 11: „Кедри Божі" — високі кедри. Пс. 82. 1: „Боже зібрання" — велике зібрання. Пс. 104. 16: Ace Jehovah, „Древа Господні" — дерева дуже високі. 1 М. 35. 5: „А Божий (=великий) жах огорнув міста". 1 Сам. 11. 7: „Божий (великий) страх упав на народ". 1 Сам. 14. 15: „Боже (велике) тремтіння". Пор. іще Пс. 65. 10, 6h. 1h. У Єз. 13. 11, 38. 22 читаємо El gaviš „Бог лід", „Божий лід" — це великий град. У 1 Сам. 18. 17 „Господня війна" — це дуже велика війна. Гора Хорив часом зветься „гора Божа" 2 М. 4. 27, 24. 13. Є і в Україні така назва: біля Крем'янця (на Волині) в напрямі Почаєва є Божа гора.

Божи́тися — присягатися, взивати Бога на свідка.

Лекс. 1596. 25: Рочуся — божу́ся.

Божитися — місц. „богкитися".

Лекс. 1627. 210: Рочу́ся — присягаю, божу́ся.

Божни́ця, зах. укр. з п. bożnlca. В С.У. кажуть: жидівська школа або просто школа, синагога.

Лекс. 1596. 33б: Чтилище или чтимоє — ка́пище, Божни́ця.

Божница — капище, сонмище, соборище. Син. 8.

Божниця, стародавня синагога, ц. сл. часом сонмище.

Крех. Ап. 1560 рр. 81: Оповедают в божницах.

* Див. мою статтю: „Назви Бога", „Слово Істини" 1949 р. ч. 19, ст. 3-4.

„Божою ми́лістю" — так починаються царські маніфести та архиєрейські Послання. Звідси й вирази: поет Божою милістю і т. ін. Вираз євангельський, пор. Луки 1. 78, Дд. 1. 21, Єф. 2. 4 і ін. „Божою милістю" (з ласки Бога) — лат. dei gratia.

Бо́зя — Бог в дит. мові; „до Бозі" — до церкви.

Бо́йки — підкарпатці, верховинці, слово може від частого в їх мові „бо і" (Брюкнер 35) або „бойє" (Енц. Укр. I. 149). За народньою етимологією — „войки", від „воїн". Це нащадки давніх білих хорватів, яких кн. Володимир Великий приєднав до Київської України-Руси.

Бойко́т — слово зовсім недавнього походження, прийшло до нас із мови англійської (to boycott). В 1880 р. в Ірландії, для боротьби за незалежність, закладено Земельну Лігу (спілку), що видала певні розпорядження для боротьби з великими земельними власниками, що позабирали ірландську землю. Управитель одного маєтку в західній Ірландії, де найсильніше провадилася агітація Земельної Спілки, капітан Джемс Бойкот рішуче зрікся виконувати земельні розпорядження Спілки, й гнобив робітників. Тоді Спілка відрізала впертого Д. Бойкота від місцевого населення: робітників його й навіть домову прислугу розігнано, місцевим людям заборонено продавати щобудь Бойкотові, взагалі наказано не мати з ним жодних зв'язків. Так-сяк зібравши врожай із великими втратами, Д. Бойкот змушений був кинути свою аренду. Ось із того часу, з 1880 р., постало слово бойкот, бойкотувати.

Бойска́ут, -та — пластун, англ. boy-scout: boy — хлопчик + scout — розвідник, пластун.

Болва́н, -на — статуя, камінна баба, з перс. пехлеван (вуличний борець або статуя його), у киргизів балбан — борець. Дм. 530.

Лекс. 1596. 15: Истука́н — вылитый болван.

Балванъ — идолъ, кумир, Син. 3. Балванъ вылитый — истуканъ, Син. 3. Балвохвалство — идолослуженіє, Син. 3.

Лекс. 1596. 16: Кумир — болва́н.

Болга́ри чи булгари, з походження тюрки, спочатку мешкали на Волзі, звідки прибули на Балкани в другій половині VII ст. (перше Болгарське царство 681-1018) і зовсім змішалися зо слов'янами, позосталася сама стара назва болгари.

Болгари чи булгари назву свою одержали від річки Волги, де вони мешкали. В VII в. хозари підбили під себе Волзьких Болгар, а друга їх частина під проводом Аспаруха пішла на Дунай і року 679-го заклала там слов'янсько-болгарську державу, „Дунайську Болгарію".

„Болгарський" — „церковно-слов'янський".

В Крех. Ап. 1560 рр. на маргінесах десятки разів подано „у болгарском" в розумінні в церковно-слов'янському. На ст. 263 слово „словенских" переправлене на „болгарских".

Бóлість, пор. бóлісний; ст. сл. болесть — недуга.

„Болит мя" (Лекс. 1627. 137).

Лекс. 1627. 238: Стуженіе болéсноє.

Лекс. 1596. 4: Болезнь — бóлѣсть.

Крех. Ап. 1560 рр. 268: маю непереставаючую болесть серцу моєму.

Боліти — це неперехідне дієслово. Рука боліла його, Мак. 94. Болить мене голова, Жел. Сл. 39. Див. розболітися. В пісні, що відома в усій Україні, — „Та болять мене ручки, та болять мене ніжки". „У мене болить голова" і т.п. — з російського „у меня болит голова".

Болóнь, болóння, оболóнь — простора, мочариста, поросла травою площа землі.

Слово о п. І. 1187 р.: На болони бѣша дебрь кияня. 23.

Болóто — грязь, ст. сл. блато.

Крехів. Ап. 1560 рр. 202. Правдивою приповестю посполите мовет: Свиня омытая в кал до болота.

Лекс. 1627. 256: Тимѣніе — грязь, болото, тима — кал, смрад, грузкость.

Син. 8: Болото — бреніє, гной, тина.

Слово о п. І. 1187 р.: Иссуши болота. 21.

Слово о п. І. 1187 р.: Двина болотомъ течетъ. 33.

Лекс. 1596. 36: Бреніє — глина, болóто. Бренный — глúняный, болóт(ный).

Болóто, мн. болóтá, болóт. Літ. в значенні „грязь" скоріше скажуть: На дворі грязь чи грязюка, а не болото. В З. У. з п. кажуть болото, а не грязь: Христос зробив болото зі слини, Рудов. 72; це місце у Куліша і Морачевського — грязиво, а не болото.

Болт, арх. — короткий загострений кіл; також — рогатина (рід старої зброї, подібної до кинджала).

Лекс. 1627. 206: Ратища — рогатина, болт.

Болячка, ст. сл. язва — вúразка.

Лекс. 1627. 205: Рана — гной, болячка.

Крех. Ап. 1560 рр. 641: И блюзнили Бога для болячок своих.

Болячка — вредъ, гной, рана, Син. 8.

Лекс. 1627 р. 26: „Вред — болячка".

Лекс. 1627 р. 43: „Гной, бреніє — болячка, врод".

Бомáга, народн. Див. бумага.

Бомбіцúна, -ни — ранній папір, який робився з бавовни, гр. bómbys — бавовна. Бомбіцина відома в XII-XIV віках; це гірший сорт паперу; далі стали його робити з шмат. Дехто думає, що бомбіцина одержала свою назву від сирійського міста Ватвусе, звідки в XIV в. вона вивозилася в Европу як charta bombycina (Черепнин: Русская палеография, 1956 р. ст. 219-220).

Бомбоньéрка, фр. bombonnière — гарна коробочка для цукерок.

Бомóнд, -да — вищий клас громадянства, фр. beau — хороший + monde — світ.

Bon mot, фр. — гостре слівце, дотеп.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Бонмо — присловка.

Bon ton, фр. — хороший тон, вихованість.

Бóндар — той, хто робить бодні (кадоби) й бочки; в говорах Галичини збереглася первісна форма — боднар, з нім. **Büttner** — бочкар.

Лекс. 1627. 278: Нáчинье боднарскоє.

Лекс. 1627. 178: Бóднар.

Бóнза — европейська назва буддійських жерців і монахів, з фр. bonze.

Боніфáтій, -тія — чол. ім'я. З латин. Bonifatius, зложення: bonus — добрий, facere — робити: добротворець; ст. сл. Вонифатій.

„Бонифáцій — добротворец. З еллинска: Вонифатій. Латински єст", Лекс. 1627 р. 365.

Бóнус, — -са — нагорода, підвишка, премія, з лат. bonum — добро, вигода.

Бор, д. є. borit, мило, Єр. t. tt. Араб. buraq — буря, селітра, з нього лат. borax.

Лекс. 1627 р. 365: „Б о р и́ ѳ — зѣлье острого смаку, до вымыванья бруду способное, як у нас мыло, и в чищеню тую моч мает, што салѣтра".

Борг — походить від нім. Borg, і відоме в нашій мові вже в XVI в. Перше вживалося тільки в виразах: на борг, в борг (на віру), вже дуже в нас поширилося: борговий, боргувати, на́бір (=на борг), уборг. Маємо ще: позичати, позика, позичка, винне, винувате. Позичають речі (позич мені воза), а звичайно боргують крам у крамницях: Ще арендар поміркує, нам горівки поборгує, Чуб. V. 1094. „Борг" стало в нас своїм словом, а „кредит" відчувається за чуже. Старе наше „д о в г" часте в мові народній, але оминається в літературній: пор. Академічний словник на рос. долг серед українських виразів слова „довг" не подає. Борг, ст. сл. длъгъ, звідси укр. д о в г.

Бордю́р, -ра з фр. bordure — облямівка чого, пруг, оздоба країв.

Боре́й, гр. Boreas, йон. Borees — північний вітер, північ.

Боре́ць, борця́ — хто обороняє що; також — силач, що змагається (дужається) на рингу з іншим борцем; ст. сл. борьць.

Вільде: Пані Вільчинська, довголітній борець (чи, як говорилося в ті часи, „боркиня") за еманципацію жінок II. 750.

Боржі́й, арх.: Пішов боржій із хати. Кул. 268. Слово вже мало вживається, літ. звичайно: скоріш, хутчій, швидше; походить від борзо; ст. сл. бръзо.

Бо́рзий, арх. — бистрий, баский, ст. сл. бръзъ.

Слово о п. І. 1187 р.: А всядеш на свои бръзыя комони.

Слово о п. І. 1187 р.: Бръзъ комонь 41. Бръзая комоня 41.

Слово о п. І. 187 р.: Сѣдлай, брате, свои бръзыи комони.

Бо́рзо, ст. сл. бръзо — скоро, швидко, скоро; ц. сл. вскорѣ.

Крех. Ап. 1560 рр. 311: Прийду борзо до вас.

Борзопи́сець — давнє: скорописець; борзий — скорий і писець. Тепер насмішлива назва того, хто скоро пише свої твори.

Бори́с, Бориса — літ., зах. укр. Бо́рис, -са́, — це ім'я власне особи. Брюкнер (36) подає: „Назва Борис болгарська, цебто турецько-татарська від їхнього царя Богориса, що р. 865-го прийняв Християнство. Лексикон 1627 р. ст. 365: „Борі́с — Вори́с, Вітр з полночі, князь Россії, ма(рта) 2, 20, іуля 24".

Ім'я Борис — стародавнє, але в гр. мові не знане, часте в мові давньоболгарській. Часте в давніх укр. географічних назвах. Часом це ім'я виводять з гр. Boréas — північний вітер. Лексикон 1627 р. 365: „Борі́съ — от ел. (лінського) Вори́с: вѣтр с полночи". Зах. укр. вимова Бо́рис, Бориса́.

А. Брюкнер 36 подає, що в польській мові „борис" — це грубий разовий хліб, і витворилася різниця печива: борис (чорний хліб) і хліб (Гліб, пшеничний хліб). Це народня етимологія на основі Святих братів Бориса й Гліба.

Бо́ркати — підрізувати крила птахам, а звідси постало переносно: втихомирювати, гамувати, здержувати, приборкати, стримувати, бо́ркання і ін.

Бо́рлак див. Адамове яблуко.

Борода́, ст. сл. брада, лат. barba, нім. Bart, англ. beard.

Б о р о д а в фольклорі — прикмета старости. В пісні Ой не піду за старого — борода коле. Чуб. V. 490.

Б о р о д а т и й. — Максим старий бородатий вийшов з хати. Чуб. III. 342.

Боро́давка — маленький наріст на шкірі, або на рослині. Наявне у всіх слов. мовах.

Борозна́, ст. сл. бразда — проділ уздовж поля.

Лекс. 1627. 447: Борозна́ ораная.

„Бразда — борозна́", Лекс. 1567 р. 15.

Лекс. 1596. 3: Бразда — борозна́.

Борони́ти, ст. сл. бранити — захищати.

Б о р о н и́ т и — кого-що — літ. форма: Боронити Божі права. Зах. укр. форма: боронити кого-чого: Боронити Божих прав.

Абы нас от сатаны борони́л. Катих. 1645 р. 73б.

Лекс. 1627. 177: Бороню́, обороня́ю, опѣкаюся.

Крех. Ап. 1560 рр. 388: Боронет себе и ураду своєго.

Б о р о́ н я т нас от не́пріятеля. Катих. 1645 р. 7б.

Боро́нь, Бо́же! — вираз заборони.

Вільде 11. 93: Вона ніколи, боронь Боже, не наважилася б розпитувати.

Боро́ти, ст. сл. брати — поконувати в змаганні.

Слово о п. І. 1187 р.: Побарая за христьяны 46.

Боро́тися — змагатися, битися, воювати, ст. сл. брати ся. Пор. брань, борьцъ, борьба з нього боротьба — праслов'янські слова. Лексикон 1627 р. ст. 15: „Брань — бо́рба, война, битва, бой. Бранний супостат — непріятель военний.

Лекс. 1596. 3б: — Бору́ся — воюю, боруся.

Боротьба́ — від боротися; борня.

„Брань — борба, война, битва, бой", Лекс. 1627 р. 15.

Лекс. 1596. 4: Борба́ — боре́нье, ва́лка.

„Боротьба́ за існування" з англ. **struggle for life** (вираз Ч. Дарвіна з його книги 1859 р.).

Бо́рошно, ст. сл. брашно — їжа, мука́.

Борт, з нім. Bord — бік, бокова частина судна, корабля.

Сл. Тимашова к. X III в.: Борты — края.

Бо́ртництво — бджільництво.

Бо́рух див. Барух.

Бо́рше, арх. — від ст. сл. брьзо — скоро; слово збережене в Галичині; літерат. укр. скоріше.

Борщ свою назву взяв від рослини з родини **heracleum**; рослину цю в багатьох слов'янських народів звуть „борщем", так само ще її тепер зветься ця рослина по-українському: борщ або борщівни́к. Спочатку борщем звано тільки вариво з цієї рослини, а пізніше борщем названо й вариво з буряками. Це наше праслово однієї родини з „брашно", борошно. Дехто рівняє наш борщ із нім. Barste, Porst.

Бос, бо́са, з англ. boss — господар, хазяїн.

Бо́сий — назва собаки сірого „босого" кольору", також „бо́ска".

Бо́сий, ст. сл. босъ — невзутий, босоногий.

Б о с я ц ю р а — босяк, гульвіса.

Вільде: Від такого босяцюри можна всього чекати II. 246.

Бот, бота — невелике судно; з гол. boot.

Сл. Тимашова к. X III в.: Ботъ — мореходное судно.

Бот, бота — рід черевика, з фр. botte — чобіт.

Лекс. 1596. 26б: Сапо́г — бот.

Бота́ніка — наука про рослинний світ, з гр. botanike трава, рослина. Звідси ботанік, ботанічний.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Ботаніка — травознаніє.

Бо́ти, бо́тів — черевики, ц. сл. сапоги.

Крех. Ап. 1560 р. 70: Розвезал ремень ботов (ц. сл. сапогъ).

„Боты, сапоги". Лекс. 1627. 134.

Ботоку́ди — індіянське плем'я в Східній Бразилії. Живуть ще примітивним життям, чому переносно так звуть і інших за їх примітивність. І. Вільде „С.Р.Г.": Треба бити по кишенях галицьких ботокудів І. 42. Розмах, якого так бракує нашим галицьким ботокудам 147.

Ботфо́рти — високі чоботи з широким розтрубом у холявах, з фр. bottes — чоботи + fortes — великі.

Бо́цюн див. бузько.

Лекс. 1627. 412: Птах, боцянови подобный.

Лекс. 1627. 453: Сіко́нія — бусел, або боцян.

Бо́цман, -на — молодший старшина на кораблі, з гол. bootsman: boot — човен + man — людина.

„Бочка Данаїд" — несповнима праця, марна праця. У царя Даная було 50 дочок, і 49 з них повбивали своїх мужів. За це вони були скинені в Та́ртар (ад) і там мусіли наповняти водою бездонну бочку.

Лекс. 1627 р. 50: Кадь, бочка или дѣжка.

Бочка — делва, Син. 9.

Бош, бо́ша — у Франції зневажлива кличка німців, boche.

Бо́язнь, ст. сл. боязнь — страх.

Крех. Ап. 1560 рр. 626: Боязнь великая припадет на тых.

Лекс. 1596. 21б: Обиновеніє — боя́знь; обинуюся — боюсь.

Боя́рин, -на — вдавнину особа належна до вищого стану. Ст. сл. бояринъ, слово всеслов'янське. Академик Ф. Корш досить переконливо виводить це слово з тюрк. баяр — вельможа: бай — багатий, знатний. А „боляринъ" зближує з биль чи биля — знатний, а це давнє „биля" виводить з тюрк. бойла — знатный. Пр. І. 40. Дм. 556 схиляється виводити це слово з тюркменського. Звідси й рос. ба́рин, ба́рыня, ба́рышня — можна також зробити таке припущення, що „боярин" — ст. сл. боляринъ — похо-

дить від ст. сл. болий — більший, боле — більше. Літ. наголос боярин, зах. укр. боя́рин.

Слово о п. І. 1187 р.: Иркоша бояре князю. 24.

Лекс. 1627. 426: Келійца боярска покоя.

Бря — стінний свічник для кількох свічок, з фр. bras рука. Слово невідмінне.

Бравада́ — зухвала вихватка, хизування хоробрістю, фр. bravade. Бравірува́ти, фр. braver — виявляти непотрібну сміливість.

Браві́ссімо — вигук найвищого ступеня похвали, з іт. bravissimo — якнайчудовіше. Бра́во — вигук заохочення, іт. bravo — чудово, див. біс.

Бра́внінг, -га — автоматична зброя, напр. пістолет. Назва від імені англ. конструктора Browning.

Браву́рний — гучний, жвавий, фр. bravoure — хоробрість.

Брак, арх. — одруження, ст. сл. бракъ; в мовах ст. сл., рос., болгар. і д. серб. Це найстаріший термін оженення. Походить від бьрати, беру: брати жінку. А. Соболевський виводить „брак" з „братно" — їжа, тому „брак" визначало й пир, бенкет. Див. шлюб.

Лекс. 1596. 5: Брак — женитва, весе́льє. Весе́льє справую.

Брак, браку — недостача в виробі, бракува́ти, брако́ваний. Позичка з нім. Brack — недостача виробу, від brechen — ламати, розбивати. Слово вживане в чс., польській, українській. На Схід прийшло в XVII ст.

Крехівський Апостол 1560 рр.: Нѣт бракованя особ у Бога 241. 444. Єсли особами бракуєте, грѣх чините 164.

Браконьє́р, -ра — порушник законів про полювання, фр. broconnier.

Бракува́ти — відкидати, нехтувати, зневажати.

Крех. Ап. 1560 рр. 407: Бог у узычаню Своєи Ласки ани особою ани часом не бракує. Нѣт бракованя особ у Бога.

Бра́ма — ворота, в біблійній мові часто визначає й місто, бо тоді біля брами-воріт усе робилося. Порів. Повт. Зак. 12. 12, Єр. 14. 2, 15. 7.

Бра́ма — з чеського й словацького brana, ст. ц. сл. врата.

Крех. Ап. 1566 рр.: Каждая брана з одної перлы была 659. Також „брона": Змѣрил мѣсто ж броны єго 658.

Брама — врата, Син. 9.

Брандме́йстер, -стра, нім. Brandmeister — начальник пожежної охорони; Brand — пожежа, Meister — спеціяліст, начальник.

Брань, арх. — війна, бій; ст. сл. брань.

Слово о п. І. 1187 р.: Олговичи, храбрыи князи, доспѣли на брань. 32.

Лекс. 1596. 36: Брань — война.

Брат — слово індоевропейське; латин. frater, нім. Bruder, ст. сл. братъ, братръ; звідси; бра́тство, братський, братова́ — жінка брата, бра́тчик — член братства і ін.; сх. укр. бра́тік, зах. укр. бра́тчик.

Пишемо „братство" і „братський" (а не „брацтво" і „брацький"), згідно з походженням цих слів від слова „брат".

Брата́нич, ст. сл. братанъ — двоюрідний брат, братана, братанька — дочка брата, братанич — син брата. Див. брат.

Брата́нич, брата́нець, брата́нок, брата́н, брата́ниця, брата́нка, — це давні наші слова: братаничь, братаньць, братань, братана, братаньна; слова ці в літ. м. вже не вживаються (тут їх заступили слова: племінник чи не́біж, племінниця чи небо́га), але в З.У. вони ще часті, бо підтримуються ще й п. bratanek, bratanka.

„Брата́нок — анепсій, сыновец, брат стрієчный або тютечный, або сын братній або сестрин". Син. 9.

Анепсій, з гр. anepsios — кузен, двоюрідний брат.

Брата́тися, ст. сл. братати ся — товаришувати, єднатися.

Брате́рство — здруження.

Крех. Ап. 1560 р.: В злученю братерства 11.

Бра́ти, беру́ — із ст. сл. бьрати, беру.

Бра́ти дівчину — одружитися з нею. Початкове стародавнє було „брати".

Б. Грінченко: Я скажу дядьку, що тебе братиму ІІ. 500.

Брати до уваги або на увагу, п. pod uwagę, зважати на що.

Бра́тік, -ка — так вимовляється це слово по всій Східній Україні, а не братик. Пор. вітати.

Братова́, -во́ї — жінка брата, іноді брати́ха.

Бра́тство — так удавнину звався союз чи товариство, складене для праці при Церкві й для оборони її. Братства відомі з XV віку, а спинили свою працю при к. XVIII в. При братствах були сестрицтва, були й молодіжні братства.

Лекс. 1627. 245: Содру́жество, цех, бра́цтво.

Бра́тчик — це член церковного братства. До середини XVIII-го віку вся Україна була вкрита братствами, до яких належало багато дорослого населення, і вони один одного звали б р а́ т ч и к; так само звали себе й козаки на Січі. Але за XVIII-XIX віки слово б р а т ч и к зникло з загального вжитку, і тепер б р а т ч и к — це тільки член церковного братства, а не звичайний брат. Цікаво, що в думах слово б р а т ч и к не стрічається ані разу, а б р а т знаходимо 110 разів. Але в З.У. постійно вживається слова б р а́ т ч и к зам. брат, братік, може й під впливом п. bratczyk.

Бра́хма (санскр. brahma) — це, згідно з індуїстською релігією, „душа світу" — джерело, з якого постало все те, що живе, і до якої все живе назад повертається. — Б р а х м а означає верховне божество в індуїстській божественній трійці: Брахма, Вішну й Шіва.

Брахма́ни (санскр.) — жерці в давній індуїстській релігії, якою був б р а х м а н і з м, а його сучасною формою є індуїзм. Брахмани — це також члени найвищої суспільної касти в давній Індії.

Бре — викликник на гулянках. Частий в піснях: Ой бре, море, бре! До нас дісталося з Балкан (серби, болгари) та румунів, Гр. moros, more — блазень; з нього й бре. Турецьке бре. Болгар. „море" на чоловіка, „морі" на жінку.

Бревно́, арх.; ст. сл. брьвъно — коло́да. Лексикон 1627 р. ст. 5: „бервно́ или бервено́: трам".

Брекеке́! — звуконасл. голосу жаб; звідси брекекати, брекекекнути.

Брело́к, -лка́, фр. breloque — оздоба, яку носять на годинниковому ланцюжку.

Бре́ніє, арх. — ст. сл. бръніє — болото, глина, мул.

Лекс. 1596. 36: Бреніє — глина, болото. Бре́нный — глі́няный, болот(ный).

Брені́ти — звуконаслідування від „брень".

Брень! або бринь! — звуконасл. звуку удару об що металеве. Звідси бреніти чи бриніти — звуконасл. голосу струни, бжоли, комара, хруща й ін.

Пор. бренькати, бри́нькати, бре́ньків, бре́нькнути, бренька́ння, бриньчати, бряньчати. Часом, але дуже рідко, буває й „брунь!"

Бре́ньок, бре́нькати, бре́нькання, бре́нькнути — звуконаслідування звуку щипкового музичного інструменту.

Лекс. 1627 р. 42: „Глас — голос, дзвенк, бренк".

Лекс. 1627. 422: В кіниры шумяще — на га́рфах бре́какючы.

Брете́р, -ра, фр. bretteur — викликач на дуель з найменшої причини.

Брех! — звуконасл. собачого гавкання (праслово); звідси: бреха́ти, бреха́ння, бреха́ч, брехли́вий.

Вільде: Мой бре, ти здурів (на раптовий удар) II. 266.

Бреха́ти, ст. сл. брехати — гавкати, ст. сл. бреха́ніе — гавкіт пса, ст. сл. брехъ — брехун. Слово о полку Ігореві 1178 р.: Лисиці брешуть на червоні щити. З ходом віків первісне значення „гавкіт пса" змінилося на говорення неправди взагалі. Звідси: брех́ун, брехня́ і т. ін. Слово загальнослов'янське, а може й балтійсько-слов'янське.

Крех. Ап. 1566 р.: Брешуть, абы брухи свои тучили 456.

Лекс. 1596. 166: Лая́ніє — вытье́, бреха́нье. Лаю — вию, брешу́. Лая́тель — бреха́ч.

Слово о п. І. 1187 р.: Лисици брешут.

„Лаяніє — бреха́ньє. Лаятель — бреха́ч", Лекс. 1627, 106.

Б р е х а́ ч, брехуне́ць — народнє адвокат.

Б р е х н я́, бреха́ти — слово простої буденної мови.

Б р е ш у — лаю, б р е х а н і є — лаяніє, рыканіє, лжа, б р е х о ч ъ — лаятель, ложъ, Син. 9.

Бреш, -ші, з фр. brèche — дірка. „Пробити бреш" з battre en brèche, зробити початок, почати.

Слово „бреш" також означає пролом у фортечній стіні, а переносно: нестача.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Бреш — пролом в стене.

Брига́да — військова частина з кількох полків; об'єднання в одному місці працівників, з фр. brigade. Б р и г а д и р, -ра — командир бригади взагалі, а в війську бригадир — генерал бригади.

Бригідки, -док — по всій З. У. відома жорстока тюрма (у Львові) за часів нової Польщі (1918-1939).

Вільде І. 139: Свої курси я вже закінчував у Бригідках.

Бри́дити — зробити що бридким.

Лекс. 1596. 32б: Обваждаю — огі́джую, зважа́ю, обри́джую.

Лекс. 1627 р. 43: Гнушаюся — бриджуся, отрѣкаюся, мерзи́т мя, горжу, взгоржаю". „Гнюс — бри́дкость".

Бри́дитися чим — відчувати бридкість чого.

Крех. Ап. 1560 рр.: Милость (любов) ничим ся не брыдит 343.

Лекс. 1569. 10: Гнушаюся — бриджуся.

Лекс. 1627. 270: Чиню негóдным, горджý, бры́джуся, зневажа́ю.

Лекс. 1627. 295: виражаюся — брыджуся.

Бриджуся — гнушаюся, Син. 9.

Бридки́й, ст. сл. бридъкъ, бридъкый — гіркий, гидкий. Слово „бридкий" означає те саме, що й ст. сл. мръзъкъ; відси укр. мерзенний, рос. мерзкий, чеськ. mrzky. пол. obmierzły.

Крех. Ап. 1560 рр.: Грѣхи брыдки 238.

„Мéрзость — мерзéность, бридкость, обридливость" Лекс. 1627. 116-117.

Бри́дкість — огидність, мерзенність; ст. сл. бридъкость, мръзость.

Лекс. 1596. 17б: Мéрзость — мерзéность, бри́дкость.

Бридкость — мерзость, гнюс. Син. 9.

Бридли́вий — той, хто бридиться, а також — бридкий.

Крех. Ап. 1560 рр.: Чинит што брыдливого 660.

Крех. Ап. 1560 рр.: Чинит што брыдливого 660.

Бридли́вість — відчуття бридкости, а також бридкість.

Лекс. 1627. 244: Мéрзость, бридли́вость.

Лекс. 1596. 29: Съгнушеніє — мерзéность, бридли́вость.

Бридóта — гидóта, мерзóта.

Бризь! — словонасл. руху. Кров цівкою бризнула з рота. Ст. III. 67.

Бризь! — звуконасл. кроплення (праслово). — Звідси бризкати, сучасний правопис бри́зка, мн. бри́зки, бри́зкання, бри́зкати.

Бри́зкати — прискати, обмочувати бризками.

Брик! — звуконасл. удару ногою скотини. Пор. брика́ти, -ся, брика́ння, брикли́вий, брикýн, ви́брик. Праслово.

Крех. Ап. 1560 рр.: Трудно тобѣ єсть противо сна брыкати (ц. сл. прати) 142.

Брикéт, -та, фр. briquette — спресовані плитки вугілля чи ін.

Бри́ла — великий відламок, кусок; польське bryła, серб. бріля.

Бриль. — В XV-XVI ст. помітний був сильний італійський вплив на культурне життя Польщі, свідком чого маємо багатенько старих позичок у мові польській із мови італійської; чимало таких слів зайшли й до мови української. Так, до нас зайшло й слово б р и л ь, перероблене з італ. ombrello (парасолька, накриття над чим). В Україні панує слово б р и л ь, к а п е л ю х там мало знане. В мові польській bryl позостався тільки в мові народній. В нашій мові слово б р и л ь досить старе; так в акті 1588 р. (див. Архивъ Ю.З.Р. І, І, 240) читаємо: Шапокъ поповскихъ двѣ, б р ы л е в ъ два чорнихъ. Бриль — це капелюх частіш солом'яний, але за останніх часів і на несолом'яні капелюхи стали казати бриль, напр.: „Дама в брилику".

Брилья́нт, -та — алмаз, діамант; фр. brillant — блискучий.

Бриміти — звуконасл. слово від звуку металю і т.п. Пор. також бриніти.

Крех. Ап. 1560 рр.: Стался єсми мѣдю брымячою 342.

Бри́ндза. — 1. Літературна вимова тільки б р и н д з а, так подають і академічні словники. Слово чуже, а тому кінцеве дз не зм'якшилося в нас; самі гуцули, що перші позичили це слово, вимовляють б р и н д з а; але на Покутті, напр., часта б р и н д з я. 2. Слово це прийшло до нас із Румунії, де здавна пастухи робили б р и н д з у, румунське brînză того ж значення, — звідти й гуцули навчилися робити бриндзу. Див. „Рідна Мова" ч. 25 ст. 33. О. Трубачев указує й албанське джерело для бриндзи, що слово могло прийти „при допомозі рухомого пастушого населення Балкан і Карпат", звідки могло попасти в укр., польс. і словацьку мови.

Рум. brînză — овечий сир.

Бри́ндзю бити — бідувати. Див. бриндза.

Брита́нія див. Англія.

Бри́тва, ст. сл. бритва — інструмент з гострим лезом для бриття (голення).

Лекс. 1627. 289: Обро́в — бри́тва.

Бритва — бричъ, стриголникъ. Син. 9.

„Брич — бри́тва, стригольник". Лекс. 1627 р. 16.

Бри́чка — легкий візок, з нім. Birrutsche, італ. biroccio, польське bryczka, лат. birottium — двокілка.

Бре́дня — видумка, фантастична поголоска, сплетня, від ст. сл. бредити — фантазувати, мріяти, говорити в гарячці.

Брѣдня — блядъ, баснь, лихословіє. Брѣжу — блядословлю, буесловлю. Брѣдишъ — лихословишъ. Син. 10.

Бри́шкати — звуконасл. чванитися, вивищуватися, важничати.

Б. Грінченко: Скрутимо йому в'язи, щоб не бришкав. II. 321.

Брісто́ль, -лю — високого сорту картон; назва від англ. міста Брістоль, де його вперше виготовляли.

Брова́ — із ст. сл. бръвь (праслово).

Бро́вар — пивоварня, д. нім. broawer, суч. Brauerei від brauen — варити; польське browar.

Бро́ди, Бро́дів — місто Львівської области. Воно відоме з XII ст. За народн. переказами, воно було окружене численними болотами, і щоб дістатися до нього, доводилось переходити болота вбрід, від чого й постала назва міста Броди.

Бродъ — водостеч, Син 9.

Бро́їти — виробляти, витворювати, пустувати, в укр. мові слово рідке. В „Енеїді" І. Котляревського: „Тепер же на мене звертає, сама накроївши біди" VI. 13. Іменника до цього немає, а південнослов'янське „брой" — це число. Пол. broić — пустувати, а також (хоч і рідко) — грішити.

Бронепо́тяг — броніроваиий потяг, рос. бронепоезд.

Бро́нза, фр. bronze — сплав міді з оливом і ін. Б р о́ н з о в и й — з бронзи зроблений. „Забронзувати" кого — зробити з кого „пам'ятника-статую" ще за життя його.

Бронь, бро́ня, арх. — зброя. Син. 9: оружіє.

Лекс. 1596. 21: Оружіє — бронь, збро́я.

Брошу́ра, фр. brochure — тонка книжечка без палітурок. Б р о ш у р у в а́ т и — складати надруковані аркуші в книжку.

Брр! — вигук на означення холоду, дрожу, а також обридження.

Бруд, -ду — нечистота; ст. сл. грязь, рос. грязь, нечистота; пол. brud

Брудъ — скверна, нечистота, Син. 10.

Лекс. 1627. 145: „нечистота́ — скверна, бруд".

Брудерша́фт, -ту — з нім. Bruderschaft — братерство; „пити на брудершафт" або „пити на ти", і один одному казати т и (а не в и), пити на велику дружбу.

Брук, з нім. Brückung — вимощена камінням поверхня землі в місті; напр., вулиця, площа.

В Укр. вживаються: брук, брукувати — мостити камінням, брукований — мощений камінням, брук — вимощена вулиця.

Буна́тный, з фр. brunette — темноватий колір — між чорним та оранжовим.

Лекс. 1627. 468: Брунатная фарба.

Бруси́ця — брусна ягода, стародавні „брусний" — червоний, „бруск" — пурпура.

Брут. — „І ти, Бруте?" кажуть тоді, коли неждано до ворогів пристає чий приятель. — Марк Ю н і й Б р у т був близьким приятелем Гая Юлія Цезаря, але взяв участь у змові проти друга, і був 15 березня 44 р. до Хр. серед убивців Цезаря. Побачивши Брута серед убивців, Цезар гірко сказав: „І ти, Бруте!" Так кажуть на приятеля-зрадника.

Бру́тто, -та — вага товару з упакованням; загальний прибуток без вирахування видатків; з іт. brutto — грубий. Див. н е т т о — вага без упакування, а прибуток чистий.

Брюх, брухо, брух, арх. — черево, живіт, ст. сл. чрѣво, животъ.

Брухъ — чрево, утроба, животъ, трибухъ, Син. 10.

Крех. Ап. 1560 рр.: Которых єсть Бог брух (ц. сл. чрево) 458.

Бря́зкало — (арх. брящало. Син. 13) — кусок металю, що при ударі брязкає. Мир. ХРВ; „Ударивши [сторож при церкві] в брязкало".

Б р я з ч у́ — звеню, бряжчачи — дзвинячи, звонячи, брязк. Лекс. 1627. 76.

Брязь! брязк! — звуконасл. звуку при ударі об що металеве. Праслово. Звідси: бряжчати, брязкало, брязкання, бря́зкати, бря́зкіт, брязкоті́ти, бря́знути й ін.

Брязь! — звуконасл. биття скла.

Бря́зкати, від брязь! — звуконаслідування брязкоту. Бря́зкальце, бряжча́ти.

„Бряца́ло — бря́зкалце, то што брязчит", Лекс. 1627 р. 16.

Бу! — звуконаслідування великого дзвону; гудіння бугая. Форма подвоєння: бубу́! Звідси бубукати.

Бу́бен — від звуконасл. „бу"; шкуратяний музичний інструмент (рід барабана), тамбурин, арх. кимвал, тимпан; ст. сл. тупанъ.

Бубонъ — тимпанъ, Син. 10.

Лекс. 1627. 463: Бу́бен.

Лекс. 1627. 464: Тимпан — бу́бен.

Бу-бу-бу! — звуконаслідування неясного говору. Праслово. Звідси б у б о н і т и — неясно, приглушено говорити, бубоні́ння, бубота́ння, бубота́ти.

Бу́бни — карточна масть; походить від того, що на перших картах цієї масти справді малювали бубни. Звалися ще „дзвінки", а на Волині й тепер „дзвінка". Див. карти.

Бубу́сі! — в дитячій мові: упасти.

Бува́й, бува́йте — скорочене, приятельське: бувай здоров, бувайте здорові!

Бува́йте здоро́ві! — часта форма прощання в Україні. Але ввечері кажуть „Падобраніч!"

Б. Грінченко: Бувайте здорові! — Бувайте й ви! II.

Буга́й -бик, з тюрк., татар. бугау, тур. буга — бик, болгар. буга, у половців бик. Дм. 530.

Б у г а́ й, -я́, звичайно виводять з тюрк. буга. Але див. бугу.

Бугу́! — звуконасл. крику бугая. „А бугай: бугу́!" (Укр. пісні Макс. 13).

Бугу́! — вигук бугая, звідси може й буга́й.

Бу́да, будка — дерев'яна легка побудівка, палатка з сер. нім. Buode (з bauen).

Будди́зм, -му — релігія за наукою Будди, що жив за 6 віків до Хр. в Індії. Б у д д и с т — послідовник Будди.

Бу́день — мн. бу́дні, буде́нний і бу́дній (зах. бу́дний). Слово має той самий пень, що й у старослов'ян. „бъдѣти" — не спати, вартувати, працювати; „будень" — робочий, не святковий день. В українській мові слово це давно вже підпало „озмисленню" — його мислили, ніби це „будь який день", „будь день", чому й писали „буддень". А. Чайківський, „Малолітній": У буддень 43. В західньоукраїнських говорах так це слово її справді вимовляється, напр. „Етн. Збірник" т. X ст. 128 подає „буддень". Те саме не рідке і в говорах східньоукраїнських; Словник Б. Грінченка знає тільки „буддень" і лише в 3-м виданні додано „будень". Решетилівська Учительна Євангелія 1670 р. подає: Росказует нам працювати в днѣ будденниє 88. Єванг. Учит. 1637 р.: В день буденный 401. Правдива етимологія цього слова наказує писати: будень, буденний, будній. — Рос. будень, поль. dzień powszedni.

Будже́т див. бюджет.

Буди́нок — слово німецького походження; в XVI-XVII ст. часто визначало тільки різні прибудови коло хати: комору, клуню, хліви і т. ін., але не саму хату. Стародубські судові акти 1665 р.: Продал дом своїй власный з пляцом и з будынком 32. Продал дом свой власный зо всим будынком і з гумном 85. Акт 1599 р. (Арх ЮЗР. I, XI 102): Даровала избу, будынкомъ добре зъпораженную. Трохи пізніше слово „будинок" стало визначати всяке забудування, будівлю взагалі. Напр. Діяріюш Ханенка XVIII ст.: Прошены были мирскіе особы въ будинки гетманскіе на кушаньє 74.

Будинок, буда, будувати, будівничий з нім. **Buede,** bauen. Лексикон 1627 р. ст. 76: „Зданіє — будованьє", тут же: будовничій, на ст. 77: будовник, будованьє. Крех. Ап.: Ви єсте будованєм Божіим 307. Будовник мудрий 307. Не все будую 333. Алфавит: „будую — зижду" 775.

Ст. сл. з д а н и е (будинок) зберігається в сербській і рос. мовах.

Буди́ти, ст. сл. будити. Звідси б у д и́ т е л ь — хто збуджує.

Слово о п. І. 1187 р.: Уже лжу убудиста. 21.

Будівни́цтво — факт будування чого.

Лекс. 1627. 324: Строе́ніє — Божеє ряжѣньє всѣм свѣтом, осмотруючеє єго и промышляючеє о нем.

Бу́дка — куща, колиба, сѣнь, скинія, селеніє. Син. 10.

Будованя — зданіє, заждителство, созданіє, тектура Син. 11.

Будова́ньє — робленьє, будовни́чій, роботник Лекс. 1627. 76. Буду́ю — зижду. Лекс. 78.

Будовникъ — здатель, созидатель, сождитель, строитель, тектонъ, архітектон. Син. 10.

Будовник (ц. сл. архитектонъ) мудрый 307.

Будуа́р, -ру, фр. boudoir — невелика дамська вітальня.

Будува́ння — процес споруджування чого, а також — твір.

Крех. Ап. 1560 рр.: Будуванє муру 659. Вы єсте будуванєм Божім 307.

Лекс. 1596. 13б: Зданіє-будо́ваньє, подстрѣшьє. Зижду — буду́ю.

Лекс. 1627. 245: Созидаю, сооружаю — буду́ю.

Будува́ти — ставити будинок, споруджувати що, творити.

Крех. Ап. 1560 р.: Милость будуєш (ц. сл. созидаєш) 323.

Лекс. 1627. 250: Создавый — который збудувал. 249: Будова́ньє.

Лекс. 1627. 251: Сооружа́ю — буду́ю.

Будую — жижду, зидаю, созидаю, сооружаю, соустраю, Син. 110.

Бу́дучий. Лекс. 1596. 4: Бу́дучій — прийдучій, што маєт быти.

Лекс. 1596. 4: Бу́дущій — прийду́чій, што маєт быти.

Будя́к. -ка, пор. бости (колоти), — це рід буряно́вої рослини з колючками; ст. сл. влъчьць, рос. волчец, поль. bodiak, лат. corduus.

Будя́к, мн. будякú: На стерні будяк стояв. Свидн. 45. Місцеве бодак.

Будь ла́ска — складається з двох слів, але через часте вживання вимовляється немов одне слово. Значення: зво́льте, про́шу. Злилося в один вираз так сильно, що вже одинність числа в „будь ла́ска" не відчувається, а тому вживається і в значенні числа многого, замість „будьте ла́скаві.

Будь ласка походить з будь ла́скав (у Куліша „Отелло": будла́ско 19. 44).

Бужа́ни — „бо сидять по Бугу" (Іпат. Літ. ст. 6, вид. 1871 р.).

„Бужани, -зане (бо сѣдоша по Бугу", Пов. вр. літ.

Буза́, -зи́ — напи́ток з проса, тур. боза, тат. боза. Дм. 530.

Бузо́к, буз, без, боз — пахучий кущ, по різних землях різно зветься. Загальнослов'янське слово. Сюди, певне, й бузина. Пор. приказку про те, що логічно не в'яжеться одне з одним: „На городі бузина́, а в Києві дядько".

Бу́зя — личко в дит. мові. Умиємо бузю. З поль. buzia.

Бузько́ — рос. аист, ciconia alba. Чотири вояки звалися: „Лелека був полтавець, Боцян — подолянин, Чорногуз — степовик. Лелека, боцян і чорногуз — це три назви однієї птиці. Так кажуть в Україні — на Правобережжі, Підкарпатті та Лівобережжі — на нашого бузька". (Ю. Смолич: „Наші тайни" 1964 р. 450).

Буй, арх. — ст. сл. буйнъ — відважний, сильний, непогамований, навіжений, буйний.

Слово о п. І. 1187 р.: Буй тур Всеволод.

Буйний — величавий, високоумний. Син. 11.

Слово о п. І. 1187 р.: А ты буй Романе. 31.

Слово о п. І. 1187 р.: Слава буй туру Всеволоду 46.

Крех. Ап. 1560 рр.: Почали быти буйны 514.

Бу́йство, арх. — велика сила, пор. буй тур.

Слово о п. І. 1187 р.: Великоє буйство подаста хинови. 25.

Слово о п. І. 1187 р.: Ваю храбрая сердца въ буєсти закалена. 26.

Слово о п. І. 1187 р.: Ты буй Рюриче. 29.

Слово о п. І. 1187 р.: За раны Игоревы, буєю Святославича. 30.

Слово о п. І. 1187 р.: Высоко плаваєш на дѣло въ буєши. Хотя птицу въ буйствѣ одолѣти. 31.

Буя́ти — розкішно рости; бути непогамованим.

Буяю — разсверепѣваю. Син. 12.

Бук, -ка, ст. сл. букъ, слово всеслов'янське, взяте з герм. boko.

Бук — слово герм. походж. Дерево бук не росте на схід лінії Кенігсберг-Ломжа-Седлец-Люблин-Поділля — гирло Дунаю (А. Шахматов).

Бу́карт — назва дитини неправого ложа в З.У., а літ. байстрюк.

„Бікарт — нечистого ложа син", Лекс. 1627 112.

Лекс. 1627. 200: Рабичищ — невольник, бу́карт.

Бука́та, діял. — кусок, з рум. bucata, а рум. з лат. buccata — шматок. Стефаник, „Камінний хрест": А всього маєтку лишив йому тато букату горба. Р. М. 1934 р. ст. 195.

Вільде І. 489: Життя свого відкраяла б букату, віддала б тобі.

Бу́ква, ст. сл. букы — назва, що колись вживалася як слово множи́нне. Це стародавня наша позичка з мови готської або давньонімецької, пор. лат. boka, д. г. нім. buoh, нове Buch — книга. Старе букы визначало книги, переклад гр. Biblia — книги. В „Оповіданні ченця Хороброго" є слово „букарь" — на книгах вихований, що знає книги. Часто вживалося і „книги" замість букви.

Б у к в а. Винесені надрядкові букви. В давніх рукописах і стародруках кінцевий приголосний складу чи слова міг виноситися над його голосну букву і покривається круглим титлом.

„Буква — азбука, алфа́віт, албо абецадло", Лекс. 1627 р. 15.

Буква, мн. бу́кви, бу́ков і букв. Слово б у к в а з споконвіку вживається в нас, давнє б у к ы, а слово л і т е р а взято з лат.

Буква́р, -ря — елементарний підручник, з якого вчаться читати й писати.

Б у к в а р. ст. сл. буква — книга, лат. boca, н. нім. Buch.

„Букварѣ — а́збучники", Лекс. 1627 р. 15.

Букіні́ст, -ста — торговець книгами, фр. bouquin — стара книга, звідси й фр. boquiniste.

Буко́ліка — стародавня поезія, що змальовувала насолоди пастушого життя. З гр. bukolikos — пастуший.

Букси́р — шнур (линва), яким віз, пароплав чи автомобіль тягне за собою другого.

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Буксірамъ — бечевоє, лямковоє, завозомъ.

Була́, було́, були́ — від дієслова бути.

Лекс. 1627. 448: Корона уроблена бы́ла (би́ла).

Булава́ — гетьманське жезло, неясного походження.

Була́ний — назва масти рудого коня, буланіти — ставати буланим. З татар. булан „лось", також його масть. Дм. 530.

Була́т, -та — стальний держак меча. Це слово іранське, перське фулад (старіше пулад), перейшло в тюркські, пор. тат. булат. Дм. 556.

Бу́лка — пшеничний круглий хліб. Перше „булка" визначала окрему хлібину, а тому часті вирази „булка хліба". Пізніше „булка" стала визначати пшеничний бліб.

Бу́лла — папське послання чи грамота. До цієї грамоти привішувалася печатка, що по-лат. зветься bulla — печатка, тому й саме послання стало зватися буллою.

Початкове значення: металічна кулька, олив'яна печатка, приложена до папського акту, писаного на папірусі, а з X в. на пергамені.

Було́ — від бути; ст. сл. быти.

Слово о п. І. 1187 р.: Пѣти было пѣснь Игореви.

Бу́ля — булка в дит. мові.

Буль! -буль-буль-буль! — звуконасл. переливу води. Праслово. Звідси: бу́лькати, булькотіти, булькання. Подвоєна форма бубуль, бубулькати.

Б у л ь к и — з.у. очі. Вільде І. 292: Доцька вирячила бульки.

Бума́га — рос. назва паперу, акт, паспорт. Рос. бумага — може з тат. бумуг, бумбуг, тюрк. памбук, памук. Можливо й гр. bо́mbux, іт. bombagio. — Укр. народне бомага, літерат. бумага.

„Бума́га — ба́вовна, папѣр, албо всякая мяккота" Лекс. 1627 р. 15.

Бумера́нґ, -ґу, англ.boomerang з австрал., — кидальне знаряддя, яке вертається туди, звідки кинуто.

Бунт, бунтувати — слова німецького походження. Як і німецьке Bunt, стародавнє наше „бунт" визначало тільки зв'язок, гурт, в'язка, пучок, а бунтувати — з'єднувати. Книга 27 Литовської Метрики 1538 р. ст. 51: Тыи мѣщане, собравшыся б у н т о м, силою, моцно, гвалтом; ст. 52: Собравшыся б у н т о м (=гуртом), на Церков Божую гвалтом находили; ст. 52: Мы бунтов (=гуртів) нѣкоторых не чы́нили. Польські сеймові діяріюші з 1555 р. с. 138 подають: Abismi się zbuntowali z kroliem rzimskiem w ligę; з 1563-1564 р. ст. 348: Chcąc ten bunt w niej wcale zachować („Prace Filologiczne" VI. 27). Решитилівська Учительна Євангелія XVII в.: Жидове на Христа бунтуються забити 37м.

Крім того, „бунт" — це була в'язка в 15 чи інше число штук, напр. бунт лисиць, бунт ґудзиків, бунт шкур і т.п. Це значення відоме в нашій мові ще й тепер: бунт шовку, тютюну, ниток.

Але через те, що гуртки (бунти) легче боронили свої права, або ліпше виконували постановлене, згодом постало нове значення цих слів: повстання, ворохобня, повставати. Таке значення бачимо вже в Словнику П. Беринди 1627 р.: „Възмущаю: бунтую, крыкъ чиню, заколочую, посполствомъ. Крамола — розрухъ, бунтъ, збунтовання ся. Ков — звада, бутоване".

Бунт — ст. сл. крамола; рос. бунт, мятеж, арх. крамола, поль. bunt, rokosz.

Лекс. 1627. 203: Звада, збунтованьє, бунт, звадца, бунтѣвни́к.

Крех. Ап. 1560 рр.: Бо ся нам не годит чинити бунтов 107. Из бунтованя 646.

Бунты — возмущеніє, ковъ, расколъ, крамола, мятежа, раздоръ, Син. 11.

Бунта́ція — бунт. (Це приклад златинщення укр. слів, що робилося по наших духовних школах).

Б. Грінченко: Настоящая бунтація, та й годі! II. 315.

Бунтівни́к — той, хто бунтує людей проти кого.

Лекс. 1627. 220: Ро́зрух чинячій, бунтовник.

Бунтовникъ — возмутитель, ковник, крамолникъ, мятожнык, расколникъ, раздорникъ, сковникъ, распрѣтворецъ, распрѣватель, Син. 11.

Бунтува́ти — робити заколот.

Лекс. 1627 р. 30: „Возмущаю — бунту́ю, крык чиню, заколочую посполством".

Бунтуюся — возмущаюся, крамолюся, Син. 11.

Бунчу́к — одна з гетьманських ознак, булава з кінським хвостом. Тур. „бунчук" — намисто, прапор. Бунчуко́вий полковник чи б. товариш, бо „бунчук" давався і в нагороду. Дм. 531.

Бунчу́к — кінський хвіст на держаку. Це знак влади й сану паші. Паші бувають однобунчужні, дво- і трибунчужні.

Паша — турецький достойник, що має рангу генерало в війську.

Бура́, хім. — **borax.**

Сл. Тимашова к. XVIII в.: Бураксъ — бура, спайка.

Бура́в, -ва — сердел, з тат. бораў. В укр. частіше свердел. Дм. 531.

Бура́к — слово походить із середн. латинського borrago, що визначало не нашого буряка, а рід огірків. Але з borrago і з наших буряків однаково робили салату, а тому значення одного перенесене на друге. В старій польській мові ще в XVI в. була форма borak, пізніше стало burak, чи не від поляків і до нас прийшло. Форма „бурак" вже в XVII в. знана в нас. Але ще Котляревський писав „боряк", див. „Енеїда" IV. 515.

Бура́н, -на, буревій, з татар. буран.

Бурбо́н, -на — груба людина, бруталь, неук. Назва походить від фр. династії Бурбонів.

Бург, бургу — з німецького Burg — фортеця, укріплене місто, а потім — місто взагалі.

Сл. Тимашова к. XVIII в. Бургъ — городъ, крепость.

Бу́рда — бунт, з поль. burda.

Крех. Ап. 1560 рр.: Вчинилес бурду (п. burkę) 120. Зрушил тыи бурды 104.

Бурда — звада, молба. Син. 11.

Бурді́й, місц. — в З. У. назва землянки.

Бурдю́к — ворочок з козиної чи овечої шкури, в якому держать вино чи що інше. З тюрк. бордук (бор — вино), борлук — міх для вина. Дм. 532.

Буревій. -вію — слово складене: буря + віяти (Голоскевич, 1955 р. ст. 34 дає буревій, буревою, — це помилка).

Буржу́й, -у́я постало з французького bourgeois — міщанин (городянин). А що ці міщани все були заможні, скоро постало й нове значення слова — заможний.

„Бурида́нів осел" — так звуть безвільну, нерішучу людину. — Французький філософ XIV віку Буридан навчав, що худоба не має своєї волі. Коли покласти сіно по боках морди осла на однаковій віддалі, то він не знатиме, звідки починати, і здохне з голоду.

Бу́рий — сірий, строкоричневий, тюрк. бур — те саме. Див. 566.

„Бурий" є словом невідомого походження.

Бу́рити — руйнувати.

Крех. Ап. 1560 рр.: Церков Божую бурил 405.

Лекс. 1627. 200: Розоряю — збу́рую.

Лекс. 1627. 203: Разоряю — псую, буру.

Бу́рка — верхній одяг гетьманський; ніхто інший не мав права вдягатися в неї. Але хто стяв голову турчину-татарину, мав право на бурку. Назва може від „бурий".

Бурку́т, -та, — мінеральна вода на Гуцульщині, Закарпатті. Назва від частого укр. слова буркотіти: буркут буркоче. Див. РМ 1936 р. ст. 229 (про слово буркут).

Бурла́ка і бурла́к, -ка́ — бездомний робітник (в мові рос. це робітник, що тягне вірьовкою баркас угору рікою). Татар. корінь „бур" визначає тягнути, крутити. З мови рос. слово це розійшлося до сусідніх народів. Дм. 557 вважає це слово тюркізмом.

Бурле́ск, -ку — перебільшено жартівливий твір, напр. „Енеїда" Котляревського 1796 р. Від іт. burla — жарт, фр. burlesque.

Бурмі́стр, -стра, з пол. burmistrz, а це з нім. Burgermeister — посадник міста, цебто голова міської управи.

„Б у р м и́ с т р — анѳипат, старшій радца албо справца в якой земли" (Лекс. 1596 р. л. 16).

„Ста́роста, намѣсник. Б у р м и́ с т р о в (Лекс. 1627 р. 344).

Бурмотіти — неясно говорити собі під ніс. Звуконаслідувальне слово.

Бурну́с, -са — довга верхня одежа чоловіча чи жіноча. Часто бурму́к. Місцеве слово, часте на Полтавщині, звичайне на Київщині, вживається в „Кобзарі" Т. Шевченка, напр. у „Марія": „Вовну білую пряде на той бурнус йому святешний". Походить з араб. burnus.

Бу́рса. -- Це слово має довгу історію розвитку. Нове лат. bursa, нім. Börse — гаманець, торба, з цього постала назва загальної каси якоїсь установи, напр. братства, манастиря й т. ін. Пізніше так стала зватися каса шкільних гуртожиткі́в, а потім і самі ці гуртожитки одержали назву бурса. Бурси (Bourse) широко розвинулися у Франції, а мешканці їх звалися bursarii або bursiati. Пор. біржа.

Перша бурса на сході Европи постала 1615 р. при Братській школі в Києві, а потім при Колегії Митр. П. Могили. Бурсою звалася установа, де жили учні, а самі вони звалися бурсаки. Значно пізніше, вже в XVII р., вони помалу поширилися по всій Росії і були при кожній духовній школі.

Буру́нити — кипіти й хвилюватися бурунами. Буру́н — пінні хвилі. „Уже все місто бурунить", Гонч. Л. і Зб. 10.

Бурх! — звуконаслідування сильного вітру, льоту пташок. Звідси бу́рха́ти, бу́рха́ння, бурхли́вий, бурхли́вість, бурхли́во, бу́рхнути.

Бурш, -ша, нім. Bursch, — так звуть веселих німецьких студентів.

„Бу́ря в склянці води" кажемо на безпідставну суперечку. Вираз дуже давній, бо ще давні гр. письменники писали: „Буря в горшку", „Буря в ложці". В українській мові: „За онучу збили бучу".

„Б у́ р я в склянці води" — коли малому придають велике значення. Так сказав „гострий на язик" франц. філософ Монтеск'є (1689-1755) з приводу подій в манюсінькій республіці Сан-Марино на Апенінському півострові.

Бура — буреніє, волна, волненіє, повалност вѣтровъ, примракъ, Син. 11.

Буру́к, назва плоду, з лат. borrago — огірок. Але в Польщі і в Україні ці плоди поплутали і назви вживають невідповідно.

Буряковіти — ставати червоним як буряк, червоніти, шарітися.

Б. Грінченко: Скрикнув становий, збуряковівши II. 150.

Бу́сел, бусько́, бусо́к, може з тюрк. „бос" — сірий, бусий — темносірий. Поль. bocian.

Лекс. 1627: 453: Сіноко́нія — бу́сел, або боцян.

Лекс. 1596. 20: Неясыт — по грецку пелекан, птах єст в Єгиптѣ, подобный бу́сюлови.

Бу́сий — бусловóго кольору.

Слово о п. І. 1187 р.: Бусымъ влъкомъ 41.

Б у́ с е л, д. є. chasidah, святий (Єр. 8.7) — символ святости, святий птах на Сході, так само й серед українського народу. Святий, chasidah — хто сповняє свої обов'язки над міру; бусел їх також ретельно виконує, навіть до своїх дітей та батьків. Пор. 2 Сам. 22. 2в. Пс. 104. 17. Увесь Схід надзвичайно шанує бусла й зве святим, chasidah.

Бустрофедо́н, -на — старогр. письмо, в якому рядки йдуть у зворотному напрямку: перший зліва направо, а другий зправа наліво і т.д., а форма літер приноровлюється до напрямку письма. З гр. bustrophedon: bus — бик + strepho — повертаю. Письмо, — „як бик поле оре".

Бусурма́н, з араб. перс. мусульман < муслим -ан — „хто ісповідує іслам", мусульманин. У деяких тюрк. мовах звук **м** переходить на **б**, а **л** на **р**, тому з мусульман через мусурман чи бусулман постало бусурман. У Аф. Никитина XV в. бесермен і бесерман. Див. Дмитрієв 527.

Бусурма́н — турок, мусульманин, невірний. Давні: бусурманъ, бєсурманинъ; тур. бусурман, бусирман — правовірний, магометанин.

Бу́та — гордість, пиха, зарозумілість; з поль. **buta**. Приказка: „Бута хоче прута". Ів. Франко, Прип.

Лекс. 1627. 166: Помна — гордѣньєся, бу́та.

Б у т а — гордость, досада, кіченів, гордиия, явленіе Син. 11. Бутный єстемъ или роспустный — шатаюсь, Син. 11. Бутно. Син. 11.

Бутафо́рія — предмети сценічної о б с т а н о в и; несправжні предмети тільки для показу. Переносно: міщура, штучна розкіш.

Бу́тель — рід дуже великої пляшки; з лат. **buticula**, нім. Butte — посудина; фр. bouteille.

Бутербро́д, -ду — тонкий кусок хліба, чимсь покритий: шинкою, маслом, сиром. З нім. **Butterbrot** — хліб з маслом.

Бу́ти — із ст. сл. быти, рос. быть, поль. być.

Крех. Ап. 1560 рр.: Буду єму Бог, а он ми будет сыном 657. Будмо послушными 551. Буду вам за Отца, а вы будете ми за сыны и дочки 378.

Бути чи не бути? — вираз глибокого сумніву, душевної боротьби, нерішучість. — Вираз пішов з трагедії В. Шекспіра: „Гамлет, принц Датський" 1603-го року.

Бу́тний — в З.У. з п. **butny** — бундючний, пихатий, гордовитий.

Вільде: А може й не хочу, — бутно відповідає Курочка II. 224.

Бутонье́рка — маленька всувина для квітки на верхньому одязі; букетик квітів, що пришпилюється або всовується в петельку. З фр. **boutonnière** — петелька.

Буття́, ст. сл. бытиє — існування.

Лекс. 1596. 36: Бытіє́, бытность.

Буф, буфу — комічний, блазенський, з іт. **buffa**, фр. **bouffie**. Б у ф о́ н — блазень. Б у ф о н а́ д а — вистава з блазенськими дійовими особами, іт. **buffonata**.

Бух, бух-бух! — звуконаслід. удару, падання або вистрілу. Бу́хати, бу́хнути, бу́хання. „Діти довбешкою бух!" (об лід), Воропай 60. „Схопив кішку за хвіст та об землю — бух! (Воропай 61).

Пор. слово „обух" (з охбух) — протилежний до леза бік сокири, яким б'ють („бухають") об щось тверде.

Бухга́лтер з нм. **Buchhalter**; в З.У. часом бухальтер з п. **buchalter** — рахівник, арх. книговод.

Бухи́! — звуконасл. сильного кашлю. Пор. бухи́кати.

Бу́хта — невелика затока, з нім. **Bucht**.

Буц! — звуконасл. сильного зудару 2-ох баранів: баран — буц! Бу́цати, -ся, бу́цкати. Подвоєння — бубу́ц! Звідси бубу́цнути.

Буцефа́л, з гр. Bukephalos — дикий кінь, якого приборкав Олександер Македонський (356-323 до Хр.).

Бу́цім чи буцімто — розпочинає реченя недовір'я, наприклад: Нас повідомили, що буцімто (чи ніби) він помер (непевність).

Буча́віти — твердну́ти через засихання; напр., хліб забучавів, шкура забучавіла.

Лекс. 1627. 200: Разботѣніє — набуцнѣньє. Разботѣваю — набуцнѣва́ю.

Бу́шель, -шля, англ. **bushel** — міра сипкого в Англії, Канаді й ін. країнах англійського світу. Бушель = 36, 36 літрів.

Буя́ти — жити без журби й клопотів; з поль. **bujać**.

Крех. Ап. 1560 рр. 173: Вы єсте жили в роскошах на земли й буяли (п. **bujaliście**) 173.

Буя́ти — укр. рости швидко й надмірно (про рослини).

Бюва́р, -ру — папка з промокальним папером, в якій зберігаються поштовий папір, конверти й ін. Фр. **buvard**.

Бюдже́т, -ту — від англійського слова **budget**, що зайшло до нас через мови французьку та німецьку. В середні віки англійський канцлер скарбу щороку приносив до парламенту шкуряний мішок із грішми й виголошував відповідну промову. Слово **budget** визначає „шкуряний мішок", а саме **budget** постало від лат. **bulga**. В Вел. Україні панує французька форма бюдже́т, в Західній звичайно бу́джет почерез поль. **budżet**.

Бюлете́нь, -те́ня, фр. **bulletin** — коротке повідомлення про важливу подію, яка цікавить багатьох. Фр. **bulletin**.

Бю́ргер, -ра, нім. Bürger — житель міста, міщанин, переносно обиватель взагалі.

Бюро́ — канцелярія, з франц. bureau — шерстяна матерія, сукно (лат. burra). Пізніше цим словом стали звати сукно, що ним крито столи, а ще пізніше — самі столи, покриті цим сукном, нарешті кімнату, де стояли такі столи, а за ними працювали писарі, цебто контору чи канцелярію. Слово бюро́ не відміняється. — В З.У. бю́ро відміняється.

Бюрокра́т, -та — чиновник формаліст, який форму ставить вище самої справи, фр. bureaucrate: фр. bureau б'юро + гр. kratos — влада. Звідси б ю р о к р а́ т і я і б ю р о к р а т и з м, -му — система бюрократів.

Бюст, -ту, фр. buste — скульптура людини по пояс.

В

В — третя буква слов'янської азбуки, зветься „віди", ст. сл. вѣды — знаючий. Як цифра — 2.

Ваал див. Баал.

Ва банк, з фр. va banque, „іде банк" — іде гра на всі поставлені гроші. Перен.: риск (ризико), одчайдушність.

Ва́ва! — вигук болю в дитячій мові. В а́ в а — біль у дитячій мові. Ва́вкати — скаржитися на біль.

Ва́ва — в дит. мові ранка, болить.

В а́ в а, вавця — болить, всяка хвороба в дитяч. мові.

Вави́ла, ст. сл. — сир. і євр. замішання. Лексик. 1627 р. 367: „мятеж, замѣшанє, змѣшанє".

Вавило́н. — Бог (за Біблією) надав власне ім'я одному місту, — В а в и л о н. Див. Б у т т я 11. 9; „І тому то ім'я його кликнув Він був: В а́ в и л о н (Bavel), бо там помішав (balal) Господь мову всієї землі". Тут географічна назва Bavel постає так само, як десятки інших у Біблії: з певної пригоди — „помішав (balal) Господь мову всієї землі". Лексикон 1627 р. ст. 367: Вавило́нъ — смятеніє або размѣсъ; Вавилъ — мятеж, замѣшанє, змѣшанє.

„Вавило́нська вежа", „вав. стовпотворення" — великий непорядок, безладдя, плутання. — В Біблії, Буття 11. 1-9, розповідається, що Ноєві нащадки вирішили поставити собі місто, а в ньому башту аж до Неба. Це була людська гордість, і Бог помішав їхню мову, так що „не розуміли вони мови один одного". Тому й побудоване місто назване було Вавило́н, цебто помішання.

Вага́, — тягар, ст. сл. вѣсъ; вага — мірило тягару з нім. Wage — балянс, вага.

„Мѣрило — вага́", Лекс. 1627. 126.

Лекс. 1596. 30: Талант — вага, важачая 60 фунтов.

Лекс. 1627. 457: Статир — вага́. Зава́жит таляр.

Лекс. 1627. 248: Равноси́лный — такои ж ровнои ваги́.

Вага — мірило, превѣсъ, вѣсъ, Син. 14.

В а г а́. „На вагу́ золота́ — дуже дорого.

Вага́ння, від вагатися — не рішатися; ст. сл. колѣбати ся; вагатися з нім. wagen — важити.

Лекс. 1627. 202: Размышленіе — ваганьеся.

Ваґа́нти — в середні віки бродячі актори, поети, піснярі, студенти, а то й монахи. Від лат. vagare — мандрувати, vagans — мандрівний.

Ваго́н, -ну, з нім. Wagon — складова частина потягу.

Вадеме́кум, -ма — малий кишеньковий довідник для подорожніх. З лат. vade — іди + mecum — зо мною.

Ва́дити, арх. — первісне значення було „говорити неправду", брехати, зле про кого розповідати. Слово знане в пам'ятках ще з XI віку, часте в грамотах. Пандекти Антіоха XI в. знають це слово. Договір 1270 р.: „А холоп или раба почнеть вадити на господу, тому ти вѣры не яти". Крехівський Апостол 1560 рр. ц. сл. клеветати перекладає через „вадити", напр.: „Абы тыи, што вадет, завстыдилися" 1 Петр. 3 ст. 188. Словник П. Беринди 1627 р. слово „клеветникъ" перекладає: звадца. В а д а — „клевета" доводила до сварки й шкодила, а тому рано постали й інші значення цих слів у нашій мові: звадити, заваджати, шкодити, а для в а́ д а — обмова, недостача, дефект, зла риса. — Ст. сл. вадити — оскаржувати, лаяти.

Ва́житися — посміти, не вагатися.

Важилися Церков огижати. Катих. 1645 р. (Передм.).

Жаднои злости не важился чинити. Катих. 1645 р. 68б.

Важки́й і тяжки́й вживаються однаково (але **важки́й** частіш у матеріяльнім розумінні ваги, а **тяжки́й** — трудний): Тяжко-важко убогому багату любити, Пісня. В тім наметі є скриня важка, вся укована з міди, Фр. „Мойсей". В З.У. слово **важкий** вживається рідко, частіш **тяжки́й, тя́жко** (як в п. ciężko). В Паломн. Данила XII р.: Въ горахъ каменныхъ путь тяжькыи. В думах слово **важко** 4 рази: Важко на світі проживати 112. 114. 116. 117, і: тяжкая неволя 64. 65. 68. 91. 100. Важкий, ва́жче. Коц. 19.

Вай! вай-вай! — вигук болю, жалю. Ва́йкати — кричати вай! Ва́йкіт. У І. Франка: Вайкіт, як у жидівській школі.

Ва́йло! — вигук болю, в З.У.

Ва́йльо! вай! — вигук страху, болю, здивування: Ой! йой! лихо! Лишенько! Вигук частий на Буковині, Гуцульщині, Покутті. З рум. aoleo (авльо), молдавське vaileo. Пор. лат. vae! Р.М. 1934 р. ст. 354.

Вака́нсія — вільне місце, незайнята посада, з лат. vacans — порожній, вільний, незайнятий.

Вака́нція, арх. — вільне місце, з XVIII ст., вже з початку його.

Вака́р, -ра, місц. — пастух рогатої худоби, в З.У., з рум. vacar, від vaca — корова, рум. з лат. vaccarius — пастух для корів, лат. vacca — корова. Р. М. 1934 р. ст. 195.

Вака́ція див. акація.

Вака́ції, множ. — вільний від науки чи праці час, з лат. vacatio — звільнення.

Ва́кса, -си — масть для чищення черевиків, з нім. Wachs — віск. Звідси: ваксува́ти — чистити ваксою, ваксо́ві або ваксо́вані чоботи.

Ваку́ла, рос. Ву́кол — ім'я ч. власне; ст. сл. Вуколъ, від гр. boukólos — пастух. Пор. буколічний — пастуший.

Вакх, Ва́кха, гр. Bakchos, або Ба́хус чи Діонис — гр. бог вина та веселощів. В а к х а н а́ л і я, лат. bacchanalia — свято в честь Вакха — Діониса у греків чи римлян. В а к х а́ н к а — жриця бога Вакха або учасниця вакханалії.

Вакци́на — щеплення приготовлених протихворобних складників, від лат. vacca — корова, vaccina — коров'яча.

Вал — насип, гребля, з нім. Wall.

Валъ — стѣна, Син. 14.

Вал — масивна довга ніби-вісь (звич. в машині), з нім. Welle.

Валаа́м — бібл. ім'я. Лекс. 1627 р. 369: „давность люду, без люду або пожертьє, полкненє або зопсованє".

„Валаа́мова ослиця" кажуть на того, хто промовить по дуже довгій мовчанці. Кн. Чисел у 22 розділі розповідає, як Валаам тричі побив свою ослицю, яка, побачивши Ангола, збочувала з дороги. Вкінці ослиця таки заговорила зо скаргою: „Що я зробила тобі, що ти оце тричі вдарив мене?"

Вала́х — житель Валахії або й молдаванин. Валахи встаровину часто займалися в нас каструванням коней і биків, як вправні до того пастухи. Звідси й постало „вала́шити" — робити валахом, „валах" — оскоплений, зкастрований. Акт 1590 р.: У мене укралъ коня валаха. Словник П. Беринди: „Каженик — валашаный челевѣкъ, рѣзанець, валахъ".

Валахъ — каженикъ, євнухъ, скопецъ, Син. 14.

Вале́нт, -нта, ст. сл. Валентъ, лат. сильний, дужий.

Валенти́н, -на, ст. сл. Валентинъ, лат. з міста Валенції або сильний.

Валенти́на, -ни, ст. сл. Валентина, лат. сильна.

Вале́рій, -рія, ст. сл. Валерій, лат. добрий, міцний.

Валер'я́н, -на, ст. сл. Валеріанъ, лат. Valerius — з міста Валерії.

Вале́т — назва молодшої карточної фігури, від франц. valet з vaslet (з лат. vassallus) — слуга, хлопець. Див. хлап.

Вале́чний, арх. — хоробрий, з поль. waleczny, з лат. valere — бути сильним, переможцем.

Лекс. 1627. 447: Вале́чный.

Валіза — чемодан; з франц. valise, польське waliza. В С. Укр. частіше чемода́н, в Зах. Укр. тільки валіза.

Валюта — грошова система в країні, іт. valuta — вартість, ціна. Валю́тний — до валюти стосовний.

„Вальпу́ргіна ніч" — буйний бенкет, безсоромна гульня". — В середньовічній Німеччині було таке повір'я, що 1-го травня, в день Святої Вальпургії, на горі Брокен, збираються на бенкет усі чаклуни й чаклунки, усі відьмаки й відьми, і вся нечиста сила. Пор. „Фауст" Ґете. За укр. повір'ям такий бенкет справляється на Лисій горі під Києвом.

Вальс, -са — рід танка, з фр. valse: Краков'яка оддирають, вальса та мазура, Шевч. „Валець" з п. walec; вжив. лише як простонароднє слово. В З.У. часте ва́лець: А з салі ва́лець ллєсь тугою. Леп. З гл. 107.

Ва́льці, ва́льців,, з нім. Walze — вал, каток, циліндр. Вальцюва́ти, нім. walzen — прокатувати між вальцями, плющити. Вальцьо́вий — прокатний, роздавлений вальцями.

Валю́шка ж.р. або в мн. валю́ші — сукновальня.

Валя́й! — слово вульгарне: починай! роби!

Валя́ти – бруднити, з п. walać, часте в зах. укр., літ. бруднйти. Валятися це літерат. слово.

Вампір, -ра — упир, вовкулак, казковий перевертень, що виходить з могил і ссе в людей кров, перен. — кровопивця. Ст. сл. упирь (початк. **у** носове), з приставним **в**, дало вампір. Відома Книга малих Пророків, яку 1047 р. переписав Упир Лихой. Див. упир. Зветься ще вурдала́к.

Вандрува́ння — арх. з п. wędrować, а це з н. wandern; українізоване: мандрувати.

Лекс. 1627. 416: Путь, дорога, ѣзда, вандрова́ньє.

Ва́нна — вглибня для купелі в помешканні, з фр. vanne.

Ва́нна — купіль (Лекс. 1627 р. 426).

Лекс. 1627. 426: Ку́пель — ку́пѣль, ва́нна.

„Ва́нна — лазня, мы́льня, баня", Лекс. 1627 р. 2.

Ванда́ли, нім. Wandalen — старонім. плем'я, було дуже жорстоке й нищило рим. культуру. Звідси ванда́л — варвар, неук. Вандалізм, -му — нищення культурних цінностей.

Ва́ндри, вандрівни́й, вандрівни́к, вандрува́ти з нім. wandern, так часто в З.У. В літ. звичайно: ма́ндри, мандрівни́й, мандрівни́к, мандрува́ти.

Вандрованіє — странствіє, шествіє, Син. IX 15.

Вандровный, странный, путникъ, шествуючій, Син. 14.

Вандрува́ння див. мандрування.

Вандрую — шествую, странствую, Син. 14.

Ванна — баня, Син. 15.

Ва́нька див. візник.

Ванькі́р, -ра і валькі́р, -ра, п. alkierz, чеське argierz, з нім. Erker, а це з лат. arcus. Два **р** в чужих словах Сх. Укр. розподібнює на **л — р** чи на **н — л**, напр. валькир, ярмалок, рура — руля, римар — лимар. рицар — лицар.

Ваплíте́, літературна організація в Україні 1925-1928: „Вільна академія пролетарської літератури".

Ва́пна ж. р. і вапно́ с. р. Вдавнину було вапно с. р., вживане й тепер в З.У. Походить від гр. baphé — фарба. Ст. сл. вапно.

„Мѣл — ва́пно, а тыж крейда", Лекс. 1627. 126.

Лекс. 1627. 456: Содом — вапно.

Лекс. 1596. 18: Мѣл — вапно́.

Вар, арам. bar те саме. що й д. є. ben — син. Це bar, ст. сл. вар-, часте в зложених іменах, напр.: Блаженъ еси, Симоне, варъ Іона Мт. 16. 17, цебто син Йони. Вара́вва (Мт. 27. 17 і ін.), д. є. Bar Abba — син Абби (батька). Варісус (Дії 13. 6) — син Ісуса. Варнава (часто в Діях), Bar Naba, син Пророка. Варсава (Дії 1. 23, 15. 22), Bar Sabba — син Савви. Вартимей (Мр. 10. 46) — син Тимея. Вартоломей (Мт. 10. 3, Мр. 3. 18, Лк. 6. 14,

Дії 1. 13), д. є. Bar-Palmaj — син Палмая (Palmaj — Птоломей).

Вáра! — вигук спинення в З.У.: стань! або: геть! З нім. wahren — уважати, п. wara — геть!

Варáк, д. є. barak — блискавка. Див. Євр. 11. 32.

Варáхія, Мт. 23. 35: Захаріи, сына Варахіина. Д. є. Berach'jah — благословення Бога.

Вáрвар у грецькій мові визначало спочатку тільки чужинця, взагалі ж не грека, той, що говорить не грецькою мовою. Але через те, що самі греки ставили себе дуже високо, а свою культуру вважали за найвищу, що на той час справді було так, слово в á р в а р набуло презирливого, згірдливого знáчення, — чоловік неосвічений, невихований, грубий. А скоро по тому постало й дальше знáчення, — нелюдський, жорстокий. Всі ці значення слово „варвар" набуло собі ще за стародавніх часів у самій Греції, ці ж значення перейшли потім разом із цим словом до Риму й поширилися по Европі, дійшли й до нас. Наш Новий Заповіт знає слово „варвар" (Діяв. 28^{2}, 28^{4}, Римл. 1^{14}, Колос. 3^{11}).

Варвáра, -ри, ст. сл., гр. чужинка. Лекс. 1627 р. 372: крѣпка або сроѓаа".

В á р в а р с т в о — грубість, нелюдськість, жорстокість.

В а р в а р, -ра, чужинець, не гр. громадянин. Лекс. 1627 р. 372: „общій, грубый, неукъ".

Варварúзм, -му, з гр. barbarismos — запозичене іншомовне слово, ще не зовсім освоєне в ній.

Вáре, місц. — питайна частка, на укр. мову перекласти немає чим, приблизно: хіба: Варе мама вернуться сьогодні? З рум. oare (лат. hora). Р. М. 1934 ст. 354. Вживається на Буковині, Гуцульщині, Покутті. В укр. літ. мові не вживається.

Вар'єтé — теáтр легкого жанру; з франц. variété — різноманітність.

Варíя, з гр. bareia — т. зв. тупий наголос, коли він на кінцевому голосному, напр. водà, — значок на ньому похилений верхом своїм управо. Лат. назва gravis.

Варíя див. оксія.

Варіянт, -та — різновидність, відміна, інша передача теми; лат. variantia — змінність; в а р і я́ ц і я, лат. variatio — зміна, відхилення від основного. в а р і ю в а т и, лат. variare — змінювати, відмінювати.

Варлаáм, ст. сл. Варлаамъ, халд. син народу. Лекс. 1627 р. 373: „сын благъ".

Варнáва. ст. сл., євр. син потіхи. Лекс. 1627 р. 373: „сын утішенія".

Варéник, від варити, бо вариться в воді. Пиріг печеться в печі. Див. пиріг.

Варéник див. пиріг.

Варúти — загальнослов'янське слово, ст. сл. варити, варъ. Лексикон 1627 р. ст. 18: „Варзной, горячость".

Вáріят, з. у. — з п. wariat; в літ. мові не вживається, тут — дýрень, нерозýмний, шалéний. безглýздий.

Варстáт і верстáт з нм. Werkstatt. В З.У. звичайно вáрстат.

Лекс. 1627 р.: „Дѣлáтелище — варстáт".

Варстать — дѣлателница, дѣлателище. Син. 15.

Варт або вáртий того, вона вáрта, воно варте, вони варті. Форма в á р т о (а не в а р т а) вживається безособово (= стóитъ): Варто щось попоїсти, Грінч. І. 120.

Звичайно, це слово („варт" чи „варто") німецького походження. Правильно твердить **Gabrjel Korbut** в „**Prace Filologiczne**" 1893 р. т. IV. 372 („**Wyrazy niemieckie w języku polskim**"), що це слово зайшло до польської мови безпосередньо з долішньонімецького wart, а не з горішньонім. werth. То ж неточно подає „Історичний словник українського язика" І. 189, виводячи наше „варт" від нім. werth; цю ж недокладність роблять і відомі праці проф. І. Шаровольського („Німецькі позичені слова в українській мові", 1926 р.) та Д. Шелудька („Німецькі елементи в українській мóві", 1931 р.), що подають слововивід від werth.

До польської мови слово wart зайшло десь в кінці XVI — поч. XVII віку; словник Linde цитує це слово з пам'яток XVII віку. З мови польської це слово десь у XVII-XVIII р. зайшло й до мови української. Історичний словник знає його тільки з поч. XVIII віку. Цікаво, що українські думи зовсім не знають слова „варт". Історію слова „варт" подає І. Огієнко в ч. 38 Р. М.

Вáртий, вáрто, вартувáти, вартувáння — з нім. Див. варт.

Варýх див. Барух.

Варфоломій, ст. сл. Варѳоломей, євр. син Фоломея (Толомея). Лекс. 1627 р. 372: „Сы́н завѣшуючого води або сын радости".

Варфоломей чи Вартоломей див. Вар.

„Варфоломіївська ніч" — масове обманне знищення противника. — Вночі з 23 на 24 серпня 1572-го року з наказу франц. короля Карла IX в Парижі було перебито десять тисяч т. зв. гугенотів — кальвіністів і католиків, що вимагали реформи Католицької Церкви.

Варца́би — шашки (грати в шашки); п. warcaby, з н. Würsel.

Лекс. 1596. 30: Та́влія и за́рія — табли́цѣ и варца́бы.
Лекс. 1627. 462: Тавліа и Заріа — табли́цѣ и варца́бы.
Лекс. 1596. 13б: Зарія — костки варца́бныи.

Васа́л, васа́ла, з серед. лат. vassalus, — землевласник, підлеглий феодалу (сеньйору), переносно — підлегла людина чи держава. Васа́льний — залежний, підлеглий.

Васили́са, ст. сл., Василиса, гр. basilissa — цариця.

Васили́ск, -ка, з гр. basiliskos — міфічна потвора з царською короною на голові, але з тілом півня, а хвостом змії; рід ящірок.

Васи́ль, -ля, ст. сл. Василій, гр. цар, царський. Зменш. Василько; гр. basileus — цар, король, князь.

Васильків, -кова, Київ. области. Поставив це місто кн. Володимир Святий, якого в Хрещенні назвали Василіем. Літопис подає під 988-990 роками: Кн. Володимир „поставив під Стугною місто і назвав його на своє ім'я Василев".

Василя́ чи Васи́ля — рокове Свято в день 1 січня, коли Церква святкує пам'ять Св. Василія Великого.

Васія́н, -на, ст. сл. Вассіанъ, гр. міцний.

Ват, ва́та — одиниця електричної сили. Назва від імені англійця фізика Джемса Уатта, Watt (1736-1819), що запровадив її.

Ватажо́к — давнє в нас слово, широко розгалужене: ватаг, ватага, ватагування, ватагувати, ватажжя, ватажити, ватажко, ватажкувати, ватажний, ватажник, ватажок і т. ін. Звідки прийшло до нас це слово, трудно сказати; певніше, з тюркського, напр. татарське vataha визначає збройну громаду, загін, відділ, гурт, також рибацьку артіль. Вже в Іпатієвім Літописі під 1190 р. читаємо: „Половци возвратишася къ ватагамъ своимъ", чому слово це часом уважають за половецьке. Старший над ватагою перше звався ватаг, а потім — ватажок; обидва слова „Історичний словник укр. язика" ст. 191 подає з XVII в., але вони дуже раннього походження. Слово „ватажок", як старшого над відділом чи загоном, часто вживають кращі наші письменники, між ними й Шевченко: Хто ватажком піде перед вами? У Стороженка, „М. Прокл." 60: Позаходили в Московщину з Гунею і ще деякими ватажками. Уважати це слово за принизливе немає підстав; літературна мова знає немало здрібнілих тільки формою слів, але без здрібнілого зна́чення, напр.: річка, ручка, книжка, чарка, свічка, невістка, пампушка, або слова на -ок: гніздок, клубок, мішок, мотузок, садок, ціпок і т. ін., сюди належить і ватажок. Часом виводять це слово ще з румун. „вътáш" — сторож. Див. Р. М., I, 91-96.

Ватерклозе́т, -ту — убиральня з водяним пристроєм для промивання. Англ. water-closet: water — вода + closet комірка.

Ва́тман, -на — вищий сорт паперу для креслення. Назва від власної назви англ. Wattman.

Ва́тра, з. укр. з рум. vatre. В у. літ. не вживане, тут — вогонь, рідше укр. арх. костéр; також во́гнище, а в З.У. бага́ття.

Ватра́н, в З.У. — замість рос. ками́н, з нм. Kamin; п. kominek.

Вахля́р — віяльце, з п. wachlarz.

Лекс. 1627, 449: Ріпіза — вахля́р, ма́хало.

Ва́хмістр, -ра — підстаршинська ранга в кавалерії. З сер. нм. Wachmistr; в З.У. вахма́йстер з сучасного нм. Wachmeister.

Ва́хта, гол. wacht — чергування на кораблі.

Ваць! ваць-ваць-ва́ць! — поклик до свиней. Пор.: вацю́! вацю-вацю-вацю́! Вацю́кати — кликати свиней.

Вая́тель, арх. — різьбар, скульптор, ст. сл. ваятель.

„Вая́тель — тот, который рѣжет печати и болваны и що инше на мѣди". Лекс. 1627 р. 19. „Ваяю — рию, рѣжу, видовбую" 19.

Лекс. 1596. 8б: Ва́ю — рию, рѣжу, вы́до́вбую. Ваятель — тот, который рѣжет печа́ти й болваны.

Лекс. 1627. 319: Начертава́ю — вая́ю, узваяю, довба́ю, тешу́, друку́ю.

Верга́ти, арх. — кидати, ст. сл. връгати.

Вергаю — вмѣтаю. Син. 15.

Ввесь див. увесь.

В в е с ь, уве́сь: На ввесь ріст, Гр. 14. На що тоді ввесь цей лад, Гр. 241. Арх. р. весь. Див. весь, увесь.

„В в е с ь свѣт" (Лекс. 1627 р. 335).

Лекс. 1627 р. 21 ст. сл. вьсь перекладає: уве́сь, ввесь.

В в е с ь чи у в е́ с ь — ця нова народня форма часта в Лексиконі 1627 р. Памви Беринди. Ст. сл. вьсь, арх. укр. весь, сучасне рос. весь.

Вве́чері. — Того дня ввечері, Кул. 416. Уве́чері послухаю, а вранці поплачу, Шевч.; в З.У. арх. вечеро́м, ве́чір, літ. вве́чір. Пор.: Невѣсту приводяху вечеръ, Пов. вр. літ. Вступ. Див. вечір.

Вго́ру. — Кул. 42, Тимч. 111. Скачуть вго́ру, Черк. I. 50. Під го́ру або вго́ру йти — це вверх, на го́ру (в рос. мові „подъ гору" — це з гори).

На Небѣ възгору́ и на земли низко. Катих. 1645 р. 74б.

В г о́ р у, уго́ру — літ., зах. укр. вгору́, угору́.

Вдова́, ст. сл. вьдова, вьдовица, вьдовьць, — слово всеслов'янське й індоевроп., лат. vidua, санскр., vidhava, пор. лат. viduus — порожній, позбавлений жінки.

В д о в а. „Солом'яна вдова" — вдова при живому чоловікові. Це калька (переклад) з нім. Strohwitwe.

Вдове́ць — ст. сл. вдовьць; чоловік, в якого померла дружина.

Лекс. 1627. 278: Хластый муж — вдове́ц.

Вдуси́ти, зах. укр. з поль. udusić; літ. задушити.

Вдя́чний — хто пам'ятає про дяку за зроблене добро.

В Лекс. 1627 р. часом „вдячний" — запашний, пахучий: „Запаху вдя́чного" 364, з поль. wdzięczny — вдячний, а також милий, приємний.

Вдя́чне тоє пріймуют. Катих. 1645 р. 77.

Лекс. 1627. 468: Філит — милый, вдя́чный, прыемны́й.

„Благоспріємлю́ — вдячне пріймую", Лекс. 1627 р. 6.

Лекс. 1596. 46: Благопрія́тный — вдя́чный.

В д я ч н ы й — благодарный, вдячнє — благодарны, вдячность — благодарствіє, Син. 15.

Вегетарія́нець, -нця — людина, що годується головно рослинними стравами, сер. лат. vegetarius — рослинний. В е г е т а р і я́ н с т в о, в е г е т а р і я́ н с ь к и й.

Вегетати́вний, сер. лат. vegetativus — рослинний. Пор. вегетувати — жити бездушно, немов рослина.

Ве́ди — священні книги давньої Індії. Санскр. veda — знання; пор. ст. сл. вѣдѣти — знати.

Ведме́диця див. Арктика.

„В е д м е ж а послуга" — невдала, груба послуга, — послуга, що виходить на шкоду.

Ведмідь, -ме́дя — назва лісового звіря, широко відома в укр. мові: ведмідь, ведмедик, самка — ведме́ди́ха чи ведме́ди́ця, їхні малята: ведмедення́, ведмеди́к, ведмедя́тко, їхнє м'ясо: ведме́дина чи ведме́жина, водій ведмедя: ведме́дник, прикметник: ведмежий або ведмедячий, хто водить ведмедя — ведмежа́тник.

Ведмідь дуже неповороткий, тому переносно визначає вайлувату людину: Ах ти ведмідь!

В е д м і д ь постало зо старшого ст. сл. медвѣдь, через метатезу (переставку) м е д - (див. м е д в і д ь). В літературній мові поширилася форма „ведмідь", а „медвідь" рідка, див. „Рідна Мова" 1933 р. ст. 313. Архаїчне „медвідь" помалу зникає з мови. „Кобзар" Т. Шевченка дає: ведмідь 175, ведмедик 175, ведмежа 175.

Форма в е д - м і д ь виникла через переставлення (може з ручно веденого медведя: ведений медвідь) самих звуків **м — в** (пор. ківната зам. кімната), а склади і їхні голосні позосталися незмінні. Ось тому на початку вед-, а не від-.

Ведмідь, ст. сл. медвѣдь, срб. медвед, слов. medved, чс. medvěd, п. niedźwiedź. Слово зложене: медъ-ѣдь (їдячи мед), чи медъ — вѣдь (знаючий де є мед).

Слов. мови в глибоку давнину не знали окремої явної назви для цього звіря, бо забороняли це закони табу, — не вимовляли його голосно, а називали „той, що мед їсть". Замість „ведмідь" кажуть часто: бурий, господар, хозяїн, звір і ін. Пор. нім. Bär — бурий, коричневий.

З уваги на закон табу, що в народніх віруваннях забороняв вимовляти ім'я шкідливої сили, наші верховинці в Карпатах назвали ведмедя „вуйком".

Була й друга стародавня назва ведмедя: ст. сл. мечькъ — ведмідь, і мечька — ведмедиха. Пор. болг.

мечка — ведмідь чи ведмедиха, серб. мечка — ведмедиха, мече — ведмежа. Із сх. сл. мов одна білор. знає мека — ведмідь, було і в давньоруській мечка — ведмедиця. Стародавні імена Мечихвост, може сюди й Мечислав. Звідси може її „мекати", слово звуконасл.

Ве́дрик. — Одна з старих щедрівок починається словом: „Ще́дрик-ве́дрик". Слово „ве́дрик" темне щодо свого постання. Думаю, що „ведрик" одного кореня з нашим праcловом „ве́дро" — ясна, гарна, тиха погода; „ве́дрик" — це той, що прийшов побажати доброї погоди на новий рік, щоб уродило краще, як торік.

Слово „ве́дро" — добра погода — відоме всім слов'янським народам, у нас знане вже в пам'ятках XI-го віку (в ст. сл. мові знане ведро — посуха). Звичайно „ве́дро" виводять із д. нім. wetar (Wetter), але це сумнімно, бо ж наше „ведро" з „вітром" якраз не зв'язане. Часом зам. „ведрик" можна почути „бедрик".

Ве́дро, арх. — добра погода. (Стародавнє слово).

Лекс. 1627 р. 19: „Ведро -- погода".

В е д р о надворі — це посідно, ясно, зоряно. Надворі ви́ведрилось, стало ве́дряно. Ст. сл. ведро. Срезн. „Матеріалы" І. 232-3: Ведро творя — Гр. Наз. XI в. Того ж лѣта бѣ ведро велми. Лавр. 6731 р. Рос. вёдро. Лекс. 1627 р. 19: „Ве́дро — погода" дається як слово ц. сл. (Мт. 16. 65). Слово знане в полтавських говірках. Де́хто пов'язує з д. нм. wetar, нм. Wetter і т. ін. -- Сюди й слово ве́дрик (бедрик, бездрик).

Порівн. у щедрівці: „Щедрик-ведрик, дайте вареник". Або: „Щедрик-бедрик..."

Ве́жа, ст. сл. вѣжа — башта.

Лекс. 1627. 255: Турма́, вежа́.

Лекс. 1627. 261: Дом, вежа́.

Лекс. 1627. 280: Сторожа, вежа́ або ба́шта, где страж стережет.

Лекс. 1627. 475: Вежа́.

Лекс. 1596. 30: Тя́жесть — дом, двор, вежа́.

Лекс. 1627. 234: Столп — вежа́.

Лекс. 1627. 154: Пирг — вежа́.

Слово о п. І. 1187 р.: Вежи ся половецкии подвизашася 40.

Вежа — башта, столпъ, Син. 4.

Вей! вей-вей! — вигук болю, жалю, особливо наслідуючи жидів. Також і ведмедя. Звідси ве́йкати — викрикувати вей, ве́йкання.

Ве́ксель, ве́кселя, мн. -селі́, -селі́в — офіційний акт позички, а звідси — підписаний дебітором облігаційний асигнат. Слово з нім. Wechsel — переміна, розмін. З.У. вексель, векселя, мн. векслі за п. weksel, weksla, weksle.

Велеречи́вий, арх. — багатомовний. Зложення на зразок грецького: веле — багато, рѣчивий — мовний, ст. сл. рѣчь — мова. Калька з гр. polylogos.

Лекс. 1627 р. 19: „Велерѣчивый — многомовный, и тыж пліотка(р)".

Ве́лес — у нашій мітол. бог худоби.

Слово о п. І. 1187 р.: Вѣщій Бояне, Велесовь внуче.

Ве́лет або ве́летень — назва великанів, якогось великого ростом народу. Про велетнів в українській народній письменності багато різних оповідань. Походить чи не від „великий". В літерат. мові защепилася тільки форма „велетень", „велетенський". В З.У. „велитень", „велитенський".

Вже українські пам'ятки XVII віку добре знають слово „велетень"; так, у Словнику П. Беринди 1627 р. слово исполи́нъ перекладається: ве́летъ, ду́жій а вели́кій чоловік. Вірші Климентія XVIII в. ст. 198 розповідають „о велетнях, або теж о великих людях". Проф. А. Brückner у „Slownik etymologiczny" 617 твердить, що це слово постало від тих Велтів, що про них розповідає в II віці по Н. Хр. Птоломей, цебто від назви найстаршого слов'янського племени, що до X віку жило поміж Одрою й Лабою. Від нас зайшло до поляків, де відоме як welot.

Велети згадуються вже в Біблії, і звідси перекази про них і поширилися.

Лекс. 1627. 309: Щуд — ґіґант, ґіґас, исполи́н, о́лбрым, ве́лет.

Велетъ — ґіґант, исполинъ, Син. 16.

В е л е т, велетень. Пор. закарпатське — абрім — велет, словацьке obryna, може від загинулого племені обрів.

В е л е т е н ь у Повт. Закону 1. 28: „І навіть в е́ л е т н і в ми бачили там".

Вели́кдень. — Це дослівний переклад гр. megále heméra чи латинського dies magnus. Слово відоме вже в пам'ятках XI віку, напр. Збірник 1073 р.: Великъ дьнь, настанеть великодьноє врѣмя 52. Слово Кирила Турівського: Второє же въскресеніє Христово Великый день наричеться. Спершу відмінювалися обидві частини цього слова: до Велика дня, к Велику дни, по Велицѣ дни. У нас давно вже обидві частини цього слова міцно зрослися: Вели́кдень, Вели́кодня, Вели́кодню, велико́дній (в Наддністрящині архаїчне: великодний). „Великдень" наявне у східнього слов'янства і в болгар; навпаки, у поляків: Wielkanoc через чеське: Velikonoce. Свято Воскресення Христового — найбільше Свято християнства, найважніший день, великий день чи Великдень; не довгий день, але величний день; так само Wielkanoc — велична ніч (ніч Воскресення), а не довга ніч.

Вели́кий — ст. сл. великъ, високий, знаменитий.

Напис на чарі до 1151 р.: „Хваля и своєго великого кня(зя)".

Велико́дній, -ня, -нє: У великодню суботу, Кв. І. 67; в Галич. велико́дний. Давнє: великодьньноіє врѣмя. Збір. 1073 р.

Великоду́шний — хто має „велику душу", багатомилостивий. За гр. зразком своє зложення: велико — багато, душний — милостивий, душа повна милости.

Лекс. 1627 р. 20: „Великоду́шен — иже всяку скарбь приражающуюся могій понести".

Великосла́вний — хто або що має велику славу.

„Широкій и великосла́вный язык славенскій", Лекс. 1627 р. Передмова.

Ве́лич, -чі — великість, красота.

Велича́вий — вели́чний, пишний.

Сл. 1627 р. 20: „Велича́вий — бу́тный, пышный".

Велича́ти — хвалити.

Лекс. 1627 р. 20: „Велича́ю — велможне хвалю́".

Вели́чний — пишний, великий.

Лекс. 1627 р. 20: „Велича́вий — бутный, пышный".

Літ. вели́чний, зах. укр. ве́личний.

Велійяа́л, беліал, д. євр. belijjal — хто не визнає установленої поваги світської чи духовної, нечестивий; див. Пс. 101. 3, Второзак. 13. 14, 2 Сам. 16. 7, 1 Цар. 21. 13 і ін. Крім цього, велійяал — людина, що належить до шеолу; в Пс. 18. 5 і 22. 5 велійяал — це синонім смерти; звідси й первісне значення: beli — не, без, alo — ввійти, вийти: „місце, з якого не можна вийти". В Нов. Зап. Веліа́ръ 2 Кор. 6. 15.

Велі́ти, арх. — наказувати, ст. сл. велѣти.

Слово о п. І. 1187 р.: Овлуръ велить князю 40.

Слово о п. І. 1187 р.: Велит послушати.

Велисипе́д, -пе́ду поход. з фр. vélocipède — ро́вер, з англ. rover. Давніша назва в нас — біцикль.

Вельзеву́л, за Євангелією князь демонів (Мт. 12. 24-27, Мр. 3. 22, Лк. 11. 15-18) Це перероблена форма імени екронського бога Baal — Revuv, пан мух, dominus muscarum, див. 2 Цар. 1. 3.

Вельзеву́л. гебр. і гр. слово — „пан мух", „пан бджіл", пан аду, а звідти — демон, диявол, сатана, князь злих духів.

Ве́льми, арх. — дуже, ст. сл. вельми, ст. укр. **вельми.**

„Помощников велми́ мало" — Лекс. 1627 р.

Вельмо́жа — високопоставлена людина; за гр. зразком — це зложення: вель, веле — багато і можа від могти: багатомо́жучий. Калька з гр. polydynatos.

Вельможа — знатна людина — homo potens, ст. сл. вельможа. Перше значило „велика можність", „в. сила" абстрактно, пізніше набуло реального значення в відношенні до людини (Преобр. 71).

Лекс. 1627 р. 29 дає: „Велмо́жа — силник".

Вельмо́жний — високопоставлений, знатний.

„Диґнітар велмо́жный", Лекс. 1627 р. Передмова.

Ве́на, л. vena — кровоносна судина. Прикм. вено́зний.

Венде́та, іт. **vendetta** — кривава пімста.

Вене́ди початків нашої ери — це слов'яни. По пам'ятках назва їх різна: венеди, венети, венди, вінди і ін. Германці звали слов'ян Winden, Wenden, тепер це визначає лужичан. Самі себе слов'яни ніколи так не звали. Ця назва часта в Європі, як географічна, пор. Відень — Windobona, рос. Вѣна. Багато вчених визнають слово Венеди кельтським „білий" (Филин 51-53).

Венеди́кт, -кта, ст. сл. Венедиктъ, З.У. Бенедикт, лат. benedictus — благословенний.

Вене́ра, лат. Venus — богиня краси і кохання, у гр. Афроди́та.

Ве́нзель, -зеля — початкові букви імени й прізвища, узорно переплетені. З поль.: węzel — вузол. Прикм. ве́нзльовий чи ве́нзловий. З.У. вензель, вензля.

Веніями́н, -на, ст. сл. Веніаминъ, євр. син правиці.

Веніями́н, д. євр. Binjamin. Кн. Буття 35. 18: „І сталося, коли виходила душа її, бо вмирала вона, то кликнула (Рахиль) ім'я йому: Бен-Оні (= син болю мого), а батько його кликнув йому: Бен'ямін". Binjamin, Ben Jamin — син правиці. Скорочується на Бені, Бень. В Нов. Зап. Веніаминовъ, Дії 13. 21:

Вентилюва́ти, лат. ventilare, нім. ventilieren — очищати, освіжувати. Вентиля́тор, -ра — прилад для освіження повітря, лат. ventilator — віяч. Вентиляція, лат. ventilatio — освіження повітря, провітрювання.

Венти́ль, -ля́, нім. Ventil — клапан, замичка.

Ве́пер, ве́пра, ве́прик, вепри́на, вепро́вина, вепро́вий — старі укр. слова, часто вживані в Зах. Укр., від давнього вепрь. В літ. м. ці слова вже рідкі, там звичайно: свиня́, свини́на, свиня́чий. Див. свиня.

Вепр, -пра — кабан, його м'ясо — веприна.

Вера́нда, англ. veranda (з інд.) — галерея з дахом при вході до помешкання.

Верба́, -би́ — рід листяного дерева, ст. сл. връба, л. salix.

Верба́льний, лат. verbalis — словесний, усний. Вербальна нота — письмове повідомлення дипломатів, але без підпису, тому прирівнюється до усної заяви.

Верблю́д, -да, самка — верблюди́ця, маля — верблюдення́, м'ясо — верблю́жина, прикм.: верблю́дячий, верблю́жий.

Ст. сл. вельбудъ (**у** носове), вельблудъ (**у** носове). Слово знане в східн. і зах. слов. мовах, а в болг., серб. і хорв. уживається камила з гр. kámelos — верблюд, ст. гебр. hamal — носити, носій. Індоевр. мови мають свої назви для верблюдів.

„Вельбудъ" (**у** носове) походить з гот. ulbandus, а початок вель- пішов за ст. сл. велій — великий; закінчення — будъ, за впливом ст. сл. блудити (з **у** носовим), перейшло в -блудъ, а вкінці **л** — **р** переставлені за дисиміляцією. Таким чином ст. сл. вельбудъ обернулося в верблуд, верблюд.

Лекс. 1627 р. 19: „Велблуд — верблю́д".

Верв, ве́рвіе, арх.; ст. сл. вървь — линва, бич, шнур, мотузка. Звідси вірьо́вка, рос. верёвка. Звідси й ве́рвиця — чотки.

Остр. Єв. 1056 р. Ів. 11. 15: Створи яко бичь отъ вьрви.

Лекс. 1627 р. 20: „Верв — стри́чок, поворозо́к". „Верві́я — веровки́, поворозя" 21.

Ве́рбна неділя. В З.У. неділя пальмова з п. palmowa niedziela. Вербна неділя — неділя Входу Господнього в Єрусалим. Пор. Мт. 21. 8: Інші ж різали віття з дерев і стелили дорогою".

Ве́рбна. — Шоста субота й неділя Велик. Посту зветься Ве́рбною. По-церковнослов'янському це Недѣля ваій, бо ваіями (віттями) стрічали Христа за п'ять днів до Його смерти, як входив до Єрусалиму. Ваія, з гр. baia — галузка фінікової пальми або єрусалимської верби (іви). На Утрені тієї неділі освячуються галузки верби(за браком пальми), тому неділя Вербна; лат. (dies) dominica palmarum, стародавнє Ве́рбница, наше Ве́рбниця.

Вербува́ти — набирати до війська чи до праці робітників, набирати прихильників. З нім. werben — шукати, домагатися. Свидн.: Тут якась вже вербувала мене до себе 58.

Ве́рвиця, ст. сл. вервь,, врьвь — вірьовка, шнурок. Ве́рвиця — ст. сл. върввца — рос. четки (від щитати), польське różaniec.

Верви́чка — низка, вервочка. Ідуть цілою вервичкою Гонч. Л. і Зб. Зб. Звідси й ве́рвиця, рс. чотки.

Верга́ти, вере́чи, арх. — з давнього вргати, врѣшти; літ. звичайно — кидати. Це слово збереглося в зах. укр. говорах.

Вергну́ти — кинути, ст. сл. врѣшти.

Слово о п. І. 1187 р.: Връже Всеслав жребий о дѣвицю. 35.

Слово о п. І. 1187 р.: Уже връжеся Дивь на землю. 25.

Слово о п. І. 1187 р.: Половци сулиці своя поврътоша. 32.

Вергу́н — рід солодкого печива, множинні — вергуни́. Зменшена форма вергуне́ць, вергу́нчик. Подавши це слово, Словник Б. Грінченка І. 176 перекладає його на російську мову: хворост, хрусты.

Російське слово „х в о р о с т” (українське вергу́н) Словник Ушакова вияснює: 1. сухе відпале віття, наше хмиз, 2. хворостинник, і 3. „рід печива з тоненьких, при сушенні вигнутих, в маслі пластинок тіста”. Слова „хруст” цей російський словник не подає, і воно не російське, а польське chróst.

Старші словники, напр. Б. Грінченка, Уманця й ін. слова „х р у с т и́” не знають. Зате „Російсько-український словник” 1948-го року за редакцією академіка М. Калиновича на ст. 756 подає: російське хворост, українське вергуни або х р у́ щ и к и, хру́щиків.

Отож українська форма буде: вергуни́, або хру́щики. „Хру́щики” від хрустіти, звідси й хрусткий.

Верди́кт, -ту — остаточне рішення суду, з лат. vere — вірно + dictum — сказане, англ. verdict.

Ве́ред, арх. гнійна рана, ст. сл. врѣдъ — шкода, кривда, пошкодження.

Вродъ — вредъ, рана, гной. Син. 26.

Веремі́я — крик, галас, гармидер, непорядок, буря. Стрічається й форма веремі́й, -ія. Слово суто українське, часте в говорах полтавських та південно-київських.

Ве́рем'я, арх. — час; слово наявне в зах. укр. говорах.

Прикл. з З.У.: Коли настане ве́ремя святе, Леп. З гл. 155; літ. тільки: час, годи́на. пого́да. Див. урем'я.

Ве́ресень див. календар.

Ве́реск, -ску — пронизливий крик.

Лекс. 1596. 15б: Клич — крик, гук, ве́реск.

Лекс. 1627. 97: Клич — крик, вопль, гук, ве́реск.

Верескъ — грохотъ, воплъ, кличъ, Син. 17.

Вере́та, місц. — вжив. на Поділлі й інших зах. укр. гов.; в Сх. Укр. р я д н о́; в З.У. часто п л а́ х т а.

Верещáти — звуконаслідувальне слово; звідси ве́реск, верескли́вий. З прамови.

Верея́, арх.; ст. сл. верея — засув (напр. на дверях); слово праслов'янське, знане багатьом слов'янським мовам, правда, не з однаковим значенням. Але цікаво, що д. євр. veriach має те саме значення: засув, гр. machlos, лат. vectis. Пор. Пс. 147. 13, Второзак. 3. 5, Вих. 26. 26.

Верзти́ — говорити нерозумне, верзти нісенітниці, „плести” (ні в п'ять, ні в десять).

Вери́ги, арх. — пута, якими путають ноги чи руки ув'язненим.

Лекс. 1627 р. 21: „Вери́га албо вери́ги — пута, ланцухы́”.

Верифікáція — свідчення про справжність, з лат. verus — справжній + facere — чинити.

Ві́рівка, арх., ст. сл. вервь, вживане рідко, з рос. впливу. Літературні: мотузка, мотузок, шнур, шнурок, рідше бичівка, зах. укр. ли́нка з поль. lina, а це з нім. Leine.

Ве́рненяся, арх. — возвратъ, возвращеніе. Син 17. — Літературне: пове́рнення.

Веронáл, -лу — насонний медикамент. Назва від прізвища його винахідника.

Вероні́ка, ст. сл., з лат. переможна. Лекс. 1627 р.: „Верні́ка, Вероні́ка і тяжкоє звитязство”. Вероніка — жіноче ім'я власне, часте в зах. країнах.

Версифікáтор, -ра, лат. versificator — складач віршів, поет. В е р с и ф і к á ц і я, лат. versificatio — складання віршів. В і р ш, -шу, лат. versus — вірш.

Ве́рсія — одна з кількох думок про ту саму подію. Лат. versare — відмінювати.

Верстá і верствá, мн. ве́рсти, р. верст чи верстóв — як міра, або: верств — суспільних прошарків. Ми проїхали добрих п'ять верстов, Коц. 28. Давнє верста, з верт-т-а.

„Вірстá — пятая часть мили”, Лекс. 1627 р. 21.

Лекс. 1627. 168: Ве́рста — пятая часть милѣ полской.

Верста — четвертая часть милѣ, Син. 17.

Верстáт — ткацький станок, з нм. Werkstatt.

Лекс. 1627. 296: Инструмент или варстáт.

Вертáти, верну́, ве́рнеш; ве́рнений і ве́рнутий. В е р т á т и с я — приходити самому назад. Верни мені позичені гроші і вернися додому. Ми вернем вам добро, Кул. 227. У Гр.: Позичив лантуха тай досі не вернув 184; Грицько вернувся додому сам. 177. Череваниха вже не вернулася до столу, Кул. 325. В З.У. під п. впливом часто зам. в е р н у́ т и с я кажуть в е р н у́ т и: Твій сон вертає до тебе (вертається), Фр. З. Б. 220. Див. повертати.

Вертáюся — приходжу назад, ст. сл. въртаю ся.

Лекс. 1627 р. 37: назад ся вертаю.

Верте́п походить із старослов'янського врьтьпъ — вертепъ, що звичайно визначало „печеру". Словник П. Беринди 1627 р. так пояснює це слово: „Пече́ра, роспа́лина, розсѣлина земная албо каменная".

Походження слова „вертеп" темне. A. Brückner (Słownik etym. 607), спираючись на те, що в Остромировій Євангелії 1056 р. вьртьпъ визначає „садок", твердить, ніби „вертеп" постало з вертоград — садок, а це з готського **aurtigards** — садок (Würzgarten), цебто „вертоградъ" дало „вертепъ" і „вертъ" (садок) через скорочення. Але пояснення це сумнівне, бо в Остр. Єв., здається, вертепа вжито помилково зам. вертоградъ.

Слово вертепъ вживається в Євангелії кілька разів, а звідти перейшло воно й до живої мови. Старі перекази твердять, що Христос народився в пастушім вертепі — печері, про що співається і в **колядах.**

Польське wertep позичене з українського. „Історичний словник укр. язика" на ст. 218 пояснює це „вертепъ" як: „манівець з вибоями, дорога тяжка до перебуття, спадиста, крута", але це непорозуміння, бо всі подані приклади свідчать, що вертеп — печера; складачі Історичного словника, на жаль, не зацитували тут свідчення Словника П. Беринди.

Вертика́льний — прямовисний, згори додолу; лат. verticalis — вершинний.

Верть! — вигук швидкого руху. Звідси вертіти, ст. сл. **вратѣти.** Праслово.

В е р т ь — слово наслідування бистроти повороту. „Хотів схопитися за коси, а вона — верть! — та й втекла". (Воронай 21).

Верф, з ве́рфі, гол. werf — підприємство для будування або ремонту суден.

Верх, ве́рху, ст. сл. врьхъ, литовське viršus, лат. verruca — найвижча частина чогось.

Пор. уверх, ст. сл. горѣ — до Неба, Уверх. У росіян „верх" — панський дім, хоч би він знаходився і долі. Звідси „в е р х о́ в н и й" — найвищий; пор. лат. supremus, maximus.

Верхъ одержую — одолѣваю, Син. 15.

Ве́рхи їхати, рос. верхо́м. В З.У. слова в е р х и часом вживають зам. п о в е́ р х: Лежать верхи воріт, Бирч. II. 66.

Ве́рхній, з укр. горішний — приналежний до ве́рху.

Верхово́да, верхово́дити — хто водить інших, як верхи конем.

Ве́ршник, -ка — хто їде на коні, верхіве́ць.

Лекс. 1627 р. 35: „Всадник — конный, верховый чловек на кони". — Арх. комо́нник — вершник.

Весе́лий — радісний, ст. сл. веселъ.

Лекс. 1627. 414: Іларій — весо́лый.

„Весе́лими ногами" — радісно. Вираз із Великодньої пісні: „К світу ідяху, Христе, веселими ногами".

Весе́ліє, арх. — радість.

Слово о п. І. 1187 р.: Уныша градамъ забрелы, а веселіє понизе. 22.

Слово о п. І. 1187 р.: Амін уже, дружина, жадни веселія. 26.

Весі́лля, ст. сл. веселіє — радість, пошлюбні звичаєві обряди з піснями й гостиною.

Весе́ля дній заказаны́хъ не отправовати. Катих. 1645 р. 43б.

Слово о п. І. 1187 р.: Чему мое веселіє **по ковылію развѣя?** 38.

Веселя або женитва — бракъ, Син. 17. Веселя справую, брачуся, Син. 17.

„Брак — веселіє, женитва, слюб", Лекс. 1627 р. 15.

Лекс. 1596. 5: Брак — жени́тва, весе́ліє. Бра́чуся — весе́лье справу́ю.

Весло́ — гребло́, лопатка для плива́ння човном, ст. сл. весло.

Лекс. 1627 р. 47: „Гребло — весло, опачина".

Слово о п. І. 1187 р.: Ты бо можеши Волгу веслы раскропити. 28.

Весло — корабленное гребло, Син. 17.

Весна́ — одна з пір року; ст. сл. весьна.

Весна — спільнослов'янське слово, але в болг. пролет.

Весня́нки — традиційні пісні, що молодь співає навесні в Україні.

Весня́нки — ластовиння; рос. веснушки, — бо висипають на обличчі головно весною. „Солдат отой, з веснянкуватим обличчям". Шаян: Гроза 116. Див. ластови́ння.

Ве́ста, лат. Vesta — богиня домашнього вогнища у римлян.

Веста́лка — жриця богині Вести.

Ве́сти — проводити, ст. сл. вести.

Слово о п. І. 1187 р.: Игорь к Дону вои ведеть.

Вестибю́ль, -бюлю — великий передпокій, сіни, фр. vestibule.

Весь, арх. — увесь; у Схід. У. ввесь по голоснім звуці, увесь по приголоснім, всього́, всеї, всієї; д. всьо́му, всій; ор. всім, всею. всією; мс. всім, всій; мн. всі, всіх, всім, всіма (в Галич.: арх. все́го, все́му, всі́ми; зам. всеї тут часом всьої). В З.У. часто вживається цілий зам. увесь; див. цілий, також місцевий вираз всей зам. ввесь. Див. ввесь, увесь. Ст. сл. вьсь.

Ветера́н, -на — учасник минулої війни, з лат. veteranus — старий вояк. Переносно — старий працівник якоїсь царини.

Ветерина́р, -ра — лікар тваринних недуг, з лат. veterinus — наглядач за худобою. Ветерина́рство чи ветерина́рія — наука про лікування тварин.

Ве́то, вета — заборона накладати заборону на що. З лат. veto — забороняю.

Ве́тхий, арх. — старий, постарілий; місц. вітчина із ст. сл. ветшина — кіпчена шинка.

Лекс. 1627 р. 20: „Ветхій — старий, звеtшалый”.

Вефіль, ст. сл. Веѳиль, д. є. Bet-El, Дім Божий, лат. лат. Bethel або Dominus Dei.

Вече́ря — споживання страв увечері; ст. сл. вечеря. Вечера — банкет, Син. 3.

Ве́чір, ве́чора, ст. сл. вечеръ.

Слово о п. І. 1187 р.: Всю нощь с вечера врани възграяху. 23.

Вече́ряти — їсти вечерю (ввечері).

Слово о п. І. 1187 р.: С зараніа до вечера, с вечера до свѣта.

Ве́чір, ве́чора, вечоріти вечеряти, Вечірня, вече́ря, вчо́ра, вчорашній, ввечері, і ін., — слово всеслов'янське і дуже рясне. Ст. сл. вечеръ, вьчера, вечеря. Слово індоєвропейське, напр. гр. hesperos — вечір, лат. vesper.

Взгля́дно, місц., з поль. та нім., в З.У. часте, але невідоме в м. літ. Значення слова вглядно: або, чи, а саме, а власне, точніше кажучи. Вибори, взглядно правибори. Леп. 3 ж. 9. В З.У. це слово перейняте з п. względnie, а це точний переклад нм. bezüglich або beziehungsweise.

Взгля́дом, місц. — вжив. в З.У. з п. względnie; літ.: до, відносно, стосовно, щодо, супроти, для.

Взір, взору — орнамент, зразок, модель, ст. сл. узоръ. Взір у значенні „модель” запозичене з поль. wzór — укр. зразок.

Слово о п. І. 1187 р.: Мосты мостити всякы́ми узорочьи половѣцкыми.

Взно́ситься гора — зах. укр. з поль. wznosi się góra; літ.: піднімається, стоїть, знаходиться гора.

Взя́ти, візьму́, ві́зьмеш, ві́зьме, ві́зьмуть, взяла́, взяло́, взяли́; в З.У. во́зьму, во́зьмеш, во́зьме, во́зьмуть, взя́ла, взя́ло, взя́ли. — Вже встаровину були дві форми: старша възьму — вона дала возьму, возьмеш і т. ін., — ці форми стрічаються скрізь на Сході, але частіше в зах. укр. говорах; і возьму — ця форма дала: візьму, візьмеш і т. ін., звичайні на Сході форми. Для надання більшої сили дієслову часом добавляється до нього дієслово взяти: Чи не краще (землю) було б нам узяти та продати, Гр. 92. Таке вживання слова взяти знає наша мова, як і інші мови, з найдавнішого часу: Възяхъ книгы чисти, Патер. Син. XI в. л. 70. Пор. ще в Єванг. Матв. 13³¹ і 13³³, де цей вираз відомий ще з Х-го віку: Взяв та й посіяв. Взяла та й поклала. Візьму та й утоплюсь, Кул. От. 37.

Не во́змутъ коли конца. Катих. 1645 р. 63.

Заплату во́змут. Катих. 1645 р. 30.

Слово о п. І. 1187 р.: Повелѣ яти отця своего.

Ви — при дієсловах чи іменниках нерідко заступає ст. сл. ис-та вьс. Напр. въсхваляю — вихваляю, исполненіє — виповнення, исполнити — ви́повнити, исхожденіє — виходження, исходъ — вихід.

Ви- приставка в укр. словах замість ст. сл. из-, напр. ст. сл. исполнити, изнести, исходити, исходъ і десятки т. ін., а в укр. мові: виповнити, винести, виходити, вихід, й т. ін. Цим **ви-** укр. мова єднається з зах. сл. мовною групою.

Вибавля́ти — визволяти, з п. wybawić, ст. сл. избавити, избавляти.

Лекс. 1627. 214: Свобождаю, рату́ю, выбавля́ю.

Ви́балушений див. ба́лухи.

Вибача́йте, ви́бачте, проба́чте, перебачте, прості́ть, дару́йте, а не вибачаюсь (це дослівний переклад вульгарного р. извиняюсь, хоч цю форму извиняюсь має вже П. Беринда в своїм Словнику 1627 р.). — Вибачити кому, а не кого: Подорожньому і Бог вибачає, Ном. № 11374. Вибачити на чім, рідко на що: Вибачайте на цім слові, М. Вовч. Їжте, умочайте, на друге вибачайте, Ном. № 12022.

Виба́чний, виба́чливий — хто недобачає зла в іншому.

Ви́борний — той, кого вибирають на становище, а не призначають; також добірний, кращий; вибраний з п. wyborny — добрий, знаменитий.

Лекс. 1596. 14б: Изя́щство — выборность. Изя́щны́й — выборный.

Ви́вдячитися — в З.У.: Коб лиш прожив, то вивдячусь тобі, Щур. Рол. 104. Літ. віддя́чити кому. Віддячим диявольським синам, Стор. М. Пр. 51. „Вивдячитися" з поль. wywdzięczyć się. Укр. літ. віддячитися.

Вилерта́ти — перевертати, ст. сл. изврьгати.

Лекс. 1627. 175: Превращаю — выверже́ю.

Виві́рка, арх., давнє вѣверица, часте в З.У.: Звинна, як вивірка, Фр. З. Б. 26. На Сході не відоме, тут тільки білка, давнє бѣлка.

Ви́в'язатися часто вживається в З.У. зам. вийти: Добре ти вивязався зі свого завдання, Бирч. І. 9. Премієр вивязався з того завдання, „Діло" №10035. Під час нападу вивязалася сутичка, „Наш Прапор" № 12; це з п. В літ. такий зворот не вживається, тут: вийшов, вийшла; ви́в'язатися — це пов'язатися хусткою: Вив'яжеться шовковою хусткою, Г. Барв. 364. — „Вив'язатися" з п. wywiązać się.

Виволя́нці з пол. wołać — кликати, взивати.

Лекс. 1627. 443: Пароѳїне — з татарска утѣкаючїи, выволянци.

Виго́да — вигідне місце ст. сл. угодіє; а також: те, що нам на руку.

Заживати (добра) на вы́го́ду церковную. Катих. 1645 р. 43. З поль. zażywać чого (щастя, добра); укр. зазнавати.

Ви́гук, -ка — частина мови, яка визначає душевні переживання або вольові прояви. Давнє „междометіе" — калька лат. interjectio (inter — між, jectio — кинення, ст. сл. метати — кидати).

Вид. — В З.У. часто вживають на вид: На вид татарина я злякався. Літ.: Побачивши татарина, злякався. Див. ввиді. „На вид" — з поль. „na widok".

Видава́ти — ст. сл. издавати.

Лекс. 1596. 15: Выдаю гроші, накладáю.

Лекс. 1627. 175: Предаю — выдаю, зраджаю.

Вида́ток, з п. wydatek — росхід; ст. сл. расходъ.

Лекс. 1627. 196: Выда́ток, розход.

Ви́дати — ст. сл. издати.

„Се типом издаю". Лекс. 1627 р. 476.

Виде́лка ж. р., мн. виде́лки; або **виде́льце** с. р., мн. виде́льця; часом ви́де́лко с. р., мн. виде́лка; мн. виде́лок або виде́лець, чи виде́льців; з п. widelec, мн. widelcy, давнє вилицы. Дяки постукали заграничними виделками по німецьких тарілочках, Лев. І. 398. Була закуска на видельцях, Свидн. 203.

Види́мий, ст сл. видимъ(ии) — доступний для зору.

Творця... види́мым же всѣм и невиди́мым. Катих. 1645 р. 3б.

Ви́дите, же я маю. Катих. 1645 р. 27.

Ви́діти, арх. — бачити, ст. сл. видѣти, часте в З.У. На Сході: ба́чити.

Слово о п. І. 1187 р.: А Святъславъ мутенъ сонъ видѣ.

Слово о п. І. 1187 р.: Уже не вижду власти брата моего. 26.

Літ.: види́мий, видющий, видно, завидки бережуть, завиджуть.

Лекс. 1596. 5б: Ви́джу... Там же: Видѣти остро — смотрити быстро.

Ви́дно — сх. укр. і літ., видко — зах. укр. Тепер форму видко часом вживають і в літературі, напр. в „Волині" Б. Харчука (На Волині є обидві форми). Але видно частіш уживається на Сході, а в З.У. частіш видко. Нічого не видно, Кул. 267. З вікон видно було церкву, Коц. 47.

Ви́єднати — літ. ви́просити, добу́ти, діста́ти. „Ви́єднати" з поль. wyjednać.

Ви́жний, в З.У. — літ. ве́рхній, рідше го́рішній, ви́шній; давнє вышьнїй. В и ж н и й з поль. wyż, wyżej.

Ви́знання — віровизнання; з пол. wyznanie, wyznanie wiary; укр. віра, віроісповідання. Напр., „Iсповідання віри" Митр. Петра Могили.

Лекс. 1627. 474: Вызна́ня панскоє.

Ви́клад, в З.У; на Сході ле́кція. Див. ле́кція. „Виклад" з поль. wykład.

Лекс. 1627. 219: Сказаніє — ви́клад, па́м'ятка.

В и́ к л а д — навчання, перше визначало утрату. Лексикон 1627 р.: „Изнуреніє — кошт, виклад, утрата".

Виклада́ти — учити, пояснювати; ст. сл. учити, преподавати.

Писмо Святоє выклада́ти. Катих. 1645 р. 38б.

Вико́нувати — літ. вико́нування; зах. укр. виконювати, виконювання, ст. сл. конати — доводити до кінця (ст. сл. коньць — кінець).

„Викручуватися сіном". — Про джерело цього виразу С. Максимов („Крылатыя слова", 1890 р. ст. 468-469) розповідає таке. Поляк Смолик, із королівського окруження, заклався був, що сам вип'є бочку угорського вина тут же в пивниці. Смолик добре пив, але ж побачив, що бочки таки не вип'є, а товариші вимагали випити. В пивниці було багато сіна. Смолик пустився на хитрощі, аби но втікти з пивниці. Він запропонував, що скрутить із сіна шнура і витягне ним усіх. Викручуючись таким чином сіном, Смолик нишком утік з пивниці.

Вижида́ти кого-чого, а не на кого-що п. нм.: Вижидай козаченька, Метл. 13. Див. ждати — очікувати.

Ви́ключно — це з р. исключительно; ліпше б казати — чисто, геть чисто, самий.

Вили́скувати, зах. укр.; на В.У. вибли́скувати.

Ви́мазати — це помазати, забруднити: Чоботи вимаже гарненько дьогтем, Рудч. Ск. I. 213; в З.У. вживають це слово з поль. wymazać — зам. стира́ти, викре́слювати.

Вимина́ти, з. у.; літ. омина́ти, обмина́ти, мина́ти, обхо́дити.

Вимо́ва — спосіб артикулювання звуків.

„Вимо́ва ц. слов. богослужбового тексту" в нас до XIX віку була українська, напр. ѣ вимовлялося як і, и вимовлялося як ы і т. ін. Так само в богослужбовій вимові був свій наголос, напр.: ім'я́ — рос. и́мя, юно́ша — рос. ю́ноша, сподоби́ — рос. спodо́би, милости́вий — рос. ми́лостивий і десятки т. ін. Див. наголос. Усю цю вимову і наголос правдиво показують Лексис 1596 р. і Лексикон 1627 року, які внесені в цей наш словник.

„Благоязычіє — добрая вымова", Лекс. 1627 р. 11.

Вина́, ст. сл. вина — причина.

Лекс. 1596. 5б: Вина́ — причина. Вино́вный — тот, который єст чему причиною.

Винайма́ється хата, — так звичайно говориться в нашій літературній мові. Дехто пише: „До винаймлення хата", це за польським — do wynajęcia.

Ви́нен, ви́нний — це в боргу або винуватий в чому: Богу духа винен. Чи винен той голуб, що сокіл убив, Шев. Я в тому не винен, або: Я того не винен, або: Немов він тому винен, Леп. З ж. 7. В З.У. часто вживають в и н е н зам. повинен, мусів, — це п. winien: Чи повинен був я те зробити. Добре в Щур. Рол. 115: Граф Ганелон — будь там Роланд і в и́ н е н — тобі сповнити службу був п о в и́ н е н.

Ви́ник, виникнути див. ник.

Ви́пити, ст. сл. испити — док. форма дієсл. пити.

Слово о п. I. 1187 р.: Испити шеломомь Дону.

Ви́нний — ст. сл. виньнъ; той, хто провинився.

Лекс. 1596. 5б: Вини́тельный — тот, который причину от кого мает, албо тыж которій кого винует.

Ви́нниця — виноградник; виноградъ, Син. 19.

В и н н и к ъ — винар, Син. 19.

Вино́, лат. vinum — алког. напиток з винограду.

Вино́, як картяна масть, походить від нім. grün — листя винограду, бо вдавнину цю масть зазначали листями винограду; чеське vino, виноград. Прийшло до нас від чехів і поляків. Див. піка.

Виногра́д встаровину дуже часто визначав не тільки виноград у нашім розумінні, але й садок взагалі. Напр.: Смокьвь (смоковницю) имѣаше нѣкъто въ виноградѣ своємь, „Ізборник" 1073 р. Те саме маємо і в теперішньому тексті Євангелії: Смоковницю іміше нікто в винограді своєм всажену. Лк. 13^6. Це старше значення „винограду"

як „саду", часом маємо й тепер у нашій мові, напр. у пісні: Ой у саді-саді, саді винограді. В Києві в Липках була гарна Виноградна вулиця, — назву отримала від великих садків, що були там у XVII в. (а винограду там ніколи не було).

Винува́теть — той, хто кому винен що.

Яко и мы отпущаемъ нашимъ винова́тцамъ. Катих. 1645 р. 72.

Винува́тий — винний.

Лекс. 1627. 159. „Повинный — обвиненный, ви́нный".

Винува́тити — обвинувачувати.

Лекс. 1627. 321: Порицаю — лаю, злорѣчу, виную.

Виную — порицаю, оглаголую. Син. 19. Винный — повинный, виновный 19.

Випада́ти — це випасти, впасти з чого: Рак з кошеля випав, Ном. № 13371. В З.У. вжив. поль. wypadać — вибігати, виходити, вискакувати: Разом стрілити, потім випасти в поле, Мак. 158. А „впасти" в З.У. — це зайти, забігти: По обіді я впаду до тебе.

Випа́док — ст. сл. сълучай; коли що трапилося — це випа́док. Ви́падок — нещасливий випа́док.

Лекс. 1627. 225: Слу́чай — припа́док, приго́да.

Випередж́ати — переганяти кого (своєю скорістю).

Лекс. 1596. 9: Предворяю — чекаю, упережа́ю.

Випира́тися кого-чого — це п., літ.: відмовлятися, зрікатися, кинути. Випиратися — з поль. wypierać się.

Випо́внення, з поль. wypełnienie — виконання.

Выполне́нє Приказа́ній єстъ овоцъ Вѣры Христіанскои. Катих. 1645 р. 85.

Виповня́ти — виконати; ст. сл. исплънити.

Волю Єго выполня́ли. Катих. 1645 р. 70.

Ви́пуцувати, з. у. — літ. ви́чистити, пуцувати з нім. putzen — чистити.

Виръ в водѣ — заверт. Син. 19.

Вир — крутіж; з пол. wir, а це з нім. Wir; ст. сл. водоврьрь.

Лекс. 1627. 47d: Тѣсноє море, где як вир пожирает людій и кораблѣ.

Лекс. 1627. 455: Вир пожирает кораблѣ.

Студенти виру́ють натовпами. Гонч. Л. і Зб. 27.

Ви́рівняти, вирі́внювати; зах. укр. ви́рівнати, вирівнувати а. п. Див. рівняти.

Ви́рій чи ірій, — теплий край на півдні, куди відлітають на зиму птахи. Наука Володимира Мономаха (†1125) дітям: „Птиця небесныя из ирья идут". Слово походить з іранської мови.

Виробля́ти (в З.У. вирабля́ти) — продукувати що.

Виро́ста́ти (в З.У. вирастати) — ставати більшим на зріст. Виріс на парубка. А. Чайк. Мал. 17.

Ви́рячити див. рак.

Висиха́ти — ставати сухим, ст. сл. исыхати.

Лекс. 1596. 15: Изсякаю — высыха́ю.

Ви́сла — головна річка Польщі; за Л. Сплавінським, назва слов'янська, від праcл. *vid-, *veid- вигинати, витися, плести (Филин 39).

Ви́слухання — герундій дієсл. вислухати; пор. ст. сл. слухъ, слышати.

По выслуха́ню Сповѣди, Галят. „Ключ роз.".

Висо́ко, ст. сл. высоко, высоче — далеко вгорі.

Слово о п. І. 1187 р.: Соколъ высоко птицъ возбиваєтъ. 27.

Висо́кость, арх. — високість, висота; ст. сл. высокость, высость.

Лекс. 1627. 449: Высо́кости роздѣленья.

Ви́спа — острів, з поль. wyspa; місц. „виспа" — великий насип землі.

Лекс. 1627. 451: Само́с — вы́спа.

Лекс. 1627. 299: Остров, вы́спа.

Ви́сповідатися гріхів або в гріхах: Вы́сповѣдаютъся грыхо́въ свойхъ, „Ключ Роз". 1665 р. л. 21. Ст. сл. исповѣдати ся — признаватися.

Вистача́ти, вистачає, — досить чого. Але підо впливом „стирчати" постала й часта жива форма „вистарчати", в мові літературній невживана.

В и́ с т а ч и т ь, вистача́ти, виста́чання, вистача́льний. (Недавно ще писали вистарчати . . ., п. wystarczać).

Вистеріга́тися — стерегтися, пильнуватися; ст. сл. стрѣщи ся.

Лекс. 1627. 268: Уклоняюся — выстерѣгаюся, звертаю в сто́рону.

Вистига́ти — холонути. В Лекс. 1627 „вистигати" помилково пояснене по-укр. успівати — встигати, а не вистигати.

Лекс. 1627. 208: Перепираючися, выстига́ючися.

Ви́ступці — пантофлі.

Виступцѣ — бачмаги. Син. 3.

Ви́схнути, ви́схну, ви́схнеш, ви́схнуть, ви́схла, ви́схлий — це часто вживані зах. укр. форми під п. впливом. На Сході вони не відомі, тут: ви́сохнути, ви́сохну, ви́сохнеш, ви́сохнуть, ви́сохла, ви́сохлий. Див. сохнути.

Вита́ти, з ст. сл. витати, — так постійно в Зах. Укр.; на Сході вітати також давня форма, пор. ст. сл. привѣтъ. На Сході вітати кого-що: Він давно уже сонце вітає, Олесь. В Галичині вживається форма „в и т а й н а м", нім. sei willkommen, — це з п. witaj nam: Витай нам, Петре, Мак. Яр. 117. Витай мені зі святами, з весною, Леп. З гл. 169. Цієї форми на Сході зовсім не знають, тут вітати тільки кого, а не кому: вітай нас, вітай мене. Вітати чим, з чим, або на що: Вітаю святом або з святом. Вітаємо, Владико!

Витворя́ти. — Лекс. 1627 р. грецьке слово eikonidzo перекладає: витваряю, виформовую. Цебто, витварити — чинити „тварі". Ст. сл. тварь — твір, створіння.

Ви́тися — хвилясто сотатися.

Слово о п. І. 1187 р.: Вьются голоси чрезъ море до Києва 45.

Ви́тівка — обмана, вигадка, нежданa подія. Від ст. сл. тяти, тну — різати. Пор. „от урізав", цебто неправду сказав. Тяти, витинати.

Вифлее́м. — Гр. Bethleem ми здавен-давна вимовляємо тільки Вифлее́м, за нашою церковною вимовою. Гр. звук **е** передаємо в своїх стародавніх пам'ятках через **и, і**: алилуя, амінь, Ісус, так само і Вифлеєм, **вифлеєм**ський (а не амень, алелуя і т. ін., і не Вефлеєм).

В и ф л е є́ м, д. є. Bet-Lechem, „дім хліба", м. в Юдеї. Через надзвичайну родючість околиць названий „домом хліба", Bet-Lechem. Гр. Bethleém, лат. Bethlehem, ст. сл. Виѳлеємъ. Слово lechem визначає й „війна" (Суд. 5, 6), тому Bet-Lechem може бути й „дім війни" чи „військовий дім".

Вихваля́ти, ст. сл. въсхваляти — виражати похвалу.

Лекс. 1627. 156: Плещу руками, выхваля́ю.

Ви́хіснувати, в З.У.; літ. використати.

Вихова́нець — початкове значення: годованець; пізніше — той, кого виховують.

Лекс. 1627. 155: Пито́мец — вихова́нец.

Ви́ховання — перше значення було ви́годування, пізніше й духове око́рмлення.

Лекс. 1627 р. слово „виховання" перекладає церк. слов. словом воскормленіє.

Лекс. 1596. 13: Жизнь — живот, живность, викова́ньє.

Виховза́тися, виховзнутися в З.У.; літ. укр. ви́слизнутися, висковза́ти.

Вихо́вувати — привчати людину до зовнішньої пристійности. В и х о́ в а н н я — це зовнішня чемність, уміння пристойно триматися на людях; не плутати з словом „освіта". В и́ х о в а н и й — хто добре знає світські звичаї, увічливий; не треба плутати зо словом „освічений".

Ви́хор, -хру, ви́хорити, -ся, ви́хоряти, вихрува́ння, вихрува́ти і ін. — Це слово означає сильний вітряний крутіж; походить із ст. сл. вихъръ (вихрь); є воно всеслов'янським.

Пор. молд. ви́фор — вихор, вифори́ — мести, вихрити.

В и́ х о р, з ви́хру, ви́хром: Їздець як ви́хор, Кул. 92. В З.У. в и х о́ р а ж. р.; Віщуючи страшну вихо́ру, Фр. З в. 156.

Лекс. 1596. 13: За́верть — ви́хор.

Лекс. 1627. 188: Ви́хор, мгла, буря.

Слово о п. І. 1187 р.: Яко вихръ выторже. 22.

Ви́цофатись, в З.У. — літ. вертатись, відступати, піти назад; з поль. wycofać się, з нім. Zuflucht — відступ.

Ви́шній, арх. — давнє вышній; в З.У. ви́шний або ви́жний п. (часто в географічних назвах); Ви́шній Воло́чек, а не Ви́жній (з польського).

Ви́шня, давнє (з XIV в.) вишьня, вишньневый, з гр. byssinia, але це позичка дуже давня (Якубин 333).

В и́ ш н я. — Біограф римського полководця Лукула (106-56 рр. до Хр.) подає, що це Лукул перший вивіз вишневе дерево, і з того часу вишня стала ширитися по всій Европі.

Вищеска́зане, нижческазане, „як казав я про те вище", „як буду говорити нижче", — усе це стародавні способи виразу, посталі ще тоді, коли писали на звитках чи звоях, а не на листах книжки кодексової, що появилася пізніше. В звитку справді написане стояло вище чи нижче.

Віаду́к, -ку — міст для проїзду чи проходу через що: долину, річку, дорогу. З лат. via — шлях, дорога + duco — веду.

Вібра́ція, лат. vibratio — дрижання; в і б р у в а́ т и, лат. vibrare — дрижати.

Віват, лат. vivat — хай живе! слава! По-гебр. оса́нна! По-серб. живіо! Рос. да здравствует! Поль. niech żyje!

Вівісе́кція — ростинання живого, з лат. vivus — живий + sectio — розтинання.

Вівтар, ст. сл. Алтарь, давнє укр. Олтарь з гр. Altárion; нове Вівтар; з Вівтаря́, Вівтаре́м.

Лекс. 1627. 302: О́лтар зовется Свята́я Святых.

Лекс. 1627 р. 65: Жерто́вник — Олтар, очистилище, ублагалница, мѣстце, на котором Бога офѣрами благают".

Лекс. 1627. 15d: Олтар — жертовник, офѣровник, о́лтар великій, Престол.

Лекс. 1627. 217: Святыня — о́лтар.

Вівто́рок. — Старослов'янська ф о р м а въторникъ, напр. в Остромировій Євангелії 1056 р. л. 218: въ въторьник. Рано постала й жива форма въторькъ або второкъ. „Акти Зап. Рос." I, 80: Во второкъ 1463 р. Слово „второк" дуже поширене ще й тепер в західньоукр. говорах.

Рано постала й форма овъторьникъ — овторникъ, напр. Лаврентіїв Літопис під 6813 (1305) р.: В день овторникъ. Через приставлення в (пор. он- він) постала нова форма в о в т о р о к ъ, і вираз „у вовторокъ" дуже частий в XVI-XVII віках. Форма „вовторокъ" фонетично правильно дала наше „в і в т о р о к"; уже Полтавські судові акти 1667 р. ст. 91 знають: „у вувъторок", наше „у вівторок".

В укр. літературній мові тільки форма „у вівторок", але в західньоукр. говорах часта ще архаїчна безприйменникова форма: „Збори відбудуться у второк". По-літ. говоримо: з вівті́рка, щовівті́рка (а не щовівторок, п. co wtorek).

Див. тиждень. Див. ще „Р.М." 1933 р. ч. 5, ст. 182-183.

Вівця́ — слово всеслов'янське й індоевропейське, ст. сл. овьца, корінь ов-, пор. лат. ovis, гр. ois, др. в. нім. ouwi, англ. ewe, с. санскр. avika.

Вігі́лія, арх., літ. навечір'я; Свят-Вечір (народн. Вілія́) — навечір'я Різдва; з лат. vigilia — сторожкість; ніч очікування.

Вигилія албо Навечерія нѣкоторыє. Катих. 1645 р. 40б.

Вігва́м, -му — назва житла (на подобу гостроверхого шатра) в індіян Північної Америки.

Віґі, з англ. whig, — назва політичної ліберальної партії в Англії в XVII-XVIII ст.

Від постало фонетично з отъ, як з онъ стало в і н. Слово наявне в зах. укр. говорах, а в схід. укр. говорах і в мові літературній панує о д. — Часом в одному писанні вживають то в і д, то о д, — ніби з вимог милозвучности: по голоснім в і д, по приголоснім о д; не пишемо ж ми он і він, або ольха і вільха.

Віда́й, в З.У.; літ.: певне, видно, знати, мабуть, десь, либонь.

Відати, арх., ст. слов. вѣдати — знати; пор. несвідомий — незнаючий, свідомість — знання чого. Зах. укр. сві́домий, несві́домий, сві́домість.

Лекс. 1627. 456: Вѣдець сокровенных.

Відвідати — довідатися про кого особисто, в і д в і д у в а ч — хто довідується особисто. Ст. сл. отъвѣдати.

Відвороть, наві́дворот, З.У., з п. naodwrót, р. наоборот; на Сході: навпакі́, навпа́к, як раз інше: Спали головами навпакі́, Г. Барв. 392.

Відда́ниця — дівчина, що віддається замуж.

Відда́ти в розумінні „віддати замуж" — дуже старий вираз, відомий з Біблії. Напр. Кн. Буття 29. 19, 26: „Краще мені в і д д а т и її тобі, аніж в і д д а т и мені її іншому чоловікові... В нашій місцевості не робиться так, щоб віддавати молодшу перед старшою".

Відділ, не діл. — „Має старанно ведений д і л літератури". „Зачинаємо окремий д і л під заголовком..." „На цей д і л звертаємо увагу". Це полонізм — dział. По-літературному: відділ, розділ, частина, куток. Академічний „Рос.-укр. словник правничої мови" 1926 р. на ст. 107 подає „отдел — відділ, розділ". В значенні „відділу" не знає цього слова й Словник Б. Грінченка.

Відді́лення. — Слово „відділення" визначає відлучення частини чого від цілого. Напр.:

1. Л и́ т и — рідке, взагалі рідину́: воду, молоко, квас і т. ін. Налити води, молока, квасу.

2. С и́ п а т и — що густе. Насип піску, борщу.

3. Л а м а́ т и — відділяти руками від цілого кусок: Вламай хліба, булки, деревини, кия і т. ін.

4. Т я т и — або різати, краяти. Укрій хліба (ножем). Відріж кавалок дошки (пилкою).

5. У щ и п н у́ т и — відділити пальцями маленький кусочок чого. Ущипни для горобчика хліба.

6. Р у б а́ т и — відділяти сокирою. Відрубай цей кусок.

7. К о л о́ т и — відділити від цілого куска маленьку й довгу частину. Відколи з цього.

8. В і д д і л и т и ціле від цілого. Батько відділив сина на окреме життя. Невістка відділилася — перейшла в хатину. Оцю купу дров відділи окремо.

9. Р о з в е́ д е н н я (сепарація), ро́звід — чоловіка й жінки, правне (судове) розходження їх.

10. С у́ н у т и що від чого. Посунь клуню від хати. Коли себе самого, додається -с я: Посу́нься трохи!

11. Р в а т и — відділяти руками чи іншим цілого якбудь. Ти відірвав мені гудзика. Машина відірвала полу.

12. В і д ш м а т у в а́ т и — відірвати руками великий кусок. Відшматував хліба.

Ві́день див. Венеди.

Відкашельну́ти, зах. укр.; укр. літ. **відкашлянýти.**

Відказа́ти — це відповісти: Вона стала, йому одказала: здоров, козак-серце. Пісня. В З.У. архаїчне відказати в значенні відмовити; ст. сл. отъказати, рос. отказать, серб. отказати, чес. otkázati; поль. odmówić.

Відка́шляти, в З.У. часом відка́шлати, Леп. 3 ж. 45.

Відки, діял.; літ. відкі́ль, відкіля́, звідки.

Лекс. 1627. 282: Отку́ду — отку́ль, отко́ля, ву́тки.

Відкли́кати, з у.; літ. частіше — верну́ти, зректи́ся.

Відкоти́лася війна далеко на Захід (М. Руденко: Ост. шабля). Слово „відкотилася” тут вжите в переносному значенні, бо ж котиться те, що кругле, напр. яблуко.

Відкри́вають те, що було, але про що не знали: відкриття Америки або електричности в повітрі. П р и д у́ м у ю т ь те, чого досі не було: придумали порох, або друк.

Відкриття́ — виявлення того, що досі не було виявленим; відслонення, а також інавгурація чого.

Лекс. 1627. 283: Откровеніє открытє, об’явленьє.

Відлу́чення — відмежування. В Християнстві: очищення з гріхів жертвою; ст. сл. искупленіє.

Маємъ откупле́нє через Кровь Єго. Катих. 1645 р. 91б.

Лекс. 1627. 272: Отвергох прездна сотворих — отлучилем от справованья справ духовных.

Відлю́дник — хто живе далі від людей, хто сторониться від людей.

Відне́сти в З.У. часто вжив. з п. зам. мати, одержати: віднести побіду п. — перемогти́, завоюва́ти, побіди́ти. При експльозії 4 особи віднесли тяжкі рани, „Наш Пр.” № 13, літ.: При вибуху 4 особи тяжко поранено. По-польському: Przy wybuchu 4 osoby odnieśli ciężke rany.

Відно́га — частина розгалуження чого (дороги, ріки, стовбура і т.д.).

Лекс. 1627. 299: Оток мо́рскій — отно́га, лиман або остров, выспа.

Лекс. 1627. 425: Колпос — не́дро, отно́га на мори.

Відно́сно часто вживають у нас в розумінні р. „относительно” (а це пересаджено з нм. betreffend, in betreffs) зам. нашого: щодо, на це, проти, супроти: Накази щодо добрих звичаїв. Зайняв негативне становище супроти заведення пашпортів. Супроти його ніхто не встоїть, Гр. IV. 23d.

Відня́ти, ст. сл. от’яти (в **от** буква **т** зверху), означає забрати що від кого або від чого.

Гр. в. кн. Мстислава 1130 р.: Почнеть хотѣти от’яти. У него от’имаеть.

Відо- приставка при дієсловах, часто вживана в З.У., на Сході не вживається, тут відомі тільки о д і, або в і д і -: одібра́ти, одігна́ти, одіб’ю, одігра́ти, одізва́тися, одімкну́ти, одімсти́ти, одіпха́ти, одірва́ти, одісла́ти, одіспа́ти, одітхну́ти і т. ін. (а не: відобрати, відогнати і т. ін.) рідше відіграти і т. ін.).

Відомість — знання; також — вість; ст. сл. вѣдомость інколи означало й список; походить від ст. сл. вѣдомъ — відомий, а це — від вѣдѣти — знати.

Лекс. 1627. 471: Вѣдомости великость.

Відповідь — ст. сл. отповѣдь; ст. сл. повѣдати означає розказувати, говорити; звідси і й доповідь, сповідь, проповідь.

Лекс. 1596. 23б: Отповѣдь одéржую.

Лекс. 1627. 289: Отвѣщаніе — óтповѣдь, дéкрет, отповѣдáньє. 282: Отвѣт — отповѣдь, оборона, дéкрет.

Відпочи́нок, одпочинок, з давнього отпочинок.

Лекс. 1627. 450: Суббота — отпочи́нок.

Відпочи́ти, відпочи́ну; в З.У. відпочáти, відпічнý, ст. сл. опочити.

Відпорýчник — часто вживане в З.У. слово, виковане з нм. Sendbote; поль. emisariusz; літ. — предстáвник, застýпник, посланéць.

Відрó, -рá — вдавнину писалося вѣдро. Пор. Лекс. 1627 р. 19: вѣдрó.

Лекс. 1627. 457: Стáмна — вѣдрó.

Лекс. 1627. 304: Черпало — вѣдрó.

Лекс. 1627. 173: Реч, що черпают нею: вѣдрó, кóнов, ковш.

Відрýчний лист., часте в З.У.: Відручне письмо короля „Діло" № 10068; це з п. Літ. — власноручний лист, поль. list odręczny.

Відси або відсіль, відсіля. Постало так: давнє отъсєлѣ > отсель > відсіль > відси.

Відтáк — штучний новотвір в З.У. (калька з нм. darauf, sodann, hierauf), широко вживаний: Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали, Фр. З. Б. 153. На Сході цілком незнане слово (але починає й сюди заходити, див. Коц. 6, 13. 32), тут: пóтім, опісля́, згóдом, тоді, дáлі.

Відчáй див. чаяти.

Відчиня́ти, арх. отворяти — відкрити двері тощо.

Слово о п. І. 1187 р.: Отворяети Києву врата. 30.

Відщепéнець, одщепéнець — відступник.

Лекс. 1627. 450: Саддукей — перетятый, отщепенец.

Відьма від відати, знати. Чоловік — відьмак, відьмар; відьмувати, відьомський. Часте в лайці: Ах ти, відьмо. Відьомське кодло. Ст. сл. вѣдьма — чародійка.

Віз — ст. сл. возъ.

Возъ — колесница, ягжденіє, Син. 24.

В і з. „А віз і нині там!" — кажуть, коли багато зроблено, а справа не рухнулась. Вираз узятий з байки Крилова „Лебідь, щука й рак".

Віз Небесний див. Арктика.

Віза — помітка на паспорті про дозвіл в'їзду до якої держави. Лат. visum — бачене, переглянуте.

Візаві, фр. vis-à-vis — лицем до лиця, напроти.

Візáнтія. — Перше це назва міста, що його потім назвали Констянтинополем чи Царгородом. Пізніше з цього постала назва всієї держави: Візантія. Турки здобули Констянтинопіль 1453 р., а на Істамбул перейменували його 1930 р.

Візерýнок з польського wizerunek — образ, подоба.

„Инакшим способом или вѣзерунком", Лекс. 1627. 89.

Візни́к — фіякр — має й жаргонові означення, напр. київське ванька, харків. ванько, Див. Іванівська.

Лекс. 1596. 8: Возáтай — возни́ца.

Візни́ця з поль. woźnica.

Лекс. 1627. 318: Звóзчик — возни́ца.

Візи́р, -ра — вищий сановник в Турції, з араб. і тур.

Візи́т, -та, фр. visite — відвідини. В і з и т á ц і я, лат. visitatio — відвідання. В і з и т е р, -тера, фр. visiteur — особа, що робить візит, відвідувач.

Війнá. „Холодна війна", з англ. cold war. Війна, але без вогневої зброї, політична війна.

„Розв'язать війну" — так часто тепер пишуть росіяни, а за ними й українці. До цього було — почати війну, оголосити війну (англ. to declare war).

Лекс. 1627. 454: Сіва — войско, або войнá.

Лекс. 1596. 25б: Рать — війнá. Ратую — войнý точу. Ратованіє — воєваньє.

„Брань — бóрба, войнá, битва, бой", Лекс. 1627 р. 15. Войнуý подношу 16. Бранный супостáт — непріятель военный 16.

Ві́йсько — ст. сл. войско.

Лекс. 1627. 454: Сіва — вóйско, або войнá.

В і́ й с ь к о. Буковинське „робити військо" з рум. a face armata — укр. служити в війську.

Військо небесне, ceva' haššamajim, ст. сл. воинство Неба, — це зорі чи світила небесні, пор. 1 М. 2. 1, 5 М. 4. 19, 2 Цар. 21. 3, Єр. 33. 22 і ін.

Війт, -та, п. wójt, ст. шлеське wojet, з сер. нім. Voit; пор. н. Voght — начальник.

Вік, ст. сл. вѣкъ — час людського життя. Але вдавнину вѣкъ визначало й силу людини, пор. у „Руській Правді": А тому за вѣкъ 10 гривынъ", тут вѣкъ — „у віччя", по збавлення сили, каліцтво. Пор. лат. vinco — перемагаю, vici — переміг.

Слово о п. І. 1187 р.: В княжих крамолах вѣци человѣком скратишась.

Вік. „На віки віків" чи „на віки вічні" — назавжди. Вираз з Молитов, які часто цим закінчуються, частий цей вираз „во вѣки вѣковъ" і в Новому Заповіті, напр. 1 Петр. 5. 11, Гал. 1. 5, Филип. 4. 20 і ін.

Вік. „До скончання (кінця) віку" — до кінця світу. Вираз євангельский, див. Єванг. Матвія 13. 40, 13. 49, 28. 20.

Віка́рій — помічник Єпископа, з лат. vicarius — помічник, заступник.

Віке́нтій, ім'я, з лат. Vicentius — перемагаючий.

Вікінг, -га, ст. сканд. viking — член бойових дружин VIII-XI ст., що займалися торгівлею та піратством.

Вікно́, ст. сл. окъно. Корінь -ок-, пор. око. Слово постало ніби „око хати".

Віко́нт, -та, фр. vicomte, — назва дворянського титулу у Франції та в Англії, середній між бароном і графом.

Вікопо́мний. — Це слово давно прийняли ми до своєї мови; в наших пам'ятках XVII віку воно часте. Частеньке воно й тепер у придніпрянській літературній мові. Його подає Словник Грінченка. „Академічний „Р-у сл." I, 244 на рос. „достопамятный" дає: „вікопомний, вікопа́м'ятний, пам'ятний, пам'яти годний (вартий)"; як бачимо, подає це слово навіть першим. Тут же й „вікопомність". Академічний „Сл. правничої мови" на ст. 81 (незабвенный) так само подає й „вікопомний", поруч із „незабутній".

В Галичині кажуть: „пропамятний", але й „вікопомний" не рідке, напр. у Б. Лепкого, „Мотря" I 224: Для добра і слави вікопомного Війська Запорожського. Це слово походить з поль. „wiekopomny".

Віктор, ст. сл. Викторъ, лат. переможець. Лекс. 1627 р. 980: „Побѣдитель, звитяжца, звитяжитель. Вікторъ і Вікентій лат(инські) имена".

Вікто́рія, з лат. victoria — перемога було часте в літературі XVIII ст. Звідси й Віктор, лат. victor — переможець.

Віл. — Для поговірки „Хіба ревуть воли, як ясла повні?" знаходимо в Біблії (Йов 6. 5) таке праджерело: „Чи дикий осел над травою реве? Хіба реве він над своєю мішанкою?" Віл — ст. сл. волъ.

Вілайєт, -ту, ар. vilayat — адміністративна область у Туреччині.

Вілла — дача,дім за містом, з лат. villa — маєток.

Вільгість, з п. wilgoć — вологість, сирість.

Лекс. 1627 р. 22: „Влага — вѣлготность, мокрость". „Влажу — оволо́жую" 22.

Вільна воля — невимушена воля. Пор. англ. free will.

Лекс. 1627. 213: Самовластіє — волная воля.

Вільний — свобідний. Слово „вільний" потрохи заступає „свобідний", це останнє вже стало рідким, архаїчним.

Вінниця — місто на Київщині, при давній річці Вінничка. Вже року 1363-го згадується Вѣнница як фортеця. Назву свою місто одержало від річки Вінничка. Стародавні акти завжди пишуть Вѣница або Вѣнница. Тому що ѣ згодом змінилося в **і**,то й вимовляється Вінниця, а не Винниця.

Віно, ст. сл. вѣно — викуп за молоду, придане молодій, яке дає молодий. Пор. Пов. вр. літ 6551 р.: „Вдасть Ярослав сестру свою за Казимира и вдасть Казимиръ за вѣно людий 8 сотъ. Чс. věno; поль. wiano — придане. Пор. лат. venum — продаж; гр. onos — ціна, а гр. ednor — викуп за молоду, шлюбний дарунок. Але тепер віно в З.У. — це придане молодої.

Лекс. 1627. 187: Посаг, вѣно.

Вінча́тися. — Таїнство шлюбу відбувалося в нас з давнього часу, і на голову молодих в Церкві накладали вінці, ніби князівські корони. Тому й саме Таїнство назване „Вінчання", звідси й слово „вінчатися", цебто накладати вінці на голову молодих. Слово дуже рясне в нашій мові. Звідси постали й наші назви молодих — князь, княгиня. Ст. сл. вѣньць — лат. corona.

Віншува́ння — побажання, з пол. winszowanie, а це з нім. wünschen — поздоровляти, гратулювати, вітати з чим.

Лекс. 1627. 185: Привѣт — вѣншова́нье. Привѣтству́ю — вѣншую.

Віншува́ти — арх., вітати, складати привіти, поздоровляти.

„Привѣтствую — вѣншу́ю". Лекс. 1627 р. Пер.

„Урійме зычу и вѣншую", Лекс. 1627 р. Передмова.

Лекс. 1627. 188: Примоляет — вѣншу́ет.

Віньє́та, фр. vignette — оздоба в рукописі чи в книзі.

Віолонче́ля, іт. violoncello — смичковий інструмент на 4 струни, тоном між альтом і контрабасом. В літ. мові вживається й форма віолончель, -лі ж. р.

Вір, вору — огорожа, зменш, во́рик, вори́ка — жердина для вору, воріння — жердини. Пор. завора, розвора.

Віра, ст. сл. вѣра; пор. лат. vērus — справжній. дійсний. Слово „віра" (цебто сприймання чого за дійсність чи можливість без обоснування доказами) також визначає релігію. (Пор. лат. fides, що також уживається як синонім слова religio). Звідси вірні — це члени Церкви. Спроба (після І світової війни) увести новотвір „вірянин" (замість в і р н и й) не вдалася.

„Віра горами двигає", — крилатий вираз на основі Євангелії Матвія 17. 20: „Коли будете мати Віру, як зерно гірчичне, і горі оцій скажете „Перейди но звідси туди!" та й перейде, і нічого не матимете неможливого!" І ще Матвія 21. 21: „Коли б мали ви Віру, і не мали сумніву, то якби й цій горі ви сказали: „Порушся та й кинься в море! — то й станеться це!"

Віра — ст. укр. штраф.

Вірменин, з армянин, ормянин; мн. вірме́ни, вірме́н. Вірме́нія (Вірменська ССР). — Назва ця від давнього племені армени (ормени). Родоначальником був Армінак, син Гайка, згадуваних уже в Біблії. Старша назва Арме́нія.

Лекс. 1627 р. 350: „Арме́нія — те ж, що й Арарат".

Вірити, вірю, віриш, вірять. В значенні довіряти.

Вірсавія, ст. сл. Вирсавіа, євр. колодязь присяги.

В і р с а в і я, д. є. Bat-ševa — дочка присяги (або: дочка семи). Ст. сл. Вирсавíа, нім. Bathseba, англ. Bathsheba, лат. Bathseba.

Віртуо́з, -за, іт. virtuoso, — людина, що досягла в техніці гри чи якої роботи вищого ступеня. В і р т у о́ з н и й — досконалий.

Вірувати, вірую — вживаємо тільки для релігійної віри: Вірую в Єдиного Бога. Слово в і р и т и вживається поза сферою релігії. Напр. вірити кому, вірити в що.

Віруси — манюсінькі збудники заразних недуг живого світу, менші від мікробів. З лат. virus — отрута.

Вірш, -ша, — поетичний твір, рядок у вірші. З лат. versus — лінія, рядок, лінія в писанні (vertere — повертати в інший бік). Пор. лат. versus facere — компонувати, складати, творити.

Слова в і р ш та арх. в і р ш а походять із ст. сл. вѣршъ, вѣрша. В З.У. верш з п. wiersz. На Сході в е́ р ш а — знаряддя ловити рибу: Раки, лізьте в вершу, Ном. № 6897.

Лекс. 1627. 208: Слово, вѣрш.

Лекс. 1596. 26: Ре́кло — слово, вѣрш.

Лекс. 1627 р. 338: „Акростіхіс — рожай вѣрша".

Лекс. 1627 р. 47: стих, вѣрш.

Вірьо́вка — мо́туз, мотузка, мотузок, шнур, поворо́зка, рс. кана́т. Від ст. сл. вьрвь, вьрвіє. Лекс. 1627 р. 21: „Вервія — веровки́, поворозя".

В Зах. Укр. мало знане, в Сх. Укр. часте.

Віскі, слово невідм. — спіртн. міцний напиток з жита чи кукурудзи в Англії й США. З англ. whisky з кельтського uisge — вода.

Вісаріо́н, -на, ст. сл. Віссаріонъ, з грецького: повний. Лекс. 1627 р. 380: „полный, горстый або негрѣшен въ всем".

Вісім, восьми́ — всеслов'янське слово. Ст. сл. осмь — вісім, осмъ — во́сьмий. На початку в приставне (протетичне).

Віссо́н — тонка й м'яка льняна матерія, загально знана в семітських народів, д. євр. vešeš, єгип. busu, що греки рано переробили на byssos (пор. Вихід 39. 2, Лука 16. 19 і ін.), byssinós — віссонний.

Лекс. 1596: ви́ссон — полотно тонкóе.

Віст, вісту, англ. whist — карточна гра.

Вісьта! див. вйо.

Вістник, арх. — ст. сл. вѣстник; сучасне укр. літ. вісник; у наших письменників: вістовик, вістовець — той, хто приносить вістку; у війську вістовий, вістун.

Лекс. 1596: Вѣстник — повіда́ч.

Віта́льний, лат. vitalis — життьовий.

Віта́лій, ст. сл., Виталій. — Лекс. 1627 р. 380: животный; лат. vitalis — життьовий.

Вітами́ни — органічні речовини, конче необхідні для нормального життя організму. З лат. vita — життя.

Віта́нія. Bydavix, д. є. Bet-anijah — дім убогої. Ів. 11. 18: „Бѣ же Виѳаніа близ Ієрусалиму".

Віта́ння — вислів та акт привіту.

Витаніє — рукодаваніє, цѣлованіє, Син. 19.

Віта́ти — поздоровляти, віта́льня — кімната для приймання й вітання гостей. Див. приймати.

„Лобзаю или лобжу, цѣлую, витаю, поздоровляю". Лекс. 1627. 109.

Лекс. 1627 р. 22: „Витаю — гощу, госпо́дою стою".

Вітати, ст. сл. витати і вѣтати, — жити, пробувати. Остр. Єв. 1056 р. Лк. 19. 7: вънидє витатъ. Договір Олега 907 р.: Приходящии Русь да витают у святого мамы.

Обитати (з обвитати), обитѣль. Рано постали й слова виталище (гостинниця, витальница, витальникъ, витатися (здоровитися).

Первісне зна́чення „вітати" загубилося в нашій мові, а „завітати" (зайти) до кого — це п. zawitać. Знати його ще у Шевченковім: Ти, Прісносущий, всюди з нами вітаєш. Це — пробува́єш. У Шевченка ж маємо ще вітати — „запрошувати": Музику наймає, і нерівню титарівну у танець вітає 370.

В зах. укр. говорах позісталася давня етимологічна форма вита́ти; але в східньоукр. говорах і в мові літературній тільки вітати.

Поруч зах. укр. дієслова витати (із ст. сл. сл. витати) закономірно існує іменник привіт (із ст. слов. привѣтъ).

Ві́тер, вітру — ст. сл. вѣтръ; лат. ventus; нім. Wind.

Вітер. Гостей мов вітром змело — гості швидко порозходились.

У нас дуже часто говорять: „На чотири вітри". Такий вираз іде з Біблії, пор. 1 Хрон. 9. 24: „На чотири вітри (= сторони, боки) будуть віддверні". Це перейшло й до Нового Заповіту, напр.: „Ізберуть від чотирьох вітрів" Мт. 24. 31. Див. ще Єр. 49. 36. Вдавнину землю уявляли собі як квадрат, а по кожному з чотирьох боків стояв бог Вітер.

Слово о п. І. 1187 р.: О Вѣтрѣ Вѣтрило! 38.

Вітер. „Шукай вітру в полі!" — пропало, не знайдеш.

Вітер. „Кидати слова на вітер" — говорити неперевірене, малообдумане. „Вітер в голові" — коли мало розуму.

Слово о п. І. 1187 р.: Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣют с моря. — Вѣтрило і вѣтри в нашій міфології вважалися за божків.

Вітесда́ — згадується в Єв. Ів. 5. 2: „А в Єрусалимі, біля брами Овечої, є купальня, Вітесда по-еврейському зветься, що мала п'ять ґанків". Давні грецькі рукописи читають це слово не однаково: 1) Bethsaida, лат. Bethsaida, євр. Bet ceda — дім мисливський; 2) найчастіше Bethzatha, євр. Bet zeta — дім оливки, і 3) Bethesda, євр. Bet chesed — дім милосердя, ласки (або дім Хістди?).

Вітія́, арх. — промовець. Ст. сл. вѣштати — говорити, сповіщати, казати; вѣтьскы — казково.

Лекс. 1596. 56: Вѣтія — ритор, оратор, красномовца.

Ві́тка — галузка; ст. сл. вѣя, вѣтвь, вѣтка.

Лекс. 1627 р. 39: „Вѣям или вѣтвь, росчка, галуз, голь или голца́ з листям".

Ві́това недуга або хоре́я — нервова недуга, яка виявляється мимовільними безладними скороченнями м'язів. Назва від імені Святого Віта, що хворував нею; зветься ще й хорея, з гр. choreia — танці.

Вітра́ж, -жу́, фр. vitrage — картини з різнобарвних шматків скла, що вставлені в вікна, особливо по церквах.

Вітри́ло, -ла — парус, від вітер, ст. сл. вѣтрило.

Лекс. 1627 р. 40: Вѣтри́ло, па́рус, полотно кораблю для вѣтру".

Вітри́на, фр. vitrine (vitre — віконне скло) — засклене вікно чи шафка для виставки різних речей.

Вітря́к. — „Боротися з вітряками", боротися непотрібно, безцільно. Вираз узятий з 8 розділу І тому романа Серватеса „Дон-Кіхот Ламанчський" 1605-1615 р.

Вітчи́зна, старше отчи́зна (не вітчина́) із ст. у. отьчизна. Вітчина́ — це на Сході шинка. У Кул. в „Ч.Р.": Хто вірний син своєї отчи́зни 302, В мене на умі отчи́зна 402, Не погубляйте отчизни 302. В літ. мові наявне

„вітчи́зна". — Вітчина́ (шинка) з вѣтъшина — все, що старе; тут — стара зв'ялена шинка.

Лекс. 1627. 285. Отчество — отцовство, отчи́зна.

Лекс. 1627. 327: Отчествіє — отчи́зна.

В і т ч и з н а, місц., з. укр. — батьківщина, рідний край. Давнє отчизна — те, що лишається в наслідстві (спадком) від отця.

Вітчи́м — нерідний ба́тько, другий чоловік матері для дітей першого чоловіка. Слово загальнослов'янське. Походить від отець — отця — вітця: вітч-им. Пор. побратим. Ст. сл. отьчухъ. Срезневський: Матеріалы II. 830 дає: Ач с отьцимъ прииметь дѣти („Руська Правда" Вол. Мономаха).

Віхоть, р. віхтя, о. віхтем — зв'язаний жмут соломи. Ст. сл. вѣхоть; пор. вѣха (віха) — віхоть на тичці, що вказує дорогу, мету і т.п.

Віце-, лат. vice, замість — частка, що визначає заступника, помічника високої особи; віце-президент, віце-директор і ін. Пишемо й віцепрезидент і т.д.

Віче, з давнього вѣче, загальновживане в З.У. слово; збори, зібра́ння або мітинг.

Віч-на́-віч, рос. сглазу на глаз, фр. têt à têt („голова з головою"), англ. face to face („лице до лиця"), нім. unter vier Augen („на чотири очі").

„Вічна пам'ять" взяте з церковного співу за упокоєних „Вічная пам'ять" — вічна пам'ять на Небі.

„Вічний жид" див. Агасфер.

Вішну — бог сонця, головний бог індусів, з інд.

Віщий — той, хто віщує, передсказує майбутнє; віщун, ст. сл. вѣщтьць.

Слово о п. І. 1187 р.: Вѣща душа. 36. Вѣщей Боянъ. 37.

Слово о п. І. 1187 р.: Боян вѣщій. Вѣщія пръсты.

Вія — ст. сл. рѣснца, рясница; також вѣя — галуз. Лекс. 1627 р. 39: „Вѣжда — вѣя, повѣка".

Віяти — ст. сл. вѣяти.

Слово о п. І. 1187 р.: Вѣютъ душу отъ тѣла. 36.

Слово о п. І. 1187 р.: Горѣ подъ облакы вѣяти. Моє веселіє по ковылію развѣя. 31.

Слово о п. І. 1187 р.: Чему, господине (Вітре), насильно вѣеши? 38.

Вйо! — вигук поганяння коней. Г е т т я́ ! — вигук на коней, щоб звернули праворуч (в З.У. гетта!). Т п р у ! — наказ коневі стати. В і с ь т а ! — вигук на коней, щоб звернули ліворуч.

Вкляка́ти, зах. укр. — ставати на коліна, навколішки. Див. клякати.

Вку́чно, зах. укр. — літ. скучно, доскука бере.

Вла́да — державне правління; див. волость. Слово влада з чеськ. vlada, поль. władza, ст. сл. власть.

Лекс. 1596. 9: Власть — вла́да. Владзу маю. Влады́чество — вла́дарство.

Влади́ка, ст. сл. владыка — пан, Господь, Архиєрей. Також ст. сл. владика, владычнъіи — господній, владычьство — влада і т. ін. Ст. сл. владыка, грецьке kyrios — володар, пан. Звідси ст. укр. киръ (владика) — форма звертання до єпископа.

Лекс. 1569. 9: Владыка — владар.

Владаръ, владика, Господь, властилинъ, властитель. Син. 20.

Лекс. 1627 р. 22: „Владика — Єпископ, володар".

Владу́щий — володіючий, володар.

Лекс. 1627. 434: Марія — владу́щая или госпожа.

Вла́сне — са́ме, са́ме так; рос. именно, пол. właśnie, mianowicie.

Лекс. 1627. 156: „Пантофля вла́сне зовется".

Лекс. 1596. 33: Так з грецького вла́сне выкладается.

Лекс. 1627. 162: „Подражатель, наслѣдовца, такій же власне".

Вла́сний — свій, приналежний до кого.

Лекс. 1627. 216: Свой себѣ — свой вла́сный. Власне, вла́сный, власность.

Лекс. 1627. 185: Правий, вла́сный, вла́сная жона, власныи дѣти.

Не звалъ своимъ вла́снымъ, але было в нихъ все сполноє. Катих. 1645 р. 75б.

З в л а́ с н о и доброти своеи. Катих. 1645 р. 4.

З власнои воли сталсе злым. Катих. 1645 р. 9б.

Гр. в. к. Мстислава 1130 р.: Рукою своєю (власною).

В л а́ с н и й, прироже́ный, Лекс. 1627. 77.

„Имена вла́сныи людей", Лекс. 1627 р. Пер.

Въ томъ же вла́сномъ Тѣлѣ. Катих. 1645 р. 27.

Слово власний не українського походження. Воно із ст. болг. власть (ст. укр. волость); пор. ст. сл. властьнъ, чеське vlastni, пол. własny — ст. сл. собьствьнъ, н. болг. собствен, рос. собственный.

Вла́сність — те, чим хто володіє.

Лекс. 1627. 423: Кирос — пова́жность або вла́сность.

Власть, арх. — ст. сл. власть — влада, сила.

Слово о п. І. 1187 р.: А уже не вижду власти брата моєго. 26.

Власяни́ця, арх., давнє власаница; в З.У. місц. власаниця. Нове волосяни́ця.

Лекс. 1627 р. 24: „Вре́тище — власни́ца, плахта, жалоба, жалобный убир, верето, рядно".

Вло́ський, арх., поль. włoski — італійський.

Лекс. 1627. 449: Рым — мѣсто влоскоє.

Вне́сок, зах. укр. з п. wniosek, а це з нм. Antrag — предло́ження, пропози́ція, думка, проєкт.

Внет, арх., з п. wnet; укр. літ. відра́зу, за́раз.

Внизу́ — сх. укр. і літ., а долі зах. укр.

Внівéць обертаю — истребляю, искореняю, Син. 21 — з поль. wniwecz obracam.

Вночі́ — між вечором і досвітком.

Слово о п. І. 1187 р.: А сам въ ночь влъкомъ рыкаше. 36.

Внук, онук, ст. сл. вънукъ, внъука — син чи дочка сина чи дочки. Склад цього слова: в-ън-укъ, — тут початкове в протетичне, а корінь **ън.** Етимологія неясна; пор. лат. anus — стара, д. в. нім. ano — дід, ana — баба, нім. Ahn, Ahne, Enkel — онук. — В наших літописах частіше ону́к; народнє: уну́к.

Слово о п. І. 1187 р.: В силах Дажьбожа внука. 19.

Слово оп. І. 1187 р.: Игореви, того внуку. Вѣщій Бояне, Велесов внуче.

Внуша́ти, арх. — до ушей приймати: в-ушати, слухати. Внуши Молитву мою — вислухай Молитву мою, цебто візьми в уші.

Лекс. 1627 р. 34: „Внушаю — до ушу пріймую албо пилне слу́хаю".

Ст. сл. внуши́ти — калька з гебрейського; пор. Числа 23. 18: haazinah „візьми в ухо", цебто почути, гр. enotisai. В-н-уш-ити, — це „брати в ухо".

Вовк, -ка, ст. сл. влъкъ, вльк, слово всеслов'янське і індоевроп., пор. санскр. vrkas, гр. lykos, лат. lupus і ін.

Слово о п. І. 1187 р.: влъкъ, влъкомъ. 36.

„**Вовк** в овечій шкурі" — так кажуть на злу людину, що прикидається доброю. Вже в Євангелії Матвія 7. 15 подано: „Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині вони хижі вовки!"

Слово о п. І. 1187 р.: Сѣрыи влъци.

Во́ва — все страшне та лякливе в дит. мові.

Вовкува́тий — той, хто „дивиться вовком" — злим поглядом очей.

Во́вна, ст сл. влъна — перше значення: хвиля; далі хвиляста шерсть; вовна — болг. влъна, рос. шерсть, поль. wełna, sierść, нім. Wolle.

Лекс. 1627. 313: Яри́на — волна.

„**Вовчий** білет" — записання до пашпорту чи до посвідки праці таких причин звільнення, що надалі на науку чи на працю власник такого білету вже не може бути прийнятий.

Во́гнище див. ватра.

Вого́нь, -ню, ст. сл. огнь або огнь, звідси пішли наші огонь і огень. Звук початковий є протетичний, приставний (пор. вулиця, вулій й ін.).

Лекс. 1627. 458: Огень.

Вода́ — ст. сл. вода.

Вода́. „Набрати води в рот" — мовчати, замовкнути, ані пари з уст.

Вода́. „Вивести кого на чисту воду" — дійти правди, довідатися про правду. Ювеліри добувають дорогоцінне каміння чистої води, найвищого сорту.

Вода́ „Темна вода в облаках небесних" — темна справа. (З Псалтиря).

В злож.: водонос, водозбір, водопій, водобрання, водограй, водолаз, водоспад, водомір, водогін.

Вода в гебрейській м. слово множинне, pluralia tantum: majim, що грецька мова, а за нею й старословянська звичайно передають невідповідно також множиною, хоч такого значення слово вода ніколи в старослов'янській мові не має. Такі вирази, як: „На горахъ станутъ воды" Пс. 103. 6 — це чисті гебраїзми. Цікаво, що цей гебраїзм з мови біблійної сильно поширився й по інших давніх пам'ятках.

Вода жива, majim chajjim — дуже частий вираз в біблійній мові: це вода джерельна, що б'є джерелом, як жива. Вода найчистіша. Пор. Лев. 15. 13, Числа 19. 17, Єв. Ів. 4. 10, 7. 38 і т. ін. Вираз цей з Біблії сильно поширився по всіх мовах християнського світу.

Вода гноблення, вода утиску, „вода въ нуждѣ", majim lachac — вода за час нещастя чи за недолі в малій кількості там, де її звичайно мало, напр. в пустині. Пор. Іс. 30. 20.

Водевіль. -лю, фр. vaudeville (vau de ville) — вулична пісенька у Франції XVI ст., пізніше легка комедія з піснями і танцями.

Во́дка, арх. — водиця.
Лекс. 1627. 424: Во́дка до лѣченья очій.

Водолі́й, арх. — водовоз з ст. сл. водолѣи, водоливъ; також — сузір'я Aquarius.
Лекс. 1627. 466: Водолѣя, водник.

Водо́хрещі чи Водо́хреща — Свято Богоявлє́ння, 6-го (19) січня, бо тоді воду „хрестять" чи святять. Часом однина — Водохрище. Слово відоме вже з XIV в.; Сучавська грамота 1393 р.: накануні водохрещь. Слово постало з церковно-слов'янського Водокрестіє.

Воєво́да, арх., ст. укр. воєвода, ст. сл. воєвода — той, хто водить воїв (вояків), вдавнину військовий старшина найвищого рангу.
Лекс. 1627. 448: Воєвод под Навход (опосорам).
Лекс. 1627 р. 351: „Воєво́да войска, ге́тман".
Воєнный — храбрый, Син. 21.

Вождь. — Колись було тільки вождь, і ця стародавня форма зосталася незмінна й дотепер по східньоукраїнських говорах, звідки тільки цієї форми вживає й мова літературна. Київська Академія Наук у своїх виданнях і словниках пише: вождь, вождя́, вожде́ві й т. ін. Навпаки, по західньоукраїнських говорах кінець цього слова **-жд** зовсім стверд, тому тут панує вожд, вожда й т. ін. Ст. сл. вождь, водьць; поль. wódz; у нас тепер частіше провідник; у війську — отаман.
Лекс. 1596. 15: Иге́мон — вож, ста́роста.
Вождъ — князь, вождъ, начальник, народа водитель, настоятель, правитель (наставникъ, учитель), Син. 24.

Воздви́ження, арх. — піднесення, ст. сл. Въздвиженіе. Це старе слово у нас тепер зберігається тільки в Церкві: Свято Воздвиження Чесного Хреста.

Взношеніє — воздвиженіє, Син. 18.

Во́здух -а, арх. — в літер. мові повітря, з давнього повѣтріє. Свіжий воздух, свіже повітря Фр. З. Б. 51. Тепле повітря мовчало, Коц. 54. Весняне повітря потоками лине, Крим.; Учит. Єв. 1619 р. л. 4: „Яко ды́мъ на повѣтру трива́ючий".

Воздух, воз-дух, старе наше слово, дуже часте ще й тепер у нашій народній мові. В мові літературній його зовсім уже заступило слово повітря. Див. повітря; див. „Рідна Мова" 1933 р. ст. 73.
Лекс. 1627 р. 29: „Возду́х — повѣтрьє, аер".
Лекс. 1627. 224: Наше слово на возду́х расходится.
Лекс. 1627. 458: Возду́х.
Лекс. 1596. 7: На возду́х — на повѣтря.

Возз'єднання, арх. — ст. сл. съединеніе, що дало в укр. з'єдна́ння. Ст. сл. възсъединеніе — це приєднання до себе кого знову, тут „воз-" це знову: воз- соєдинять — знову єднати. Див. „Словарь ц. сл. і рус. я", 1947 р. т. I, ст. 152. З цього виходить, що форма „возз'єднання" невідповідна, відповідніша воз'єднання. Лат. reunio, нім. Wiedervereinigung, англ. reunion.

В словниках Б. Грінченка, Г. Голоскевича форм возз'єднувати, возз'єднання немає. В „Укр.-рос. сл." подано: возз'єднаний, возз'єдна́ння, возз'єдна́ти, возз'єднятися, возз'єднувати, -ся, возз'єднувач. Орфогр. сл. І. Кириченка зате дає добрий наголос: возз'една́ння.

Возлежа́ти, арх. — ст. сл. възлежати — сидіти півлежачи при столі, за східнім звичаєм. Мтв. 14. 9, Мр. 2. 15.

Возни́ця, арх., з поль. woźnica — візник.
Возница — звозчикъ, звозникъ, свозчикъ. Син 21.

Возража́ти — арх., противитися, ст. сл. възражати. Слово давно змінило своє первісне значення: скинути, зіпхнути.
Лекс. 1627 р. 31: „Возразй — зопхни, струти, погамуй, спротився".

Воістину, арх. — справді, дійсно, ст. сл. въ истину. У нас тепер воно зберігається живим тільки в Церкві: Христос Воскрес! Воістину Воскрес!

Лекс. 1627. 317: Войстинну, истє, поправдѣ.

Во́їн, -на, вої, арх. — вояк.

Слово о п. І. 1187 р.: На моєя лады вои. 39.

Лекс. 1596. 5б: Во́ин — жолнѣр. Во́инство — жолнѣрство.

Слово о п. І. 1187 р.: Не ваю чи вои по крови плаваша? 29.

Слово о п. І. 1187 р.: Игорь к Дону вои ведеть.

Во́йлок, -ка, частіше повсть, повсти́на, з тюрк., пор. кумикське „боюллук" — те, що підкладається під голову чи шию, подушка з шерсти. Дм. 557-558. Слово „войлок" часте на Київщині. — В поль. м. wojłok; нім. Filzdecke.

Война́, арх. — війна, ст. сл. война.

Лекс. 1596. 3б: Брань — войнá.

Война — борба, брань, рать, пря, прѣніє, рвеніє, тяжба, распря, подвигъ, Син. 22.

Вокабуля́рій. сер. лат. vocabularium — короткий словник в підручниках.

Вокалі́зм, -му — система голосових звуків мови, з лат. vocalis — голосовий.

Вокза́л — залізнична станція; з анг. назви передмістя в Лондоні Vauxhall; спочатку — місце всяких зборів.

Волапю́к, -ка — штучна міжнародня мова, яку склав 1879-1880 р. Йоган Шлейєр, що не поширилася через свою велику штучність. Слово з англ. world — світ +speech — мова, дало штучний термін volapük.

Вола́ти — кричати, з поль. wołać — кликати, взивати.

Волания — вопль, кличъ, грохотъ, вопіеніє, въсклик-новеніє, Син. 23.

Пусти! — волала жінка. Гонч. Л. і Зб. 15.

Грѣхи, вола́ючіє о помсту до Господа Бога. Катих. 1645 р. 89.

Волаю — возглашаю, возриваю, вопію, восклицаю Син. 23.

Во́лга. — В науці втерся слововивід з фінського *valgda (з загубленням d) біла, ясна, світла (див. Преображенський І 91, Погодинъ в „Извѣстія" X кн. 3).

Volens-nolens, лат. „хотячи-нехотячи" — волею-неволею, хоч-не-хоч.

Воли. Кричать на воли різно, як до місцевости: гей! гій! гейсь! гейса! — наліво.

Волиня́к. — „Рід древнього племені волинян, — вони назвалися мужнім іменем від слова великого — воля!" Харч. І. 177. Звичайно, таке вияснення слова „волиняк" має характер народньої етимології. А втім, і ця форма слова („волиняк") є польською. По-укр. волинянин.

Воли́нь, Воли́ні, ж. р., а не Волиня, ч. р. п.; Воли́ню. Давнє Волынь ж.р.

Волинь (встаровину і Велинь), вдавнину місто на Волині, а від нього одержала назву й Волинська Земля чи Волинь.

Воліти — походить з ст сл. воли́ти, і воно відоме вже в пам'ятках XI в. Визначало воно „хотіти, бажати", а також „ставити що вище", „брати що за краще". Цього старого слова не оминають і тепер. Напр.: Ой, чи волиш, Бондарівно, в сирій землі гнити. Пісня. На чиїм возі сидиш, того й волю воли. Приказка. Де не зможемо по правді говорити, там воліємо мовчати. Єфремів. Не сила терпіти лихої напасти, волю я в широкому полі пропасти. Леся Українка. Слово „воліти" частіше в західньоукраїнських діял., рідше в східньоукраїнських, але конче його оминати не слід. — Ст. сл. воли́ти спочатку означало: виражати свою волю.

Воловід — це налигач, що нам волів водять. Воло-во́дити — водити налигачем волів, а тепер уже й осіб: Царем хотіли б воловодити. Б. Лепкий, „Мотря" І 1921. А що водити волів справа забарна́, постало й нове зна́чення „волово́дити" — проволікати, непотрібно затягувати справу.

Володи́мир, -ра, ст. сл. Владиміръ. Складне слово: Володи-мир.

Слово о п. І. 1187 р. Сын Володимир.

Слово о п. І. 1187 р.: Старого Владимера.

Слово о п. І. 1187 р.: Помянувше стараго Владимира. 37.

Грамота кн. Мстислава 1130 р.: Се азъ, Володимирь сынъ.

Слово о п. І. 1187 р.: Слава Владимиру Игоревичу 46.

Волонте́р, -ра, фр. volontaire — доброволець, особливо в війську.

Волосожа́р — це сузір'я Плеяди. Пор. рос. стожари, серб. влашипи — Плеяди. Українське „волосожар" — це переклад старослов'янського власожелищь, власожельць, див. кн. Йова 9. 9, 38. 31, Амос 5. 8. Острізька Біблія 1581 р. дає власожелець (цікаво, що нові російські видання Біблії, а за ними й греко-католицькі дають тут Пліады). „Волосожар" — це „жаркі, горючі волоси". Як дивитися на Плеяди простим оком, то вони видаються горючим волоссям. „Волосожа́р" загальнознане в Наддніпрянщині слово, пор. „Енеїда" VI. 20: Уже волосожар піднявсь.

Во́лость — це переклад ст. слов'янського власть, область. Слово „область" напочатку визначало тільки „владу": Область имамь положити ю и область имамь пакы прияти ю. Остромир. Єв. 1056 р. Потім „область" стало визначати й ту територію, що на неї ширилася влада. Те саме значення мало й старе слово „волость": перше це була тільки сама „влада", а потім і територія влади. Напр. Літопис Лаврент.: Не имѣють волости купити наволокъ. Євангелія Пересопницька 1556 р. Лука 12: Дам тобѣ сію волость всю и славу. Стара форма „власть" з -ла- замість -оло- відома в нас дуже рідко, а саме в словах: влада, власний — ці слова, як і в польськім (тут це zwłaszcza, Władysław) перейнято з мови чеської, де -ла- завжди.

Во́лох — румун., ст. сл. влахъ, д. нм. walach. Польське wołoch — румун, włoch — італієць.

У фольклорі: „Що варила?" — „Горох!" — „На Волощину втрьох!" (Крем'янеччина).

Волоха́тий, ст. сл. власъ — волос, власатъій — волохатий. вкритий волоссям.

Волоцю́га — волочаща людина.

„Бѣгу́н — волоцю́га". Лекс. 1627 р. 17.

Волоцюга — бѣгунъ, лестецъ, Син. 23.

„Тулак, волоцю́га, гултай, который волочится". Лекс. 1627. 106.

Воло́чуся — скитаюся. Син. 24.

Волхв, волхва́, арх. — з. у. мудре́ць, мудрця́. Див. мудрець.

Ворожбитъ — вражбитъ, волхвъ. Син. 25.

Лекс. 1627 р. 32: „Волхв — волшебник, **чаро́вник,** ворожбит, вѣщок, заклинач, чорнокнижник".

„Во́ля" — часта назва осель. Вдавнину часто, закладаючи нові оселі, звільняли їх на певний час від податків, цебто давали „волю" від них. Звідси й пішла їхня назва Воля, Волька. Пор. Слобода.

Воля. Добра воля, ст. сл. „благоволеніє".

Лекс. 1596. 24б: Произволені, зезволеньє, добрая воля.

Во́лько, Волвер (з нім. Wolf — вовк) — був символом Венямина (Див. 1 М. 49. 27), тому ввійшов до його герба.

Вольт, -та — одиниця електрорушійної сили. Її ввів італ. фізик Олександер Вольта (1745-1827).

Вольтер'я́нець, -нця — послідовник фр. філософа Вольтера (1694-1778), переносно — вільнодумець.

Волюнтари́зм, -му — філософська наука, яка основою життя вважає свою волю, з лат. voluntas — воля.

Воні́тува́ти, з п. народнього wonitować, а це з лат. vomitare; звичайно — блювати.

Во́нность, укр. арх. — запах.

Вонность — воня, благоуханіє, Син. 23.

Воно́ в укр. мові часто вживається плеонастично, як формальний підмет в безпідметових реченнях: Щоб воно й сталося, як би батько не наспіли.

Во́нпити, місц.з поль. wątpić — не йняти віри, недовіряти, вага́тися.

Воня́ти, арх. — смердіти.

Во́нь ж.р. або воня́, во́нний, во́нність — часті в З.У. арх. слова, і визначають па́хощі, запашни́й. На Сході слово вонь — це сморід. Давнє воня визначало пахощі, але давнє воняти визначало пахнути і смердіти. Було багато квіток, багато пахощів. Лев. Пов. 174.

Вонь, із ст. сл. во́ня — всякого роду запах. Ст. сл. воняти — пахнути хороше чи зле. Воняти зо злим запахом (смердіти) відоме з найдавнішого часу. Во́нний — гарно пахучий.

Вор, -ра, російське; укр. злодій, обманець, ст. сл. тать, Дм. 566 виводить із тюрк. огру.

Воркота́ти — бурчати, ремствувати, нарікати.

Ворчу — ропщу, хухнаю, Син. 25. Воркотаніє — ропťаніє, ропотъ, хухнаніє, Син. 25.

Вор-ку-ку! — звуконасл. голубів-самців; пор. воркувати.

Воробе́ць, архаїчне — в З.У.; на Сході горобе́ць, горобі́ний. Веселий, як горобець, Ном. 8471. Ст. сл. врабій; укр. арх. воробій.

Воробець — врабій, воробчик — птичищъ, Син. 24-25.

Во́рог, ст. сл. врагъ, — слово всеслов'янське. Інд. євр. *ureg — гнати, звідси праслов. *vorgъ — вигнаний з роду, викинений, пор. ст. сл. извръгъ, рос. изверг, пор. „изверг рода человеческого". Перше значення ст. сл. слова врагъ — вигнанець з роду (Трубачев 176).

Ворогъ — врагъ, супостать. Ворогування — вражда. Ворогую — враждую, Син. 25.

Лекс. 1596. 7б: Враг — во́рог. Вражду́ю — ворогу́ю.

Ворогува́ти — бути ворогом кому.

Лекс. 1596. 8: Вражду́ю без правды — ворогу́ю неслушне.

Ворожби́т, -та — знахар. Ворожби́т — хто ворожить.

Ворожбитъ — вражбитъ, волхвъ, Син. 25.

Лекс. 1627 р. 25: „Вражби́т — ворожби́т".

Лекс. 1627. 199: Пытливый — ворожби́т, пытаючійся.

Ворожбитство — враженіє, волшба, Син. 25.

Воро́жка — жінка, що вгадує майбутнє, знахарка.

Воро́жками бавятся и забобо́ны чинятъ. Катих. 1645 р. 92.

Во́рок — мішок, зменш, во́рочок (укр. форми до цього „вор" немає). Пор. ч. vor і н. wór — мішок.

Во́рон, во́рона ч. р. і воро́на, -ни ж. р., ст. сл. вранъ ч. р. і врана ж. р. Слово всеслов'янське, пор. ще лит. varnas — ворон. Перше значення чорний, пор. л. corax. Ст. сл. також гавранъ, укр. гавра́н, ще га́йворон і гра́йворон; тут гай і грай звуконаслідувальні. Кінь вороний — чорний як ворон. При ворон народній епітет — чорний.

Слово о п. І. 1187 р.: Чрьный ворон.

Лекс. 1627 р. 25: „Вран — во́рон, крук, гайворон".

Ворон. „Чорний ворон" — спеціяльне закрите авто НКВД (чекістів), яким воно перевозило арештованих.

Слово о п. І. 1187 р.: Часто врани граяхуть.

Слово о п. І. 1187 р.: Всю нощь врани възграяху. 23.

Воро́та — брама, ст. сл. врата.

Слово о п. І. 1187 р.: Затворивъ Дунаю ворота. 30.

Лекс. 1596. 7б: Вра́та — ворота́, бра́на. Вра́тар — воро́тный.

Ворота — врата. Воротный — вратар, вратный дверныкъ, вратникъ, свузникъ, Син. 25.

Воро́тний — воротар.

Лекс. 1627. 216: Обозный, воро́тный.

Во́рскло — річка на Полтавщині; рос. Ворскла.

Во́рскло, а не Во́рскла. — Наш народ на Полтавщині завжди каже, зберігаючи давню вимову, тільки: Ворскло, напр.: Ворскло річка невеличка, береги ламає, хто в Полтаві не бував, той лиха не знає. Росіяни, через т. зв. акання змінили кінцеве **о** на **а** в XVIII в., а особливо в XIX-м. Інтелігенція, що місцевої назви не знає, вимовляє по-російському Ворскла. Але це чужа нам вимова, — своя давня була тільки Ворскло. В „Актових книгах Полтавського городового уряду XVII-го віку" (видання В. Модзелевського 1912 р.), читаємо: 1665 р.: Скарга о покраденю сѣна за Ворсклом, ст. 28. 1669 р.: О занятю гребли на рѣцѣ Ворсклу, ст. 164. 1670 р.: Млин на Ворсклу стоячи, ст. 203. Ось іще „Історично-географічний Збірник" т. III, видання Всеукраїнської Академії Наук, 1929 р., на ст. 203 читаємо: Між Сулою та Ворсклом. Кочовики відтісняли за Ворскло. Взагалі, академічні видання пишуть Ворскло. Місцевий житель, Я. Щоголів року 1883-го випустив у Харкові збірника поезій: „Ворскло", в якому оспівав цю річку та її околиці.

Воскресе́ння — це воскреснути самому, напр.: Воскресе́ння Ісуса Христа; це не означає воскресити кого, напр. воскресити Лазаря.

Лекс. 1627 р. 3б подає: „Воскресеніє — з мертвых встанье, ґди сам через себе. Воскреше́ніє — ґди от кого иншого, кто бывает воскреше́н".

Воскресити, давнє крѣсити. Пор. Слово о п. Іг. 1187 р.: „Игорева храброго плъку не крѣсити".

Воскресі́ння — похід. від дієслова воскрешати, воскресити кого. Ст. сл. въскрѣсеніє — встання чи підняття з мертвих, въскрѣсити, въскрѣшати. Пор. укр. кре́снути — рушити, іти, напр.: Крига вже почала креснути. Ст. сл. крѣсити — рухати.

Вотува́ти — вільно голосувати, з лат. votum — бажання. Звідси во́тум, -му — вільна думка, вирішення.

Во́хва — природня мінеральна жовтувата фарба, з гр. ochros — жовтуватий.

Вóша, -і — кýска; з. у. вош; ст. сл. въшь.

Вóша — нýжа. Обидві назви добрі. Ст. слов'ян. въшь, вошь жін. роду, в літерат. мові, за мовою живою східньоукраїнською, давно вже прийняла форму вóша. Кажуть: „Держись, як воша кожуха!" В зах. укр. говорах панує ще архаїчна форма вош, напр. у А. Чайківського, „Малолітній" ст. 22: Вош кашляла. Літературна мова вживає тільки форми воша, ніколи вош. — Друга форма, нýжа, вживається лише в збірному значенні замість воші, напр.: Номис, Приказки: Коли не п'є, так нужу б'є, а все не гуляє 769. Котляревський, „Енеїда": Убрання, постоли порвались, і нужі повна очкурня. Отож, можна вживати воша, а в збірному значенні нужа (цебто воші). Слово нужа постало з давнього нужда — біда, бо людину з біди та з печалі воші нападають. Звідси приказка: Слабу людину нужа нападає.

Лекс. 1627. 425: Свиня́я вош.

Воювáння — від воювати, ст. сл. воєвати.

„Бореніє — воіованьє", Лекс. 1627 р. 14.

Боювáти — від ст. сл. бой — бій.

Лекс. 1596. 3б: Боруся — вою́ю.

Вóяж, -жа, фр. voyage — стара назва подорожі. Звідси вояжéр, фр. voyageur — мандрівник, подорожній.

Воя́к, -кá, арх. воїн — солдат. Вояки: Так наші славнії вояки там мовчки проливали кров. Котл. Ен. В Україні козак також визначає вояка́ (Див. у Т. Шевченка). В Галич. народнє „жовнір" з польс. żołnierz, що є німецького походження.

Впáсти див. випадати.

Вперéд, згорú. Газети наші писали: „Хто присилає цілорічну передплату згори". Це польське zgóry. У східньоукраїнських говорах не чути цього слова, але в західньоукраїнських воно добре знане. Словник Б. Грінченка подає його з Кам'янецького повіту, а академічний „Рос.-укр. словник" 1924 р. т. I, ст. 113 подає „згори" з творів Свидницького, що, як подолянин, має в своїї мові багатенько західньоукраїнських слів. Замість „згори" маємо добрі свої: наперед, вперед. І добре буде: Висилайте передплату наперед.

Впередъ — пред, Син. 25.

Вплив — має два значення; 1) факт чийогось впливання на кого або на що (Напр., в романі „Хмари" Івана Нечуя-Левицького: „Вони впливали на грубу натуру Воздвиженського"); тут вплив означає лат. influentia, рос. влияние; 2) факт впливання ріки в озеро або в море; тут вплив означає ст. сл. вълитіє, рос. устье (реки), поль. ujście (rzeki). В Галичині зберігся укр. архаїзм „устє" (звідси назва місцевости „Устєріки").

Вплив, з впливу, — не міняти в цім слові початкового **в** на **у** по приголосній, як то в нас часом роблять. Під впливом, Тимч. 19. 20 (а не: під упливом).

Впрóчім. арх., зах. укр. — літерат. а втім, проте, — у Фр. З. Б.: Впрочім, я присягала.

Враг, -гá, арх. — літерат. вóрог. Але й арх. враг часте, напр. в лайці: Враг би тебе взяв! Вража мати!

Лекс. 1627 р. 25: „Враг — вóрог, нéприятель".

Лекс. 1596. 7б: Враг — вóрог.

Враждá, арх. — ворожнéча; ст. сл. вражьда; пор. ст. сл. врагъ — ворог.

Лекс. 1596. 7б: Вражда — ворогованьє, непри́язнь.

Врáта, арх. замість ворота. Напр. Царські Врата.

„Врáчу, зцілися сам!" Це з Євангелії Луки 4. 23: „А Ісус промовив до них: Ви мені конче скажете приказку: „Лікарю, — уздоров самого себе!" Як бачимо, це була ходяча приказка вже за часу Ісуса Христа. Так кажемо й тепер кожному, хто лікує другого від того, на що хворіє сам.

Врéдний, арх. — шкідливий. Ст. сл. врѣдъ — язва, рана, нарив. — Слово вредний живе в народній мові.

Лекс. 1627 р. 26: „Врéдный — вродоватый, шкодливий.

Врéмя, арх. — ст. сл. время — час.

Слово о п. І. 1187 р.: Поютъ время Бусово. 25.

Врéмя. — „Во врéмя óно" — того часу. Єванг. вираз дуже частий, напр. Дії 12. 1, 19. 23; крім цього, денне читання Євангелії в Церкві часто починається фразою „Во время óно" — укр. того чáсу.

Врéтище, арх. — волосяниця, ст. сл. врѣтище — жалóбна волосяниця.

Лекс. 1596. 7б: Врéтище — плáхта, жáлоба, жáлобный убир.

Врéшті - решт — це дослівний переклад (калька) з рс. „в конце концов". Літ.: кінець-кінцем, вкінці, на самий кінець, або — врешті.

Врóда чи урóда — людська краса; звідси вродли́вий, гарний; рос. красóта, красивый.

Врок. — Народне повір'я каже, що людина легко може зробити зло словом чи поглядом, очима. Це врок, урок. Звідси врочити, наврочити. Нівроку — щоб не принести лиха. Корінь „рок", „рек". Зла людина може лихо принести навіть поглядом очей — наврочити.

Все, в розумінні п о с т і й н о, це старий український вираз, частий в З.У., але рідший на Сході. Паломник Данила в XII в.: Но все въ горахъ каменныхъ путь тяжькый. Все придивлялася до невістки, Гр. 162.

В с е, усé; зах. укр. в с ь о в літературі не прийняте. Див. усьо.

Всéволóд — ім'я; означає: хто всім володіє.

Слово о п. І. 1187 р.: Всеволодъ, Игорю и Всеволода. 32.

Слово о п. І. 1187 р.: Игорь ждеть мила брата Всеволода.

Слово о п. І. 1187 р.: Яр туре Всеволоде.

Слово о п. І. 1187 р.: Брата Всеволода.

Всегдá (всéгда), арх. — завсíди, зáвжди. Старі укр. пам'ятки знають часто всéгда.

Вседержи́тель — назва Господа, гр. **Pantokrator** — Всесильний, Всемогутній, Всевладний. Ст. сл. держáва — влада, сила, ст. сл. держати — мати, володіти, керувати.

„**Всéїдна** неділя" (тиждень) — можна їсти все (і скоромне) цілий тиждень, цебто і в середу, і в п'ятницю.

Вселéнна, в-сел-енна (корінь -сел-, селитися, населена земля). Д. є tevel — вкритий рослинами, заселений світ, у протилежність до пустині, пор. Ісайя 14, 17: „Обертав у пустиню заселений світ". Пор. д. є. jevul — рослинність, javol — видавати рослинність. І тільки на грецькому грунті, значно пізніше, „вселенна" стала визначати всесвіт. Та й грецьке oikumene спочатку визначало те саме, що й д. є. tevel — заселена земля.

В с е л é н н а. ст. сл. вселеная, вселенная; переклад з гр. oikuméne — заселена земля, по-латинському terra habitata. Від гр. oikéo — поселююся. Вселенна — це головна земля, що належить грекам, Візантія.

У давніх греків слово oikuméne практично означало грецьку імперію.

Весьсвѣтъ — вселенна, міръ. Син. 17.

Лекс. 1596. 5б: Вселéнная — всего свѣта. Патриáрх вселéнскій, Отец начальний всему свѣту.

Лекс. 1627 р. 35: „Вселéнная — ввесь свѣт, где ся люде, населили. Патріарх Вселéнскій — Отець начальный всему свѣту.

Вселéнський, ст. сл. въселеньскъій — належний до вселенної. Вселенський Собор, Вселенська Церква.

Всíсти — сісти на що, ст. сл. въсѣсти від възсѣсти.

Слово о п. І. 1187 р.: А всядем на свои комони.

Вспак, арх. — присл. назад, ст. сл. въспять.

Лекс. 1627 р. 36: Вспять — назад, вспак.

Встáти — звестися, ст. сл. въстати від възстати, а це від стати.

Слово о п. І. 1187 р.: Въстала Обида.

Вступи́ти — ступити вперед, увійти, ст. сл. въступити від ступити.

Слово о п. І. 1187 р.: Вступиша в злата стремень. 29.

Всю́ди — скрізь, ст. сл. высудѣ, высьде, высьжде.

Господь Богъ всюды єст. Катих. 1645 р. 67б.

Лекс. 1627. 194: Розслабилося всю́ды.

Всюди — везде. Син. 26.

Вся́кий — кожен, ст. сл. высакъ, высякъ.

Помыслностей вщеляких зычит". Лекс. 1627 р.

Втикáти — всаджувати.

Втикаю — водружаю. Син. 28.

Втíлення — акт приймання (чи надавання) форми людського тіла.

Лекс. 1596. 9: Воплощéніє — втілéньє, чловечества принятьє.

Втѣленіє — воплощеніє, вочеловѣченіє. Син. 28.

Втѣлéня Бога Слова. Катих. 1645 р. 21б.

Втілювати — надавати чому тіла; також здійснювати, реалізувати.

Втіля́ти — обертати в тіло. Втілення, ст. сл. очеловѣченіє — прийняття тіла.

Лекс. 1627 р. 34: „Воплощеніє — въвленьє".

Втори́й, арх. — другий; пор. повторювати, повторення.

Вча́сний — заранній, своечасный, сезоновий.

Лекс. 1627. 79: ча́сный, дозрѣлый, достигл.

Вча́сный — ранній, Лекс. 1627. 76.

Вчи́ти кого, вчитися самому. Вчитися історії, а не вчити історію; вчити історії — це навчати історії. Вчити кого-чого: Пригоди учать згоди. Ном. № 1751. Вчити рідною мовою, а не **на** рідній мові.

Вуа́ль, -ля, фр. voile — легка прозора тканина, тонка сіточка до жіночого капелюшика, що закриває й лице.

Ву́дити, кіпти́ти. — В Україні часто кажуть: коптити, копчена шинка й т. ін., — це форма архаїчна. Літературна мова вживає: вуджена шинка. Академічний „Словник технічної термінології" 1928 р. на ст. 115 російські терміни: „коптильня, коптить, копчене, копченость" перекладає: „вуджарня, вудити, вудження, вудженина". Це праслово, відоме багатьом слов'янським народам.

Ву́дка, ст. сл. удити — ловити вудкою рибу.

Лекс. 1627. 265: Удица, у́дка.

„Вудочку закинути" — спробувати.

Вуж, -жá, стародавнє ужь — рід змії. Назва постала від ст. сл. ужь — шнур, бо змія довга й груба як шнур; рос. уж, поль. wąż.

Слово вуж в значенні мотуза ще не зникло з нашої мови, а живе воно й досі. Як поїде чоловік у ліс по дрова, ввірветься йому якийсь мотуз чи ланцюг, і немає чим зв'язати, то крутить із пруття „вужéвку" та зв'язує нею. Пор. вужи́сько.

А як в'яжуть ялиці, щоб сплавляти їх річкою, то в'яжуть їх не мотуззям, а теж такими, з грубого пруття плетеними „вужевками". Також той грубий мотуз, що ним прив'язують рубля на фурі сіна, називається „вужище".

І довжина такого „вужища", то одиниця міри. Кажуть: „Його обійстя широке на п'ятеро вужищів". А як хто рано довго спить, то мати будить його з докором: „Ти спиш, а сонце вже підійшло на троє вужищів".

До ужа Бог мовил. Катих. 1645 р. 11.

Лекс. 1596. 21: Обавáю — заклинáю ужá или гáдину.

Вузьки́й, ст. сл. узъкъ.

Вуй — дядько по матері, ст. сл. уй, вуй, часте в З.У., б. уйка, срб. ујак, чск. ujec, п. wuj.

Вуй, ву́йко, арх., часто вживане в З.У. слово, визначає: брат матері, з давнього вуй. На Сході вже не відоме, тут теж давнє слово дядько, з давнього дядько — брат материн чи батьків, а також кожний старший чоловік. Див. стрий.

Вуй, вуяшко — уецъ, матчинъ братъ, Син. 28.

Ву́йна, вуйнка, арх., — часто вживане в З.У. слово, визначає: жінка материного брата; на Сході дядина — жінка батькового чи материного брата, а також кожна старша жінка. Див. стрийна.

Вуко́л, -ла, ст. сл. Вуколъ, лат. пастух. Лекс. 1627 р. 382: волопасъ.

Ву́лиця, улиця, у-лиц-я, спочатку визначало вхід до дому, ворота, місце перед лицем (у-лиця) дому. Пізніш виробилося трохи інше значення — прохід між „лицями" чи лицевими сторонами домів. Напочатку звичайно маємо приставне **в**: вулиця. — Місцево маємо в живій народній мові гулиця або юлиця.

Лекс. 1627. 470: Улица котлярская.

Лекс. 1596. 31б: Халуга — у́лица.

Вульгари́зм — грубе слово чи грубий вираз, неприйнятий в літ. мові. Назва від лат. vulgus — народ, маса, товпа. Від лат. vulgaris наше вульгáний — грубий, непристойний.

Вундеркінд, -нда — дитина з великими здібностями. З нім. Wunderkind — чудо-дитина.

Вурдала́к, -ка — вампір, упир, часте в півд. слов., з тур. обур-да-лак — ненажерливий, жерун. Дм. 558.

Вус, двійня ву́са, ст. сл. усъ.

Ву́сьо — вухо в дит. мові.

Вуть! Вуть-вуть-вуть! — покликання качок. Праслово.

Ву́хо, ст. сл. ухо.
Слово о п. І. 1187 р.: Уши закладаше.
Лекс. 1596. 12: Хойна злѣчует у́ха.

Вхо́дити в що, напр. у корабель, ст. сл. влазити.

Вча́сний — це своєча́сний, якраз впору. Бог поміг. — зібрали сіна вчасно. Пішла вона на Храм і прийшла вчасно, Г. Барв. 512. В З.У. вживають в ч а́ с н и й як п. wczesny зам. ранній, передчасний: Праця в гріб мене вчасно вложила, Фр. 3 в. 37.

В ч а с н и й у літературній мові визначає „своєчасний", те, що робиться „у час" чи „на час". Словник Б. Грінченка IV. 369 наше „вчасний" (учасний) перекладає рос. своевременний. Г. Барвінок: „Пішла вона на Храм і прийшла в ч а с н о", цебто на час, у час, своєчасно. Як посієш учасно, то будеш мав хліб. Приказка.

За польським wcześnie забувають своє значення слова „вчасний" і надають йому польського значення „ранній". Напр.: „від вчасного ранку до пізнього вечора на ногах", цебто від раннього ранку до пізнього вечора. Але й Лексикон П. Беринди 1627 р. ст. 76 знає вже це значення: „Заутрній — ранній, также вчасний".

Вча́сний — своєчасний. Пор. Лексикон 1627 р. 79: „Зрѣлъ — часный, достиглъ".

В Лексиконі Памви Беринди цей полонізм не є винятком. В ньому є дуже багато й інших полонізмів.

В'юк, -ка, — вантаж, тюрк. юк, так само й полов. і татар. Дм. 532.

В'я́зень — той, що сидить у в'язниці, ст. сл. узьникъ.
Вя́зня навѣдити и потѣшити. Катих. 1645 р. 78б.
Лекс. 1627. 216: Свя́зень — вя́зень.
Лекс. 1627. 267: Узник — вя́зень. Узница — турма, вязенье.

Лекс. 1627. 310: Юза, у́завязенье. Юзник, узник — вя́зень.

В'язни́ця — під в'язати, ув'язнення.
Лекс. 1596. 22б: Узы́лище — вязенье, веселая изде́бка.

В'язь, в'язі — в'язане чи пов'язане для прикраси письмо в стародавніх рукописах. Коли сусідні букви мистецьки пов'язуються між собою. Від початку слов'янського письма в'яжуть, напр. букви **ш** + **т** в одну **щ** (перша ніжка додолу була посередині лінії букви **ш**).

В'яли́ти — позбавляти енергії.
Лекс. 1627. 242: Рыба вя́лая.

В'ячесла́в, ст. сл. в'ящий — більший, вищий, старший, тому В'ячесла́в — Більшеслав, більший славою. Те саме чеське Вацлав, польське Болеслав.

В'ячеслав походить із старослов'янського Вяштеслав або Вящеслав. Тут „вяще" — це „більше", цебто „Більшеслав", пор. польське **Więc(s)ław,** чеське Vaclav.

Г

Г — четверта буква слов'янської азбуки, стара назва: „глаго́ль" — слово. Числове значення — 3.

Часом буває, що чужий, малоприродній нам звук, який виражається латинською буквою **g** (укр. ґ) народ наш оминає тим, що вимовляє його як **к**; пор.: ґанок (з Gang), друшляк (Durchschlag) і т.п., як і ми кажемо: фіранка (з Fürhang), ґатунок (Gattung), кшталт (Gestalt) і т. п.

Не те бачимо в Галичині; і тут споконвічна українська вимова свято зберігалася аж до XIX-го віку, але вже з цього віку Галичина в мові своїй підпала особливо великому впливові польському і завела й собі чужу нам вимову ґ. Про це Йосиф Левицький в своїй Граматиці 1834 року пише так: „Руський язик має також тверде **ґ**, відповідне польському **g**, і то тільки в чужих словах, які поляки переняли від німців і уділили тутешнім русинам" („Записки Наукового Товар." т. 114 ст. 107). В Галичині тепер чуже **g** звичайно передається через **ґ**. Грецьку **g** в Галичині передають також через **ґ**, що йде цілком проти української споконвічної традиції і народньої вимови. Правда, в Галичині тепер помітна велика тенденція знову вернутися до свого традиційного письма; напр., В. Щурат в „Пісні про Роланда" пише: Сарагоса 109, граф 111, лотарингів 111, Ганелон 112, до Аквісграну 112 і т.п.

Інколи можна почути, ніби українці в С. У. не вживають послідовно (як народи латинської культури) **г** і **ґ** тільки з московського впливу; думати так можуть лише люди, що не знають історії нашої культури і плутають грецьке з латинським. Вимова **г** як **h** це наша характерна споконвічна ознака, руйнувати яку було б непотрібним нехтуванням своєї старої культури. Окремішності рідної мови мусимо збільшувати, а не кидати й те, що маємо.

Га? — питальний оклик, дуже частий в нашій мові. Шаян: Гроза: 116: „Перебити б їх поодинці! Га? Як ти гадаєш?"

Га? що? — вигуки запиту; „гакати" — питати, гакало — хто часто вживає га? Га! ага! нагінка на птицю. Форма подвоєння: гагакати. Здовження: гала! — нагінка на птицю, звідси: галякати. З прамови.

Га? — вигук питального підсилення. Хтось сигналізує, га? Гонч. Л. і Зб. 25.

Габа́ — біле турецьке сукно. Шевч.: Сповиє дорогою білою габою. З тур.

Га́бітус, -су, з лат. **habitus** — зовнішній вигляд кого чи чого.

Гав! — звуконасл. пса. Подвоєна форма: гав-га́в! або гав-гав-га́в! Звідси га́вкати, га́вкання, гавку́н — хто бреше. З прамови.

Те саме по багатьох мовах, напр. у тур. гав-гав (Дмитриев 84). Звідси гавкати, гавкання.

Га́ва — собака (пес) у дит. мові.

Га́ва — ворона, звуконасл. кор. га- (пор. гавран), часто переносно роззява. „Гав ловити" — бути неуважним.

Гаври́ло, ст. сл. Гавріилъ, д. євр. Geverel (gever El) — „муж Божий", „сила Божа", „велетень Божий". Лк. 1. 19, 26, Дан. 8. 16.

Гагіоло́гія — наука про святих; гр. hagios — святий.

Гад. Кн. Буття 30. 10-11: „І вродила Зілпа, невільниця Леїна, Якову сина. І сказала Лея: Прийшло щастя (gad), і кликнула ім'я йому: Гад. Фінікійське **gad** — щастя (д. євр. ašer — щастя, блаженство).

Га́дес, -са, з гр. **Haides** — бог підземного світу або підземний світ, див. ад, Аїд.

Га́джі — почесний титул мусульманина, який подорожував у Мекку. Араб. „хадж" — подорож.

Га́дина — ст. сл. гадъ, створіння з родини повзунів; лат. vipera serpens.

Лекс. 1627 р. 70: „змій — уж, га́дина, змія, змій".

Лекс. 1596. 21: Обаваю — заклинаю ужа или га́дину.

Лекс. 1627. 421: Га́дина рогатая.

Гадя́че — місто на Полтавщині; в пам'ятках — Гадячий, Гадяч (утворено як гусячий і т. ін.). Народня етимологія зв'язує з великою силою тут гаддя.

Газ — повітряна речовина, що легко поширюється. Це штучне слово, яке придумав бельгійський медик Ван-Гельмонт (1577-1644). Чому власне так придумав, не відомо, — думають, що з гр. cháos або з нім. **gäschen** — кипіти.

Газ — шовкова напівпрозора тканина (ажурна). Назву свою „газ" одержав від назви стародавнього міста в південній Сирії, що виробляла й продавала такі ажурні (прозорі) тканини.

Газáрд, зах. укр. — з п. hazard; на Сході а з á р т, що точніше віддає вимову фр. hasard — риск, запал.

Газéль, -лі — тварина з групи антилоп, струнка і швидка в бігу. З араб. газаль, фр. gazelle.

Газéта свою назву набула так. У Венеції уряд видавав особливі рукописні листки, „Notizie scritte", де описувано важливі події з життя Венеціянської республіки. Під час війни з турками 1563 р. громадянство особливо сильно цікавилося цими листками. За прочитáння листків брали дрібну монету — gazzetta, а від неї й самі листки названо газетою.

Інші знову твердять, що г а з е т а набула свою назву від італ. слова gazetta, що означає говоруна, а перші газети мали за емблему (знак) сороку.

Газолін, -ну, з газ + oleum — олива, пальнé для двигунів внутрішнього згорання.

Газóн, -ну, — майданчик, засіяний для декорації в садку, парку, на бульварі й т. ін. З фр. gazon.

Газофілáкія — місце в церкві для зберігання церковних сосудів — головно чаші.

Лекс. 1596. 10: Газофілáкія — сосудохранйлница.

Гаївки — назва веснянок у Галичині. Назва походить від г а й, — бо весну стрічали піснями по „святих" гаях (пізніше перенесено до Церкви). Виводити „гаївку" з староіранського, як це робить о. К. Сосенко („Про містику гаїлок". Львів, 1922), методологічно немає підстав.

Гай! — проганяти птицю. Те саме гая! Є також форма галáй! Звідси гайкати, галáйкати — сильно кричати, галáйстрá. З прамови.

Лекс. 1627: Але — ох, гай, гай гай, задивованьєся словко тоє.

Гайдá! — біжи! Це з тюрк. „гайда" — гнати. Звідси виводять і укр. гайдамака (Дм. 520). З тюрк. рум. haide, болг. і серб. айда. Татар. гайда — поганяти.

Слово г а й д а часте в укр. мові. Див. у Шевченка: Осідлаєм буланого і гайда в дорогу. Архаїчне г á й д а — гульвіса.

Гайдамáк, -ка, з тат. гайдамак — „гнати". Дм. 532.

Гайдамáка — розбійник, з тюрк. гайдамак — грабіжник, розбійник, Дм. 495.

Гайдýк, -кá — дужий служник у пана. Походить з угор. haiduk (haidu — розбійник, множина haiduk), звідси й турецьке. Дм. 566. Поль. hajduk — лакей, з угор.

Гайдýк, -ка — борець за волю, за народ проти турецької неволі в південних слов'ян, молдаван, волохів, угорців, повстанець.

Гáйстер, -ра — бусел, з нім. Heister, п. hajster, рос. айстер.

Гак, гáка — залізний крюк, на якому вішають яку річ. З гол. haak.

Лекс. 1627. 278: Хйщник — гак, котрым обручѣ заводят на фáсы. Гаки боднарскіи.

Галáй-балáй, робити що на галай-балай — робити як попало, якнебудь.

Галáктика — зоряна система, „Молочний шлях". „Чумацький шлях". З гр. galaktikos — молочний, арх. млечный, пор. рос. „Млечный путь".

Галактіóн, -на, ст. сл. Галактіонъ, гр. молочний.

Галантерéя — дрібні речі вбрання: запонки, гудзики, стрічки, рукавички і т. ін. З фр. galaterie — галантність, увічливість.

Галáнтний — чемний, увічливий, від фр. galant того ж значення.

Галáнці — вузенькі штанці. Котляревський, „Енеїда" IV. 14: Носили латані галáнці. Стороженко І, 111: У німецьких галанцях. Назва слова від землі Голландія, де їх виробляли й носили. Народня вимова галанці защепилася і в мові літературній.

Гáлас, -су — крик, вереск. Звідси галасувáти. Вигук га! Здовжена форма: гала, гала-гала! Звідси й гáлас. У Шевч.: “... Гай обізвався, галас, зик, орда мов ріже”.

Гáлас. „Багато галасу знечев'я” — це титул комедії В. Шекспіра (1600 р.), що став крилатим.

Гáлас, галаслúвий, галасувáти і т. ін. — дуже поширене в укр. мові слово; походить чи не від звукопідробленого дитячого крику „гала-гала”. З мови української перейшло до польської. Проф. Ст. Шобер (Życie wyrazów 1929. I. 12) твердить, ніби польське hałas постало з білоруського: білоруське „голос” з акання стало „галас”. Це не так, бо ж акцентоване **о** не перейде на **а**; крім того, в нашій мові скрізь **а**, ніколи **о**.

Галéра, з грецького galeos, поширилося через італійське galea, galera, німецьке Galeere — велике судно, корабель, з одним рядом весел, а часом і з декількома.

Назва галери, як галея, відоме вже з Іпатієвого Літопису, де під 6690 (1182) р. читаємо: И ту оставиши всѣ посады и галѣѣ.

Галéра — це те саме, що й каторга. На турецьких галерах завжди було багато українських невільників, тому ці галери добре відомі в українських переказах. Українські Думи (корпус у виданні Ф. Колесси) 32 рази згадують галеру. Напр.: Ой із города із Трапезонта виступала галера 78 (і описується яка). Галера цвіткована, мальована 80. Ключник галерський, недовірок християнський 79 і т. ін. Див. каторга, кайдани.

У французів, італійців та іспанців слово „галера” ще й тепер визначає каторгу.

Галери були в ужитку аж до XVIII ст., і вони пов'язані з Середземним морем.

Галарéя, з фр. galerie — довгий ряд, довга низка, довгий хід, підземний хід, і т. ін. Картúнна галерéя — виставка картин. З. У. галéрія, п. galerja.

Галéта, фр. galette, — сухі коржі для харчування моряків чи армії в час походу й т. ін., сухарі.

Галилéя, ст. сл. Галилеа, з гебр. galil, — округа, край, область, див. Україна. Лексикон 1627 р. 386: Галілѣа: оборотный, нестатечный, або коло, або обалене, і окалене, або ползкое.

Гáлич. — Походження слова звичайно виводиться від „галка” (а воно визначає „чорний”). Від „Галич” постало „Галичина”. Три галки були в старому гербі Галичини. Пор. „РМ” 1935 р. ч. 4 ст. 189 завдання 192. Чи походить „Галич” від грецького hals, halos — сіль, не встановлено.

Гáличий — все те, що відноситься до галки.

Слово о п. І. 1187 р.: Галици стады бѣжать.

Галіматíя — нісенітниця. — Про його походження є така розповідь. В Парижі за середн. віків один немудрий адвокат боронив якогось Матвія в справі півня. В урочистій оборонній промові, виголошеній латинською мовою, адвокáт, хвилюючись, усе плутав і замість „півень Матвія” (gallus Mathiae) говорив „Матвій півня” (galli Mathias). Так і постало слово галіматія, — назва для всякої нісенітниці.

Є друге пояснення, як постало це слово. Ніби жив у Парижі один лікар, що на ім'я було йому Ґалі Матьє. Він придумав нову методу лікувáти, — реготом: оповідав хворим веселі й смішні побрехеньки, від чого ті аж за боки бралися, — і тим видужували.

Галіфé — штани особливого покрою: широкі на стегнах і вузькі в колінах. Назва постала від франц. генерала кавалерії Ґаліффе (1830-1909), бо він такі носив. Генерал був сильно жорстокий, особливо до робітників, тому в СССР його іменем прозвали ... штани.

Гáлка — рід птаха, corvus monedulus.

Слово о п. І. 1187 р.: Галици свою рѣчь говоряхуть, хотять полетѣти на удие.

Слово о п. І. 1187 р.: Галици помлъкоша 43.

Гáлли — лат. назва кельтів, що жили в Галлії — Бельгії і сучасній Франції. Назва від лат. gallus — півень, gallina — курка.

Галліцúзм, -му — слово або вираз, запозичені з фр. мови. З лат. gallicus — галльський.

Галломáнія — пристрасть до всього французького, напр. у XVIII-XIX вв. в Росії та в Україні. З назви народу галли (кельти) + гр. mania — безум, пристрасть.

Галóн, -на, англ. gallon — міра рідкого чи сипкого в Англії, містить 4 кварти чи 1/8 бушля, або 4.5 літри.

Галóп, -пу, фр. galop — швидкий біг, коли кінь іде скоком.

Галу́зка — відрость на дереві, вітка. Переносно га́лузь чого: мистецтва, літератури, науки й т. ін.

Лекс. 1627. 242: Галу́зка, голця.

Галу́н, -ну́, п. ałun, с. г. нм. Alun, а воно з лат. alumen, рос. квасцы. Отъ каменя **галуну** по грошей полтретя АЗР. IV. 250, 1605 р.

Галу́н, -на — обшивка на одяг, капелюха і ін. Від англ. galloon, фр. galon.

Галюцина́ція — хворобливі видіння чи чуття того, чого справді немає. Від лат. hallucinatio — марення.

Гам, ам, гам-гам, гамати, гамці — в дитячій мові „їсти”.

Гам, га́му — шум, крик. Сюди й га́мір, га́мору, гамірли́вий, гамірний, го́мін, гомону, — слова звуконаслідування.

Га́ма — послідовний ряд звуків, що творять октаву. З гр. gamma — назва 3-ої букви гр. азбуки.

Гамаліїл (Дії 5. 34). д. є. Gamrliel — висвідчення Добра Божого (gamol — зробив добро, висвідчення добра, El — Бог).

Га́манове вухо — жид. обрядове печиво на свято Пурім, широко знане в Україні. Німецька назва — Hamantasche, Гаманова кишеня.

Гамува́ти, з нім. hemmen — стримувати.

Лекс. 1627. 275: Утоляю — гаму́ю, заде́ржую.

Лекс. 1627 р. 31: „Возреди — погаму́й”.

Га́мці, га́мати, гам-гам — їсти в дит. мові.

Гангре́на — змертвіння частини тіла. З гр. gaggraina — роз'їдаюча ранка (у гр. -gg- вимовляється нг, а -ai- — е). Г а н г р е н о́ з н и й — посілий гангреною.

Га́ндель, гандлювати, гандляр — торгівля, торгувати, з нм. handeln, Handel, чеське obchod — торгівля, obchodovati — торгувати, біл. гандлява́ць, п. handlować, handel.

Гандля́р — дрібний торговець; народне: гендляр, гиндляр.

Лекс. 1627. 470: Ханаа́н — купець або **гандлю́вник.**

Га́нити — принизливо докоряти.

Лекс. 1627. 326: Укоряю — га́ню.

Лекс. 1627. 268: Укоряю — досаждаю, га́ню.

Га́нна, Анна, д. вр. Channáh — та, що має ласку, улюблена (chan — ласка); євр. Ха́на. 1. Сам. 1. 2. Пор. нім. Hanna, англ. Hannah, іт. Anna, фр. Anne.

„Ганніба́лова клятва” — це врочиста клятва зробити щось важливе. — Великий карфагенський полководець Ганнібал (247—183 до Хр.) поклявся, що переможе Рим. А коли сам був розбитий, то наклав на себе руку.

Ганчірка, від ґанджа — ганджа, гандж — зіпсуття, тому „ганчірка” — зіпсута, поношена одіж. А. Кримський, „Укр. грам.” I, 1, 242 пише, що ганчірка визначала „ганчірку, щоб витирати горщики”, цебто виводить від „ганчар”, але це сумнівне.

Га́ньба — погана слава кому.

Лекс. 1627 р. 70: „Злославленіє — зганбе́ньє”.

Лекс. 1596. 31б: Хула́ — га́нба, блюзнѣрство. Хулю́ — га́ню. Хуленіє — поганбе́ньє.

Лекс. 1627. 267: Укор — га́нба, пригáна.

Лекс. 1627. 281: Хула́ — блюзнѣрство, га́нба. Хулю́ — га́ню, блюзню.

Лекс. 1627. 287: Обличеніє — га́нба, лаяньє, поганбеньє.

Лекс. 1627 р. 35: Срамота, га́нба.

Лекс. 1627 р. 41: „Га́нба, нагабаньє, ганѣньє, лженьє, лаяньє”.

Ганьби́ти — принизливо й сварливо докоряти.

Лекс. 1627. 173: Похуленіє — поганьбеньє.

Поганьбены вѣчне зоставали, Катих. 1645 р. (Передмова).

Лекс. 1596. 23б: Похуленіє — поганбе́ньє.

Лекс. 1627. 370: Посрамил — зга́нбил.

Лекс. 1627 163: Укоряю, ганблю́.

„Гапа́кс логоме́нон”, гр. hapax logomenon — слово, яке вжите в пам'ятці один раз, а тому невідоме або мало відоме. Гр. apax (чи hapax) — один раз.

Гапо́н див. Агафон.

Гаптува́ти, з нм. heften, Haft; з. у. гафтувати п. нм.

Гаптува́ння — вишивання золотом чи сріблом.

Лекс. 1627. 154: Пестриніє — гафтова́нє.

Гар! чи гир! — звуконаслідування гарчання собаки. Звідси га́ркати, ги́ркати, гарча́ти, гарча́ння. З прамови.

Гара́ж, -жу́ — приміщення для автомобілів і мотоциклів. З фр. garage.

Гара́нтія, гарантувати — запорука, ручатися; з фр. garantie, garantir; garant — ручитель; іт. garanzia (в Зах. Україні з п. ґварантія, ґварантувати).

Гара́пник — батіг, головно ловечий. З нім. Herab! — ловечий крик до собаки. Польське harapnik з нім.

Г а р а п н и к див. Шан. І. 135.

Гараси́м і Гера́сим, ст. сл. Герасимъ, гр. шановний. Лекс. 1627 р. 388: „честный, або старческій, достойно почтен".

Гарба́ див. арба.

Га́рбар, -ря — той, що виправляє шкіри на ремінь. Лекс. 1627. 272: Усма́р — га́рбар, скóрник.

Гарбу́з, -за, з перс. харбозе, через тюрк.-тат. карпуз — карбуз — арбуз; звідси походить і значення карапу́з — малий і товстий, як гарбу́з (Дм. 522).

Г а р б у́ з див. у Шанск. 136. арбуз.

Г а р б у́ з — т и́ к в а — к а б а́ к — д и́ н я — к а в у́ н. Г а р б у́ з — це cucurbita maxima, рос. тыква, болг. і срб. тиква, срб. карбуза, чес. tykev чи tykva, польське tykwa або dynia, нім. der Kürbiss. По деяких місцях України, напр. на Полтавщині, Катеринославщині і інш., на гарбуза кажуть к а б а́ к, напр. у „Наталці Полтавці" Котляревського читаємо: „Наталка многим женихам піднесла печеного кабака", а літературне — піднести гарбуза, так пише Шевченко. Чубинський І 309 подає пісню: „Ішов же я через тин, через три городи, натолочив кабака, наробив я шкоди". А на Київщині це співають так: „Ішов же я з вечорниць та через города, заплутався в гарбузиння, наробив я шкоди". К а б а ч к и́ — з роду гарбузів, solanum melongera, назва від тюркського, тат. кабах — кабак — габак.

Слово д и́ н я — своє, праслов'янське, відоме всім слов'янським народам: болг. диня, срб. диньа, чс. dyně; певне від „дути" - надутий плід; мадярське dinnye, литовське dyne, dynis — позички з слов'янського. Диня — це cucumis melo, по-франц. le melon, нім. die Melone, звідси й польське melon. Літературна українська мова знає тільки праслов'янське „диня", франц. „мельона" не вживає.

К а в у́ н — це cucumis citrullus; кавуни округлі, зелені чи рябі, середина сочиста, червона, насіння чорне (а в дині жовте, як в огірків). Слово „кавун" із тюркського

кавун, татарське кавун, звідси й польське kawon; франц. melon d'eau, нім. die Wassermelone, звідси чеське vodný melon.

Т и́ к в а — слово праслов'янське, тыкъва, у нас дуже рідке, але часом знане в значенні баньки: Дибає з тиквою по воду. І. Левицький.

Взагалі ж треба сказати, що слова гарбуз, кабак, тиква, диня, кавун слов'янські народи сильно плутають, і в мовах тюркських ці слова часом визначають не те, що в нас.

Гардемари́н, -на — вихованець старшого класу кадетського морського корпусу, або чин того, хто закінчив цей корпус. З фр. gardemarine: garder — берегти, marine — морський. Цей чин у рос. флоті був з 1860 по 1882 р.

Гарди́на — завіса на все вікно чи на двері. Італ. cortina через нім. Gardine.

Гаре́м, -му — жіноча частина дому, дім розпусти, з араб. harem — заборонена жіноча частина дому, жінка. Дм. 495.

Гарібальдíйці — повстанці за волю Італії під проводом Ґарібальді в 40-60 роках XIX ст.

Гарка́вий — той, хто говорить „горляним голосом". Лекс. 1627. 471: Хировли́в — хорка́вый.

Гарма́та, з лат. armata. Гарма́ш — артилерист. Лекс. 1627 р. 60: „Дѣло — російски и полски стрѣлба великая зовется".

Г а р м а́ т а. „Гарматне м'ясо" — фразеол. вираз, — так зветься кожне військо на війні, — його винищують не жаліючи. Перший раз виразу „гарматне м'ясо" вжив англ. письменник В. Шекспір у своїм творі „Король Генрих IV" 1598 р.

Г а р м а́ т а — назва війська в Козачій Україні. Див. армія.

Гарми́дер, гарми́деру, — так з -ми- вимовляє Сх. У.; З.У. гармíдер з п. harmider. Слово походить від назви турецької розбійничої печери — harami deres.

Гармо́нія — погодження частин цілого. Звідси: гармонійний, гармонізація, гармонізувати. З гр. harmonia — співзвучність, розмірність, симфонія.

Га́рнець, га́рця — міра сипкого, ⅛ чвéртки. З польського garniec. Міра тепер невживана.

Гарнізо́н, -на — військова частина якої місцевости, з фр. garnison, від garnir — озброювати.

Гарні́р, -ру — овочева приправа до м'ясного чи риб'ячого. Від фр. garnir — доставляти, прикрашати.

Гарніту́р, -ра — набір чи комплект предметів для одної мети, напр., гарнітур вбрання, г. меблів. З нім. Garnitur, фр. garniture.

Га́рпія — у стародавніх греків жінка-потвора, богиня вихору, викрадала людей. З гр. Harpyia — викрадачка, хижа́чка, harpax — хи́жий, жадни́й.

Гартува́ти, гарту́ю, з нм. härten, Hart.

Гарува́ти — тяжко працювати, з. укр. форма; сх. укр. і літ. горювати, п. harować.

Г а р у в а́ т и — слово темного походження. Проф. Ал. Брюкнер („Prace Filol." VI. 607 - 608 з 1907 р. і „Słownik" 1927 р.) виводить це слово від оклику на коней: haru! haru! Це справді відоме в XVI ст. Вдавнину „гарувати" — то „працювати кіньми", а що то була тяжка праця, то скоро постало й нове зна́чення цього слова — взагалі тяжко працювати (як коняка).

В українській мові „гарувати" дуже поширене, але́ тільки в значенні „тяжко працювати" і то в західньоукраїнських говорах, напр. у Франка, Приповідки: Гарує, як віл у ярмі. Гарує як кінь у кариті. Гарую, аж ми очи з голови лізут. Ю. Шкрумеляк, „Огні з полонини": Гарує як старе 95. В східньоукраїнських говорах це слово давно вже підпало „озмисленню" й прийняло форму „горюва́ти", зв'язавшися з „горем" (терпіти горе) і злившись зо старим „горевати".

Га́рус, -су, з п. harus — пряжа для вишивання, в'язання чи ткання.

Га́рфа, звичайно арфа. Див. арфа.

Лекс. 1627 р. 16: цимба́л, га́рфа.

Гарцюва́ння — гаса́ння конем; народ. „конем грати".

Лекс. 1596. 26: Ристаніє — выбѣганьє, вытѣканьє, гарцова́ньє.

Лекс. 1627. 209: Ристаніє — гарцова́ньє.

Г а р ц ю в а т и. — Мова наша частіше знає „гарцювати", рідше „герцювати", але тільки „герць" — поєдинок. Міклошіч (Etymologisches Wörterbuch 1866 р.) і інші виводять „гарцювати" від середн. нім. Herz, звідки воно й поширилося по слов'янських мовах. A. Brückner (Słownik Etymologiczny 1927 р. ст. 168-169) виводить від нім. Hatz — Hetze, що дісталося до мови мадярської, де набуло r, пор. harc — боротьба, а від мадярської пішло по мовах слов'янських. Посередництво мадярське сумнівне, бо слово відоме майже всім слов'янським мовам, — такого сильного впливу мова мадярська не мала. Мад. harcolni — битися, змагатися.

Га́ряч, го́ряч, З.У., п. gorąco; на Сході не відоме, тут — жар, спе́ка, спеко́та, жаро́та, гаряче́. Як тут гарно після спеки, Гр. 45.

Г а р я́ ч и й, давнє г о р я́ ч и й; гарячіший, найгарячіший.

Г а р я́ ч к а, арх. горячка.

Гаса́ти — швидко бігати по довгій прості́рні; див. бігати.

Г а с а́ т и — настирливо бігати за чим чи за ким з криком. Пор. гейса! — на вола (наліво), гейсати.

Гаси́ти, гашу́, га́сиш, рідко — т у ш и́ т и. Давнє гасити її тушити.

Лекс. 1627. 450: Саламандра пламен **га́сит.**

„Зазрост гаснет", Лекс. 1627 р.

Га́сло — клич, кли́чка, сигнал, з п. hasło, це з ч. haslo, з нм. Handsiegel: Hand — рука, Siegel — печатка. Гасло — рос. лозунг, з нм. Losung.

Ведлуг г а́ с л а або визнаня Вѣрѣ. Катих. 1645 р. 3.

Лекс. 1627. 460: Симво́л — знак, цеха́, га́сло.

Г а́ с л о. „Завжди готовий!" — це переклад виголосу англійських бойскавтів ever ready! Пор. гасло теперішніх жидівських спортовців: Hazak ve emac — будь сильний і будь міцний!" Це взяте з Кн. Іс. Навина 1. 6.

Га́снути — ст. сл. гаснути; гасне світло.

Слово о п. І. 1187 р.: Погасоша вечеру зори 40.

Га́спид — зла людина, змія, гадюка, ст. сл. а с п и д ъ, від сер. гр. aspida, гр. aspis — труйлива змія. Часте в Старому Заповіті, як змія, звідки й запозичено в европ. мови. Укр. прикм. гаспидський. Початкове **г** приставне в укр. мові.

Гастри́т, -ту — катар чи запалення шлунка, від гр. gaster — жолудок, шлунок.

Гастро́ль, -лі — виступ приїжджого актора; спектакль приїжджого театру. З нім. Gastrolle: Gast — гість + Rolle — роля. Звідси гастроле́р, -ра — запрошений на гастролі.

Гастроно́м, -ма — любитель страви, хто знає потреби шлунка. З гр. gaster — шлунок + nomos — закон; фр. gastronome. Звідси г а с т р о н о́ м і я — професія куховарства.

Га́убиця, гавбиця — рід гармати, з нім. Haubitze.

Гауптва́хта — військове вартове приміщення, військова в'язниця. З нім. Hauptwache: haupt — головний, Wache — сторожа. Див. абахта.

Гафія див. Агафія.

Гафтора́, євр.— уривок з Книг Пророків, що читається в синагозі.

Гах! — звуконасл. удару. Гахнути.

Га́чі, діялект. — штани (на Гуцульщині).

Лекс. 1627 р. 41: „Га́щи — сапо́ги".

Лекс. 1627. 299: Осте́гны — га́чѣ, убранье.

Гаши́ш, гаши́шу — отруйний наркотик з індійської коноплі; викликає галюцинації. З араб.

Гвіздь, гво́здя, гвіздо́к — частіше ц в я х.

Г в і з д ь архаїчна форма, ст. сл. гвоздь, у літературній мові тепер уживається тільки цвях. Див. цвях.

Геба́н — чорне дерево, східня позичка, відома вже в Книзі Пророка Єзекіїла 27. 15, hor'nim, чи не з єгипет. hbn.

Гебраї́зм, -му — слово чи вираз, взяті з гебрейської (староєврейської) мови. З гр. hebraios — еврей. Див. еврей. — Г е б р а ї с т и к а — наука про ст. еврейську мову й письменство.

Гегелья́нство, -ва — ідеалістична філософія Гегеля (Hegel, 1770-1831).

Гегемо́н, -на — керівник, провідник, з гр. hegemon — вождь. Г е г е м о́ н і я, гр. hegemonia — пе́ршинство, переважання, володіння.

Гедоні́зм, -му — старогрецька філософська наука, основою якої є насолода в житті. З гр. hedone — насолода.

Ге́йби — ніби.

Ге́йзер, -ру — джерело, з якого б'є гаряча вода. Ісл. geyser, нім. heiss — гарячий.

Гейсь! — вигук на волів. Ге́йса! — на волів: наліво!

Ге́йша — танцюристка й співачка в чайних Японії. З япон.

Гекато́мба — у ст. д. греків жертвоприношення в 100 биків, потім — велика жертва; переносно — масове вбивство. Від гр. hekatómbe: hekaton — сто + bous — бик.

Гекса́метр, -ра — у давніх греків шостистопний дактилічний вірш. Був головно епічний, пор. „Іліаду", „Одиссею" Гомера й ін. З гр. hexámetros: hex — шість + metron — віршова міра.

Гекта́р, -ру — метрична земельна міра, дорівнює 100 арам чи 10,000 кв. м., = 0.915 десятини. З гр. hekatón — сто + фр. are — міра землі.

Гекто́граф, -фа — копіювальний прилад. З гр. hekaton — сто + grapho — пишу.

Гелені́ст — еврей, що сприймав грецьку культуру й грецьку мову.

Гелі́ко́н, -ну — гора в Беотії в Греції, на якій ніби жили музи та Аполлон, цебто бог і богині поезії. На цій горі був храм Аполлонові. Гр. Helikon: helix, helikos — звивистий, покручений.

Гелі́ко́птер, -ра — літальна машина, що підіймається зразу вгору без розбігу. Від гр. helix — гвинт + pteron — крило. В Україні — вертольот.

Ге́ліос, -са — бог сонця у д. греків. Гр. helios — сонце.

Гело́ти див. ілоти.

Ге́мбель, гебель, -ля — рід столярського знаряддя; з нм. Hobel. Гемблюва́ти, гембльо́ваний.

Ге́мон див. ігемон.

Геморо́й, -роя — розширення вен долішньої частини прямої кишки, з яких робляться кровотечиві вузли. З гр. haimorroia — кровотеча.

Генера́льний — загальний; з лат. generalis.

Которое Церковъ єнера́льне описала. Катих. 1645 р.

Ге́ннадій — ім'я; лат. благородний, шляхетний.

Ге́ндель, ге́ндлю; звичайно — га́ндель, га́ндлю; з нм. Handel. Гандля́р, гандлюва́ти.

Геогра́фія — наука про землю, гр. geographia: ge — земля + grapho — пишу, — опис землі. Звідси г е о́ г р а ф — фахівець з географії; прикм. географі́чний.

Геоде́зія — наука про форми й розміри землі. З гр. ge — земля + daiso — ділю на частини, дроблю.

Геоло́гія — наука про землю. З гр. ge — земля + logos — вчення. Звідси г е о́ л о г, г е о л о г і ч н и й.

Геоме́трія — частина математики, яка вивчає просторові форми. З гр. geometria — землеміряння.

Гео́ргій, ст. сл. Георгій, гр. georgos — землероб. Лекс. 1627 р. 388: „земледѣлецъ, земледѣлскій або ора́чъ, ролю скравуючій". — Українізоване: Юрій.

Гео́ргіки — античні вірші, які оспівували сільський побут та с. господарство. Від гр. georgikí — землеробство, georgeo — хліборобствую.

Геоцентри́зм, -му — стара наука, ніби земля є центром всесвіту. Гр. ge — земля + kentron — осередок, центр. Звідси геоцентричний.

Геп! — звуконаслідування упаду чого, або й удару. Звідси ге́пати, ге́пнути. Часом буває й подвоєння геге́п! Звідси гегепнути. З прамови.

Ге́ра, гр. Hera — дружина Зевса, богиня богів, покровителька шлюбів. У римлян це Юнона.

Гера́кл, -кла, гр. Herakles — гр. герой великої фізичної сили, те саме, що й Геркуле́с.

Гера́льдика — наука про родові та державні герби, гербознавство, з сер. лат. heraldus — розпорядник на лицарських герцях, рос. глаша́тай.

Герба́та — назва з лат. herba thea, цебто „зілля thea" (thea — лат. назва китайського зілля the, що дає чай). Форми herbata вживає тільки мова польська, хоч і вона знає czajnik. З лат. the thea (воно — з китайського the, вимова: čā) постали: англ. tea, фр. le thée. нім. der Thee. Див. чай.

Герва́сій — ім'я; д. герм. списонос.

Герети́к, -ка́, або ерети́к, -ка́, давнє е́ретикъ з гр. airetikós — хто фальшує віру.

Ге́рман — ім'я, лат. одноутробний. Лекс. 1627 р.: „крѣпкоумен, лат. германус: нѣмец, родный".

Германі́зм, -му — слово або вираз, перейняті з германських мов.

Германі́стика — наука про мову, літературу й культуру германських народів. Г е р м а н і с т — фахівець з германістики.

Гермафроди́т, -та — людина, що має чоловічі й жіночі якості. З гр. Hermaphróditos — син Гермеса і Афродити, якого боги нерозривно поєднали з німфою Салмакидою так, що їхні тіла створили одне ціле.

Германе́втика — наука про товмачення чи вияснення біблійних або взагалі стародавніх текстів. Гр. hermeneutike, hermeneia — пояснення, товмачення.

Герме́с, -са, гр. Hermes у д. гр. бог торгівлі, покровитель стад. Його зображення — Г е р м и — ставилися на межах та перехрестях. Він знав тайну роблення затички чого непроникнимою. У римлян це Меркурій.

Гермети́чний — щільно закритий, непроникни́й, не пропускає газу. Слово від назви д. гр. бога Герме́са, який знав спосіб зроблення затички непроникнимою.

Гермоге́н — ім'я; ст. сл. Ермогенъ, з роду Гермеса.

Геро́нтій — ім'я; гр. старий, старик.

Геронтоло́гія — наука про старість. Від гр. gerón — старий, старик, logos — наука.

„Герostра́това слава" — злодійське славолюбство, слава, яка добувається нечесною дорогою. В Малій Азії в м. Ефесі жив славолюб Герострат, який задумав був конче прославитись на ввесь світ, і для цього таки 356 до Хр. спалив в Ефесі храм богині Артеміди Ефеської, який уважався чудом архітектури. За це Герострат був скараний на смерть і по всій Малій Азії було заборонено згадувати його ім'я.

Герць, ге́рця, — двобій вершників з попередньою підготовою — швидким маневруванням.

„Шесть кроть бывши на герцу", Лекс. 1627 р. Пер.

Лекс. 1627. 161: „Подвижник — ге́рцыр, ширмѣр, моцовник".

Лекс. 1627 р. 49: „Дает нагороду герцы́ром".

Ге́рцог, -га — у д. германців виборний військовий провідник, пізніше — голова племени, ще пізніше — один з вищих дворянських титулів. З нім. Herzog. Його володіння ге́рцогство.

Герш, Гершко, д. євр. geršo (числа 3. 17, 4. 22) або geršom (Вих. 2. 22, 18. 3), цебто -šam — „приходько (чужак) там". Пор. Вих. 2. 22: „І породила вона сина, а він кликнув ім'я його: Ґершом, бо сказав: Я став приходьком у чужому краю".

Гете́ра — в стародавній Греції незамужня жінка вільної поведінки, особливо освічена. З гр. hetaira — подруга, коханка.

Ге́тьман, з долішньонімецьк. Hauptmann — начальник; пор. сучасне німецьке Hauptmann — сотник, капітан. З давнього німецького — польське hetman — високого рангу командуючий військом. В Польщі за часів Ягайлонської династії були три гетьмани (на зразок сучасних маршалів), а саме: коронний, польний і литовський. — З д. німецького — почерез польське hetman — укр. гетьман — головний командувач козацького війська.

Лексикон 1627 р. ст. 24: „Воєвода, воінствоводец: ге́тман".

Лекс. 1627 р. 352: „Воєвода войска, ге́тман".

Лекс. 1627. 447: Протархвой — найвышшій гетма́н рыцерства.

Лекс. 1627. 459: Страті́г — воєвода, ге́тман.

Лекс. 1627. 256: Тисящник — ге́тман, тисячник.

Гетьма́нство, арх. — самодержавство.

Лекс. 1627. 316: Влады́чество — игемонія, самоде́ржство, гетма́нство, цеса́рство.

„Гетьманщина" — означення Лівобережжя України після поділу України Андрусівським договором (1667 р.) між Польщею й Московією. Правобережжя України залишилося під Польщею, де Козаччина була скасована. Лівобережжя України під владою царя московського зберігало автономію з гетьманом на чолі аж до 1764 р., і тому Лівобережжя називалося „Гетьманщиною". „Як у Гетьманщині" — Свидн. „Ще за Гетьманщини..." — Шевч.

Ге́три, -рів, фр. guêtres — одяг, що надягається на взуття.

Ге́тто, ге́тта — в середні віки так звалася частина міста, відведена для життя тільки самих жидів, — мешкати в інших частинах їм було невільно. Слово походить з іт. ghetto, — так звалася ливарня, недалеко біля якого знаходився еврейський квартал у Венеції, заснований 1516 року.

Геття́! — вигук на коней, в З.У. гетта! Чого ге́тькаєш? Див. вйо!

Геть! Геть-геть! Гетьте! Не гетькай мені! Можливо, що геть — звуконасл. слово, виклик прогнання.

Гефе́ст, -ста, гр. Hephaistos, — у д. греків бог вогню і копалень. У римлян це бог Вулка́н.

Геше́фт, -ту, з нім. Geschäft, — дрібна торгівля, спекуляція.

Гефсима́нія, гр. Hethsemané, ст. сл. Геѳсима́нія — село чи садок за потоком Кедронським, при горі Оливній (Елеонській). Слово походить від гебр. Hat šemanim — точило для вичавлювання оливного олію; на місці цьому росло багато оливних дерев і вироблялося багато оливного олію. Словник 1627 р. 387: „Геѳъ-праса", „Геѳсимани — вал тлустости, имя долини близ корене гори Олив(нои)".

Ге́я, гр. Gaia, — у д. греків богиня землі.

Ги! ги-ги! — звуконасл. сміху. Ги́кати — сміятися.

Ги́бель — погибель, смерть; ст. сл. гыбѣль.

Лекс. 1627 р. 41: „Ги́бель — мор, повѣтрьє албо згуба, погибель".

Г и б е л ь, розм. — дуже багато, тьма-тьменна.

Ги́джа́! гуджа́! — цькування собак.

Гиди́ти, гидува́ти — уважати кого-що гидким.

Лекс. 1596. 32б: Обнєждáю — огиджую, обри́джую.

Ги́дкий — поганий, мерзенний, бридкий. Гидкий, як поплазка. Чуб. V. 162. Ном. № 2014.

Лекс. 1627. 285: Оскаржаю, оги́джую.

Гиль-гиль! гиля-гиля! — на гусей, щоб відійшли або пішли вперед.

Гимнази́ст і **гімнази́ст;** в Галич. часом ґімназіяст; від слова гімназія — с е р е д н я школа загального типу в Європі. З гр. gymnasion, шк. гімнастики (від gymnadzo — роблю вправи), а згодом — школа взагалі.

Ги́нути — погибати, розставатися з життям; зникати; опинитися в стані руїни; ст. сл. гыбнути.

Лекс. 1627. 160: „Погибаю — ги́ну".

Гиць! — звуконасл. удару об щось. Ги́цяти — битися об щось. „Гицяла по льоду тим місцем, звідки ноги ростуть" (Воропай 60).

Гич, гичка — бадилля з якого городного плоду: картоплиння, бурячиння й ін. Анігич, нігич — зовсім, цілком, цебто: й гичі не позосталося.

Гібелі́ни, іт. ghibellini — партія в Італії XII-XV ст., яка підтримувала німецьких імператорів і боролася з партією Папи, що називалася гвельфами.

Гіга́нт, -та — велетень, величезний на зріст чоловік. З гр. gigas, gigantos. Гіга́нтський — величезних розмірів, велете́нський. „Велетнів" згадує вже Книга Буття.

Гігіє́на — наука про здорове життя людини, з гр. hygiainein — бути здоровим. Гігієнічний — те, що береже здоров'я.

Гідро́метр, -ра — прилад, який показує вологість повітря. З гр. hydros — вологий + metreo — міряю, вологомір.

Гід, гіда, фр. guide — провідник, путівник.

Гідний — достойний, вартий чого, гр. axios.

Священики... го́дными двоякои честы. Катих. 1645 р. 40б.

Лекс. 1627. 265: Удостояю — чиню го́дны́м.

Гідра, гр. Hydra — в міфології стар. греків водяний змій — потвора. Коли Гера́кл відрубував їй одну голову, замість неї виростали дві нові. Але він став відрубане припалювати, і цим убив Гідру. Метафорично: вороги, перешкідники.

Гідра походить від гр. слова hydor — вода.

Гідра́влика — наука про рідини, про рівновагу і рух їх. З гр. hydraulikos — водяний: hydor — вода + aulos — рурка. Звідси гідравлічний.

Гідроло́гія — наука про водні простори на землі. З гр. hydor — вода + logos — вчення.

Гідроніміка чи гідронімія — наука про назви водяних зборів: річок, озер, морів, океанів і т. ін. З гр. hydór — вода і onyma — ім'я.

Гідропла́н, -на — літак, який знімається з води і опускається на воду, з гр. hydor — вода + plane — блукання.

Гідротера́пія — водолікування, лікування ваннами та душами. З гр. hydor — вода + therapia — лікування.

Гідрофо́бія — водобоязнь, заразна хвороба від укусу скаженої тварини, напр. собаки, кішки й ін. Від гр. hydor — вода + phobos — страх, боязнь.

Гіє́на — хижий ссавець, живиться падлом, з гр. hyaina, від hys — свиня.

Лекс. 1627. 465: Оюєна — звѣря окрутноє, без оберненья шыи.

Гій! гей! — поганяння вола. Гійкати — гукати на волів. З прамови.

Гілка, здріб. від гілляка; збірнотне гілля; старе голь, голляка; ст. сл. вѣтвь. Гілка — початкове значення гола (суха) вітка.

Лекс. 1627. 230: Хворост, сухіи голи або росчки.

Лекс. 1627. 210: Ро́зга, голь, росчка.

Лекс. 1596. 5б: Вѣтвь — голь.

Гільдія — спілки купців, ремісників, підмайстрів і ін., для захисту своїх привілеїв. В Росії купці ділилися на 3 гільдії, відповідно до категорії їхніх податків. З нім. Gilde — корпорація.

Гільоти́на — рубалка, машина відрубувати голови засудженим на горло під час Французької Революції. Складалася вона з рами — два стовпи з поперечкою, а між ними в жолобках легко ходила велика й д. гостра сокира. Засуджений клав голову в раму; сокира падала, і голова відлітала.

Назву свою ця машина одержала від д-ра Ґільйотена (1738-1814), члена Установчих Зборів. Року 1788 він уніс до цих зборів свого проєкта, щоб у Республіці смертна кара робилася з найменшими муками для засудженого, а її процес виконування якнайскоріше. Крім того, щоб усі засуджені мали право на відрубання голови, а не самі вищі верстви громадянства (нижчі верстви тоді вішано).

Зразок тієї маши́ни д-р Ґільйотен (Ґільотен) узяв із попередньої практики в інших державах, бо така рубалка відома була давніше. Проєкт Ґільйотена був прийнятий, а сама рубалка одержала назву „ґільйоти́на".

Гімене́й, -нея — у д. греків бог шлюбу, Hymenaios, звідси арх. узи Гіменея — шлюб.

Лекс. 1627. 466: Именей, ел. — Сміх веселный. Муж отступник от Вѣры Христовой.

Гімн, гімну, гр. hymnos — похвальна пісня на честь богів та героїв, урочиста пісня взагалі. В З.У. оминають це слово як соромницьке, і вимовляють гимн.

Лекс. 1627. 199: Пѣніє — гимн, спѣванье, имн (на початку тут ігрек).

Гімнази́ст, -ста — учень гімназії. В З.У. гімназист або ґібназіяста (часом „студент") з п. gimnazysta, старше gimnazjasta. Див. гимназист.

Гімназі́йний — приналежний до гімназії.

Гімна́зія, з гр. gymnasion — загальноосвітня середня школа. В Греції гімназія визначала перше майданчик для фізичних вправ (пор. гімнастика), а пізніше загальноосвітня школа, в якій навчали філософи, вчені, оратори.

Гімна́стика, гр. gymnastike — тілесні вправи для фізичного розвитку організму.

Гін, д. є. hin — біблійна міра рідин, див. Числа 28. 7.

Гінеке́й, -ке́ю, гр. gynaikeion — жіноча половина дому в греків, gyne — жінка, gynaikeios — жіночий.

Гінеколо́гія — наука про особливості жіночого організму й про жіночі недуги. З гр. gyne — жінка + logos — вчення. — Г і н е к о́ л о г — спеціяліст з гінекології. Гінекологі́чний.

Гіпе́рбола — явне й навмисне перебільшення, як стилістичний вираз. З гр. hyperbole — перебільшення. Г і п е р б о л і́ ч н и й — надмірно перебільшений.

Гіпертро́фія — надмірне збільшення об'єму чого, напр. якого органу тіла. З гр. hyper — над + trophe — живлення. Г і п е р т р о ф і́ ч н и й — надто побільшений.

Гіпно́з, -зу, — стан ніби сну, який викликається механічно. З гр. hypnos — сон.

Гіпноти́зм. -му — стан гіпнозу; прийшло почерез фр. hypnotisme — сукупність явищ, що відносяться до гіпнози.

Гіпнотизе́р, -ра — викликувач гіпнозу.

Гіпнотизува́ти — новодити гіпноз, гіпнотичний стан.

Гіподро́м чи іподром, -му — місце, де відбуваються кінні перегони. З гр. hippodromos: hippos — кінь + dromos — біг.

Гіпокента́вр або кентавр — з гр. міфології: півконя й півлюдини. З гр. hippos — кінь і kentaur (значення якого темне).

Лекс. 1627. 415: Іппокента́вр — пол чловéка и пол коня.

Гіпопота́м, -ма — величезний водяний звір, з гр. hippopotos — водяний (нільський) кінь (гр. hippos — кінь + potamos — ріка, Ніл). Часто зветься „нільський кінь". Голос його як іржання коня. Див. Соляр. І. 229.

Гіпота́кса — підрядне сполучення речень. З гр. hypo — під + taxis — розміщення.

Гіпоте́за — здогад, припущення, гр. hypothesis; (hypo — під, tithemi — кладу, підклад, основа) — здогад, предмет суперечки. Г і п о т е т и ч н и й — оснований на гіпотезі, припускальний. Рос. гипотетúческий. В науці гіпотеза — це така думка чи теорія, якої не можна підтвердити фактами.

Гіпс, гіпсу, гр. gipsos — білий мінерал, що вживається в ліпних роботах.

Гірко! — вигук на весіллі до молодих, щоб цілувалися.

Гірля́нда — квіти й зелень, сплетені як стрічка; з іт. ghirlanda — вінок, фр. guirlande.

Гірки́й, ст. сл. горькъіи — слово спільнослов.

Гірчи́ця — рослина, що її зернятка (вони гіркі) вживаються як приправа в харчах. Фр. moustarde; англ. mustard; з лат. mustum — новий, свіжий. — Г і р ч и ц я, бот. назва sisymbrium sophia.

Лекс. 1627. 460: Сина́п — горчúца.

Гістоло́гія — наука про тканини тварин і людини. З гр. histos — тканина + logos — вчення.

Гість, ст. сл. гость; лат. hostis — чужак, купець, гість; гр. гість — це xenos — чужак, чужий, чужинець.

Го́стя албо чужоземца в домъ свой приняти. Катих. 1645 р. 78б.

Г і с т ь. — Старі слов'янські звичаї наказували приймати гостя якнайкраще й оберігати його від усього злого. Цей звичай поводитися з чужими гістьми скоро перейшов і на своїх. Пригадаймо собі Заповіт Володи́мира Монома́ха: „А найбільше шануйте гостя, звідки б він не прийшов". Уже в акті VII віку згадується слов'янина Radgost. З найдавнішого часу гість — то подорожній чи купець. Умова Олега з греками 907 р.: Придуть гости, да ємлють мѣсячину. Умова 945 р.: Мы от рода рускаго съли и гостьє. Волинська умова 1366 р. наказує: „А по старымъ дорогамъ гостемъ поити, куда хочеть, а гостя не приневолити, но куда хочетъ туды́ поидеть. Таке саме значення мало й польське gość. Якуб Вуйко в кінці XVI в. у своїй Євангелії слово peregrinus перекладає через gość. Старе зна́чення гостя добре подає Крехівський Апостол 1560-х рр.: він ц. сл. „странный, странникъ" перекладає г о с т ь, напр.: Не естесте гостми (ц. сл. странни) ани чужими, але мещане посполу светыми и домашнiи Божiи. Єфес. 2. 19

ст. 431. Словник П. Беринди 1627 р. знає те саме: „Иноплеменник — чужоземецъ, приходень, гость”.

Гія́тус, -са — збіг голосних у слові чи в словах сусідніх, що утворює немилозвучність. З лат. hiatus — отвір, рос. зияние. Напр. зам. були **у** Істини кажемо: були **в** Істини.

Гіяци́нт, -ту, — назва квітки й каменя. Також яцинт. В д. Греції був прекрасний юнак Гіяцинт, Hyakinthos, його із ревнощів убив бог Аполлон і обернув убитого в квітку.

Лекс. 1627. 218: Синета́ — гиаци́нт, то єст у модрого єдва́бу, синій єдва́б.

Гісь, агісь! — вигук на овець.

Глава́, арх. — розділ книги. Це калька (перебитка) з гебр. roš, гр. kephalé, л. caput. Тепер слово „глава” заступлене укр. відповідником „ро́зділ”. Поділ Біблії на глави й на вірші йшов віками, а вкінці такий поділ зробив паризький друкар Роберт Стефан у своїй поліглотті 1551-го року. А цей біблійний поділ ще й тепер не однаковий.

В Крех. Ап. 1560-х рр. в заголовках уживається завжди „г л а в а”, але в поясненнях часом „роздѣл”, в том роздѣле 497.

Глаго́л, глаголати, арх.; ст. сл. глаголъ, глаголати — слово, говорити. В живих мовах слово невідоме. Назва четвертої букви в ц. сл. азбуці глаго́ль. В пам'ятках XVI-XVII вв. рос. глаго́лати, а укр. завжди глаголáти. Пор. санскр. ghargharas — шум, гр. gargaridzo — бормочу. Звуконаслідувальне слово з подвоєним коренем.

Г л а г о л á т и, глаголю́. глаголе́ши, глаголáніє, — такий наголос цього слова по всіх українських пам'ятках до XVIII віку.

Лекс. 1627. 199: глаголе́тся.

Лекс. 1627. 292: Оглаголáніє, оглаголу́ю, 294: оглаголу́ю.

Глаго́лиця — стародавня слов'янська áзбука, яку склав Костянтин Філософ — після чернечого постригу: Кирил (927—969). Назва від слова глагол, глаголати, які дуже часті в ст. сл. мові. Склав він цю азбуку раніше, а закінчив 963-го року. Джерело глаголиці — невідоме, але не гр. мінускульне письмо. (Див. І. Огієнко: Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. 1937 р.).

Духовні, що служили в Хорватії по глаголицьких книжках, звалися г л а г о л á ш а м и або г л а г о л а т а м и.

Гладія́тор, -ра — в давньому Римі борець із рабів чи з засуджених для кривавого бою між собою чи зо звірями в амфітеатрі. Лат. gladiator, від gladius — меч.

Глазу́р, -рі, з нім. Glasur — полива, чи скловидний шар, що вкриває керамічні вироби, щоб не просякала вода, а також для прикраси. Г л а з у р у в á т и — покривати глазур'ю чи поливою.

Глафíра, жін. ім'я — озн. гладенька; з гр. glaphira — вигладжена.

Глевки́й — сируватий, невипечений. Глевки́й хліб. Пор. гр. gleukos — молоде, недоброджене вино, муст.

Гле́тчер, -ра — льодовик, льодова маса в горах. Нім. Gletscher, від glitschen — сковзати.

Глибинá — глиб; ст. сл. глубина; зах. укр. глубина і т.д. архаїзми. Похідні слова: глибокість, углиблення, углиблятися, глибокий, поглибше. Місцеве вгліб.

Глибо́кий, гли́бший, глибинá, глибо́кість; в З.У. арх. глубо́кий. Давнє глубокый, а також глъбокый. Мц. глібокий.

Глике́рія, жіноче ім'я; походить з гр. glikera — солодка.

Гли́на, ст. сл. глина — жовта земна субстанція.

Лекс. 1596. 36: Бреніє — гли́на, болото. Бренный — гли́няный, боло́т(ный).

Глип! — швидкий рух очей на кого чи на що. Звуконасл. зору,глянь. Глипати, глипнути, глипання. „Таке робиться, що Господи . . . Коли глип — виходить Доля” (Воропай 20).

Лекс. 1627 р. 42: „Глипаніє — погляда́ньє, ты инамо гли́паєши, и ино бе́сѣдуєши”.

Глипнув на студента зневажливо. Гонч. Л. і 3б. 15.

Гліб — ім'я; ст. сл. Глѣбъ; походження пов'язується з казочкою з д. г. нім. Ґотліб (Gottlieb — Богомил). Шан. Лексик. 99.

Гліцери́н, -ну (часто: гліцери́на) — сироподібна густа солодка рідина, широко вживається в техніці. З гр. glykeros — солодкий, нім. Glyzerin; п. gliceryna.

Гліци́нія — витка, сильно пахуча рослина, вживана як декоративна. Від гр. glykys — солодкий.

Глоба́льний — загальний, цілий, валовий, фр. global. З лат. globulus, від лат. globus — куля, моделя земної кулі.

Гло́бус, -са — моделя земної кулі; з лат. globus — куля.

Глум, глу́му — спочатку визначало тільки забаву, жарт, глумитися — забавлятися, насміхатися, глумління забава. Ще в Словнику Памви Беринди 1627 р. читаємо: „Глум — смѣх, жарт, въ глум — на смѣх, на жарт, глумлюся — завше учуся". І тільки пізніше постало наше зна́чення: глум — злобна насмішка.

Лекс. 1627. 268: Укоризна — хула́, вина́, глумле́ніє.

Лекс. 1596. 10: Глум — подражне́ньє. Глумлюсь — подражня́юсь, прохо́джуся и цви́чуся.

Лекс. 1627 р. 42: „Глум — подражненьє, смых, жарт. В глум — на смѣх, на жарт. Глумлю́ся — завше учуся, проходжуюся, подражняюся".

Перше значення слова „г л у м" було наука, навчання, вправа. Буття 24. 63: „Изыде Ісаакъ п о г л у м и т и с я на поле къ вечеру", — тут „поглумитися", грецьке adoleschesai перекладають: рос. поразмыслить, навчитися; але в гебрейському оригіналі тут la suach — пройтися, спацирувати. Ось тому Лексис 1596 р. Лавр. Зизанія дає різне: „Глум — подражнене, глумлюся — проходжуюся, проїжджаюся, подражнююся й цвичуся" (вправляюся).

Те саме, тільки докладніше, подає Лексикон 1627 р. Памви Беринди: „Г л у м л ю с я — завше учуся, уставичне цвичуся, проходжуюся, подражняюся". А Буття 24. 63 П. Беринда перекладає: „Вышолъ Ісаакъ проходитися на поле надъ вечеръ", цебто цілком за гебрейським текстом. Цікаво, що в моєму примірнику Бериндиного Лексикона вид. 1653 року в цьому місці рукою XVII віку хтось переправив „проходитися" на „для розмышленя". А Псалом 118. 15. 78: „П о г л у м л ю с я в заповідях Твоїх" тут перекладено: „Буду цвичити в Твоїх приказанях".

Знаючи все вищеподане, зрозуміємо, чому в Алфавиті поч. XVII-го віку маємо „Г л у м л я х с я — поучахся, глумляюся — поучаюся". Але ця „наука-глум" може йшла такою дорогою, що обернулася й на те, що подає вже Лексикон 1627 р. П. Беринди: „Г л у м — сміх, жарт, в глум — на сміх, на жарт". Це важливий зворот у житті

нашого слова: прохідка — роздум — наука — злісний сміх, але тут не маємо середнього звена, переходу від „наука" до „злісно насміхатися". Видно, „наука" давалася й через сміх, через насмішку.

Таким чином слово г л у м — це стародавнє церковно-слов'янське слово, що пройшло довгу дорогу в своєму житті й набуло в нас іншого значення.

Глу́па ніч, північ — кажемо звичайно на пізню, темну, глуху ніч. Вдавнину „глупий" визначало нерозумний (а часом і глухий), а звідси й темний.

„У глупу ніч виліз мертвець із гроба". Грінч. „Словарь української мови".

Глу́пий, ст. сл. глупъіи — нерозумний, дурень: арх. глуп (ст. сл. глупъ). Звідси глупак.

„Безушен — ду́рен, глуп", Лекс. 1627 р. 4.

Лекс. 1627. 272: Уро́д — глу́пы́й, дурень, блазень.

Лекс. 1627. 261: Шаленый, глу́пый.

Лекс. 1596. 34: Юрод — глу́пый, бла́зен. Юродство — глу́пство, блазе́нство.

Глупо́та — брак розуму. Вжив. головно в З.У.; п. głupota.

Лекс. 1596. 2: Безуміє — глу́пость. Безумство — глу́пство.

Глу́пство — дурниця, нісенітниця. Вжив. переважно в З.У.; п. głupstwo.

Лекс. 1627. 465: Глу́пство.

Гляда́ти, місц., тільки в З.У. — шука́ти, особливо в живій мові; це давнє глядати. На Сході невідоме, там тільки шука́ти. Див. шукати.

Г л я д и́ мені! — часта наказова форма, щоб хтось берігся й робив, як треба.

Глядíти, арх. — дивитися; пор. споглядати, наглядати, доглядати; в народн. мові г л я д і т и (кого) також означає пильнувати кого.

Слово о п. І. 1187 р.: Очима съглядати. 20.

Глядь! — рухонаслід. слово для швидкого погляду. З прамови.

Гмíна — сільська адміністративна одиниця (менша від повіту) в Польщі; сільська управа, з п. gmina, а це з нім. Gemeinde — громада, мала спільнота людей.

Гнат див. Ігнат, Ігнатій.

Гнеть, місц.; з п. hnet, wnet (з сер. нм. vonnöten), часто вживане в З.У.: Гайдук жахнувсь, та гнеть продрухавсь, Фр. З в. 197. На Сході невідоме, тут: одрáзу, зрáзу, враз, зáраз, рáптом.

Гнів, ст. сл. гнѣвъ — стан подразнення, пересердя. Грін. Сл. укр. м.

Лекс. 1627 р. 43: Гнѣв — ядовитость, ѣд, шаленство, заятрѣнье, нетерпеливость, жолдкованьє, ярость, іча.

Гнів у мові часто порівнюється з полум'ям, пор. Псал. 69. 25: „А полум'я гніву Твого нехай їх (ворогів) доганяє!" Або 73. 1: „Чого димлять ніздрі Твої на отару Твого випасання?"

Гніватися в гебрейській мові передається через „запалився ніс" (ніздря). Гебр. af визначає ніс, ніздря, переносно — гнів. Напр. Втор. 29. 26: Vajjichar af Jehovah ba arec hahi — „І запалився ніс (ніздря) Господа на край цей" = І розгнівався Господь на цей край, або: І розпалився Господь гнівом. У багатьох слов'янських мовах „розпалитися" це розгніватися. Пор. ще Вих. 4, 14, 22. 23, Вт. 32. 22, Суд. 9. 30, 1 Сам. 17. 28.

Гніздó — кубло, ст. сл. гнѣздо.

Слово о п. І. 1187 р. Пардуже гнѣздо. 25.

Слово о п. І. 1187 р.: Соколъ къ гнѣзду летитъ 43.

Слово о п. І. 1187 р.: Не дасть гнѣзда своєго въ обиду.

Слово о п. І. 1187 р.: Ольгово хороброє гнѣздо.

Гній, гнóю, ст. сл. гной — відхідна непотріб, покидьки, що залишає по собі худоба, змішані з перетлілою соломою чи травою; обірник.

Медичне гній — жовтобіла матерія, що постає внаслідок запалення рани. Тоді кажуть „рана наривае", або „набирає"; пор. нарńв.

Лекс. 1627. 425: Кóпрій: гноєн, копрос — гнóище або кал. Копронńм — гноєименит.

Гном, -ма — підземний дух у зах. европ. переказах, карлик — потвора. Новолат. gnomus, нім. Gnom.

Гностицńзм, -му, — християнська наука двох перших віків, коли дехто (гностики) давали до неї грецькі філософські додатки. Гр. gnosis — пізнання.

Гобелéн, -на — декоративний стінний килим, фр. gobelin: від назви господаря ткацької майстерні Gobelins, що виробляла такі килими в XV в.

Гобóй, гобоя — духовий дерев'яний музичний інструмент, схожий на кларнет. Італ. oboe, нім. Hoboe.

Гов! — вигук: стій! Може з румунського (См. Ст. 149).

Гóвір, говору, старе говоръ — гамір, звучання голосів. „Почувся людський говір, крик". Левиц. І. 126.

Слово о п. І. 1187 р.: Говор галичь убуди.

Говорńти (від говір) — спільнослов. В укр. ще казати, мовити.

Слово о п. І. 1187 р.: Галици свою рѣч говоряхуть.

Лекс. 1596. 6: Вѣщаю — повѣдаю, говорý, голошý.

Говіти, говіння — готувати себе до Таїнства Сповіді та Причастя. Старе значення позосталося в окремих мовах: ст. сл. говѣти — здержуватьси, постити; болг. говѣя — шанувати, вклонятися, серб. хорв. govjeti — слухатися, чеське hoveti — догоджати. Ст. сл. благовѣти — шанувати. Див. журн. „Рідна Мова", Варшава, 1934 р. ч. І, ст. 7-8.

Лекс. 1627 р. 43: „Говѣю — шаную, чту, учтивость вѣряжаю, з страхом, з учтивостю и з встидом обавляюся".

Богобойный — благоговѣнный, говѣнъ. Син. 7.

Боязливость — говѣніє, Син. 9.

Встидливе шаную — говѣю, Син. 27.

Говіти — на Закарпатті це постити, а говіння — піст.

Лекс. 1627. 258: Трепет: страх, дрижанье, драж, говѣніє.

Лекс. 1627. 316: Говѣніє — боязлńвость вколо оглядуючаяся, хороненьєся, вярованьєся. Говѣин или благоговѣиный — набожнńй, побожный, добрый, богобóйный.

Гóголь — рід дикої качки, відомої в нас з давніх-давен. Пор. у Сл. о п. І.: „Игорь поскочи бѣлымъ гоголемъ на воду". Лит. gagonas, корінь * ghel — крик. Слово звуконаслідувальне, з подвоєним коренем.

Год, арх. — рік; ст. сл. колись означало час взагалі. Дуже поширене в нас слово: година, годувати, годованець, годний і т. ін. з тим самим коренем.

Годńна — старосл. слово, година спочатку визначало час взагалі, як іноді й тепер кажуть: „Стояла хороша година". „Так то, бачу, недовга літ наших година". ЗОЮР.

Слово о п. І. 1187 р.: Помянувше пръвую годину 37.

Слово о п. І. 1187 р.: Невеселая година въстала.

Слово о п. І. 1187 р.: На ниче ся годины обратиша 27.

Лекс. 1627. 420: Касім — годи́на або час княжачій. Приходит годи́на. Катих. 1645 р. 60.

Лекс. 1627. 303: Час — годи́на, 24 дневная часть. Часец — годи́нка.

„Б'є дванадцята година", „настала 12 година" — настає вирішальна година.

Г о д и́ н и, — їх числення в Новому Заповіті на 6 годин назад супроти нашого. Цебто, до годин гебрейських треба додати 6, щоб була година наша.

Г о д и н и в лемків — це стінний годинник.

Годи́нник — пружиновий механізм для міряння часу. Рос. часи; п. **zegarek**, з нім. **Zeiger** — той або те, що показує когось — щось. Укр. місц. дзиґарок, з п. **zegarek**.

Годи́ти в укр. мові має кілька різних значень, як і по всіх слов. мовах: годити — лагодити, погодити — мирити, годувати — арх. кормити, годитися — згоджуватися і т. ін. Ст. сл. годити — догоджати, годитися — бути задоволеним, нагодитися і ін. Послання 1390 р.: Мирянину Попу не годится стричи въ черньци (Срезн. I. 536). Інд. евр. корінь * **ghadh** — об'єднувати, зв'язувати, бути зв'язаним (Трубачев 145).

Лекс. 1627. 320: Подоби́тъся — годи́тъся, присто́ит.

Годува́ти — кормити, харчувати. Ст. сл. кръмити, питати.

Лекс. 1627. 271: Упитаніє — угодова́ньє.

Го́їти — зціляти, заживляти; звідси го́їння. Го́йний — щедрий, багатий. Пор. болг. гою — виховую, відгодовую, чес. **hojný** — щедрий, багатий, п. **goić** — заживляти. Преобр. 138 відносить до жити.

Гой! — вигук; пор. го́йкання — крики, го́йкати — кричати.

Го́йда! — вигук при гойданні; пор. гойда́ти, -ся, гойда́ння, го́йдалка.

Го́йдалка, го́йданка (шнур між стовпами) для гойдання. — На Полтавщині часте г о́ й д а — висока жінка, здорова росла жінка, неохайна, непосида.

Го́йний — щедрий, розкішний; п. **hojny**, з ч. **hojny**.

Лекс. 1627 р. 43: „Гобзован — го́йный".

Лекс. 1596. 335: Щедрота́ — го́йность. Щедробливый — го́йный.

Лекс. 1627 р. 357: „Го́йный — достатній, окви́тый".

„Добродѣств го́йне заживаючи". — Лекс. 1627 р.

Голго́фа, ст. сл. Голгоѳа, з гр. **Galgotha**, а те з арамейського **gulgalta** (пор. д. євр. **gul'golet** — череп) — череп, трупна голова. Назва того па́горба під Єрусалимом, на якому римляни розпинали засудженців. — В З.У. ця назва Голгота. Лат. назва **Calvaria**. Ст. сл. лобноє мѣсто, або череповище, а також краніево мѣсто, з гр. **kranion** — череп.

(Усі ці видозміни перекладу арам. **gulgalta** засвідчені в Новому Заповіті церк.-слов. мовою).

Голинду́ха, арх. — у Лекс. 1627 р.: Голенду́ха (подано без пояснення значення цього слова).

Голи́ти — брити, усувати заріст з лиця, чи взагалі з тіла, чимсь гострим. Звідси: голяр — той, хто голить; голярня. Але бритва — інструмент (з гострим лезом) для голення (бриття).

„Брію бро́ду — голю́ бороду". Лекс. 1627 р. 16. Брю — голю́, брити — голи́ти, будущеє — оголю́". 16.

Голі́нка, ст. слов. г о л е н ь — передній бік тієї частини ноги, що сягає від коліна по кісточку.

Лекс. 1627 р. 42: „Глезно́ — го́лѣнь, голѣнка".

Голія́ф, -фа — біблійний велетень филистимлянин, якого забив Давид, див. 1 Сам. 17. 1-58. Ст. сл. Голіаѳъ, з д. євр. переселенець. Переносно: велетень, гігант.

Го́лка — гострий стальний дротик з очком для нитки; арх. ігла; ст. сл. игъла.

Г о л к а. „Бути як на голках", з фр. **être sur des épines** — почуватися дуже зле при якій справі.

Голоборо́ддя — той стан, що є наслідком оголення бороди.

„Бра́да ого́лена — отсюду голобра́дство", Лекс. 1627 р. 15.

Голова́ — верхня частина тіла; ст. сл. глава. Праслов. * **golva**; п. **głowa**; рос. голова (але в значенні голови уряду, організації тощо: глава). Литовське й балтійське: **galva**.

Слово о п. I. 1187 р.: Снопы стелютъ головами. 36.

Слово о п. I. 1187 р.: Половци главы своя подклониша. 32.

Слово о п. I. 1187 р.: Тамо лежат головы.

Г о л о в а́. „Згубити голову" — впасти в непорозуміння, не знати, що робити, бути в стані „безголов'я".

„Розбити на голову" — остаточно перемогти ворога, з нім. Aufs Haupt schlagen.

„З хворої голови на здорову" — перекладати провину на невинного.

„Викинути що з голови" — забути про що, не згадувати більше.

„Г о л о в á ходором ходить" — паморочиться, туманіє.

„Прояснилося в голові" — справа стала ясною.

„Віддати або видати головою" — віддати боржника на волю боргодавця. Коли боржник не міг віддати боргу, суд віддавав його на все боргодавцю, але той не міг його тільки вбити.

„Видати головою" — видати на смерть, видати на осуд, розкрити тайну. — Вдавнину був судовий термін: „видати головою" за великі переступи, напр. за кражу, також за неплату боргів. Заінтересовані могли мучити винного, як хотіли, але не вбивати на смерть. Видача головою існувала в Росії аж до XIX віку.

Г о л о в а — д. євр. roš, в Біблії дуже часто вживається в значенні „начальник", див. Вих. 18. 25, Втор. 1. 15, 1 Хрон. 12. 9 і т. ін. А оце голови (roše) округи Неєм. 11. 3. Друге значення — розділ чого, напр. книги.

Головотя́пи — обмежені, тупі люди, яких багато серед російських правителів. Слово пішло від російського сатирика М. Салтикова, який в своїй „Історії одного міста" (1869-1870) писав про головотяпів: „Вдавнину був один народ, що звався головотяпами. А так звалися вони тому, що мали звичку „тяпати" головами об усе, що тільки стрінуть на дорозі. Мур попадеться — об мур тяпають, Богові почнуть молитися — об підлогу тяпають".

Го́лод — почуття терпіння, що спричинене потребою їсти. Ст. слов. гладъ; рос. голод; п. głód; праслов. * gold. В переносному значенні г о л о д — взагалі стан незаспокійности, спричинений сильним бажанням чого.

„Г о́ л о д не тітка", — голод немилосердний.

Голопу́п, голопупий — з відкритим пупом.

Лекс. 1627. 198: Птенец — дитя каждого птаха, голопу́пя.

Г о л о п у п переносно означає й бідну обдерту людину. Пор. прізвище „Голопу́пенко".

Голодра́нець, -нця — бідар, що ходить „голим" чи вбирається в дрантя; голопуп.

Го́лос, -су — людський звук; ст. сл. гласъ; пол. głos; прасл. * gols.

Слово о. п. І. 1187 р.: Ярославнынъ гласъ. 37.

„Голос воіющого на пустині".

Голоси́ти, голошу́, голо́сиш, голо́сять, голо́сячи. Голосити — це плакати ревно, ридати: Біга Катря боса лісом, біга та голосить, Шевч. 87. Голосить, неначе по мертвому. Ном. В З.У. слово г о л о с и т и вживають як п. głosić зам. оповіщати, повідомляти, проповідувати: Прибігли вівчарі, голосячи сумну вість, Фр. З. Б. 62. На Сході г о л о с и т и такого значення ніколи не має.

Голо́та — бідняки, нуждарі; від голий, обдертий. В польську мову перейшло як hołota в значенні суспільне „шумовиння", чернь.

Лекс. 1627. 448: Ра́ка — блазен, голо́та, гулта́й, нецнота, лотр. и проч.

Го́луб, -ба — рід пташки; старослов'ян. голубъ (у носове), — слово всеслов'янське. Значення від голуби́й — темно-сірий. В З.У. голу́бий. Слово широко розрослось в укр. мові.

Г о́ л у б — символ чистоти, доброти і краси.

„Г о́ л у б миру" — вістун спокою. Вираз біблійний: Голуб приніс Ноєві звістку, що потоп спинився, див. Кн. Буття 8. 11.

Г о л у б á — див. кров.

Голубни́к — приміщення для голубів. В Україні його традиційно робили з простої соломи, — виплітали в формі великого конуса.

Лекс. 1627. 461: Голубинец, голубник.

Гольф, го́льфа — гра в галку, дуже поширена в Англії та в США: загнати галку (кулю з твердої маси, розміром невеличкого яблучка) палицею в ямку найменшим числом ударів. Англ. golf, з данського kolf — ціпок.

Гомеопа́тія — спосіб лікування малими дозами тих ліків, які в великих дозах викликають в тілі здорової людини явища, подібні до явища даної недуги. Девіз гомеопатів: „Подібне лікується подібним!" Г о м е о п á т — лікар, що лікує гомеопатією. Гомеопатичний. Від гр. homos — подібний + pathos — недуга.

Гомери́чний сміх — сміх невдержний, сильний. Назва пішла від страшного сміху богів, як його описав грецький поет Гомер (VIII ст. до Хр.) в своїх поемах „Іліада" та Одисея". — Напр., Репин зобразив гомеричний сміх запорожців картиною „Запорожці пишуть лист до султана".

Го́мін, -мону (звуконасл.) — **говір, гамір.**

В народ. пісні: „Гомін, гомін по діброві". Звідси відгомін — луна, гр. echo.

Лекс. 1596. 175: Мо́лва — гомон, гук от мови людскои, о́крок. Молвлю — гомоню́, гучу́.

Лекс. 1596. 3б: Безмолвству́ю — в затишу живу без го́мону. Звідси — г о м о н і т и.

Лекс. 1627. 156: Не гучи́ ані гомони́.

Гомо́ра, д. є. Amorah, гр. Gomorra, ст. сл. Гоморръ. В зах. евр. мовах Gomorrah, — назва міста, як написано в Біблії, було на дуже урожайній рівнині близько Мертвого моря. Його жителі жили в великому багатстві, і з розкоші попали в таку роспусту, що Бог знищив їх разом з містом. Бог одночасно знищив — з тієї ж причини — і сусіднє місто Содому з його жителями. Не допустив він до загибелі там тільки праведного Лота і його дружини. Але дружина згодом за кару була перемінена в стовп соли, бо вона не послухала Божого наказу, і з цікавости обернулася, щоб подивитися на загибіль Содоми й Гомори.

Гомоу́сія — одноістотність; що являє собою однородну істоту (субстанцію). З гр. homos — один і той самий, однородній + usia — істота, субстанція, сутність.

Лекс. 1627. 441: Омоу́сія — єдино существо, тыи речи, которыи сут однои йстности.

Гому́нкулюс, -са — людська істотка, яку можна зробити штучно, хімічно; так думали середньовічні алхіміки. Середн. лат. homunculus — маленька людина.

Гонве́ди — війська й повстанці в Угорщині. З угор. honved — захисник батьківщини.

Гондо́ла — одновесловий довгий венеціянський човен. З італ. gondola. Г о н д о л ь є́ р, -ра — гребець на гондолі, іт. hondoliere, від hondolar — ледарювати.

Го́ни, -ів — погоня, перегони; також обгороджений майдан, де відбуваються перегони вершників.

Лекс. 1627. 233: Ста́діон — стан, го́нвы.

Го́ни — колись означало ту ділянку поля, що була виорана. Згодом — це була традиційно збережена (аж до І-ої світової війни — 1914 р.) народня міра довжини — 60 сажнів (найменший гін), 80 сажнів (середній), 120 сажнів (найбільший).

Гони́тва, див. гони.

Лекс. 1627. 326: Урыстаніє конское — **гони́тва.**

Лекс. 1627. 233: Пляц до за́воду або до гони́твы.

Лекс. 1627. 161: Подвиг — битва, гони́тва.

Го́нор, -ру — перебільшене відчуття власної гідности, пиха. З лат. honor — честь; п. honor — честь. Гонори́стий, гоноро́вий. У римлян був і божок, що звався Гонор (честь, слава).

Гонора́р, -ру — нагорода за мистецьку чи літературну працю, за договором. З лат. honorarium — почесний дарунок.

Го́нта і ґонта — драниці для покриття даху. З п. gonta — драниці.

Лекс. 1627 р. 59: „Дщица — табли́ца, дощка, дощечка, ґонт".

Гонча́р, -ра (і ганчар) — ст. сл. гърньчаръ — той, хто робить горщики з глини. Пор. ст. сл. гърньць — горщок, укр. місц. горнець.

Лекс. 1596, 27б: Скуделник — гонча́р.

Лекс. 1596. 29: Скуделник — **гончар.**

Гоп! — вигук при стрибанні, також у танку. Звідси го́пати, гопа́к, го́пкати, го́пки, го́пля і ін. З прамови.

Гоплі́т, -та — важко озброєний піхотинець у д. Греції. З гр. hoplites.

Гора́ — природнє велике звищення поверхні землі; ст. сл. гора; рос. гора; п. góra; болг. і серб. планина; пор. укр. полонина.

Г о р а. — Взяти г о́ р у над ким чи чим — перемогти кого чи що. З поль. wziąć górę nad...

Г о р а. — „Віра горами двигає" — див. Віра.

„Г о р а мишу породила", — кажуть так, коли по великих приготуваннях приходять марні наслідки. Автором цього виразу є гр. байкар Езоп (V вік до Хр.).

Г о р і — укр. архаїчне (пор. ст. сл. горѣ) — означає: вгору, вверх, догори; гуцульське: д горі.

Лекс. 1627. 318: От до́лу вгору́.

Г о р а див. Магомет.

Го́ре — лихо, біда, недоля, нещастя, нужда — все це уосіблення злого в народніх віруваннях. Вдавнину це були уосіблення божків. Ст. сл. горе! — ой, біда!

Гара́зд — добро, щастя; гаразди — достатки; гаразд (присл.) — добре, ну й добре. Вдавнину був і прикметник гараздъ — здібний. Напр. „Ни хытру, ни гаразду суда Божіа не минути". Слово о п. І. 37.

Горба́тий, ст. сл. гръбатъ — вигнутий так, що стає горб — ст. сл. гръбъ. Горбатий — людина з горбом, що постав через вигнутість її хребта взад; горбань; рос. горбатый, горбун; п. garbaty, garbuś.

Лекс. 1596. 28: Слава — скóрченая, горбáтая.

„Горбатого й могила не випростує" — поганої натури ніщо не змінить.

Горго́на (міфол.), гр. Gorgon, — у д. греків страшна жінка, така потворна, що від самого її погляду люди кам'яніли.

Горди́ня, арх. — гóрдість, пи́ха; ст. сл. грьдыни, грьдость. Звідси: гордий, гордовитий; гордувати; рос. гордый; п. hardy (з чеського).

Лекс. 1627 р. 45: „Гордыня — пыхá, пóмпа, бýта, высокая мысль, остатнеє — злый помысл".

Горді́й — ч. ім'я, ст. сл. Гордѣй.

Го́рдіїв вýзол — дуже заплутана справа, яку трудно розв'язати. Старогрецька легенда передає, що фригійський цар в Азії Гордій І заснував місто Гордіон, і в його храм Зевеса подарував свою колісницю. До дишля цієї колісниці Гордій прив'язав ярмо таким заплутаним вузлом, що ніхто не міг його розв'язати. Оракул передрік, що хто розв'яже цього Гордієвого вузла, той заволодіє всією Азією. Цар Олександер Македонський, десь р. 333-го до Христа, під час свого походу на Персію, взяв місто Гордіон, а Гордієвого вузла просто розрубав мечем. Це стало крилатим виразом: „Розрубати Гордієвого вузла" — це вирішити тяжку справу простим способом.

Горелье́ф, -фа, — скульптурне зображення, що багато виступає назверх поверхні. З фр. hautrélief: haut — високий + rélief — поверхня.

Горже́тка — хутряний, окремо доданий до одежі жінки комірець. З фр. gorgette, від gorge — горло.

Горизо́нт, -нту, — та лінія перед нами, де земля ніби „сходиться з небом", небосхил, обрій, небозвід, крайнебо, виднокрýг, видноколо, виноколо. З гр. horidzo — розмежовую (тут землю від неба).

Горизонта́ль, -лі — пряма лінія, рівнобіжна з горизонтом. Горизонтальний — паралельний (простобіглий) до поверхні землі.

Гори́ла, -ли — найбільша мавпа; від латинськ. gorilla; в З.У. часом ґори́ль — з п. goryl. (Назву виводять з африканського слова).

Гори́хвіст — назва пташки. У птаха хвіст дуже яркий, робив враження горючого. Лат. назва: lusciola phaenicurus.

Гори́цвіт — рід рослини; лат. adonis vernalis.

Горі́, арх. — вверх.

Слово о п. І. 1187 р.: Горѣ подъ облакы вѣяти. 38.

Горі́лка — від горіти, „бо аж горить у середині". У семінаристів оковита з лат. aqua vitae — вода життя. Серед Духовенства ще горілку звуть „православною". Свидн.: „Держала в руках чарку з „православною". 72.

В Галичині: горівка, чес. vodka; рос. водка; пол. wódka, арх. gorzałka.

Лекс. 1627. 463: Тефаѳ — водка паленая, або кропля, капля або малáя.

Го́рішній, до́лішній при географічних назвах відоме вже в Біблії. Напр. 2 Хрон. 8. 5: „І побудував він Бет — Хорон Горішній та Бет — Хорон Долішній".

Горли́вий, арх. — ревний, запопадливий; ст. слов. рьвьностьнъ; чес. horlivy; пол. gorliwy. В укр. м. горли́вий походить з поль.

Лекс. 1627. 208: „Горливая милость албо горливость в милости".

Горли́вість, див. горливий.

Лекс. 1627. 207: Рвеніє — горли́вость в милости.

Го́рло, ст. сл. гръло — гортань, горлянка (арх. глотка); рос. горло; п. gardło.

Лекс. 1596: Гортань — гóрло.

Судієве ведлугъ права на гóрлѣ карают. Катих. 1645 р. 99б.

Горло. — „Промочити горло" — напитися.

Горло. — „Кістка застрягла в горлі". Часто переносно: „Слово застрягло в горлі".

Встаровину вірили ніби істота життя людини ховається в горлі, ніби від горла залежить чи живе людина, чи вмирає. У простого народу подібна віра живе ще й тепер (пор. підрізування горла при самогубствах). Із цього розуміння й постало наше „горло" — життя, „покарати горлом", — засудити на смерть, таке часте в XVI-XVII віках. Ось трохи прикладів із Полтавських судових актів 1667-1669 років. За тоє проступство горло тратять 160. Злодѣй горлом мѣет бити каран по квестии 174. Стали слезне Хвеска просит, аби его на худобѣ (маетку), а не на горлѣ карано 167. Горлом обох даровано 160. Горлом даровали, давъны оним киевое наказание 92.

Горлоріз — давніше він різав горло призначеній на виріз худобі. Пізніше це — шибеник, дурисвіт, зайдиголова, розбишáка, харцúз, бандіт.

Гормóни — активні речовини, що виробляються й переходять у кров залозами, і регулюють дії тваринного організму. Від гр. hormon — рушійний, від hormao — побуджую, рухаю.

Горнéць — ст. сл. гърньць (звідси горня) — дзбан, глек. Пор. грънчарь — гончар (місц. ганчар).

Лекс. 1627. 222: Глиняний збан или горнéц. Скудельник — гончар.

Гóрниця — горішня кімната. Синонімічно: світлúця: кімната повна світла.

Лекс. 1627 р. 45: „Гóрница — на горѣ на будованю дом".

Горниця — від ст. сл. горьница, а це від стар. сл. горьнь - „горній", високо положений, бо спочатку це була тільки кімната, зверху положена, а пізніше стала визначати якубудь кімнату (напр. в мові російській, також і в мові східньоукраїнській). Словник П. Беринди 1627 р. подає ще правдиве старе значення: „Горница — на горѣ на будованью домъ". Старе значення позостається в українській мові ще й тепер — це надбудована зверху кімната, гірниця.

Гóрній Престол див. Престол.

Горніст, -ста, нім. Hornist — військовий, який подає сигнали на горні. Горн, -на —мідяний духовий інструмент, з нім. Horn — ріг.

Горностáй — звірок з породи норки. Лат. назва mus Armenius. Його хутром (воно біле взимі, а хвіст чорний) обрамовували свої шати високі достойники, а зокрема судді. — У фольклорі назву „горностай" іноді пов'язують (помилково) з якоюсь пташкою.

Слово о п. І. 1187 р.: А Игорь князь поскочи горностаємъ къ тростию 40.

Горобéць, -бця́, ст. сл. врабии, врабьць. Слово всеслов'янське: рс. воробей, бл. врабец, срб. врабац, п. wróbel. В Сх. У. змінено на горобець; в З.У. воробій, воробець. Виводять корінь *верб- із зверб-, пор. лит. zvirblis, тому вважається словом звуконаслідувальним.

Лекс. 1627 р. 25: „Вробій — воробéц".

Лекс. 1627. 198: Птак, воробéц. Птичка, вороóблик, ворóбчик.

Гóрод, архаїзм, ст. сл. градъ — місто. Прасл. * gord Пор. „городові козаки"; „Город князя Льва" (Львів), „славний город Київ"; „городище" (археолог.). Назви місцевостей: Городок, Новгородок, Новгород.

Слово о п. І. 1187 р.: Страны ради, гради весели 46.

Слово о п. І. 1187 р.: Князь грады рядяше 36.

Слово о п. І. 1187 р.: Гради подылиша 32.

Гóрод — старе українське слово, широко в нас розгалужене. Гóрод — це огороджене жердками місце (жердка є того ж кореня, що й город). забезпечене горожею від наскоку ворога. В городі все було безпечніше жити, тому городи ввесь час зростали на населенні. В наддніпрянській літературній мові „город" тепер зникає, запановує „місто"; навпаки в мові наддністрянській „город" ще зовсім живе. Але донедавна слóва „город" вільно вживали й письменники придніпрянські. Т. Шевченко: У Вильні, городі преславнім 311. Б. Грінченко, „Під тихими вербами": Пізнього снідання була вже в городі 231. Поблукавши по городу без служби 58. Рильський: „Гомін" 1929 р.: Старовинний город 14, але: збираючися в місто 26. Українські Думи (корпус видання 1920 р.) зовсім не знають слова „місто", скрізь тільки город: До города Козлова 81. До города Черкаса 101. В чужі далекі города 111. Під город Тягиню 101. Ей городе, городе Сороко 142 і т. п. — Всього 72 рази. Від давнини позосталося й Царгород. Літературна мова Східньої України слова „город" тепер зовсім не вживає, заступивши його „містом". Вже

в Словнику П. Беринди 1627 р. читаємо: „Градъ — мѣсто 31. Газа — мѣсто в Палестінѣ" 27.

Горо́д, ст. сл. оградъ — вигороджене коло хати місце садити городину, вигороджене, щоб скотина не потоптала. Вдавнину „горо́д" визначало „сад" або „огород", і таке значення позосталося в нас ще й сьогодні, але не однаково в різних говорах.

У східньоукраїнських говорах „горо́д" — це не сад, а місце для ярини, городини. Сидить, як качан в городі, Номис. Навпаки, в говорах західньоукраїнських розрізняється г о р о́ д — це сад (як польське ogród) і о г о р о́ д — місце для ярини. Ось приклади. Й. Рудович, Біблійна історія 1917 р.: Рай був красний город 2, На Оливній горі був город 84. Читанка Ол. Барвінського I: Почалися лови в городах і серед піль 129. Глибокий став в городі 157. А. Чайківський, „Малолітній": Втікла аж до огорода, де скрилася між коноплі 92; „Олюнька": Мусів через свій город зробити вулицю 5.

Давнина звичайно знала слово „сад", але й „огород" також визначало „сад", як і сьогодні в Галичині. Лаврентіїв Літопис 6657(1149) р.: Села пожгоша и огороды всѣ присѣкоша. Опис Брацлавського замку 1545 р.: Там сады и огороды 26. В Житомир. Євангелії 1571 р. ц. сл. слово „вертоградъ" все перекладається через „огород, огородок". Відомий український проповідник Антоній Радвиловський свій твір 1671 р. назвав: „Огородок Марії Богородиці", цебто Сад Марії.

Слово „сад, садок", хоч і рідко, але добре відоме в Галичині. Напр. В. Щурат, „Пісня про Роланда": Король побрався відси до саду 16. А. Чайківський, „Олюнька": Стайня й стодола прилягали до огорода з садком 18.

Городи́ти, ст. сл. градити — ставити горожу, робити го́род (місто) чи горо́д, чи за́городу.

Слово о п. І. 1187 р.: Загородите (треба: загородѣте) полю ворожа 33.

Слово о п. Іг. 1187 р.: Кликом поля перегородиша, а храбріи Русици преградиша щиты.

Городи́ще, ст. сл. градище — так зветься давній „град" чи „город", укріплене поселення, сторожове поселення, фортеця. Городища відомі по всіх слов'янських землях.

Городо́к, -дка — місто Львівської области. В Літописі згадується вперше під 1213-им роком. Вдавнину це був центр торгівлі сіллю між Заходом і Сходом, і звався „Соляний городок". З ходом часу місто втратило своє значення, і слово соляний утратилось, — позосталося Городо́к.

Г о р о́ ж а, ст. сл. сл. ограда — все те, що обгороджує дане місце: пліт, паркан, штахети, дріт і т.п. А колись ще був частокіл, яким обгороджували городища.

Лекс. 1627. 157: Плот, горо́жа.

Горожа́нин, горожа́нка, ст. сл. гражданинъ, гражданка, — міщанин, міщанка, житель, жителька міста (города, ст. сл. градъ). Словом горожанин пізніше почали називати громадянина держави, і так є досі в З.У.

Лекс. 1627 р. 47: „Гражда́нин — мещанин, гражда́нка — мѣщка".

Горорізьба́ — опукла різьба на поверхні, горельєф.

Гороско́п, -пу — передбачення, таблиця розміщення світил у час народження кого, і астрологи по цій таблиці ворожили майбутність цієї людини, чи події. Поход. з гр. hora — час, пора + skopeo — дивлюся, бачу.

Горпи́на — народне жіноче ім'я, див. Аграфена.

Горсть, ст. укр. — жменя, пригорща; ст. сл. гръсть, прѣгръшта, пригръшта; чес. hrst', пол. garść; рос. горсть.

Го́рстка, — від ст. укр. горсть (пор. ст. сл. гръсть) — зв'язаний жмут стебел (конопель, льону) — разом 4-5 жмень. — Грін. Слов. укр. м.

Пол. garstka також уживається (в переносному значенні) для означення невеличкого гурту людей.

Лекс. 1627. 460: Горсть, го́рстка.

Горщо́к, горщик (прикм. горщковий), ст. укр. горшек; бл. грънецце; ч.hrnec, hrnek; п. garnek, garczek; ст. сл. грънꙑць (пор. грънꙑчарь — гончар).

В укр. фольклорі це слово дуже поширене; напр. „Не Святі ж горшки ліплять" — значить: не треба боятися братися за трудну роботу.

Го́спиталь, -ля, фр. hôpital — лікарня, арх. лічни́ця.

Г о с п о́ д а р, ст. сл. господарь, з сер. перс. gospandar — хазяїн і володар, давній титул володаря Молдавії й Валахії, власник дому і т. ін. Слово всеслов'янське.

Лекс. 1627. 423: Киріа́к — господскій, господа́рец.

Лекс. 1627. 237: Господа́р, рядца, уря́дник.

Г о с п о́ д а р — хазяїн. Лексикон 1627 р. 235 пов'язує це слово з приймати гостей: „Г о с п о д а́ р — приймуючій гость“.

Г о с п о́ д а р може губити своє початкове **г**. Напис на горі до 1151-го року: Хваля Бога и своего осподаря, великого кня(зя).

Господа́рство — майно господаря. Це слово — всеслов'янське.

Лекс. 1627. 227: Господа́рство, споряжѣньє господа́рскоє.

Г о с п о д а́ р с ь к и й — стосовний до господарства.

Лекс. 1627. 236: Ша́форство, уря́д господа́рскій.

Госпо́дь, ст. сл. Господь, склад: гос-подь, друга частина — це, мабуть, інд. евр. * pot-, * pod-, як і в гр. despodzo. Пор. гр. despotes, сан. jaspati. „Гос“ — це господар, а „-подь“ — міцний. Історію етимології цього слова дає Трубачев 182-184. — В основному треба сказати, що етимологія цього слова неясна.

Власну назву Бога, Єгова, греки передали зовсім невідповідно через Kyrios, цебто тією назвою, яка в них існувала для зазначення Творця світу ще до Християнства. Спочатку в греків слово Kyrios визначало тільки Бога, але пізніше, з часу Калігули та Нерона так стали звати й римських вельмож.

За греками так само й ми неправильно передали в старослов'янській мові гебрейське Єгова, грецьке Кіріос через Господь, що визначало взагалі вельможу, господин. Як у нас поплутались Господь і господин, так у поляків змішалися Пан і пан. Ст. поль. gospodzin.

Г о с п о д ь див. Єгова.

Лекс. 1596. 10: Господь — Пан. Господству́ю — паную. Господство — па́нство.

Гості́нець — широка дорога, via publica; слово г о с т и н ь ц ь відоме з найдавнішого часу; так в „Руській Правді“ Володимира Мономаха читаємо: П о г у б я т ь с л ѣ д ъ н а г о с т и н ц и н а в е л и ц ѣ, а с е л а н е б у д е т ъ. Походить це слово від слова г о с т ь, гість, що вдавнину визначало чужинця (hostis) або купця; таким чином г о с т и н е ц ь — це шлях для купців (пор. г о с т и́ н и ц я — дім, де спиняються гості-купці). Від українців слово г о с т и н е ц ь перейшло до поляків. В З.У. це слово вживається постійно, а на Сході вже забуте, — тут частіш кажуть шосе́, соше́, со́ша, або битий шлях, а гости́нець — це тільки дару́нок, пода́рок.

Грамота Казимира 1349 р.: По путь по Подгаєцьский, а по гостиньць по Колбаєвьскыи. Грамота 1441 р.: А по гостинець по Вишеньскый.

Слово „гостинець“ у своїм старім значенні широко відоме в Наддністрянщині, і зовсім забуте в Придніпрянщині. „Гость — гість“ позостало в нас уже з новим значенням. А новий чужий „готель“ зовсім випер нашу рідну стародавню „гостиницю“.

Гости́нниця — це дім, де спинялися гості, цебто подорожні, купці. Вже в греків було багато гостинниць, побудованих поблизу великих міст або славних храмів, а в Римі були гостинниці й при великих дорогах. Гості спинялися в гостинницях зовсім вільно, — їх тут однаково приймали, чи був то багатий чи бідний, родовитий чи простий. В середні віки гостинниці ширяться й по всій Европі. В Києві вже з XI в. при Печерському манастирі є гостинниця для подорожніх, а в Москві для гостей існували особливі „гостинні двори“. — В Сх. Укр. госпо́да.

Слово „гостинниця“ відоме в слов'янських пам'ятках із XI віку, напр. у Супральськім рукописі. В Словнику П. Беринди 1627 р. „гостинниця“ перекладено на наші українські обставини: „корчма“ (але „корчма“ тоді ще не мала сучасного значення).

Лекс. 1627 р. 47: „Гостинниця — дом гостинный“.

Г о с т и́ н н и к — господар гостинниці.

Лекс. 1627 р. 35: „Воспрія́телище — гости́нниця, корчма́. Воспрія́тник — гости́нник, корчмар“.

Г о с т и́ т и. Лекс. 1627. 264: Угоща́ю — частую, гостя честую.

Лекс. 1627. 235: Странен — гость, прихо́день, чужоземец, вандровный, чужій.

Лекс. 1627. 89: „Г о с т ь — чужоземец, прихо́день, иноплеме́нник“.

Го́стрий, ст. сл. острь, острыи; старе укр. острий.

Слово о п. І. 1187 р.: Позвони своими острыми мечи. 33.

Гостри́ти, ст. сл. острити — робити що гострим.

Слово о п. І. 1187 р.: Поостри сердца своего мужеством.

Слово о п. І. 1187 р.: Сабли у них изъострени.

Го́стрість, ст. сл. острость — гострота.

Лекс. 1627. 276: Ухищреніє — до́втѣп, розум, суптельность, о́строcть.

Госуда́р, відоме з XIV ст. як хазяїн, а також як титул великого князя, царя, входить у тит. Архиєпископа й Патріярха Московського, було в титулі Новгорода: Великий Государ. Походить від ст. сл. господарь.

Го́тика — готичний стиль, означається стрільчастими арками та склепіннями. В XII ст. цей стиль розвинувся в півн. зах. Франції, а потім розвинувся по всій Европі. Назва від назви народу „готи": як у готів, належний готам. Г о т и́ ч н и й — як у готиці.

Гото́вий, ст. сл. готовъ. Пор. „Будь готов!"

Слово о п. І. 1187 р.: А мои готови, осѣдлани.

Гото́вити, ст. сл. готовити, готовати.

Лекс. 1627. 454: Скева — нагото́ваный.

Готува́ння, ст. сл. готованіє.

Лекс. 1627. 423: Готовле́ніє.

ГПУ (російська вимова: ГПУ) — Головное Политичское Управление: поліційні політичні органи державної безпеки. Створена Леніним 20 грудня 1917 р. Че-ка (Чрезвичайная коммиссия) 6 лютого 1922 р. була перейменована на ГПУ — НКВД (Главное Политическое Управление Народного Коммиссариата Внутренных Дел). Колишнє ГПУ а, пізніше, почавши з 1954 р., почали називати „КГБ" (Комитет Государственной Безопастности).

„Гра свічок не варта". З фр. **le jeu n'en vaut la chandelle"** — коли дана справа не варта заходів.

Гра́ба́р, -ря — землекоп, грабарюва́ти, граба́рський, з нім. graben — копати.

Гра́бити, силою забирати майно; ст. сл. грабити.

Грабува́ти, грабіж, грабіжник, грабува́ння і багато інших, ст. сл. грабити, грабіжник, — давнє запозичення з нм. rauben — грабувати. В З.У. всі ці слова, як і в мові польській, без початкового **г,** як і в німецькій: рабівник, рабівництво, рабунок, рабувати, пор. польські rabować, rabunek і т. ін.

Граве́р, -ве́ра, фр. graveur, — майстер, який вирізує зображення на дереві, металі, камені й ін. Г р а в і р у в а т и — вирізувати на чому, фр. graver, г р а в ю р а, фр. gravure — вирізане гравером зображення.

Гравіта́ція — всесвітнє тяжіння, від лат. gravitas — вага.

Град, арх., нове город, ст. сл. градъ.

Слово о п. І. 1187 р.: В градѣ Тьмутороканѣ.

Слово о п. І. 1187 р.: Града Чрънигова.

Града́ція — поступовість, поступовий перехід усе далі й далі. Від лат. gradatio — поступове підвищення.

Гра́дус, з лат. gradus — крок, ступінь. Одиниця виміру кутів та температури. — Надворі 10 градусів морозу. Спека на 70 градусів. В З.У. частіше кажуть не градус, а степень. (Це архаїзм). Див. ступінь.

Грам, гра́ма — основна одиниця ваги, з гр. gramma — дрібна міра ваги, фр. gramme — грам.

Грама́тика — наука про мову, з гр. grammatike; складається з трьох частин: 1. фоне́тика — наука про звуки мови, 2. морфоло́гія — наука про форми (зміни слів), 3. си́нтаксис — наука про сполучення слів у речення.

Лекс. 1627. 224: Єст в грамматі́цѣ слог.

Гра́мота — урядовий писаний акт (лист), напр. княжий, митрополичий. З гр. grammata — читання, лист. Грамоту знати — вміти читати, з гр. gramma — буква. В З.У. грамо́та.

Лекс. 1627. 169: Посланіє сирѣч гра́мота.

Г р а́ м о т а. „Запропала грамота" — титул оповідання Гоголя став крилатим виразом для всього пропалого. Оповідання вміщене в збірнику 1831 р. „Вечорі на хуторі коло Диканьки".

Грамоті́й, -тія, — писар, або вмілий в читанні і в письмі; стародавнє грамотей. З гр. grammateus — писар.

Грана́та — артилерійський снаряд, від лат. granum —зерно, лат. granatus — зернистий, нім. Granate.

Гранд, -да — дворянин, шляхтич в Іспанії; grande — великий, вельможа, знатний.

Грандіо́зний — величезний, потужній, величний. З лат. grandis — великий, фр. grandiose — величезний.

Грани́ця, з нім. Grenze — межа, кордон.

Грані́т, -ту — кристалічна гірська порода, цінний будівельний матеріял. З лат. granum — зерно.

Грання́ — від грати, ст. сл. играти.

Лекс. 1627. 422: Цимба́л для гранья́.

Грань — межа; границя. Саме на грані росте дуб. Гр.

Грань — один з плоских боків багатогранника. Гр. Ст. сл. грань.

Грань — жар. З.У.: Максим стояв, мов на грани, Фр. З. Б. 28. На Сході цього слова не вжив., тут — **вугі́лля**, жар, при́сок: Стоїть, як на вугіллях. Прик.

Гра́ти — ст. сл. играти; пор. укр. ігрища.

Слово о п. І. 1187 р.: Тогда врани не граахуть 43.

Слово о п. І. 1187 р.: Часто врани граяхуть.

„Граю у свистѣлку", Лекс. 1627. 216.

„Грати на першій скрипці" — образно означає: грати головну ролю в чому.

Гратифікува́ти з лат. gratifacere — уприємнювати.

„Тим ґратифіку́ючи", Лекс. 1627 р. Пер.

Граф, графа — спадковий дворянський титул. З нім. Graf; відповідник фр. comte; звідси англ. count; п. hrabia. В Росії графський титул був уведений царем Петром І.

G r a f — це спочатку був (у державі франків) титул королівського судді, а згодом він став високим дворянським титулом.

Графа́ — пряма лінія, стовпчик у конторських книгах, розділ. З гр. graphe — писання, записування. Г р а ф и́ т и — лініювати.

Гра́фіка — мистецтво рисування й креслення, мистецтво зображення предмета лініями і штрихами. Від гр. graphike — написане, zographia — живопись (малярство).

Г р а ф і́ ч н и й — представлений графікою.

Г р а ф і т, -ту, — мінерал, з якого роблять олівці. Від гр. grapho — пишу; нім. Graphit.

Графоло́гія — наука про характер письма. Від гр. grapho — пишу і logos — вчення.

Графома́нія — хвороблива пристрасть до безплідного, марного писання. З гр. grapho — пишу + mania — пристрасть. Звідси г р а ф о м а́ н — хворий на графоманію.

Гра́ція — уміння керувати красою своїх поз і рухів. З лат. gratia — миловидність, принадність. У греків були три Харити, у римлян три Грації, дочки Зевса й Гери. Звалися Харити так: Євфросина (радість), Талія (кольор) і Аглая (блиск). Звідси г р а ц і о́ з н и й — елегантний. стрункий, іт. gratiozo.

Гре́бінь — горішня грань гори, даху і т.д. гребінь хвилі, гребінь на голові птиці.

Лекс. 1627. 438: На горѣ на самом гре́бени.

Гребіне́ць — зубчате знаряддя (інструмент) до чесання волосся; дим. слова гребінь; ст. сл. гребень.

Гре́бля — загата на річці, щоб спинити чи регулювати воду. Від гребти, — нагреблене на загату. П. grobla; р. плотина; нім. der Damm (звідси п. tama).

Гре́ка — вульгарний шкільний вираз з п. greka (lingua graeca); звичайно кажемо — грецька мова. Пор. латина.

Гре́ки, Гре́ція. — Самі греки звуть свою з е м л ю Еллада, Ellás, род. Ellados. В Ст. Зап. Греція звичайно зветься Іонія, від імени Явана, Яфетового сина (Бут. 10. 2, 4, Єз. 27, 13, 19 і ін.), Самі греки звуть себе Еллада (Мак. 1. 1, 8. 9, Дії 20. 2). В Римі устійнилася назва Греція. В області Еллади, в Епірі жили braii — „шановні"; з ними близько познайомилися римляни і назвали їх graeci, а їхню землю Graecia — „шановна". Ця назва стала для римлян назвою всієї Греції, і саме вона поширилася по всій Европі.

Грецький вплив на українську мову був дуже сильний і висококорисний. Сусідкою України-Руси була недалека Візантія, яка мала по північному березі Чорного (Руського) моря свої колонії. Візантія була найкультурніша держава в Европі і мала з Україною-Руссю жваві зв'язки. Зв'язки ці розпочалися ще задовго до прийняття Україною Християнства (988 р.) і були зовсім реальні, — з Візантії запозичено багато предметів культури разом з їхніми назвами: терміни будівництва, мореплавства, садівництва, городництва і т. ін.

Багато русів-українців ходили на військову службу в Візантію, подовго там бували й переносили запозичене в Україну. Київ стояв на торговому шляху „із Варяг у Греки", — Дніпром ішла жвава торгівля, і купці з України-Руси чи через неї масами невпинно їздили в Візантію, і власне ці купці були живими провідниками грецько-візантійської культури в Україну.

А вже з 988 р., коли Україна прийняла Християнську Віру з Візантії за Вел. Кн. Володимира, то релігійний і церковний вплив тодішньої Візантії широкою річкою носився в Україну, — полився сотнями назв та термінів.

Нагадаю, що з Греції ми приняли всі свої власні імена.

`Грецький вплив був уже від найдавнішого часу, і все усний, а не книжний, і тому грецькі позички в укр. мові часто не відповідають книжній грецькій мові, напр. манастир (народнє пізніше manasterion, давнє monasterion), Прокіп, Ничипір і т. ін.

Література. — Про це див. М. Р. Фасмер: Греко-словянскіе этюды, Спг. 1909. Проф. Іван Огієнко: Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 рік. Л. П. Якубинский: Греческие слова в древнорусском языке, див. його „История древнерусского языка” 1953 р. ст. 331-337.

Гренаде́р, -де́ра — солдат для кидання ручних гранат; гренаде́ри — добірна частина піхоти. З фр. grenadier, від grenade — граната.

Греміти — звучати громом: ст. сл. гръмѣти; пор. грім, ст. сл. громъ; п. grzmieć, р. греметь.

Слово о п. І. 1187 р.: Гремлеши о шеломы.

Гри́ва, ст. сл. грива, слово всеслов'янське і індоевр., пор. сан. griva — шия. Сюди відноситься, може, і гривна; п. grzywa, р. грива.

Гри́вна — стародавня монета, ст. сл. гривьна — намисто — слово всеслов'янське зо значення: нашийник, браслет, цінна річ, монета. Стародавня гривна була „гривна кун” (кунья), срібна й золота. За Руською Правдою гривна кун ділилась на 20 ногат. З 1699 р. в Росії виробляли́ся срібні монети — 3 чи $2^1/_2$ копійки, — вони звалися гри́венники. Ці слова Преобр. відносить до „грива”. В Українській Державі були 1918 р. банкноти гривни.

Гри́вна — старе укр. слово, гривъна, що вдавнину визначало грошову одиницю, що її платили як данину або як кару; з укр. мови слово похопила й мова польська. Це давнє слово наше тепер лишилося з старим значенням тільки в З.У., а на Сході кажуть: кара, штраф. Див. штраф.

Гр. в. к. Мстислава 1130 р.: Полътретия десяте гривьнъ.

Напис на Хресті 1161 р.: В 100 гривнъ.

Григо́рій, Григір, народнє Грицько́,-ка. З гр. gregoros — оживлений, бистрий. Ст. сл. Григоръ, Григорій — оживлений. Лекс. 1627 р. 389: „чуйный, пилный, осторожный, або добръ. остроуменъ.

Гри́дниця, арх. — авдієнційна заля. Ст. укр. гридница, гридня.

Слово о п. І. 1187 р.: И падеся Кобякъ въ гридницѣ Святъславли. 22.

Гри́жа — „подвигання”, ги́ла; мед. hernia; зах. укр. „пропуклина”, з п. przepuklina.

Гри́жа, зах. укр.: Чи то його так міські мури зіссали, чи грижа́ яка, Фр. З в. 136. На Сході: журба́, сум, ту́га, сму́ток, жаль, гризо́та.

Гризе́тка, фр. grisette — молода француженка „легкої поведінки”.

Гри́зти — перше знач. було кусати. Пор. „угрызеніє зміиная” (Алф. п. XVII в. 201) — це укуси зміїні. Так само „укризенія совісти” — укуси совісти.

Грим! — звуконаслідув. грому. Звідси гриміти (народня вимова: греміти, гріміти), гри́мати, грімки́й, гримоті́ння й багато ін. Сюди й грім, грому. Ст. сл. гръмѣти, громъ. З прамови.

Грим, гри́му — надавання акторові потрібної для ролі зовнішности, з фр. grimer — підфарбовувати обличчя. Гримува́тися — накладати грим.

Грима́са — навмисне чи невільне ви́кривлення обличчя, кривля́ння, міна. З фр. grimace — кривлення.

Гриміти — ст. сл. гръмѣти, звучати громом.

Слово о п. І. 1187 р.: Гримлют сабли о шеломы.

Гри́па — гостре заразне захворювання, збудником якого є вірус. (Див. інфлюенца). З фр. grippe; р. грип; п. grypa.

Гриф — рукоятка, тобто та частина шаблі чи іншої холодної зброї, яку обхоплюється рукою. З нім. Griff.

Гриф — пластинка наклеєна на шийку струнного інструмента, напр. на шийку скрипки. З нім. Griff.

Гриф, гри́фа — в античній міфології крилатий лев з орлиною головою. Також великий хижий птах, що живиться падлом. З гр. gryps, звідси лат. gryphus, фр. griffon.

Гріб, гробу — могила. Ст. сл. гробъ — домовина. Частий вираз: „Ти мене в гріб заженеш” — своїм постійним надокучанням.

Лекс. 1627 р., 48: Гроб жилище — яма.

Грі́зний — суворий, ст. сл. грозьнъ; р. грозный, п. groźny.

Слово о п. І. 1187 р.: Двина болотомъ течеть грознымъ полочаномъ. 33.

Грім, гро́му, ст. сл. громъ; р. гром; грімки́й, ст. сл. громъкъ; р. громкий, п. gromki.

Рос. громко, укр. голосно.

Слово о п. І. 1187 р.: Быти грому великому!

Гріх — вина, провина; ст. сл. грѣхъ.

Родится гріхъ, а зъ грѣху́ смерть. Катих. 1645 р.

Гріш, гроша́, мн. гро́ші, — грошова одиниця. Слово запозичене з нім. Groschen чи безпосередньо чи з п. grosz. Староукр. грошь. Основою для нім. було лат. grossus — великий, товстий. Гріш — це давня польська й литовська монета різної ціни, — з ходом часу гріш тратив свою вартість. Напр. 1290 р. гріш золотий рівнявся 280 рос. копійок, пізніше гріш срібний — 20 рос. копійок, а гріш празький — 15 коп. З половини XVIII ст. гр. рівняється півкопійці (2 шаги). Слово гріш сильно розрослося в укр. мові: гроші, гро́шик, грошеня́та, грошови́й, безгрішшя й ін. (Є. Чернов 31-33).

На Правобережжі в XIX-XX ст. гріш — півкопійки, два гроші — одна копійка.

Грішний — винуватий, той, що допустився гріха. Ст. сл. грѣшьнъ, від грѣхъ.

Г р і ш н и й. „Грішним ділом" — вираз як вставне слово. Напр., грішним ділом, я люблю випити. Визначає: вибачайте, каюся, винуватий.

Гроза́ — буря, ст. сл. гроза.

Слово о п. І. 1187 р.: Нощь, стонущи єму грозою.

Слово о п. І. 1187 р.: Грозы твоя по землямъ текуть. 30.

Ст. укр. г р о з н и й (суворий).

Слово о п. І. 1187 р.: Святъславъ грозный великий Києвскый. 21.

Слово о п. І. 1187 р.: Ту бяше успилъ грозою. 21.

Ст. укр. г р о з ь б а — заборона, погроза.

Лекс. 1627. 184: Прещеніє — грозба́. Прещаю — загро́жую.

Грома́да — окреслена спільнота людей в рамках даного суспільства; напр., сільська громада, церковна громада, студентська громада (організація) і т.д.

Ст. сл. громада — громада, купа, нагромаджена маса чого; юрба людей.

Лекс. 1627. 230: Состав — згромаджене, грома́да, стус дров, купа.

Грома́дити — гребати, зграбувати (напр. громадити сіно — зграбувати сіно граблями).

„В купу згрома́дивши", Лекс. 1627 р. Пер.

Г р о м а д и т и с я — збиратися, сходитися. Напр., люди згромадилися на майдані.

Гро́но — китяха; напр., гроно винограду (ст. слов. гроздъ) з п. grono, а це з герм. grön — зелений.

Лекс. 1627. 152: „Лѣто́росль — ґроно, або ягода винная не дозрѣлая".

Гроте́ск, -ку — спосіб у мистецтві й літературі занадто перебільшувати різкі контрасти. Г р о т е́ с к н и й — примхливий. З іт. grottesco, фр. grotesque — смішний, кумедний.

Гро́хот — сітка для сортування вугілля; решето для пересівання піску; решето в молотарці. Ст. сл. грохотъ.

Гро́хіт, арх. — гук, тріск, галас. Ст. сл. грохотъ, р. грохот, ч. hrochot.

Лекс. 1627. 228: Смѣх — радость, гро́хот.

Гро́ші — банкноти й монети; валюта. З нім. Groschen. Рос. деньги; п. pieniądze, ст. сл. пѣнязи.

Г р о ш і. Монетный двор — рос., miennica — п., „установа державних паперів" Укр. Нар. Респ. 1918-1920 р.

Лекс. 1596. 13: Живот — ме́шканьє, и тыж скарб, грошѣ.

„Г р о ш і — це час", з англ. „time is money", — це вираз америк. політичн. діяча В. Франкліна (1706-1790).

Грубія́н — часте в східньоукраїнських говорах слово, визначає: нахабний, зухвалий, невихований. Слово утворене чи не з німецького Grobian — простак, але підпало в нашій мові „озмисленню" зо словом „грубий" і тому змінило трохи своє значення. Це слово сильно розгалужене в нас: грубіянство, грубіянський, грубіянити.

Лекс. 1627. 182: Прекрост — грубѣян великій.

Г р у б і я́ н с т в о Лексикон 1627 р. перекладає: безчловечіє, злость.

Лекс. 1627. 308: Гнусность, грубѣя́нство.

„Безчловѣчіє — нелюдзкость, грубіа́нство" — Лекс. 1627 р. 5.

Гру́ди, груде́й; гру́дям, грудьми́, в гру́дях. Ст. сл. грудь. Це слово на Сході вживається лише в мн.: Болять груди, Гр. 322. У грудях котилася трівога, Коц. 54. В мові рос. це слово вживається тільки в однині, г р у д ь ж. р. В З.У. часто вживається це слово і в однині: Мав сильну грудь, Щур. Рол. 95.

Грузьки́й — м'який, розрідлий грунт, в якому все тяжке грузне.

Ст. сл. грязнути — потонути, поринати на дні в рідині.

Лекс. 1596. 30: Тина — болото грузко́є.

Грум, гру́ма — слуга, який верхи супроводить свого пана або їде на козлах екіпажа чи на задку його; або хлопчик — лакей. З англ. groom — конюх.

Грунт — земля (рілля); основа (підстава). З п. grunt, а це з нім. Grund.

Г р у н т — Лекс. 1627. 298: Основаніє — фундаме́нт, ґрунт. Основа́ю — ґрунтую, фундаме́нт закладаю.

Вѣра єст грунтом речій. Катих. 1645 р. 2б.

На тыхъ двохъ Приказаняхъ увесь Законъ єстъ угрунтова́ный. Катих. 1645 р. 83.

Найгрунтовнѣйшую науку, Катих. 1645 р. (Передмова).

Лекс. 1627 р. 46: Ґрунтовне, стале, моцно, с повагою.

Грюк! (місцево грук!) звуконасл. удару, стуку в чому. Звідси гря́кати, грякону́ти, грю́кання. З прамови.

Г р ю к н у л и двері, Гонч. Л. Зб. 25.

Г р ю к і т стряснув двері, Гонч. Л. Зб. 10.

Гряду́щий, арх. — ідучий, будучий, прийдешній.

Ст. сл. гряду — приходжу.

Лекс. 1627 р. 48: „Гряду́щый — бу́дущій, который маєт прійти албо быти, прихо́дячий".

Грязь — болото; ст. сл. грязь; ст. сл. грязынъ — болотяний, брудний. Шевч. „Грязь Москви, варшавське сміття".

Слово о п. І. 1187 р.: Начаша мосты мостити по грязивым мѣстам.

Лекс. 1627. 256: Тимѣніє — грязь, боло́то, тхня — кал, смрод. грузкость.

Гряк! Звідси грякати — звуконаслідув. великого гуку. Те саме, що й грюк. Місцеве грак, гракнути. З прамови.

Гу! гу-гу! — звуконаслідування гудіння. З в і д с и й ґу́ґіт, гугоніти, гуготіння, гуд, гуду, гудіння, гудіти, гудок, гудка́, гудючий, полум'я гуготіло.

Від звуконасл. г у також походять слова г у к, відгук (відгомін), перегук, вигук і т. ін.

Лекс. 1627 р. 36: „Воскликновеніє — выкриканьє, похваленьє, гуденьє, хлипаньє, кричаньє, вытьє, гук, гуканьє як по умерлом".

Гу! гу-гу-гу́! — зокрема звуконаслід. вітру. Подвоєння: гу-гу! Звідси гу́кати, гуготіти.

Гу-гу-гу! — це також звуконаслідув. всякої неясної мови (говорити в ніс). Звідси гугни́ти, гугня́вити, гугня́вий, гугня́вість. З прамови.

Губерна́тор — начальник области, правитель. Це слово грецького походження. Старинні греки мали слово „кибернаейн", яке означало „кермувати кораблем". Від греків узяли це слово старинні римляни і трохи перекрутили на свій лад так, що в римлян вийшло з того слова „ґубернатор", що означало: „керманич корабля", потім „капітан корабля". Потім це слово перейшло таку зміну, що означало в римлян також всякого управителя, правителя і начальника великого краю. В такім значенні вживали його й французи. Від французів узяли це слово англійці, перекрутивши його на „ґовернор", що є тепер найвищим начальником адміністрації кожного штату в Сполучених Штатах Америки.

Слов'янські мови взяли слово „ґубернатор" прямо з латинської мови. Напр. в царській Росії називалися ґубернаторами начальники великих провінцій, які також називано від цих начальників „ґуберніями".

Губи́тельний, арх. — нищівний, згубний, шкідливий. Ст. слов. губительнъ.

Лекс. 1627. 429: Недуг губи́телный.

Гуверне́р, -ра — найманий виховник дітей в родині. Г у в е р н а́ н т к а — наймана виховниця дітей в родині. З фр. gouverneur, gouvernante.

Гугено́ти — кальвіністи і їх прихильники у Франції в XVI-XVIII в., яких переслідувала Католицька Церква та уряд. З фр. hugenots. Див. Варфоломіївська ніч.

Гугни́вий арх. — гугнявий — той, що хронічно заікається. Ст. сл. гугнивъ — заїка; той, що заікається в говоренні.

Лекс. 1627. 138: „Гугнивый — през нос мовячий".

Гу́дити — звуконасл. нарікання та обговорення. Нікого ніколи не гудь!

Гу́зик, ґудзик, місц. „ґудзік" з поль. guzik. Назва походить від ґудзь; ст. сл. пугвица (**у** носове).

Гук! — звуконаслідування грубого й дуже відривистого звука. Звідси гук, гуку, гукати, гука́ння, гукну́ти. З прамови.

Форма подвоєна: гугу́кати; здовжена форма: гулюкати.

Г у к. Лекс. 1627. 156: Плиш — гук, крик, туму́лт, розрух, звада, тривога, клич. Не гучи́.

Лекс. 1627. 309: Шум — гук.

Лекс. 1596: Еримита — который без гу́ку живет.

Лекс. 1596. 15б: Клич — крик, гук, вереск.

Лекс. 1596. 17б: Мо́лва — гомон, гук от мовы людскои, о́крик. Молвлю́ — гомоню, гучу.

Лекс. 1627 р. 356: Грѣха згуканье.

Лекс. 1596. 21б: Птах гука́ет як осел. Гукач, гуко́вище.

Гул, -лу — шум, глухий підземний відголос. Звуконасл. слово. З прамови.

Гу́лі — вечерниці на селі, бездільне проводження часу, байдикувати. В дитячій мові: іти гулі — йти на прохідку.

Гу́лі! гуль-гуль! Гулі-гулі! — принада голуба. Г у́ л я — голуб у дитячій мові.

Гуля́ти — широко розгалужене в українській мові слово з різним значенням: спочивати, походжувати, їздити чи ходити без праці, не працювати, веселитися, святкувати, грати в яку забаву, забавлятися, танцювати і т. ін. У всіх цих значеннях слово відо́ме в українських думах, де його вжито аж 43 рази. Напр.: Ми за твоєю головою пили да гуляли 133. Чистим полем гуляли 126. Чорним морем далеко гуляли 79. 83. 84. Добрим конем гуляє 152 і т. ін., у всіх випадках трудно встановити ближче значення слова.

Але здається, що „гуляти" — танцювати — це давнє значення, в говорах наддніпрянських уже мало знане, але ще дуже поширене в говорах західніх. Бирчак, „Василько" І.: Скоморохи грали якусь дику пісню, а вона гуляла-гуляла-гуляла 133, Розпустила волосся й гуляла-гуляла-гуляла 133. Як не заграє увесь ліс, як не стануть дерева гуляти II. 149.

Пізніші значення „гуляти": бути вільним, бавитись у що, напр. у Б. Грінченка, „Під тихими вербами": Гуляти в ящура 31: Як де зійшлися, так зараз і гулять, звичайно на гроші 293.

Танець (танок), танцювати з поль. taniec, tańczyć, а ці з нм. Tanz, tanzen; укр. було г у л я́ т и ; ст. сл. плясати.

Гу́ляш, -шу — угорська національна страва з шматочків тушкованого м'яса з картоплею, полита соусом з червоного перцю. З угор. gulyas.

Гульк! — вигук для наглої появи чи раптового зникнення, раптового руху. Гулькнути — раптово в воду.

Гультя́й — волоцюга, гуляка, крутій, „шибеник", гульвіса. Зах. укр. гільтяй, гільтяйство, батяр.

Лекс. 1627. 448: Ра́ка — блазен, голота, гулта́й, нецнота, лотр и проч.

„Тулак, волоцюга, гультай, который волочится", Лекс. 1627. 106.

Гуманізм — світогляд руху в XIV—XVI століттях, що в філософії, науці й художній літературі виступає проти середньовічного духа, зокрема ж проти схолястики в Европі. В мистецтві доба гуманізму відома як Ренесанс (Відродження).

Гуманізм, -му — світогляд, пройнятий любов'ю до людей, повагою людської гідности, піклуванням про добро народу. Від лат. humanus — людяний. Звідси г у м а н і с т — прихильник гуманізму, г у м а́ н н и й — людяний г у м а́ н н і с т ь — людяність.

Гу́мор, -ру — зображення смішного серед людей і в житті, зображення людських хиб в смішному вигляді. Лат. humor — волога, анг. humour. Г у м о р о́ с к а — маленький твір, пройнятий гу́мором. Г у м о р и́ с т — письменник, що описує життя з гумористичним освітленням. Г у м о р и́ с т и к а — гумористична література, смішне, комічне.

Гу́нище — річка Київської области, може корінь від назви народу гуни (IV—VII ст.). (Стрижак 24).

Гу́ня — верхня, довга сукняна одежа, див. гунька.

„Кожу́х або гу́ня", Лекс. 1627, 118. Гунка 118.
Лекс. 1596. 17б: Ми́лоть — овечина, скорка овечая, или гу́ня.

Гуп! — звуконасл. тяжкого ступання.
З'явиться раптом, гупнувши через паркан. Гонч. Л. і Зб. 20.

Гу́пало, або гукало, пташка — „бугай". Лат. назва: ardea stellaris.
Лекс. 1627. 441: Онокрота́л, рос. гу́пало птах, подобный лебедю.

Гу́пати звуконасл. — стуком викликати глухі звуки; напр., гупати в стіну; гупати взутими ногами об підлогу.
Лекс. 1596. 21б: Гу́пач, гуковище.

Гур! — гур-гур! — звуконаслід. упадку. Звідси гуркотіти, гуркіт воза, грому ін., гу́ркало — те, що гуркає, гу́ркання, гу́ркати, гуркота́ти, гуркотли́вий, гуркотня́ і ін. З прамови.
Пор. поговірку: Гур-гур, їде Святий Юр! (Плав'юк 355).
Прогуркоче трамвай. Гонч. Л. і Зб. 17.
Гу́рій — ім'я, від д. є. gur — молодий лев, левчук.
Г у́ р і й — Лекс. 1627 р. 389: „Присноравенъ" (завжди рівний).

Гу́рії — міфічні красуні мусульманського раю.

Гурма́н, -на — любитель добірних страв, ласун. З фр. gourmand — лакомий, жадний.

Гуса́р, мн. -ри — легка кавалерія, вперше появилась в Угорщині в XV ст. і угор. назва hushar поширилася по Европі, нім. Husar. В З.У. часте гу́зар.

Гусени́ця, гусінь — червак, що є перехідною формою з зародка в інсект. Він живе на деревах і кормиться їх листям. Лат. назва larva.
Лекс. 1627. 272: Усе́ница — гусе́ница.

Гуси́ти — послідовники чеського реформатора Яна Гуса (1369-1415). Назва від прізвища Hus — гуска.

Гу́ска, ст. сл. гусь; зах. укр. часом гусь. Рос. гусь, укр. гуска. Гусячий, гусиний, гусеня. „Гуска" — маловихована жінка. Гусятин — містечко в Галичині.

Гу́слі, гусла — звуконасл. звуку. З гудіти. В Україні гуслями іноді називають і скрипку. (Гр. Слов.). Ця назва також відноситься до давнього еврейського струнного інструмента, яким акомпанювали спів псалмів.
Лекс. 1627 р. 48: Гусли — скрипи́ца, обще — ду́ха, метафор.
Лекс. 1596. 9б: Гусли — а́рфа, лютня, скрипи́ца.
Лекс. 1627. 287: Обвѣшеніє, узоношеніє — ґусла, що нашіи чаровними дают носити.

Густи́ — звуконасл. вітру.
Вітер гуде (Укр. пісні Макс. 9).

Гу́ся — гуска в дитячій мові.

Гусь! гусь-гусь-гусь! гусю-гусю! — принада гусей. Скорочено: сю-сю-сю!
„Г у с ь ла́нчатий" — нездара, неповоротний. (З рос.).
Г у с ь, ст. сл. гусь, гуска (у носове) — слово всеслов'янське, індоевропейське, пор. лат. anser — henser, сан. hamsi д. нім. gans. і ін. Ін. евр. корінь * gha — розтулювати рота, позіхати, тому слово звуконаслідувальне. В укр. гусь, гуска, гусяний, гусячий.

Гутапе́рча — висохлий сік деяких рослин, особливо ж гутаперчевого дерева. З англ. guttapercha, а це з малайського getah — клей + pertjah — дерево.

Гуц! гуца, гуца — гуцаца́! — вигук при підкидуванні дітей на колінах; гу́цати, гу́цання.

Гу́цати — стукати, слово звуконасл., див. Гуцав своїми старими чумацькими шкарбанами, Гриценко: Україна . . . 12.

Гу́цул — назва українців, що замешкують гори в Станіславівщині, на Буковині та частині Закарпаття. Встановлено чимало теорій, звідки постало слово гуцул, але вони незадовільні. Напр. що гуцул румунського походження і визначає розбишаку. А то виводять від слова „гуцати" — їздити верхи, гуцати. Часом виводять слово гуцул від аварів, і т. ін. Див. „Рідна Мова" 1936 р. ч. 4 ст. 173—176.

Гуча́ти — звуконасл. звучання гу-у-у!
Гучу́, гомоню, Лекс. 1627. 121.
Г у ч у́, брязчу́, дзвоню, Лекс. 1627. 76.

Гу́ща — густа маса будь-чого; напр., гуща дерев, гуща людей; гуща осаду на дні рідини.

Лекс. 1627. 30б: Чящь — гу́ща, густвина́ лѣсная, або густый лѣс.

Лекс. 1596. 33б: Чащ — гуща, лѣс густый.

Гуща́вина — лісова гущавина (дерев, кущів).
Лекс. 1627. 30б. Чястина́ — густвина́, гущя́вина.

Гяу́р, -ра — тур. gâvur, з араб. — невірний, цебто не мусульманин, християнин. Дм. 533.

Ґ

Ґ — п'ята буква української азбуки.

В Лексиконі з 1627-го року Памви Беринди, Київ, буква ґ дуже часта, та в Лекс. 1596 р. цей звук ще передається сполукою букв **кг**.

Вимовою звука **г** як **h**, а не **g**, українці займають особливе становище серед слов'янського світу. Можливо, що в праслов'янську добу українці й знали вимову **g**, але ще в добу до писаних пам'яток, до X-го віку в Україні запанував **г = h**. І це цікаве тим, що сусіди українців — росіяни та поляки — вимовляють якраз навпаки, — у них **г = g**. Отже вимова **г** як **h** — це наша споконвічна ознака, що відрізняє нас від інших народів.

Але сусіди українців знали переважно **г = g** і цю свою вимову рано почали защіплювати й українцям; від своїх сусідів, особливо від поляків, українці позичили багато слів, а разом з тим і вимову **г = g**. Уже в XIV віці виявилося, що українцям мало мати тільки **г**, — треба ще мати особливу букву, що віддавала б польське **g**; і от з того часу в українському письменстві й заводиться для цього **кг,** що було в нас аж до половини XIX-го віку. Цікаво, що спочатку з **кг** писали тільки польські та литовські власні назви, і робили це рідко.

Значно пізніше в Україні було заведено замість **кг** одного значка — ґ; чи не першим завів його вчений наш Мелетій Смотрицький в своїй граматиці 1619 року, — форму букви він узяв з грецької азбуки, бо тоді греки так передавали свою теперішню ґаму. Ця нова буква ґ приймалася дуже поволі, бо традиційно все писали **кг** або просто **г**, і тільки з 50-х років XIX-го століття почали в нас писати букву ґ вже більш послідовно.

Грецьку **г** українці споконвіку вимовляли як **h**, а не **g,** — цебто вимовляли так, як і самі греки, бо греки своєї **г** ніколи не вимовляли за **g**; тільки римляни і ті народи, що постали з римлян, чи приняли разом з Церквою їхню культуру, вимовляли й вимовляють грецьку

г за **g**. От тому всі грецькі слова з **г** ми, українці, споконвіку вимовляємо з **h**, а не **g**, напр. Англія, Євангелія, гурок чи огірок, Ігумен, гемон, паганий і т.п., або хресні ймення: Огій, Гаврило, Гарасим, Григор, Гнат і т. ін. Коли б греки самі вимовляли **г** за **g**, то цю вимову вони прищепили б і нам, — а греків в X—XI віках постійно було багато в Україні.

Іншомовні слова, що заходили до нас з інших країн, скажемо від німців, ми все українізували і чуже **g** вимовляли за **h**, пор. хоча б: борг, боргувати, цегла, грабар, грабарка, гарбар, гарбарня, вагатися, вага, брага, ланцюг і т. ін.

В Україні звук ґ вважається виразно чужим звуком і вживається дуже рідко, — тільки в деяких чужих словах, що в різний час зайшли до нас у більшості через Польщу, напр.: ґава, ґалаґан, ґанджа, ґвалт, ґвинт, ґирлиґа, дзиґарі, ґлей, ґніт, ґой, ґонта (але: козак Гонта), ґрати, ґринджоли, ґрис, ґрунт (і грунт), ґудз, ґудзик, ґуля, ґоральня, ґорґула, а також: ґе-ґе-ґе, ґеґати, ґедз, ґедзатися, ґерґотати, дриґати, — оце майже й усі слова, що в народі нашім почуємо з ґ.

Але звук **ґ** в українській мові існує, хоч і не в широкому вжиткові.

Ґаввата́. — В Єв. Ів. 19. 13 читаємо, що Пилат „засів на судінні, на місці, що зветься літостротон, по-єврейському ґаввата́". Арамейське gabbetá' — верх, підвищення, гр. gabathá, лат. tribunal. Суддеве місце, трибунал було покрите мармуровими плитами й мозаїкою, тому й звалося по-гр. lithostroton. В Ст. Заповіті слово gabbeta' незнане.

Ґаз. — Це слово ввів у науку голландський природознавець Ван-Гельмонт (1577-1644). Він перший увів у хімію термін „ґаз", від гр. cháas (первобутній морок перед сотворенням світу).

Ґа́за — дуже тонка шовкова матерія, від фр. gaze, ісп. gaza, — від міста Ґаза в Сирії, звідки привозилася ця матерія.

Ґазда́, ґазди́ня, ґаздівство́, ґаздува́ти (з мад. gazda — господар) — постійно вживані в З.У. слова; на Сході вони зовсім не відомі, тут — госпо́дар, хазя́їн, хазя́йство, господа́рство, господарюва́ти.

Ґа́неф, д. євр. gannár — злодій, західньою вимовою ґа́неф.

Ґа́нок, -ку, з нім. Gang, почерез поль. ganek — фронтові сіни дому.
Лекс. 1627. 176: Предверіє — ґанок або сѣни.
Лекс. 1627. 317: Двор, сѣнь — сѣни, **ґа́нок.**
Лекс. 1627. 465: Ула́м — подсѣньє, ґа́нок.
Лекс. 1627. 459: Стоател — ґа́нок.

Ґарсо́н, -на — офіціянт у ресторані чи в кафе, служачий для посилок при готелі. З фр. garçon — хлопчик.

Ґа́нґстер, -ра, з англ. gangster — бандит.

Ґвалт — насилля, з нім. Gewalt (walten — володіти), від XIV віку добре знане в мові польській. Лексикон 1627 р. на ст. 132: „Насиліє — ґвалт, мучителство, тіранство долі. Насилствую — ґвалт чиню, ґвалтом або силою пануою, ґвалчу". „Вѣтр ґвалтовний, наглий" 260.
Лекс. 1627. 274: Устремленіє — ґвалт.
Лекс. 1596. 19б: Нужда — кгвалт, примуше́ньє.
Лекс. 1627. 236: Стремленіє — ґвалт.
Лекс. 1627. 460: Сираку́сы — притягаючій **ґвалтом.**
Не ґвалтуй волной воли. Катих. 1645 р. 13.
Лекс. 1627 р. 70: ґвалтовность, ґвалтовный, **ґвалтовнє.**
Лекс. 1627. 148: Ну́жда — потреба, мус, **ґвалт.**
Лекс. 1627. 132: „Насиліє — **ґвалт,** тіра́нство долѣ".
„**Ґвалт** чиню, **ґвалтом** або силою пануою, ґва́лчу" 132.
„Наглость, своєволя, пыха, ґвалт", Лекс. 1627. 131.
В Зах. Укр. діялектичне: ґвавтувати.
В Сх. Укр. кричати гвалт; в З. Укр. кричати ґвалту.
Ґвалто́вний — загонистий, насильницький. (З поль.).
Лекс. 1627. 227: Смертелное, ґвалтовное.
Ґвалтува́ти — насилувати.
Лекс. 1627 р. 360: ґва́лтячій.
Ґва́рдія — особиста охорона голови держави, потім — добірне військо; з іт. **guardia**, фр. garde — варта.

Ґве́льфи, іт. guelfi — папська партія в Італії XII—XV ст., яка боролася проти ґібелінів — прихильників німців.

Ґвер, з. у., нм. Gewehr, кріс, мушкет; на Сході рушни́ця, давнє ручница.

Ґвинт, гвинт, -та, з сер. г. нм. Gewind.

Ґди, арх. — коли, з п. gdy. Слово часте в укр. літературній мові XVI—XVII віків.

Лекс. 1596. 12: Єгда́ — кгды.

Ґе-ґе-ґе! — звуконаслід. гусей. Гуси ґеґають. Також гилькотіти (про гусей).

Ґедз — рід великої кусливої мухи, якої особливо боїться худоба. Лат. назва oestrus bovis.

Лекс. 1627. 221: Ґез, тѣчка встекливость.

Ґел-ґел! — звуконасл. індиків. Звідси ґелкати чи ґелкотати.

Ґеле́тка — велика дерев'яна посудина типу бочечки. Дальше значення (місцеве) — трохи зерна в мішечку.

Лекс. 1596. 26: Ста́мна — кгеле́тка, збан.

Ґенеало́гія — родовід, історія роду. З гр. genealogia: genos — рід + logos — наука, вчення. Ґ е н е а л о г і ч н и й — родовідний. Ґ. д е р е в о — родовідне розгалуження.

Ґе́незис, -су — походження, виникнення. Гр. génesis — народження.

Ґенера́л, -ла — вищий військовий чин, з лат. generalis — головний. Ґ е н е р а́ л ь н и й — головний.

Ґенера́ція, лат. generatio — покоління.

Ґе́ній, геній, -ія — в давн. римлян дух, що керує людиною, дух добрий чи злий. Пізніше геній — високо обдарована, талановита людина. Лат. genius. Звідси ґ е н і я́ л ь н и й — високообдарований духовими дарами.

Ґеноци́д, -ду — знищення окремих груп населення, а то й цілих племен головно з політичних мотивів. З гр. genos — рід, плем'я + лат. caedere — вибивати.

Ґеометрія, літ. геометрія, — частина математики, що вивчає просторові форми й відношення тіл у просторі. З гр. geometria — землеміряння.

„Ґ е о м е́ т р і я — землемѣріє или землемѣрство. Єст сіє худо́жество зѣло полезно к размѣренію градовства и путей и к иным вещем паче болшим". (Лекс. 1627. 77).

Ґе́ра — давньоєврейська міра ваги gerah; gerah зерно (чи не звідси granum?). Шекель мав 20 ґер.

Ґеркота́ти, ґерґота́ти — говорити незрозуміло, звуконаслідувальні слова.

Ґеста́по — скороч. нім. Geheime Staatspolizei, тайна державна поліція, — це таємна поліція в гітлерівській Німеччині. Р. 1945-го ґестапо ліквідовано внаслідок розгрому Третього Райху Аліянтами.

„**Ґіґ!** ґіґнути, ґеґнути, зґіґнути — померти.

Ґіґант, літ. гігант — велетень. З гр. gigantos — велетень.

„Ґ і ґ а́ н т — исполин, ве́лет, о́лбрым. Дужій а великій чоловѣк", Лекс. 1627. 91.

Лекс. 1627. 309: Щуд — ґіґант, ґіґас, исполин, о́лбрым, ве́лет.

Лекс. 1627 р. 354: Ґіґа́нтов.

Ґло́са — замітка переписувача або читача на полях рукописа, як пояснення або переклад неясного слова. Гр. glossa — мова, неясне слово, нім. Glosse.

Ґлоса́рій, -рія — тлумачний словник застарілих і маловживаних слів. Від гр. glossa — застаріле слово; лат. glossarium — збірка ґлос, словник.

Ґлосола́лія — вигукування в стані релігійної екзстази незрозумілих слів. Від гр. glossa — незрозуміле слово + lalein — говорити. В Новому Заповіті (напр. 1 Кор. 14) glossais lalein — говорити іншими мовами: на основі Єв. Марка 16. 17 це Дар Св. Духа, чудо говорити новими мовами для християнізації світу: „А тих, хто ввірує, супроводити будуть ознаки такі: ... говоритимуть мовами новими" (Мр. 16. 17).

Ґлотоло́гія — мовознавство, від гр. glotta — мова + logos — вчення.

Ґлянц — блиск, полиск. З нім. Glanz.

Лекс. 1627. 434: Выґланцо́ваный, углаженый.

Лекс. 1627 р. 434: „выґланцованый — углажений, от ржі витертий".

Ґмах, ґмаху — великий і величний будинок, з п. gmach, а це з нім. Gemach.

Лекс. 1627 р. 353: „Княжа ґ м а х у о трех столах".

Ґміна, з нім. Gemeinde, п. gmina — громада.

Ґніт, ґнота́ — шнурочок, що горить у свічки. З п. knot (чс. і слов. knot), а це з нім. Knote. В мовах рос. болг. і серб. фитиль.

Ґо́дел, жарґонове Godl з д. є. Ґад, Gad.

Ґой, д. євр. goj — це взагалі „народ", як і євр. am. В Біблії часто й Ізраїль зветься ґоєм, напр. Суд. 2. 20,

Єз. 2. 3, 37. 22. Але вже в Талмуді goj — не еврей. Часте в укр. мові слово, — так євреї звуть християн.

Ґонґ, -ґа, — ударний музичний інструмент, головно для подавання сигналів. Англ. gong з малайського **gong**.

ҐПУ — абревіятура: Государственное Політическое Управление. (Див. ГПУ — давніше Че-ка).

Ґра́ти, місцеве крати, з нм. Gerät, ґратований, ґратчастий.

Ґраффіті — стародавні написи („рiзи", вирізані значки), вирізані чи видряпані на різних посудинах, стінах домів і т. ін. Староукраїнські, чи взагалі староруські ґраффіті X—XII віків широко відомі. З іт. graffito — видряпаний напис на стіні й ін.

Ґре́йпфрут, -та — підтропічне плодове дерево, нагадує апельсин. З англ. grape-fruit: виноградний плід.

Ґрек, арх. — в XVI віці його все писали з ґ. Напр. Лекс. 1627 р. 19: Максим Ґрек. Це з польського, **так і в** Зах. Україні. Літературне: грек.

Ґріф, міф. — птах з породи орлів, що має 4 ноги та закривлений ніс, стереже золото в Бактрійських та Індійських горах. Гр. gryps виводять з д. євр. keruv.

Ґрос, ґроса — міра: 12 дюжин, цебто 144, з нім. Gross.

Ґро́сбух, -ху — головна книга з бухгалтерії. З нім. gross — великий + Buch — книга.

Ґрунт або грунт, з нм. Grund; мн. ґрунта́, рідше — ґрунти́.

Лекс. 1627. 149: ґрунт землѣ.

Ґу́ґель — жидів. назва суботнього печива, широко знана по Україні, з нім. Kugel — куля.

Ґудз, з ґудзя і ґудз, ґудза; п. guz — малий кулястий опух від удару на костистому місці.

Лекс. 1627. 233: Стердѣли — ґу́зы на руках.

Ґудзик, літ. гудзик, ст. сл. пугвица; п. guzik.

Лекс. 1627. 198: пугва — кутас або ґуз який.

Ґу́ма, з гр. kommi (лат. версія gummi) — клей.

Чарка ґуми (Синон. XVII в. 1).

Ґумі-ара́бік, -ку — клей, який витікає з африканських та арабських акацій, уживається як клей. Лат. gummi клей + arabicus — арабський.

Ґяу́р — презирлива назва кожного іновірця в мусульман, але тур. ґяву́р визначає тільки „невірючий". З араб.

Д

Д — шоста буква слов'янської азбуки — зветься „добро". Разом усі п'ять початкових буков визначають стародавній афоризм: „Аз, буки вѣдя, глаголю добро". „Я, коли знаю букви (читання), говорю про добре". Числове значення 4.

Д — прийменник з **к**, **ік**, часто вживаний в зах.-укр. говорах: Ватага бундючно д' церкві наближалась, Фр. З в. 147. Це **д** постало так: давнє **къ мьнѣ** дало: **к** мені — **ґ** мені — **д** мені; див. **ід**. Тому зайво писати апострофа по **д**, бо це **д** постало не з **до**, а з **къ**. У С. У. це **д** не знане.

Да — треба **та**: батько та мати; **давнє та**, напр. в Іпат. Літ. під 6795 р.: Иди та отряди. Да — російське; укр. — та.

Даба́рити див. роздабарювати.

Дава́й з дієсловом — народня нова приказова форма: Давай показуй!

Да́ванка — порція корму для худоби, годівля худоби взимі.

Дави́д — ім'я, з д. євр. David; слово незнаного походження. Виводять з dod — улюблений, коханий, від dodo (є таке ім'я) — дядько, або приймають David за скорочення Dodiel.

Да́вній — старий, ст. сл. давьнъ.

Слово о п. І. 1187 р.: Давный великий Ярослав.

Лекс. 1596. 11: Да́вных ча́сов.

Давніше — раніше. — В українській мові маємо не мало таких російських впливів, що не відразу кидаються нам у вічі. До таких належить, напр. уживання слова „раніше" замість „давніше".

„Раніше" в українській мові визначає тільки „перше" або „рано". Напр.: Я вернувся додому раніше, як ти. Я встаю раніше за тебе. Сьогодні я встану раніше. Прийду до тебе раніше. Ось добрий приклад із „Пана Тадеуша" в перекладі М. Рильського 1927 р. ст. 125: Граф, мріями

багатий, доводить, що йому Тадеуш перебив, що він рогатину раніше ухопив. Або: Два пани, а одні штани: котрий раньше встав, той ся і вбрав, Номис ч. 1180.

Коли ж нам треба передати розуміння „колись — давно", тоді вживається слово „давніше" (а не „раніше"). Ось трохи добрих на це прикладів. Байки Л. Глібова 1904 р.: „На біса щук пускаєш (у ставок), пане брате, усіх лящів позводиш. Їх щуки заїдять". „Даремна річ", сказав хазяїн, „жалкую, чом давніш не звів" ст. 42, Б. Грінченко „Під тихими вербами": Бачив її раз чи двічі, але давніше, маленькою ще дівчинкою 39; Якби йому хто сказав коли давніше, що він тут буде 240. „Пан Тадеуш" в перекладі М. Рильського 1927 р.: Та за взірцем старим була збудована (коршма) давніше 101; Давніше, та пощо у давнині шукати 195; Пізнав свою сусіду, давніше ворога 296.

Така форма з „давніше" для письменників наддністрянських — річ звичайна. Напр. „Захар Беркут" Ів. Франка: Сам князь не довіряв йому так, як довіряв давніше 101. „Малолітній" А. Чайківського: Сам узявся, як давніше, за інші діла 14; Тепер ще більше їдуть, чим давніше 100; Вона чула давніше від людей 133.

Російське „раньше, ранее", визначає й „колись": Раньше лучше жилось. Підо впливом ось цього російського „раньше" наддніпрянські письменники дуже часто вживають „раніше" замість свого „давніше". Ось приклади, „Боротьба" Петра Колесника („Життя й Революція" 1932 р. кн. 2-3): І як про це Андрій раніше не подбав 16. Дивується, як таки про нього раніше не подумав 28. У нього щось там раніше було 41. Взагалі, редакція київського журналу „Життя й Революція" не звертає уваги на цей русизм і часто його вживає. Так, у тій самій книжці знаходимо цей вираз у Ю. Зорі („Аванґард"): Раніш крутень обточували в кулачках 55. Раніш ми відкладали заготівлю 52. У Д. Косарика: Пакет був раніш заготовлений 82 і т.п.

Часом бачимо „раніше" на означення зовсім недавноминулого, напр. у М. Рильського: Асесор, царського раніш закону 296. Але й тут докладнішим було б ужити слова „давніше".

Отож „давніше" — це „давно, колись", а „раніше" — це „перше". Ось речення для зрозуміння їх різниці: Давніше я все вставав раніше за тебе, а тепер спізнююсь.

Давно́ — колись; ст. сл. давьно.

Лекс. 1627. 317: Древле — давно́.

Да́жбог — укр. міфол. бог — сонце; ст. укр. Даждьбог.

Слово о п. І. 1187 р.: Жизнь Даждьбожа внука.

Дакти́ловий, від дактил, — назва овоча пальмового дерева, формою подібною до пальця; гр. **daktylos** — палець.

Лекс. 1627. 468: Дакти́ловоє дерево.

Далебі — так, їй Богу, слово даю. Це форма легкої божби, часта в говорах Східньої України. Далебі, що правда. Польське **dalibóg**, = **da li Bóg** — як Бог дасть.

Дале́кий, ст. сл. далекъ, далечь.

Слово о п. І. 1187 р.: Далече залетѣло.

Дале́ко, ст. сл. далеко, далече.

Лекс. 1627. 206: Дале́ко от те́бе єстем.

Слово о п. І. 1187 р.: Что ми шумить далече?

Слово о п. І. 1187 р.: О, далече зайде соколъ, птиць бья. 20.

Да́ма, фр. **dame** з лат. **domina** — господиня. В картах третя фігура, в Східній Україні тільки з чеського краля, польське **kralka** теж із чеського. Див. король.

Да́ма. „Дама серця" — улюблена.

„Дамо́клів меч" — крилатий вираз, що означає непевність влади. У сиракузького тирана (IV в. до Хр.) Діонисія Старшого був улюблений друг Дамо́кл, який сильно завидував великій владі тирана і звав її щастям. Одного разу Діонисій посадив Дамокла на почесне місце, але над ним вгорі повісив меча на мотузі, який кожної хвилі міг перерватися. Дамокл з жахом утік зо свого місця...

Дан. — Кн. Буття 33. 6: „І сказала Рахель: Розсудив мене (dananni) Бог, а також вислухав голос мій, і дав мені сина. Тому кликнула ймення йому: Дан". Дан, Dan — розсудив, або: суддя.

„Дана́їв дар", „дар данайців" — крилатий вираз, взятий з гр. міфології; визначає підступний дарунок чи підступ, обман. Греки-данайці воювали з Троєю (з троянцями), але довго не могли її взяти. Тоді данайці придумали хитрість: зробили великого дерев'яного коня, в середину його сховали свій загін, коня покинули під вороть-

ми Трої, а самі ніби втікли. Троянці прийняли коня за дарунка, втягли його в місто Трою, а самі безпечно гуляли. Вночі сховані в коні греки вийшли в місто, одчинили ворота грекам, які ввірвалися в Трою і зруйнували її та спалили.

Дани́ло, ст. сл. Даніилъ, від д. є. dani — судячий мій (або: суддя мій) та El — Бог — суддя Божий. Зменш. Данилко.

Лекс. 1627 р. 390: „Суд Божій".

Дани́на, арх., ст. сл. дань — контрибуція.

Грамота в к. Мстислава 1130 р.: Отдати съ данию.

Слово о п. І. 1187 р.: Поганим ємляху дань 21.

Да́нія, да́нський, нм. dänisch, англ. danish, рідко вживане, звичайно: датський, п. duński.

Да́лі, сх. укр.; зах. укр. дальше, рос. дальше.

Дара́ба, діялект.; літер. пліт – пов'язане дерево, що сплавляють його річкою. Назву взято з мадярського; але цікаво, що ця назва дуже близька до давньоєврейського dovera (dobera, але b і r часто міняються) того самого значення. Польське tratwa, давніше тільки trafta, з нім. Trift.

Даре́мне, даремно, дармо — безкоштовно, зайво, без вигляду на успіх.

Лекс. 1627 р. 390: Туне — даре́мне, да́ром.

Да́рія, -рії ст. сл., перс. сильна, переможна. В Лекс. 1627 р. 390: „Дариа — взискаючая".

Дарма́ — марно, без вигляду на успіх.

Лекс. 1627 р. 37: „Всу́є — да́рмо, надаремно, марно".

Дарма що — не зважаючи на...

Да́рмо, див. даремне, дарма.

Лекс. 1627 р. 260: Туне́ — надаре́мно, да́рмо, всу́є, ма́рне.

Дарохрани́льниця див. Кивот.

Да́ти, ст. сл. дати; звідси: подати — ст. сл. подати.

Слово о п. І. 1187 р.: Великоє буйство подаста хинови 25.

Дах, з пол. dach, а це з нім. Dach — кри́ша (див. Слов. Грінч.); рос. кро́вля.

Лекс. 1627 р. „Дах, покритьє" 77.

Лекс. 1627. 164: Покров — дах, накритьє.

Да́ча, рос. — місце літнього перебування, літови́ще; поширена назва з рос. да́ча. Давнє да́ча (від „давати") — це земля, що подарував її кому цар за послугу; така „дача" все була десь за великим містом. Укр. да́ча — це „податок", відоме вже в наших пам'ятках XV в.; але й „дача" — дарунок давні пам'ятки знають.

Дая́ння, арх. — дар. „Усяке дая́ння благо" — всякий дар добрий. Євангельський вираз, Яків 1. 7.

Дба́лість, -лости — турботливість, пікловитість.

„Стережо́ньє, дбалость". Лекс. 1627 р. 16.

Дба́ти — старатися, зважати на що, звертати увагу на що.

„Неброгу — не дбаю. Небреженіє — недба́лость. Небрег — занедбавшій, небрежник — недба́лый". Лекс. 1627. 136.

Лекс. 1627. 142: „Нерадєніє — недбалость. Нерадив — недбал. Не ражу — не дбаю".

Лекс. 1627 200: Дбай, май на баче́ню. Чулость, дба́лость.

Который о Приказанє Божіє не дбаєтъ, той грѣшитъ. Катих. 1645 р. 86.

„На перешкоды не дбаючи", Лекс. 1627 р. Пер.

Два — всеслов'янське й індоевр. слово; ст. сл. дъва; гр. duo, лат. duo.

Двана́дцять — із ст. слов. дванадесять.

Дванадцять єст Арти́кулов Вѣры. Катих. 1645 р. 3.

Две́рі, две́рми,, форма двійного числа; двере́й, две́рям, две́рми, на две́рях. В однині двер**а** не вживається; давнє двьрь.

Отворил две́ри темници. Катих. 1645 р. 7б.

Две́рі. „Ломитися в відкриті двері" — доказувати те, що й так ясне.

Дви́гатися, арх. — рухатися; ст. сл. двигнути ся, движати ся — рухатися; подвизати ся — змагатися, воювати.

Слово о п. І. 1187 р.: Вежи ся половецкия подвизашася 40.

Двина́ — ріка, яка починається на захід від м. Москви, а вливається в Балтійське море — почерез Ризьку затоку — в Латвії. (Не слід змішувати з Північною Двиною, що вливається в Біле море в Архангельську).

Слово о п. І. 1187 р.: Двина болотом течеть 33.

Дві, три і чотири в живій народній мові вимагають по собі іменника в ж. та сер. роді двійного числа на **-і,** а не на **-и:** дві корові три козі, чотири вербі, дві слові, **три** відрі, чотири вікні. Тепер у літерат. мові прийнято писати дві корови, три кози, чотири верби, два слова, три відра, чотири вікна, цебто не в двійній, а в множинній формі.

Двір, двора́, ст. сл. дворъ — господарство, палата, подвір'я, простір назовні (хати).

Слово о п. І. 1187 р.: Ємляху дань по бѣлѣ отъ двора 21.

Лекс. 1596. 30: Тяжесть — дом, двор, вежа.

Н а д в о р і — простір назовні, коли говорити про нього в будинку.

Лекс. 1596. 5б: внѣ — на дворѣ (на дворі).

Двіре́ць, двірця́, ст. сл. дворьць — двір чи палата: Стань, матінко, край двірця, — іде твоя дочка до вінця, Метл. 173. В З.У. двірець — з польського dworzec — означає вокзал, нім. Bahnhof.

Двісті, із ст. сл. дъвѣ сътѣ, двѣстѣ: Гей, у Луцьку, славнім місті, там зійшлось не сто, не д в і с т і, Гр. (В З.У. зберігається архаїчне д в і с т а); род. відм. двох сот; дав. в. двом стам.

Дво́є. ст. сл. двоє, двой — визначає дві особі, або дві речі однакових: двоє дітей, двоє дверей, О б о́ є — це одне і друге разом, uterque, — той і другий, такий і такий: Вони обоє (чоловік і жінка) п'ють.

Дворе́цький — управитель двірця (палати).

Алф. XVII в. 51: „Архимагѐръ — начало поваром или д в о р е ц к о й".

Дворяни́н, -на, ст. сл. дворянинъ — шляхтич, власник двора (земельного маєтку).

Де — визначає місце, із ст. сл. где, къде. Ст. слов. пам'ятки і давньоукраїнські пишуть г д е, рідко гдѣ. Форма д е постала через відпад початкового **г.**

Лекс. 1627. 211: где (тут ніколи нема гдѣ).

Лексис 1596 і Лекс. 1627 років завжди мають где́, а не гдѣ. Так і всі українські пам'ятки, а російські мають г д ѣ.

В З.У. де в ж и в а є т ь с я для визначення напрямку куди́, під впливом поль. gdzie(куди́). **Де се ви** мене завезли, Хотк. 8. **Де** ті прийдуть, там вже добра не ждати, Щур. Рол. 97, — все п. На Сході лише **куди:** Куди кінь

з копитом, туди жаба з хвостом, Ном. № 2547. Куди ти йдеш (З.У. — де ти йдеш).

Дебе́лий із ст. сл. дебелъ — товстий, грубий, коренастий, присадкуватий.

Лекс. 1627 р. 50: „Дебе́лость — грубость. Дебел, де́белий — грубый, толстый".

Лекс. 1596. 10б: Дебе́л — грубый. Дебе́лость — грубость.

Дебр, арх. — ст. сл. дьбрь — провалля в лісі.

Лекс. 1627 р. 50: Дебрь — падол зарослый.

Пізніші значення: пустиня. Шевч.: І дебр — пустиня неполита...

Лекс. 1627. 146: скала, де́бря.

Лекс. 1627. 230: Стремнина́ — прикрый берег албо скала, или де́бря.

Слово о п. І. 1187 р.: На болони бѣша дебрь кияня 23.

Слово дебр (жін. роду) — ст. укр. дебрь — в однині вживається рідше (пор. Паломн. Данила: дебрь велика); частіше — в множині.

В З.У. дебра, дебря — під впливом поль. debra, debrza. — Кожда дебра ваша стане за тисячу вояків, Фр. 30 З. Б. 85.

Дево́ра — ім'я жінки судді, д. є. Devorah (бджола). Суд. 4. 4. На зразок цього дають ім'я з німецького Bine — бджола.

Дев'яно́сто — панівна на Сході форма для зазначення числа 90, вживана в мовах українській, російській і білоруській. Грамота галицька Бенка 1398 р. знає цю форму. А писанъ листъ оу Коломыи... подь лѣты Р. Х. 1000 лѣт, и 300 лѣт и девяносто лѣт и осмоє лѣт. — В глибоку давнину було числення і по 90, напр.: Домонтъ со Псковичи съ тремя девяности плѣни землю Литовскую (IV Новг. Літ. рік 1266), див. Срезн. Мат. І. 650 (тут багато прикладів).

Виставлено багато гіпотез, як постала форма дев'яносто, але вони не переконливі; у всякому разі це складене слово: дев'яно-сто, пор. ст. гр. enenékonta, лат. nonaginta, сюди й дев'яносто.

Д е в'я н о с т о. Пор. тур. „біркала он": один, остається десять, без одного десять: „кала" — один, „он" — десять. Дм. 496.

Дев'ятдеся́т, дев'ять десятків, ст. сл. девять десять, — звичайна вдавнину всеслов'янська форма. Тепер ця форма часта в З.У., а на Сході мало знана, панує дев'яно́сто (Див. девяносто).

Де́в'ять — спільнослов'янське й частково індоевр. слово. Ст. сл. девять (зо звуком ę замість я). — А в глибоку давнину панувало числення по дев'ятках, цебто три трійки. Напр. у Паісієвому Зб. к. XIV— п. XV в.: Вѣрують въ вилы, их же числом три 9 сестрениць (Срезн. М. І. 651). Пор. у казках: „тридевятеє царство".

Дедекува́ти, арх. присвячувати, з лат. dedicare — заявляти; присвячувати що кому; посвячувати Храм.

„Працу мою дедеку́ю и офѣрую", Лекс. 1627 р.

Деграду́вати, з фр. dégrader — обнижувати ступінь (лат. gradus) чого: якости, ранги і т.д.

Карати и деградова́ти. Катих. 1645 р. 38.

Декляру́ва́ти — подавати до відома, з фр. déclarer — з'ясувати що ясно словами. Це фр. слово походить з лат. declarare — роз'яснювати що.

Лекс. 1627. 193: Провѣщеваю — ознаймую.

Де́ко, з нім. Decke — покривало, заслона.

Деко́кт, декокту, з лат. decōctum, нм. der Decókt — відвар з лікувальних рослин.

Декре́т, -ту, з латин. decrētum, нм. das Decret; мн. декре́ти (З.У. з п. де́крет, мн. декре́та) розпорядження, ст. сл. указъ. Лат. decretum у стародавньому Римі — це: постанова імператора, чи консуля, чи сенату.

Лекс. 1627. 240: Суд, сказанье, декре́т.

Лекс. 1627. 273: Устав — постановленьє, де́крет.

Лекс. 1627. 159: „Повеленіе — манда́т и тыж де́крет".

Делега́т, з лат. delegatus — висланий, посланець; лат. legare — вислати кого з якимсь завданням; лат. legatus — у давньому Римі посол; тепер — уповноважений папи.

Делі́ка́тний, з лат. delicatus (від delicio — приваблюю), привабливий, принадний, ніжний.

Лекс. 1627. 181: Роскошный, делѣкат.

Делі́ла, д. є. Delilah — филистимлянка, що погубила Самсона (Суд. 16. 4-20). Слово не євр. походження, етимологія не вияснена; вияснювали: зрадниця, гетера. В казках „Арабської ночі" зрадливі жінки все звуться Деліла. Була спроба виводити Самсона від „сонця", а Делілу — від „місяця".

Дема́рш, дема́ршу м. р., у нас відмінюється, з фр. démarche — виступ, хід, рід заходів — головно дипломатичних; напр., дип. протест.

Деми́д, -да, ст. сл. Діомидъ, гр. рада Божа. В Лекс. 1627 р. 392: „Діоми́д — Дивен съвѣтник, або славновѣщатель".

Де́мон, гр. dáimon — дух, злий дух.

Лекс. 1596. 11б: Дѣмон — бѣс, чорт. Дѣмонскій — чортовскій.

Дем'я́н, -на, ст. сл. Даміанъ, лат. присвячений римській богині Дамії. Лекс. 1627 р. 390: „злопитатель".

„Д е м'я́ н о в а юшка" — кажуть, коли хто непотрібно надто багато просить. Вираз узятий з байки І. Крилова „Демянова уха" 1813 року.

Де́нний, де́нник. (В З.У. місцеве дне́вний із ст. слов. дьневьнъ); пол. dzienny.

Де́нник, денника́р часті в З.У., з п. dziennik, dziennikarz; укр. літ. щоденна газета (не слід змішувати з щоденником, що означає: діярій, журнал для записування щоденних подій з особистого життя).

Дени́с, -а, зменш. Дени́ско, ст. сл. Діонисій — богонатхнений; з гр. Dionysos (чи Вакх) — бог виноградарства.

Лекс. 1627 р. 392: Славенъ, или двоєостровній, або божеско порушеный. Бахусъ, бог поганскій, або бог обжирства, п'яй".

День, дня, ст. сл. дьнь, лат. dies, перс. dia, санс. div — світити, ясніти.

Ст. сл. і ст. укр. родов. відм. однини був дьнє або дьни (а не дня). Його оригінальний род. відм. зберігся в слові сьогодні. Також див. в Грінченка „Під тихими вербами"... другого д н і". В живій мові зберігається й ст. слов. і ст. укр. родов. відм. множ. дьнь, день. Напр. у Грінченка „Під тих. верб.": „Проминуло кілька д е н ь". Але разом з цим: „Днів через кілька".

Слово о п. І. 1187 р.: Третьяго дни.

Слово о п. І. 1187 р.: Другаго дни.

Д е н ь в євр. мові jom, час-et, але часто в Біблії jom день заступає рідке et — час. В Книзі Буття маємо: І сидів він з ним chodeš jamim 24. 14, ц. сл. мѣсяцъ дней, цебто місяць часу. І сталося по закінченні двох літ днів 41. 1, — двох літ часу. Скільки днів (=часу) життя твого 47. 8,

9. Звідси постав і вираз „довгота днів" Пс. 21. 5, цебто довголіття. В Єремії 30. 7 jom день ужито як синонім et часу. Те саме часом знаходимо і в мові Нового Заповіту, Лука 2. 6: Исполнишася дніє родити ей, — настав був їй час породити.

Д е н ь і н і ч працювати, старе нощеденствува́ти. „В типографію и в ней дволѣтіє нощеденствуя", Лекс. 1627 р. 476.

Депози́т, з лат. depositum — відкладене; гроші або цінні папери, що довіряються банкові чи щадничій касі для зберігання, а іноді й для використання, — переважно на недовгий період часу.

Лекс. 1627. 175: Реч повѣреная и до схованя даная, депози́т.

Депута́т, з лат. deputatus — посланий; виборний представник. В СССР послів до парляменту називають депутатами. Також депутати до Верховної Ради СССР. — В З.У. „депутат" (з нім. Deputat) означає порцію будь-чого, пайок, додаток до утримання.

Дер! — звуконаслідув. рвання тканини. Деркає деркáч, -ча; деркати, деркотíти.

Де́рвіш — мусульманський чернець. З перс., по-араб. факір.

Дереви́ще, місц. — домовина. В Слов. Грінченка слова „деревище" й „дубина" означають домовину. Ст. слов. гробъ. Ст. сл. рака означає переважно хранильницю мощів.

Лекс. 1627. 205: Ра́ка — трунна, дереви́ще або ма́ры.

Деревля́ни. — „Словѣне друзіи деревляне, зане сѣдоша в лѣсѣх" (Іпат. Літ. 3). — Українське плем'я, що з давніх-давен заселювало територію лівих приток Прип'яті. Теперішня назва цієї території — Полісся.

Дере́вня, арх., зветься оселя звичайно без Церкви, а як є Церква — це вже село́. Деревня-оселя на місці, на якому вирубані всі дерева.

Дехто виводить це слово від ст. сл. д р а т и (дерти) — розчищувати корчунок під будову оселі в лісі.

Де́рево, ст. сл. древо (інколи й дрѣво) — так кажемо, коли дерево росте, цебто „дерево на пні". Але палити дровами (від дро́ва, р. в. мн. дров), а не деревом.

Слово о п. І. 1187 р.: А древо с тугою к земли преклонилось.

Слово о п. І. 1187 р.: Древо листвіє срони 32.

Д е́ р е в о. „Розтікається миссю по дереву", — вираз узятий зо „Слова о полку Ігореві" 1187 р. Тут „мись" — білка, вевірка, дехто читає „мислію". Вираз став іронічним, коли забагато говорять про що.

Держа́ва, ст. сл. дръжава (пор. ст. сл. дръжати — держати (тримати) — те, що хто посів (посідання), власність, сила, влада, держава (в політичному значенні цього слова).

Лекс. 1627. 239: Набытьє, маєтность, имѣніє, держа́ва.

Лекс. 1627. 319: Могу́тство — держа́ва, цѣса́рство.

Держа́ти — тримати, ст. сл. дръжати. Звідси: держава, держак (ст. сл. рукоять).

Грамота кн. Мстислава 1130 р.: Держа Руську Землю.

Дерза́ти, арх., літ. насмілюватися, бути смілим, ст. сл. дръзати, дръзовати, дръзнути — сміти, відважитися; дръзъкъ, дръзьи — смілий, гордий, зухвалий; санс. tharsys — смілий.

Слово о п. І. 1187 р.: Вѣща душа въ дрьзѣ тѣлѣ 36.

Лекс. 1627 р. 50: Дерзаю — смѣю, смѣлый єстем... Дръзок — смѣлый, зухвалый.

Д е р з к о, арх. — без встыду, Син. 4.

Де́рти — літерат. деру, дереш.

Вже встаровину було д р а т и, д е р у, звідси пішли сх. укр. й літер. форми: деру́, дере́ш, дере́, дере́мо, дере́те, деру́ть. Було давнє й д ь р а т и, д ь р у, звідки пішли зах. укр. форми: дру, дреш, дре, дремо́, дре́те, друть; життя останніх форм підтримують також і подібні п. форми.

Д е р т и. — Стара сміховин.: Коза дере лозу, вовк — козу, вовка — мужик, мужика — пан, пана — юриста, а юриста чортів триста. (Б. Лепкий, „Мазепа").

Д е́ р т и. Задира́ка — хто легко зо всіма задирається (свариться).

Десе́рт, з франц. слова d e s s e r t — овочі або які солодощі, що подаються на кінці обіду. Російське дессерт, українське д е с е́ р т; поль. deser, legumina; по-україн-

ському „лакоминка", але це народня форма. В „Енеїді" Котляревського читаємо:

Та лакомини разні їли,
Буханчики пшеничні білі.

Словник Уманця подає: ла́сощі, со́лодощі, легоми́ни.

В літературній вимові прийнято вимовляти тільки десе́рт, десе́ртовий і десе́ртний, так подає академічний „Рос.-укр. словник" I 213. Пор. нім., англ., італ. dessert; у мовах чеській, болг., рос. і ін. зберігається кінцеве **т**; польське deser із живої французької вимови dessert. З польської також і зах. укр. де́сер.

Слово dessert походить від фр. desservir — прибирати все із стола після обіду.

Де́сний, арх. — правий; ст. сл. десьнъ.

Лекс. 1596. 10б: Де́сный — правый.

Десни́ця, арх. — правиця, ст. сл. десьница.

Лекс. 1627 р. 51: „Десная десни́ца: правица, рука правая, метаф(орично) дѣвка".

Лекс. 1596. 10б: Десни́ца — прави́ца.

Караюча десниця — рука (права), що карає.

Де́спект, арх. — моральне знецінення, протилежність респекту (пошани); з лат. de — частка, що означає брак чого + respectus — пошана.

Лекс. 1627. 267: Укоризна — вина́, безчестіє, де́спект, сромота́. 268: Укоряю, зне́важаю, деспекту́ю, ска́ржуся.

Десперá́ція, з лат. desperatio — безнадійність, одчай.

Десперація албо отчая́ніє о милосердю Божимъ. Катих. 1645 р. 89б.

Де́спот, з грецького despótes, спочатку означало господаря дому, а пізніш — правителя, Єпископа (Владику), царя з необмеженою владою. В схід. част. римської імперії деспот — співправитель імператора; в Сербії „деспот" було титулом царів, без жодного недоброго відтінку. В XVII в. в українській літературі „деспот" — могутній правитель; напр. у „Палинодії" 1621 р. Захарії Копистенського князя Костянтина Острожського названо деспотом: О преславныи вы, которыхъ очи видѣли того пресвѣтлого деспота („Русская Историческая Библиотека", т. IV, ст. 1139).

Але вже в Греції слово „деспот" зв'язане було з тираном, правителем, що більше дбає про себе. Теперішнє

значення „деспота" — самовільний, самовладний, жорстокий.

Десть, де́сти — стародавня міра паперу, з перс. деста. Число листів у десті не було однакове. І кілька разів складений лист був також десть, як зшиток. За нового часу установлено десть — це 24 аркуші, а 20 дестей — це стопа. За сов. влади десть став 50 аркушів з 1918 р.

Де́сять — спільнослов'янське і індоевроп. слово. Ст. сл. десять — 10, десятын — десятий.

Десять змінилося на — дцять в закінченні числівників (одинадцять, дванадцять і т. ін.), цебто із скорочення давнього десять постало через випад ненаголошеного **е** в складних числівниках дсять - дцять; одинадцять = один - надесять, єдиннадесять і т. ін. Див. „Рідна Мова" 1933 р. ст. 254. Наша система рахувати з глибокої давнини вже десяткова (за числом пальців на руках), тому десять маємо в багатьох складних числівниках, напр. два - на - дцять, три - на - дцять, чотири - на - дцять, п'ят-на-дцять, шіст-на-дцять, сім-на-дцять, вісім-на-дцять, дев'ят-на-дцять. Число десятків (-дцять, десят): два-дцять, три-дцять, п'ят-десят, шіст-десят, сім-десят, вісім-десят, дев'ят-десят.

Десять раз щось робити: Я десять раз ходив, я десять раз говорив тобі й т. ін. Пор. Кн. Буття 31. 41: „Ти десять раз міняв мені заплату свою" (говорить Яків до Лавоила), пор. іще 31. 7. Числа 14. 22: Ви пробували мене десять раз. Йов 19. 3: Десять раз це мене ви соромите. — Тут „раз" (ст. сл. род. в. мн.) = разів.

Дета́ль ж. р., з фр. détail — подро́биця, дрібниця. (В З.У. давніше писали детайль).

„Deus ex machina" лат. — „бог із машини" — розв'язка через втручання непередбаченого. В гр. трагедії розв'язка часом наставала через втручання божка, який являвся на сцену при допомозі спускового механізму.

Дефініти́вний, з лат. definitivus — остаточний. (Це слово більше вживається в З.У., менше на Сході).

Дефравда́ція (з лат. defraudare — обманути) — затаєне розтрачення грошей людиною, якій ці гроші були довірені. Це слово вживається в З.У.; на Сході — спроневірення, обман, крадіж, фальш. В З.У. казали: Коли вкраде пан — то „дефравдація", коли вкраде хлоп — то „крадіж".

Де́хто й дещо, коли їх вжито з прийменником, приймають прийменника частіш по де: де на що, де про що, де за кого, де про кого. Поговоримо де про що, Кул. 131. Погомоніли де про що і роз'їхались. Гр. Сл. І. 374. Коли дехто підмет, то присудок може бути і в множині: Схилилась громада, і плакали дехто, Млр. Св. 51.

Децидува́ти, з фр. décider — рішати; з лат. decidere — утинати, вирішувати. (Це слово більше вживається в З.У.; на Сході: постановити, вирішити).

Деци́зія, з лат. decisio — рішення, постанова. (Це слово здебільшого в З.У.; на Сході: ухвала, постанова, рішення).

„Повзяти децизію" — це з польського „powziąć decyzję". Правильно: вирішити, постановити, ухвалити.

Де́що — це займенник, що означає: щось, щонебудь; ст. сл. нѣчьто; англ. something. (В З.У. під впливом поль. nieco — трохи, неправильно вживають слово дещо в значенні трохи. Чайк. Ол. 4.: Шапка похожа дещо на російську).

Джерело́, -á; множ. джере́ла, род. множ. джерел. Пор. у Щур. Рол. 119: В полі джерело дзюрчало. (В З.У. часто вживають архаїчну форму: жерело). Ст. сл. источьникъ, поль. źródło.

Дзвені́ти, ст. сл. звьнѣти; наслідування металічного звуку.

Слово о п. І. 1187 р.: Звенить слава в Кыєвѣ.

Слово о п. І. 1187 р.: Что ми звенить.

Дзвеньк-бреньк — звуконаслідуван. щипкового музичного інструменту. Також: дзве́нькати, -нути, -кання.

Лекс. 1627 р. 42: „Глас — голос, дзвенк, бренк".

Дзвін, дзвона; ст. сл. звонъ; рос. звон; пол. dzwon.

Слово о п. І. 1187 р.: А онъ въ Кыєвѣ звонъ слыша.

Дзвоно́к, Лекс. 1627. 76.

Дзвони́ти. Слово о п. І. 1187 р.: Позвониша Заутренюю рано в колоколы 36.

Слово о п. І. 1187 р.: Позвони своими мечи 33.

Слово о п. І. 1187 р.: Звонячи въ прадѣднюю славу 27.

Слово о п. І. 1187 р.: Звоня рускымъ златомъ 25.

Дзвони́ти — телефонувати, так на Сході, рідше: телефонувати.

(В зах. укр. говор. збереглося архаїчне звонити).

Дзеѓа́рок — місцевий варваризм (ентражизм), з поль. zegarek — годинник; поль. zegar з нім. Zeiger — той, що показує.

Лекс. 1627. 303: Часослов — годинник, зеѓар.

Дзеле́нь, дзеленькати, дзеленчати — наслідув. звуків дзвінка.

Задзеленчить телефон, Гонч. Л. і Зб. 18.

Трамваї дзеленку́чі, Гонч. Л. і Зб. 16.

Дзень! — звуконасл. зударення металю. Звідси дзе́нькати, дзе́нькання. Подвоєна форма: дзень-дзень! Здовжена форма: дзеле́нь! Складна форма: дзень-дзеле́нь! Звідси: дзеле́нькати, дзеленькотіти, дзеленча́ти. З прамови.

Дзе́ркало (в З.У. в живій мові збереглася архаїчна форма зеркало); ст. сл. зръцало, зьрьцало, зерцало; ст. укр. свічадо. (Див. Словн. Грінч.). Місцеве: люстро — з поль. lustro, а це з лат. lustrum — те, що блискуче.

Дзюр! — звуконаслід. падання води тонким струмком. Звідси дзюрча́ти; дзю́рити — коли струмок більший. З прамови.

Також: цюр! цюркота́ти.

Дзюри́ти — текти тонкою цівкою, дзюрко́м — течією, дзю́рочка — капля, крапелька. Слово звуконаслідувальне в полтавському й півд. київських говорах.

Дзюрчить, біжить криниченька, Кул. Досв. 157. А срібная хвиля дзюркотить. Ibid. 70. В З.У. арх. журчати.

Дзяв! — звуконасдування щеняти. Звідси дзявкати, дзявкотіти. З прамови.

Дзьоб! — звуконаслідув. удару дзьобом, коли пташка поживу клює. Звідси дзьо́бати, дзьо́бання, дзюб, дзюбати. Часом дзюг! З прамови.

Диб! — рухонаслідув. дитячої або невправної ходи. Звідси ди́бати. Також подвійна форма: ди́бу-ди́бу! Коли дитину водять ходити.

Диб, диб-диб, дибки, дибати — ходити в дит. мові.

Ди́бки, ди́бці, ди́би — колоди з діркою, куди заправляли ноги арештантам чи новобранцям, щоб не втікли. Назва від дибати: насилу ходити. Свидн.: Явтуха в дибки забивають 79.

Дива́к, з поль. dziwak; укр. дивний, химерник, химе́рний. Шев. Перебендя: „...старий та химе́рний". Також: чудни́й, Грінч. Словн. Ст. сл. страньнъ, дивьнъ, чудьнъ.

Лекс. 1627. 213: Незгодливый, дива́к.

Дива́н, -на — найвища державна рада, що була дорадчим органом турецького султана.

Дива́н (перс.) — м'яка канапа, софа.

Дива́н — прийнята на Близькому й Середньому Сході назва збірки одноримових віршів, розміщених в азбучному порядку рим.

Диви́тися див. диво.

Ди́во — чудо, дивний — чудний, дивитися — сильно придивлятися, дивуватися. Стар. слов. диво, дивъ — чудо, дивьнъ — чудний, дивовижний, дивити ся — дивуватися. Слово спільнослов'янське й індоевропейське. Пор. санскр. Devas — Бог, божественний, лат. divus — божественний, Deus — Бог, і т. ін. Пор. лат. mirari: дивуватися і дивитися з дивом. Пор. серб. дивити се — дивуватися; болг. дивя́ — дивувати. — Сюди ж: дивина́, ди́вно, дивови́жа, дивови́жний, диво́висько, диво́та, дивува́ння, дивува́ти, -ся і т. ін.

Дивува́ти — викликати здивування в кого; ст. сл. удивити, удивляти, удивлювати. Напр., у вислові „дивом дивувати".

Д и в у в а́ т и — дивуватися; напр., „Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Вкраїні повстало..."

Лекс. 1627. 26г: Удивляю — дивно чиню.

Дивува́тися — бути здивованим. Ст. сл. дивити ся, дивовати ся.

Не диву́йтеся тому... Катих. 1645 р. 60.

Дигніта́р, -ря, арх. — достойник; з п. dygnitarz, а це з фр. dignitaire — достойник, головно державний достойник (з лат. dignitas — гідність).

„Дигніта́р велможный", Лекс. 1627 р. Пер.

Дида́скал, -ла — учитель, з гр. didáskalos — учитель. У братських школах в Україні XVI-XVII в.в. учителів називали дидаскалами.

„Любомудра Кир Лаврентія Зіза́нии дідіскала", Лекс. 1627 р. 476.

Абы по школах всѣ дидаскалове своих учнев заправовали, Катих. 1645 р. (Передмова).

Дижу́р — вартува́ння; з фр. être de jour — бути на варті. (jour — день). — В З.У. ди́жур з поль. dyżur.

Дик — дикий кабан.

Ди́кий — невиплеканий, некультивований, примітивний, злий, жорстокий, хижий.

Ст. сл. дикъ, дикъіи; рос. дикий, пол. dziki.

Похідні слова: дикун, дикар, дикунство; дичавіти, дичка.

Лекс. 1596. 26б: Сверѣпый — ди́кий. Сверѣпіє — дикость. Сверѣпство — дич. Сверѣпствую — дича́ю.

Диктува́ння — сама чинність; д и к т а́ н т — матеріял, що має бути подиктованим; д и к т а́ т — матеріял вже подиктований; дикто́вка р. Часто зам. диктування, диктант кажуть диктат. Писати з а диктуванням або п і д диктування. З лат. dictare — часто що говорити, повторяти, диктувати (від dicere — говорити).

Ди́ня див. гарбуз.

Дипло́м, -ма — офіційне свідоцтво про закінчення учбового закладу або про нагороду. З гр. diploma — удвоє складений лист, фр. diplôme, від гр. diploo — складаю удвоє.

Диплома́тична наука — вивчення методи міждержавних зв'язків; від гр. diploma — удвоє складений лист, фр. diplomatique.

Ди́птих — з двох дощечок складень, на якому записували імена для поминання за Богослужбою. З диптихів постали Пом'яники чи Синодики. З гр. díptychos (di — два + ptysso — складати) — удвоє складений.

Диригéнт (з фр. diriger — управляти, керувати) — особа (з спеціяльною музичною освітою), що править оркестрою, хором, оперною виставою.

Ди́скос — блюдечко для положення в нього Агнця при Св. Літургії, з гр. diskos — диск, плоский кружок, кругла пластинка.

Лекс. 1627 р. 350: „Широкая миса або талѣр, ел. (лински) д í с к о с".

Лекс. 1627 р. 51: „Діскос — талѣр, тарѣль, широкая миса, окрын албо крынов".

Диспенса́ція — акт розподілювання чого; спеціяльний дозвіл чинити що поза правилами чи законами (грецьке oikonomia в богословському значенні цього слова), з лат. dispensatio — розподілювання чого. (Принцип церковної економії оснований на тому, що дозвіл вищої духовної власти чинити що поза правилами Церкви (канонами) дається за точно означеною умовою — на добро Церкви).

Лекс. 1627. 246: Смотреніє, строєніє, вочеловѣченіє Господнє, иконо́мія, діспенса́ціо, лат.

Диспута́ція, арх., диспут — усний спір наукового характеру; дебати після прилюдних лекцій чи доповідей, з лат. disputatio — від disputare — міркувати, розбирати, сперечатися.

Лекс. 1627. 209: Мовленьє, словко або діспута́ція.

Лекс. 1627. 250: Состязаніє — діспута́ція. Состязаюся — діспутуюся посполу, выпытуюся взаєм.

Лекс. 1627, 239: Діспута́ція, гадка, пыта́ньє. Пытаю, діспуту́ю. Діспутува́лися з собою, діспутува́тимет.

Не будучи вченымъ, въ диспутаціи з єретиками не вдаватися. Катих. 1645 р. 41б.

„В диспутаціи перекониваю", Лекс. 1627. 76.

Диспутува́ти див. диспутація, диспут.

Лекс. 1627. 459: В ґанку стоїки філософи діспутували.

Лекс. 1627. 195: „Реч тая, о которой ся ди́скутуют, прекословіє".

„Доводне діспутую", Лекс. 1627. 92.

„Не предіспутованый — которого трудно збити", Лекс. 1627 р. 3.

Дисципліна (з лат. disciplina — вчення, наука) — 1) даний предмет знання або студій (напр. математика, філософія і т.д.); 2) обов'язкове підкорення даної спільноти людей установленому порядкові (напр., військова дисципліна, організаційна дисципліна і т.д.).

Дити́на, ст. сл. дѣтина і дитина; пол. dziecina.

Дитя́, ст. сл. дѣтя, корінь дѣ- = доі, доїти, цебто дитя той, кого „доять", годують персами. Див. доїти, доїлиця, доярка.

Дитя́ — слово всеслов'янське, що визначає спільну назву для малих і хлопчика, і дівчинки. Спільної назви індоевропейської, а також балтослов'янської немає. Ст. сл. дѣтя (юс малий на кінці); множина для обох родів дѣти. У всіх слов'ян назва дитя роду середнього. Укр. дитя — мн. діти, дитина, дитячий (зах. укр. діточий, дитинячий), дітва́, дітва́к, дітво́ра.

Дитя й син в ст. євр. мові звичайно передаються одним словом: сини, banim (бо за дітей хотіли мати головно синів). Пор. Єр. 31. 15: „Рахиль плаче al banecha за синами своїми, ц. сл. плачущися чадъ своїхъ (за дітьми), не хоче потішена бути за діти свої (гебр. за синами своїми), бо немає їх".

Гр. в кн. Мстислава 1130 р.: Болите Бога за моѣ дѣти.

Лекс. 1596. 17б: Младенець — дитя и тыж вы́росток.

Дитя́ча мова, дитячий лепет — цим пояснюємо постання слів типу мама, папа, тато, дядя, тятя і т. ін. Трубачов 193-197 оправдано критикує це, кажучи, що з дитячого лепету самі батьки творять бажані їм слова: ма-ма, та-та, дя-дя, миня, киця, паця і багато інших. А дитячий лепіт сам собою — без значення.

Дитя́чий, рідко дити́нний: Згадали забавки дитячі. М. В. II. 179. З.У. дити́нячий або діто́чий: Діто́чий сміх. Леп. З гл. 143.

Ди́шель, -шля, з нім. Deichsel — голобля, довгий грубий дрюк у воза, по обох боках якого запряжені коні; ди́шло.

Диявол, ст. сл. диаволъ і дияволъ, з гр. diábolos — брехун, клеветник, гр. diabolé — клевета, лож, ненависть, дієслово diaballo — клевещу, брешу, сварю, розсварюю. У християн „диявол" — злий дух, який сварить людей і веде їх до ненависти.

Лекс. 1596. 11: Ді́явол — оболгатель, звадца.

„Ди́явол наперве́й зверг ярмо и стался апостатою". Лекс. 1627 р. 362.

Дия́кон, ст. сл. дияконъ, гр. Diákonos — слуга (Слова Божого), помічник Священика чи Архиєрея при Службі Божій.

Ді. — Давня приставка **до** перед дієсловами, що починаються з 2 приголосних, між якими колись був глухий голосний ъ чи ь, в зах. укр. говорах послідовно переходить на **ді;** дібрати, дігнати, діждати, дізнати, дійти, діставати, діткнутися і т.п., навіть дізволити і т.ін. Але на Сході таке **до** ще не перейшло на **ді,** тому тут маємо: доб-

рати, догнати, дождати, дозволити. дознати, дойти, доставати, доткнутися і т. ін. Процес зміни **до** на **ді** в Сх. Укр. вже почався: діждати, дійти і т. ін.

Діаде́ма — див. діяде́ма.

Лекс. 1627. 458: Стефа́н, ел. — діади́ма, корона, вѣне́ць.

Діале́кт, арх. — діялект; відгалуження загальн. мови, якою говорить частина народу. Від гр. dialektos — говір, наріччя, розмова. Кожен народ має свою мову, яка ділиться на мови областей, на діялекти. Українська мова дуже помітно ділиться на діялекти: східні й західні, а в основу мови літературної лягли діялекти східні, головно київський та полтавський.

„Первѣй языком полским, а тепер діалектом руским, Катих. 1645 р. (титул). Діалектом полским (там само, Перемова).

„Розмаитых діяле́ктов", Лекс. 1627 р. Пер.

Діва, ст. сл. дѣва, дѣвая — слово всеслов'янське, визначає незамужню дівчину. Ще в ст. сл. була форма дѣвая, пор. срб. дѣва і дѣвая, укр. діва, дівка і рідке арх. дівая, відоме в З.У. Укр. діва — це форма арх., звичайно — дівчина, дівка. — Форма дѣва вдавнину була прикметником, який зіменникувався, на це вказує її форма дівая. В Клоцовому Збірнику XI в. маємо давальний відм. дѣвѣи. — Інд. евр. корінь *dhai — годувати грудьми, пор. дѣтя, доиты, доилица. Склад слова: дѣ-ва.

Слово о п. І. 1187 р.: Готьскыя красныя дѣвы 25.

Дівер — брат чоловіка, діверка — жінка дівера, ст. сл. дѣверь, — слово всеслов'янське. В зах. слов. мовах (і в З.У.) це слово випирається чужим словом шваґер — з поль. szwagier, а це з нім. Schwager.

Д і в и ц я, арх. — дівчина, із ст. сл. дѣвица.

Слово о п. І. 1187 р.: А вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею 43 (тут же: дѣвицею).

Дівчина, зменш. форма слова д і в к а, а це — зменш. форма д і в а, ст. сл. дѣва, ст. сл. зменш. ф. д ѣ в и ц а, укр. дівиця. (Пор. Г. Квітка-Основ'яненко „Маруся").

Лекс. 1627. 462: Талѳа кумі — дѣвице, встани — дѣвойко, взрости.

Лекс. 1627 р. 60: „Дитя — хлопець або дѣвчина".

Лекс. 1627. 310: Юнота́ — младе́нец албо дѣвчина, панянка.

Дід — ба́тько чийого батька або матері; взагалі — старий чоловік. Слово всеслов'янське й індоевропейське. Ст. сл. дѣдъ. Укр. здрібнілі фоми: дідусь, дідуньо. Нім. Grossvater — „великий батько", фр. grand-père. Місцеве укр. дідо.

Слово о п. І. 1187 р.: Пратрепа славу дѣду своему.

Лекс. 1627 р. 59: „Дѣд — ста́рец".

Д і д. Лексикон 1627 р. ст. 59: „Дід — старець, умалителні же дядко, старчик, а не дідко, — сице бо ніції обикоша діавола іменовати".

Д і д и — нащадки. Т. Шевченко: „Побачите славу, живу славу д і д і в своїх..." 253.

Д і д у західніх говорах — це також „жебрак". Пор. поль. dziad — żebrak, на Сході: жебрак — старець.

Дід див. „Рідна Мова" 1933, ст. 251-252.

Діди́зна — те, що позосталося в спадку по дідах або й батьках; арх. вітчизна. На Сході також дідівщина. Т. Шевченко: Свідок слави д і д і в щ и н и...

Дідич — великий землевласник. Давніше значення: спадкоємець земельного майна; наслідник узагалі. Ст. сл. дѣдина — дідівщина, спадок.

Лекс. 1596. 19б: Наслѣдник — дѣдич. Наслѣждаю — одѣди́чую. (Старе укр. наслідник і модерне укр. спадкоємець тепер починають підмінювати словом „наступник" — з поль. następca).

(Через Хрещення) стаємся дѣдичами Божімы. Катих. 1645 р. 46.

Дідів, дідова, дідове, дідівський — приналежний до діда.

Слово о п. І. 1187 р.: Выскочисте изъ дѣдней славѣ.

Дідра́хма, гр. dídrachma (dis — удвоє, двічі; drachmé — драхма) — монета вартістю 2 драхм; її рівновартістю був евр. шекель.

Діду́ньо, дідусь — дід у дит. мові.

Дідько — диявол, чорт.

Лекс. 1627 р. 59: „Дѣдко — сице нѣціи обыкоша діавола іменовати".

Лекс. 1627. 127 подає: „Навадница — клеветница, дѣдчиця".

Лекс. 1627. 97: Дідько, діавол.

Діжка, зменш. ф. слова діжа; ст. сл. дежа, а також кадь, кадьца — рід великої дерев'яної посудини, зробленої з клепок: на воду, тісто, капусту, огірки тощо.

Лекс. 1627 р. 50: Кадь, бочка или дѣжка.

Дійсність — реальність, реальний стан, факт; від дійсний — реальний (юридичне: правосильний), ст. сл. дѣйствынъ; дійсність — рос. действительность, пол. rzeczywistość, фр. réalité (з лат. realis — дійсний, а це від лат. res — річ).

Діл — з польського dział. (Пор. „Економічний діл" у львівській газеті „Наш Прапор" 1933 р.). Літерат. укр. відділ, частина.

Діляння, арх. — діяння; акція; ст. сл. дѣланіє (арх. ділання, ділати, збереглися в живій мові З.У.).

Лексис 1596. Дѣла́ніє — робота. Дѣло — учинок. Діла́тель — роботник.

Д і л а т и, арх. — діяти, робити, чинити; ст. сл. дѣлати.

Лекс. 1627. 470: Пратто — дѣлаю (ділаю).

Діли́ти, ст. сл. дѣлити — роз'єднувати.

Слово о п. І. 1187 р.: Гради подѣлиша 32.

Діло — літ., зах. укр. ділó, ст. сл. дѣло — робота, чин, справа (англ. business, one's concern).

„Діло" — назва щоденної газети, що до 1939 р. виходила у Львові.

„Д і л о в руках" — уже все добре, рос. „дело в шляпе": діло в капелюху, чес. ruka je v rukávě: рука в рукаві, і ін.

Д і л о. „У нього діло горить" — скориться, скоро й добре йде.

Дім — житловий будинок; у переносному значенні: „родинне вогнище", батьківщина; ст. сл. домъ, ідоевр. походження; пор. лат. domus.

Лекс. 1627. 280: Храмина́ — дом, домóк, хорóмина, мéшканье. Храм — дом. Храм Господень — Церковь Господня.

Лекс. 1596, 31: Храм — дом. Храмина́ — дом, домóк. Хлѣвина — домок, доми́ще.

Лекс. 1596. 33: Церковь — Дом Божий.

Лекс. 1596. 13: Жи́лище — мéшканье, дом.

Дін, Дóну — назва цієї ріки засвідчена була вже в наших старих писаних пам'ятках.

Слово о п. І. 1187 р.: Синего Дону.

Діти́нець, арх. — ст. сл. дѣтиньць. Лавр. Літ. під 6600 (1092) р. подає: Бачучи силу половецьку, наказав усім людям бігти з острога в дѣтинець. „Дітинець" — це внутрішня частина фортеці (острога). Назва постала від ст. сл. дѣтина — юнак, молодець, а дітинець (давнє й дитинець) — це те місце в острозі, де знаходяться „дітини" чи „дитини", гарнізон.

Діяде́ма (гр. diadema), ст. сл. вѣньць (вінець, звідси: вінчати), лат. corona; також: коштовна прикраса жіночої голови — в формі невеличкої відкритої корони. — Діядема спочатку визначала пов'язку голови давніх грецьких жерців.

Лекс. 1596. 11: Діяде́ма — корóна.

Діяле́кт — говір якої мови; гр. dialektos — розмова, говірка, наріччя.

Діялекти́зм — слово з якого діялекту, що вживається в літературі. В деяких літературних творах персонажі говорять своєю місцевою мовою, вживаючи діялектизми, а це надає тим особам місцевого кольориту.

Д і я л е к т и з м и — місцеві мовні особливості. Див. діялект.

Діяма́нт — брилянт, тюрк. алмаз; з фр. diamant, з гр. adamas; adamantos.

Д і я м а н т — це також назва того друкарського шрифту, що розміром 4 пункти (близько 1.5 міліметра).

Лекс. 1627. 451: Самаря́не — діаме́нтовыи.

„Діпі" — з і н і ц і я л і в англ. слів Displaced Persons (D.P.) — „переміщені особи". — Так американська влада офіційно називала тих людей, що були гітлерівською владою під час 2-ої світ. війни насильно вивезені з різних країн у Німеччину на фізичну роботу.

Діра́ — отвір (ст. сл. отъврьстіє, дупля); рос. дыра, поль. dziura, otwór. Пор. ст. сл. дьрати — дерти, робити що діравим.

Лекс. 1627. 475: Дѣра́.

Діяспора́ — з гр. diasporá, розсіяння; євр. galut — так звався факт перебування євреїв поза Палестиною.

Дмитро́, -ра́, ст. сл. Димитрій, гр. належний богині землеробства Димитрі (Деметрі). В Лекс. 1627 р. 391: „Ди́ми́трій: зе́млен, плод землный, з збожа або двоематерній".

Дмух! — рухонаслідуван. дуття; дму́хати, дму́хання, дмухону́ти. З прамови.

Днесь, арх. — сьогодні, нині; збереглося в деяких говорах З.У.; із ст. сл. дньньсь (сьогодні).

В коляді: Днесь поюще купно іграймо...

Дни́на, зменш. від день. Днина видалась чудова, Коц. 32.

„Дні полічені" чи „пораховані" — останні дні до чогось.

Дніпро́, ст. сл. Дънѣпръ і Днѣпръ, ст. укр. Дніпр, теперішнє Дніпро́. Геродот, гр. письменник V в. до Хр., зве нашу річку Borysténes (barys — важкий, stenos — сила, міць). У Геродота Бористе́н — велика ріка Скифії. Але назва Бористен не грецька, а іранська Danapris (так зветься в „Анонімного пливця"): Dan — ріка, apr — глибока. — Див. Дунай.

Дніпро. Лекс. 1627 р. 390: „Да́напрін: Днѣпръ рѣка".

Дністро́ див. Дунай.

До часто те саме, що і **в**: Піду в Київ, або: Піду до Києва.

Слово о п. І. 1187 р.: Вьются голоси чрезъ море до Києва 45.

До часто означає впродовж, на; напр. кілька разів до року (на рік, впродовж року).

Чотыри Посты до року постити. Катих. 1645 р. 39.

Доба́ — 1. пора, час взагалі, 2. окреслений час, 24 години. Той же корінь у словах: подо́ба, подо́батися, подоби́ти — „надати форму", оздо́ба, оздобля́ти, здіб-зовнішність, фігура, здібний, здібність і ін.

Ст. сл. доба — вигода, користь, бездобь — даремно, марно, подобынъ — подібний, подобьно врѣмя — пригожий час, подоба — прикраса, подобати, удобь — легкий.

Слово всеслов'янське з різним значенням, індоевропський його корінь *dhabh- — подобати, бути схожим.

Загальне українське значення: пора, час взагалі, окреслений час, а також обличчя, форма, прикраса.

Э. А. Якубинская — Лемберг: Этимология слова „доба", див. „Проблемы языкознания", Л. 1961 р ст. 244-257.

Добри́вечір, добри́день, добра́ніч походять із „добрий вечір", „добрий день", „добра́ ніч", але від частого вживання стягнулися в одне слово. Як бачимо з „добри́вечір", „добри́день", „добра́ніч", старший наголос був добри́й. Про відпад **й** пор. східньоукраїнські: віт, Вітенко, копіка замість війт, Війтенко, копійка. Форма з **й** „добрий вечір" ще відома де-не-де в наших говорах, напр. на Буковині й ін.

До́бриво — угноєння, рос. удобрение; в З.У. погній.

Добри́день. Давні: добрий день, добрий вечір і добра ніч (добра́ніч) через часте вживання злилися в одне слово й загубили своє **й**, — літературна мова вживає тільки форми добри́день, добри́вечір. Жива мова знає різні варіянти: добрий де́нь, добрий ве́чір, день до́брий (часте на Київщині, але немає вечір до́брий, тільки добри́вечір); рідко: доброго дня, доброго вечора (з опущенням „бажаю вам"). На Київщині цікаве розрізнення: зранку кажуть: добри́день (російське „доброго у́тра"), а далі тільки: день до́брий (російське „здра́вствуйте").

До́брий — ст. сл. добрыи з шир. значенням, як гр. kalós, agatós, у значенні фізичному й етичному. Лат. bonus. Слово всеслов'янське. Укр. хороший — так само добрий, але більше в етичному значенні.

Лекс. 1596. 46: Благій — до́брый.

Добро́дій — стара почесна назва осіб, що добро для народу роблять, гр. euergétes, ст. сл. благодѣтель. Вже давно, особливо за останній час, почали вживати цієї почесної назви зам. слова пан, ст. укр. господинъ.

Добродій (протилежне-злодій) — стара почесна назва для тих осіб, що чинили кому добро. В Галичині, як і в Польщі, ще часто позостається це старе значення. Франко „Захар Беркут": Найбільшим добродієм уважали Тухольці Захара Беркута за ліки 51. Куліш, „Чорна Рада": Правда, правда, добродію мій милий 6. Але в останній час у Східній Україні сильно поширилось невластиве вживання слова „добродій" — пан, хто-будь, або навіть згірдливо: Зловили якогось добродія на гарячому вчинкові. Не варто було б губити цього старого, такого виразного й почесного значення „добродій". Так само з часом і в польській мові „dobrodziej" стало визначати гоноровий титул і для людей, що того заслужили. „Monitor Warszawski" 1764 р. пише: Jegomość, który za honor poczyta pisać się

moim sługą i podnożkiem, gniewałby się, gdybym go nie nazwał dobrodziejem moim, i jeszcze osobliwym, lubo mi nic dobrego w całem życiu swoim nie czynił (Linde I. 446).

В Галичині на жінку Священика кажуть з пошаною „пані добродійка”. Так само в Америці і в Канаді. — В С. Укр. кажуть панiматка; є там і народне „попадя” й „матушка” — із ц. слов. попадия, матушка.

„Благодатель - - добродѣй или доброго давца”, Лекс. 1627 р. 7.

Лекс. 1596. 2б: Благодѣтель — добродѣй.

„Своих милостивых панов и великих добродѣев” Лекс. 1627 р. Передмова.

Добродійство, ст. сл. добродѣяніє, стягнення слів добро + дѣяніє (діяння, чинення), також благодѣяніє.

Оповѣдают добродѣйства Єго людем. Катих. 1645 р. 7б.

Доброта́ — все добре, добрі прикмети, добрі діла; ст. сл. доброта́ — лагідність, добрість; ст. сл. добро́та — тривкість, високоя́кісність чого.

Лекс. 1627. 461: Добрый, доброта́.

Добро́чинець, ст. сл. добродѣтель, калька з гр. euergétes. (Чинити добро, ст. сл. благодѣти, калька з гр. euergetéin); лат. benefactor — доброчинець, добродій. В укр. м. „доброчинець” з поль. dobroczyńca.

До́вбання, ст. сл. длъбленіе від длъбати — довбати; р. долбить, ч. dlabati, пол. wydrążać, dłubać.

Лекс. 1627. 323: Рѣзанье, до́вбанье, те́санье.

До́вбати — робити долотом вглиблення в дереві.

Лекс. 1627. 319: Начертаваю — ва́яю, изва́яю, до́вбаю, теш́у, друку́ю.

Лекс. 1596. 8б: Ва́ю — выдо́вбую.

Довг, ст. сл. длъгъ — обов'язок, зобов'язання перед ким; також — провина перед ним; пізніше — борг.

Лекс. 1627 р. 53: „Долг — што кто кому винен”.

„До́вга скринька” — крилатий вираз; з р. „долгий ящик” — відкладання справи на далеко вперед. В канцелярії великі стоси паперів, а для них довгі скриньки.

До́вгий, ст. сл. длъгъ, р. долгий; поль. długi.

Слово о п. І. 1187 р.: Длъго ночь мрькнет.

Довгоде́нствіє, арх., ст. сл. длъгодьньствіє, калька (перебитка) з гр. makremería — період довгих днів; а дальше — довговічність.

Лекс. 1596. 11б: Долгоденствіє — долгій вік.

Довгота́ — довжина́, ст. сл. длъгота, р. долгота, пол. długość.

Лекс. 1627.: „Тѣло всякоє три образы величества имѣєт, сирѣч: долготу́, широту и толстоту”.

Довготерпіння, ст. сл. длъготрьпѣніє, калка з гр. makrotymía — терпіння, що триває довго.

Лексикон 1627 р. розрізняє: „Д о л г о т е р п е н і є ест єдин против другому, а т е р п е н і є — против обцых (чужих). Долготерпеніє — где можется кто помстити, а терпеніє — где не можется помстити”.

До́від — доказ, свідоцтво; ст. сл. доводъ; поль. dowód; і хоч це слово ст. слов. походження, до нас воно попало в літерат. мову з польського dowód; в укр. народній тільки доказ, доказувати, доказаний і т.д.

Лекс. 1627. 267: Наука, до́вод, при́клад.

„Д о́ в о д, причина”, Лекс. 1627, 83.

Довір'я, довіряти, довірливий (ст. сл. довѣріє, довѣряти) — споляганння на чию чесність.

Дово́дити, ст. сл. доводити — допровадити кого (що) до кого (чого); завершити що (д о в е с т и діло до кінця); доказувати, давати свідчення.

Лекс. 1596. 14б: Извѣт — до́вод.

„До́вший” часто вжив. в З.У. зам. до́вгий: Жили довший час в згоді. Е. Зб. VI. 15. Від довшого часу. Р. К. 1921. № 9. На Сході такого звороту немає, тут у цім розумінні — довгий.

До́гма з гр. dogma (dogmatos) — вчення, встановлений погляд. У богословії (теології): бездоказове основне встановлення віровчення, обов'язкове для всіх членів Церкви, що устійнене як незаперечна істина (правда), яка не підлягає критиці.

Лекс. 1627. 273: Статут христіанскій, до́ґма.

„До́гмат Святий”. — Лекс. 1627 р. 328 інформує: „Зобраньє правовѣрных єст оцыркло́вано До́гматами Святы́ми”.

Лексикон 1627 р. ст. 19: „Веленіє — до́ґмат, наука, устава".

Лекс. 1627. 205: Начинаем до́ґматы полагати.

Лекс. 1627 р. 19: „Веленіє — д о́ ґ м а т, наука, устава.

Догоджа́ти (ст. сл. угождати; р. угождать; поль. dogadzać, zadośćuczynić) — діяти в угоду кому, діяти згідно з чиїм бажанням.

Лекс. 1627. 264: Угаждáю — догóджую.

Догóдження — таке діяння, щоб догодити кому, діяння в угоду кому. Див. догоджати.

Лекс. 1627. 271: Успокоéнье, догожѣнье.

Додéржати — дотримати, від держати (ст. сл. дръжати).

Не додéржал послушенства. Катих. 1645 р. 13.

Додільна сорочка — сорочка додолу, довга. Набрати додільне платтячко, Свидн. 103.

Додóму, зах. укр. домів (пор. долів). Пішов сам додому, Гр. 53. Він пішов д о д о м у — значить пішов туди, де він живе. Пішов д о д о м у — значить пішов у тому напрямку, де є якийсь житловий будинок.

Додóлу — вниз; зах. укр. долів. Додолу верби гне високі, Шевч.; ст. сл. долу — від ст. сл. долъ, укр. діл, рос. долъ, пол. dół.

Дозволя́ти — давати дозвіл на що; від ст. сл. волити — хотіти, воліти; звідси ст. сл. изволити — зволити, виявити добру волю, схотіти, позволити.

Лекс. 1596. 2б: благоволю — зез'воля́ю.

Дозирáти — наглядати за чим; пор. ст. сл. дозрѣти.

Мѣстца такіє дозирати, которыє ратýнку потребуютъ. Катих. 1645 р. 43.

Дóзір — нагляд; ст. сл. дозоръ; пор. ст. сл. дозрѣти; рос. дозоръ, пол. dozór.

Всѣ речи Бог в дозóрѣ Своєм маєт. Катих. 1645 р. 12.

Дозóрець — сторож, наглядач; дозорець — з поль. dozorca.

Лекс. 1627. 227: Смотритель — дозóрця.

Доїлиця означало вдавнину тільки мамку, цебто ту, що кормила персами дитину. „Життя Костянтина Философа": Єгда же роди и (його) мати, въдаша и (його) доилици, дабы и доила. В Словнику П. Беринди 1627 р. на ст. 53 читаємо: „Доилица — мамка". Див. доїти, дитя.

Д о ї т и визначало вдавнину тільки годувати персами. Мінея 1096 р.: Млѣкомъ доила єси Питателя всѣмъ 43. Съсьцема доила єси, Мінея XII віку. А кто дѣтя доить, мати или коръмілица. Наука. Анна доить Отроковицю (див. Срезневського „Матеріалы" І. 691-692). Горе же в чрев (ѣ) імущим і доящим во дні ты. Новий Завіт 1355 р. к. 13 б. І тільки значно пізніше постало нове значення цього слова, — витягувати молоко з вим'я, щоб годувати. Див. доїлиця, дитя.

Лекс. 1627 р. 53: „Дои́лица — мамка".

Докінчи́ти — довести що до кінця, завершити; пор. ст. сл. коньчити, искончити; від ст. сл. коньць — кінець; коньчина — закінчення, кінець, далі ст. сл. коньчина — смерть.

Слово о п. І. 1187 р.: Ту пир докончаша.

Доконáти — довести докраю; завершити що; здійснити намічену мету; позбавити кого життя; пор. ст. сл. конати — доводити до кінця; пор. ст. сл. коньць — кінець.

Лекс. 1627. 450: Салим — докóнаная.

Докорінний — сягаючий до кореня, фундаментальний; докорінно — до кореня, до кінця в глибину; пор. стл. сл. корень, рос. корень, пол. korzeń.

Докоря́ти — чинити докір кому за що; висловлювати своє невдоволення кому через що; пор. ст. сл. корити, укорити — докоряти; ст. сл. укоризна, укора — докір.

Лекс. 1596. 22: Укоря́ю — осмѣвую. Укори́зна — насмѣви́ско.

Дóктор — особа з академічним ступенем доктора; з лат. docere — вчити; doctor — учений, учитель. Ті люди, які не знають, що д о к т о р це людина з науковим ступенем доктора, помилково думають, що тільки лікар є доктором.

Лекс. 1627 р. 26: „Врач — лѣкар, дóктор". „Врачевство — лѣкарство, доктóрство".

Лекс. 1596. 7: Врач — лѣкар, дóктор. 7б: Врачевство — докторство.

Докучáти, надокучати — не давати кому спокою будьяким способом, надоїдати; бути прикрим, „влізливим", нахабним.

Лекс. 1627. 238: Не даю покóю, докучáю, перешкóджую.

Доку́чливий — той, хто докучає, не дає кому спокою будь-яким способом.

Лекс. 1627. 191: Доку́чливый, тяжкій, при́крый.

Доли́на, вдолині — часте в зах. укр. говорах в розумінні н и з; в Сх. У. звичайно н и з, в н и з у. Пор. ст. сл. долъ — діл; пор. долішній — нижній, долівка — вимазана глиною поверхня землі в хаті; пор. долі (переважно в З.У.) — внизу. В укр. літ. мові долина — це площа між двома пагорбами.

Лекс. 1627. 266: Удоліє — доли́на.

Лекс. 1627. 310: Юдоль — доли́на.

Лекс. 1627. 202: Розлой - - доли́на. Чески удо́л, далматски лука.

До́лі, арх. — внизу; зберігається головно в зах. укр. діялектах; пор. ст. сл. долу.

До́лів - - діял. зах. укр.; давнє д о л о в ъ; на Сході: додо́лу, до́лі, вниз, на землю. Додолу верби гне високі, Шевч. Лягло долі погідне море, Коц. 14. Пор. діялект. зах. укр. долі — внизу; ст. сл. долу.

Долівка — земля (замість підлоги) в хаті, вимазана глиною.

Доло́ня, -ні, ст. сл. длань, слово всеслов'янське: б. і серб. длан, чс. dlaň, п. dłoń, рос. ладонь; пор. лит. delnas.

Лекс. 1627. 420: Каф — доло́нь.

Лекс. 1627. 168: Стопа — четыри долони, долонь — четири пальцѣ.

В народній стилістиці: „Видно, як на долоні".

Долото́ — рід знаряддя для довбання дерева; ст. сл. длато, рос. долото, поль. dłuto.

Лекс. 1627. 297: долото́.

Лекс. 1627. 297: Инстру́мент яко нож, долото́.

До́ля — таке життя, яке кому призначене, згідно з вірою в призначення; „доля" — поняття міфологічне: ст. сл. судьба, судьбина — таке життя, яке кому судилося зроду; рос. судьба, участь; пол. dola; лат. fatum, гр. moira. В грецькій міфології мойри - - три богині (сестри) долі: Клото, Лахесіс і Атропос.

Лекс. 1627. 225: „Случай нуждный — зряджѣньє Божеє, от Бога обецання потреба, доля, як звѣздныи планеты нахиляют дѣяти что, але не примушают. Ел. Имармени".

В народн. стилістиці: „д о л я усміхнеться" — поталанить, пощастить.

Дома́ха див. Домна.

Доме́тій чи Дометія́н — ім'я; лат. значення смиритель. В Лекс. 1627 р. 363: „Дометій — свыше дарований. Дометіан — з лат. домашник".

Домі́в — діялектичне, дуже поширене в зах. укр. говорах, з давнього д о м о в ъ; літер. додо́му: Послі обіду хотів іти додо́му, Кул. 286.

Домі́вка — житлове приміщення; місце сходин організації — напр., студентська, пластова домівка.

До́мна, Домнікія — ім'я; л. domina — пані; ст. укр. госпожа́. Пар. Домаха. В Лекс. 1627 р. 369: „Домна — пани. Доміка — госпожа".

Домініка, Доминіка — ім'я; лат. знач. Господня.

Домови́к, укр. міфол. — домашній („родинний") божок; походить від „дім" — ст. сл. домъ.

Домови́на — труна, гріб. Може замість тяжкого й грізного „гріб" постало лагідніше „домовина" — дім, як слово евфемічне, цебто більш м'яке (замість „грубого").

На землях З.У. часте тру́мна — з поль. trumna.

Ляжу в чужу землю, в чужій домовині, Шевч. 34.

Дона́т — ім'я; лат. donatus — подарований.

Допе́рва — діял. зах. укр.; літерат: допіру, оце, тількищо. Ст. сл. топрьво, топервo.

Допі́ру з давнього топєрво, рідше — допіро; визначає: оце, тількищо, ось. Радий, наче допіро народився, Рудч. Ск. II. 160.

Походження форми слова д о п і р у трудно вияснити, але одне ясне: ми це слово здавна мали й без польського впливу. Ось у „Повісті временних літ" під 988 р. читаємо, що Володимир, вичунявши від хвороби очей, прославив Бога, кажучи: „Т о п е р в о уведѣхъ Бога истиньнаго" (= допіру пізнав я правдивого Бо́га). Як бачимо, слово д о п і р у, що постало з давнього т о п е р в о, відоме в нашій мові з найдавнішого часу, бо ще в XI в. воно було в нас, а тому її не можна звати це слово польським.

Як саме наше д о п і р у, д о п і р о постало з давнього т о п е р в о — не ясно.. Вдавнину писали д о п ю р о або д о п ѣ р о, а це б говорило, ніби тут і постало з е процесом: топерьво > доперво > допірво > допіру

(але проти цього говорить те, що єр у нас звичайно не змінюється, — як ось, напр., у слові перший). Значення цього слова позосталося в нас стародавнє: тількищо, зах. укр. щойно, ось тільки, тепер у перший раз. Топерво постало з „то перво" так само, як німецьке erst із erster. Із топерво постало кілька форм, напр., тепер, також доперва й допіру-допіро. В західніх українських говорах дуже поширене доперва з тим самим старим значенням, напр. „Одарка" А. Чайківського 1921 р. ст. 33: „Вона стала розглядатися і доперва тепер покмітила, що вона не вдома". Форма допіро дуже давня. Brückner (Słownik etym. 94) подає її для польської мови з 1407 р., але з XV в. ця форма відома і в Метриці Литовській, як допѣро. Форма допіру (з -у на кінці, за родовим відмінком, як додому) панує на цілій Наддніпрянщині, як і форма допіро. Форми ці широко знані в мові народній, що впливу польського менше зазнала. Напр., у казках Рудченка: Радий, наче допіро народився II 160. Чубинський: Повів їх до клуні, та й допіру дає їм пообідати III 157. Чого я допіро плакати учуся 450. Б. Грінченко („Три питання нашого правопису" 1908 р. ст. 17): „Поява починаться допіро з XIV віку". Отже, як бачимо, допіру-допіро — це наші давні слова, широко відомі в мові народній і в літературній. Коли б це було польське слово, то трудно допустити, щоб воно так глибоко охопило всю українську мову. Західньоукраїнського „щойно" східньоукраїнська й літературна мови мало знають, — уживають тільки допіру.

Ось іще приклади з „Проблема хліба" В. Підмогильного, Київ, 1930 р.: Допіру справді відбулася казка 132. Спогади про події, що відбулися допіру 130. З наслідків події я скористався оце допіру 129.

Допр — рос. „Дом принудительных работ" („Дім примусових робіт") — советська назва тюрем (в'язниць).

Доремедóнт — ім'я; по-грецькому означає: на списах несений цар. В Лекс. 1627 р. 394: „Дори́медонтъ: Кóпіемъ царствўіа".

Дорóга і путь — синоніми: дорога — реальна й коротша, путь — часто абстрактна й довга. Напр.: Дорога до міста. Але: В житті стелиться широка й довга путь.

Ст. сл. путь (з великим юсом замість у). У ст. сл. мові путь чоловічого роду, в укр. мові — жін. р.

Дорога, гебр. dereh, в біблійній мові визначає життя. Пор. Буття 6. 12, Єр. 7. 23, 16. 17, 18. 11. Пс. 1. 6. Єз. 7. 3, 11. 21.

Дорóга царськá, з д. євр. derech hammelech, пор. Книга Чисел 20. 17, 21. 22, ц. сл. путь царскій, гр. odos basilike, у Вульгаті via publica або via regía, — це широка, добре вбита дорога, що нею ходили царські війська та купці. Такі дороги ще перед появою Книги Чисел звалися на Сході царськими (derech hammelech), а тепер звуться там султанськими. У нас у Галичині виложені камінем дороги завжди звуться цісáрськими дорóгами.

Дороги́й — коштовний; переносне значення: близький чиєму серцю; ст. сл. драгъ, рос. дорогой, болг. драг, чесь. drahy, поль. drogi.

Слово о п. І. 1187 р.: Помчаша драгыя оксамиты.

Слово о п. І. 1187 р.: Кая раны дорога.

Дорóслий — той, хто доріс до віку зрілої людини, змужнілий. В народній мові часто кажуть „великий", — „він уже великий" (замість дорослий).

Дорóслий самъ через себе. Катих. 1645 р. 46.

Дорофéй — ім'я; ст. сл. Дорофей. гр. Дар Божий, Богом дарований.

Доручáти — давати до руки, передавати головно з рук у руки; корінь рук-; пор. англ. hand — рука, to hand — доручати.

Порівн. корінь: рук- в словах рукоя́тка, рýчка, рукáв, ручáтися, поручáтися, поручáти, вручáти.

Досáда — неприємність, ст. сл. досада — обида, досадити — зневажати. Давні пам'ятки часто знають це слово. У всіх цих словах до- приставкове.

Лекс. 1596. 11: Досáда — зелживость, посоромоченье. Досажáю — льжу, сромочу.

Лекс. 1627. 169: Поругаеми суть — досаду приемлют.

Дóсвітки, -ків, — це збори дівчат і парубків, „вечерниці", що затягуються аж „до світу", до ранку (коли починає світати). Дівчата збираються гуртом, щоб прясти.

Дóсить — вистачально.

Лекс. 1627. 265: Удовли єго — учинилы єму к воли дóсыт. Удовляюся — дóсыт маю.

Дóсить чинитъ за грѣхи. Катих. 1645 р. 57.

Д ó с ы т маємъ день на своєй нендзы. Катих. 1645 р. 71б.

Лекс. 1627 р. 53: „Обилно имам, дóсит маю, гойне

Лекс. 1627 р. 53: „Обилно имам, дóсит маю, гойне заживаю". „Довлѣет — дóсыть" 53. „Довлѣет ти — дóсыт ти єсть, дóсыт маєш" 53.

„Безрозумный — не чинячій досыт своєй повинности" Лекс. 1627. 1Л5.

Слово д о с и т ь постало зо стародавнього „до сыти", цебто до ситости, до задоволення. Слово „сыть" — ситість. Вираз „до сыти" перше визначав наїстися до ситости. Ось приклади. „Слово философа" в „Повісті врем. літ" під 986 р.: Ядяхомъ мяса, лукъ, хлѣбы до сыти. Златоструй XII р.: Не дають имъ до сыти ясти. В російській мові це значення позосталося й тепер: наесться досыта. Дуже рано вираз „до сити", що його вживано спершу тільки в розумінні наїстися, став визначати взагалі всяке задоволення, цебто набув уже нашого абстрактного значення. Але довго це слово писалося „до сыти" чи „досыти", і тільки пізніше кінцеве **и** зредукувалося, й постала теперішня наша форма д о с и т ь. В Іпатієвім Літописі під 1140 (6648) р. читаємо: Оже ти, братъ, не досити волости, всю землю Рускую дьржачи, а хощеши сея волости (І. Срезневський, подавши це речення в праці „Матеріялы" т. І, зовсім неправдиво пояснює слово „до сыти" від „дошти, дошу" — знаходити). З XIV в. знаходимо в пам'ятках уже форму „досить" без кінцевого **и**. Таке „досить" часте в українських грамотах. Напр. Перемиська Грамота 1386 р.: Єсмы казал сѣна насѣчи досить на стадо твоє, то насѣчено єго досыть. Зудечівська Грамота 1413 р.: А при том были свѣдци . . . иныхъ досыть при том было добрыхъ (ця формула часта в наших грамотах). Ланчицька Грамота 1433 р.: Чинити подлугъ листовъ, яко жь на нихъ досыть явно єсть выписано. Досыть їх. Пересопн. Єв. 1556 р., Лука зач. 108. Словник П. Беринди 1627 р.: „Довлѣєтъ — досить". „Ключ Розуміння" 1665 р. І. Галятовського: Дóсить стало 36б. „Досить чинити" в розумінні „задовольнити" постало в нас рано, але головно як юридичний термін (пор. польське dosyć uczynić, zadość uczynić). В жалованій грамоті Олександра Витовта литовським жидам 1388 р. читаємо: Єстли бы хрестьянинъ жиду рану нѣкоторую задалъ, винный ранному маєтъ досыть вчинити. Тежъ, сли бы хрестьянинъ жида вдарилъ, вдареному маєть досыть вчинити. Полтавські судові акти 1664 р.: Досить чинячи справедливости святой 16, Каленик Хвеска нагородил и на всемъ оному досит учинил 41. Стародубсудові акти 1666 р.: Чинячи мы досыт великаго государя указу 52, Досить указу нашому чинячы 69. В Крехівськім Апостолі 1560-х р.р. повно форм „досить" уже зовсім у нашім теперішнім значенні: Мѣли часу досит вернутися 577. І тепер досит того бывает 627. Хотячи тому досит учинити 32. Залишки старого „до си́ти" позосталися в наддністрянськім наголосі цього слова: тут у слові „доси́ть" наголошують по-давньому **и**, тоді як у Придніпрянщині наголошують **о**: дóсить, теж із старого „дó сыти". Все вищесказане дає змогу твердити, що наше „дóсить" не полонізм, а своє притаманне стародавнє слово. Навіть вираз „дóсить учини́ти" в вищеподаних прикладах не має виразного польського зафарбування. Крім „дóсить" українські говори знають ще „досита" й „доста". Ю. Шкрумеляк, „Огні з полонини": Припасів пороху назбирав я досита 188. Номис, Приказки ч. 1614: Ми їмо з корита та доси́та.

Доскона́лий — завершений, повнісний, знаменитий; походить з поль. doskonały; пор. чеське dokonaly. Корінь кон-; пор. ст. сл. коньць. Досконалий — ст. сл. съвръшенъ; ст. укр. совершений. В Словн. Грінч. совершити — в значенні завершити.

Церков о всем доскона́лую науку подала́, Катих. 1645 р. 2.

А кто ся боитъ, не єстъ доскона́лый въ милости. Катих. 1645 р. 35.

Лекс. 1627. 461: Суламітіна — доскона́лая.

Лекс. 1627. 450: Салим — доскона́лый.

Зачала досконалого чловѣка. Катих. 1645 р. 19б.

Доскона́лымъ завше єстъ. Катих. 1645 р. 49б—50.

Доскона́лість, -лости — завершеність, викінченість; походить з поль. doskonałość. Див. досконалий.

„Цнот доскона́лость". Лекс. 1627 р. Пер.

Лекс. 1627. 243: Совершенство — доскона́лость.

Дóста — зах. укр. діялектичне; походить із ст. укр. дóсита; літерат. досить. Мудрій голові досить дві слові. Ном. № 5912.

Достáток — достатність засобів прожитку, майно; ст. сл. достатокъ; рос. достаток; поль. і чеське dostatek. Пор. ст. сл. досталь — досить.

Лекс. 1627. 180: Достаток великий, обфитость.

Лекс. 1596. 21: Обиліє — достáток.

Достáточно — з поль. dostatecznie; укр. літ. достатньо. Жити достатньо — жити в достатках; пол. dostatecznie в значенні міри — укр. задовільно.

Лекс. 1627. 311: Достатéчне, достáтне.

Доступúти — дійти до кого, чого; скористати з можливости доступу до кого, чого. Пор. стопа (ст. сл. стопа), ступити, звідси до-ступити.

Д о с т у п и т и в значенні осягнути що — походить з поль. dostąpić; напр. „доступити щастя" — укр. зазнати щастя.

Д о с т у п и́ т и дѣдицтва мают. Катих. 1645 р. 7.

Дóтеп, -пу — гострість розуму, жарт. Ст. сл. остроуміє; арх. довтіп; чесь. vtip — duvtipnost'; поль. dowcip; дотепний — розумний, гострий на язик.

„Благоразуміє — дóвтѣп, остростъ розума", Лекс. 1627 р. 9.

Дотепéр, зах. укр., — досі; пор. пол. do teraz — dotychczas; сх. укр. досі, до цього часу. Ст. сл. досѣлѣ, досѣль. — Шевч. „І досі сниться..."

Дотéпний див. дотеп.

„Довтѣпный в мовѣ", Лекс. 1627 р. 17.

Дотикáтися — доторкатися; по-російському: прикасаться; ст. сл. прикасати ся; поль. dotykać się, ч. dotknouti se; ст. сл. дотъкати, доткнути.

Лекс. 1627. 187: Прикасаюся — дотыкáюся.

Лекс. 1596. 15б: Касаюся — дотыкáюся. Касаніє — дотыкáньє.

Дóхнути — розставатися з життям; але вживається тільки в відношенні до тварин; ст. сл. издъхнути, издыхати — умирати; звідси укр. здихати; рос. дохнуть, издыхать, издохнуть; поль. (про тварин) zdychać, zdechnąć.

Д ó х н у т и. Поговірка: „Щось велике в лісі здохло" — трапилася якась велика подія.

Дохóдити з пол. dochodzić (доходити) czego — відкрити що своїм розумом. (Укр. літ. доходити означає наближатися ходою до якого кінця); також умирати.

Лекс. 1627. 205: Разумѣваем — дохóдимо.

Дочáсний — існуючий до певного часу. (А протиставне слово: довічний). Ст. сл. врѣменьнъ, рос. временный, поль. doczesny.

Лекс. 1627 р. 27: „Временный — дочасный".

Просимо теж и о хлѣбъ дочáсный. Катих. 1645 р. 71б.

Алф. 1627. 184: Привременный — дочáсный.

Досифéй — ім'я; по-грецькому означає: даний Богом. В Лекс. 1627 р. 394: „Досиѳеи: Божіє даáніе".

Дочкá — ст. сл. дъшти; основа дък-т — з індоевр. * ghught — доїти, ссати; укр. дочка — димінутив (зменшена форма) старого слова дочь — на зразок річка (з ріка), книжка (з книга). Пестлива форма: дóня, дóця.

Лекс. Лекс. 1596. 11: Дщи —дочкá.

Дóшка, ст. сл. дъска, р. доска, пол. deska.

Зменшена форма „дощечка" від старого дощка.

Лекс. 1627 р. 59: „Дóска — дóщка, дыль, драница. Дщи́ца — таблúца, дóщка, дóщечка, ґонт".

Д о ш к а м и колись також звали книжкову оправу: „Книга въ дъскахъ", а це тому, що тоді звичайно на оправу брали грубу дубову дошку. Звідси й пішло наше: Прочитати книжку від дошки до дошки, цебто від початкової передньої части оправи до задньої, від початку до кінця. Пор. у А. Чайківського, „Малолітній": Прочитає книжку від дошки до дошки. Цей таки вираз відомий і іншим слов'янським народам.

Дощ, ст. сл. дъждь, рос. дождь, болг. дъжд; поль. deszcz, чесь. dešt'.

Слово о п. І. 1187 р.: Итти дождю стрѣлами.

Лекс. 1627. 467: Шата верхняя от дожчý.

Лекс. 1627 р. 53: „Дождúт — дожч идет, дожч падает".

Д о щ і д е (а не падає чи „паде").

Є багато виразів, які кожен народ витворив собі посвоєму. Мова польська витворила раціоналістичне deszcz pada. Але мова українська від глибокої давнини уособила

(персоніфікувала) собі це явище, бо вдавнину ми взагалі на природу дивилися, як на прояви живих сил. Ось тому й постали персоніфіковані вирази: дощ іде, сніг іде. Пор. д. євр. matar jored — дощ сходить.

Слов'янські народи по-різному передають цей вираз, напр. серб каже: падне дажд, хорват: dežuje, болгарин: вали дъжъ, чех: prši, словак: prši dázd', росіянин: идет дождь. Українці затримали стару слов'янську форму: идетъ дождь, пор. в Новому Заповіті: да снидетъ дождь.

В східніх українських говорах звичайно говорять „дощ іде". Те саме й у говорах західніх у живій мові, але серед нашої інтелігенції в Галичині панує „дощ паде" за польським deszcz pada.

В літературній нашій мові вживається тільки „дощ іде". Наша старовина знала так само тільки „дощ іде". Напр. в Остромировій Єв. 1056 р. Мт. 7. 27: Сънидє дъждъ. Те саме дають усі Євангелії X-XI в. Пор. ще Апок. 11. 6: Снидеть дождъ. Слово о полку Ігореві 1187 р.: Іти дождю стрѣлами 101. У Данила Заточника: Ни сонце сіяєть, ни дождь идеть. Пор. пісню: Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику. Дощ капає, ллє, січе.

Дощáдку, арх. — зовсім, цілком. Дослівне значення: „до (останнього) нащадка". Цей вираз походить від старого укр. щадок — потомок (Словн. Желех.), ст. сл. съ чяда (с чада) — з дитини; звідси укр. нащадок.

Лекс. 1596. 96: Всячески — дощáдку.

Дощéнту, з поль. — донця, дощадку, „до останнього нащадка"; пор. нащадок — ст. укр. щадок (див. дощадку); пол. doszczętu — цілком, до тла, до основ. Найчастіше у фразі: „Зруйнувати дощенту" — з поль. „zrujnować doszczętu".

Лекс. 1627 р. 38: дощáдку.

Лекс. 1627. 295: Аж до щáду, аж до дна.

Д о щ е н т у, — див. РМ 1933 р. ч. 7, ст. 231-232.

Драб, з поль. drab, а це з іт. trabante; в Сх. У. не вжив., тут — обірванець, голодрáнець, босяк, обідранець, халамидник.

Лекс. 1627. 297: Оруженóсец — драб з волочнею або з дáрдою.

Лекс. 1625. 225: драб.

Драби́на — ст. сл. лѣствица, лѣстница (від лѣсти — лізти); серб. лествица, рос. лестница; болг. стлъби, чесь. schody; поль. drabina. Слово д р а б и н а, що наявне тільки в поль. і укр. мовах, походить з лат. drabs — зрізаний стовбур дерева; а також усе те, що зроблене із стовбурів дерева.

„Лѣствиця — драби́на". Лекс. 1627. 111.

Драгýн — з фр. dragon; з. укр. дра́ґон з п. dragon.

Драгуни — давній рід кавалерії, яка під час бою спішувалася. Драгуни за нашого часу не відрізняються від інших родів кавалерії нічим іншим крім своїх одностроїв.

Дрáкон з гр. drakon — змій, казкова потвора — крилатий вогнедишний змій.

Лекс. 1627. 428: Рыба мóрская, дрáкон, сл. змія́.

„Дракóнські закони" — непотрібно жорстокі закони. Афінський законодавець Дракóн (II в. до Хр.) склав невмолимі жорстокі закони, в яких майже за всі провини присуджувалась кара на горло. Звідси крилатий вираз „драконські закони".

Драни́ця — тоненька дощечка для покриття чого; з польського ґонта. Ст. сл. дьрати — дерти. Лексикон 1627 р. ст. 59: „Дóска, — дощка, диль, драни́ца".

Драп! — звуконаслідув. дряпання кігтями. З в і д с и: дря́пати, дря́пання, дряпонути. З прамови.

Лекс. 1627. 308: Шубрáвец одрáпаный, ошáрпаный, подрáпаный, одертый.

Дрáтва, з дол. нім. Draht, через чеську й польську мови.

Дрáхма, з гр. drachme — монета, рівна євр. шекелеві; восьма частина унції. Гр. drassomai — схопити, схопити рукою; draks — пригорщ; dragma — сніп.

Дрéвній, арх. — давній, старинний; ст. сл. древьнь (також ветъхъ), в З.У. старовинний.

Лекс. 1627. 317: Дрéвній, вéтхій — старожи́тный, шляхéтный.

Дременýти, місцеве дрепенути, — рухонаслідувальне слово.

Дриг! — рухонаслід. швидкого поруху чим, особливо ногою. Звідси: дриґати, дриґання. Також: дриг, дриґати. З прамови.

Дрижа́ти — тремтіти; ст. слов. дръжати, дрьгати, дръгътати.

Лекс. 1627. 275: Дрижу́ от бо́язни.

Дрижа́ння див. дрижати.

Лекс. 1627. 306: Шатаніє — дрыжа́ньє. Шатаюся — дрыжу́.

Лекс. 1627. 265: Дрижѣньє от зимна або от боя́зни.

Дріма́ти — бути сонним, оспалим. Рос. дремать, серб. дремати; пол.drzemać. Задрімати — злегка заснути. Здрімнутися — бути в недовгому півсні. Дрімота — сонливість. В народн. пісні: „Ой, ходить сон коло вікон, а дрімота — коло плота...”

Слово о п. І. 1187 р.: Дремлет в полѣ гнѣздо.

Дрись! — звуконаслідув. для шумного випорожнення. Звідси дриста́ти, дрищу́. З прамови.

Дріт, дро́ту, з нм. Draht; дротя́ний; рос. проволока, болг. провлак, пол. drót, ч. drát. Дроти — загострені дроти, а також з гачками на кінцях, до в'язання (плетення) чого з пряденої вовни чи з ниток.

‚**Дро́ва,** дров; дрівця́, дріве́ць; давнє дръва. В Зах. Укр. часто зам. д р о́ в а кажуть д е р е в о.

Дрого́бич, -ча — стародавнє місто Львівської области, яке належало до Київських земель. Народній переказ розповідає, що давнє село звалося Бич, і було зруйноване в XIII ст. під час татарської навали, а трохи пізніше біля нього постало нове місто, „Другий бич” чи Дро́гобич.

Друг, ст. сл. другъ — товариш, слуга, — слово весслов'янське. Інд. евр. корінь * dhreu: кріпкий, вірний, товариш, лит. draugas — близький.

Лексикон 1627 р. ст. 58: „Д р у г ъ — пріа́тель албо това́риш, уча́стникъ. Другиня — товаришка.

Дру́гий — це числівник, арх. вторий, лат. secundus. Другого сина діждала собі, Гр. І. 447. Інший — це відмінний, мсц. другий. Ст. сл. въторый — другий (2-ий); ст. сл. другъ, инъ — інший.

Слово о п. І. 1187 р.: Бишася день, бишася другый.

Слово о п. І. 1187 р.: Нынѣ сташа стязи Рюриковы, а друзіи Давидовы 37.

Дружи́на (див. подруг) — шлюбна подруга чоловіка; народн. жінка, ст. сл. супруга; арх. дружина — загін (відділ) війська; ст. сл. дружина. В Сх. Укр. в народн. мові „дружина” означає й „мужа” — шлюбного чоловіка жінки. Див. Словн. Грінч.

Слово о п. І. 1187 р.: Храбрая дружина 29.

Слово о п. І. 1187 р.: Дружину твою, княже, звѣри кровь полизаша 34.

Слово о п. І. 1187 р.: А мы уже, дружина, жадни веселия 26.

Слово о п. І. 1187 р.: Здрави князи и дружина 46. Княземъ слава и дружина 46.

Слово о п. І. 1187 р.: И рече Игорь к дружинѣ своєй: Братіє и дружино!

Друзк, арх. — сухі гиляки, хво́ро́ст.

Лекс. 1627. 230: Сохль — друзи суш, хворост, сухіи голи або рочки.

Друк, друкар, друкувати, друкований, і ін., з нім. Druck — тиск, натиск, друк, друкування; drucken — друкувати. Арх. витиска́ти, печатати, печатня (друкарня). Лексикон 1627 р. ст. 58: „Друкую — з алманска вибиваю албо витискаю”.

З друку выданое, Катих. 1645 р. (титул). През друк книжка побликованая (Передмова).

Друка́рня (з нім. Druck — тиск), друка́рський, друкувати. Лексикон 1627 р. 464: „Ти́погр. — форма, кшталт, приклад, друко́ване”. Лист Л. Барановича 1689 р.: „Нехай знову до друкарнѣ приступуєтъ”. П. drukarnia, drukarski, drukować, болг. печатница, ст. поль. tłocznia.

Лекс. 1627. 307: Шта́нба — печатня, друка́рня.

Друкува́ти, див. друк.

Лекс. 1627 р. 58: „Друкую — з алманска: выбиваю албо вытискаю. Зри типог”.

Лекс. 1627. 319: Начертава́ю — ваяю, друку́ю.

Дря́патися — шкрябатися пазурями чи кігтями, чухатися; в переносному значенні: з трудом лізти на щось високе.

„Копошатися — свербѣти или скробатися, драпатися”, Лекс. 1627. 100.

„Ду́ба дати” (з народн. стислістики) — померти.

Дубельто́вий — зах. укр. з нм. doppelt — подвійний.

Ду́вид див. Давид.

Дуда́ — рід музичного інструмента; англ. pipe.

Лекс. 1627. 175: Дуда́, шторт, дуда́р.

Ду́да, арх. — давня оплата за право хрестити дітей в церкві, коли польська шляхта орендувала українські церкви своїм орендаторам, якими переважно були жиди.

„Піднялися за оренди, за жидівські дуди, що терпіли — не стерпіли убогії люди. П. К. „Досвітки".

Ду́дек, ду́дка, або ду́док, ду́дка, ду́дки — назва старої монети в Україні. На монеті був накарбований орел, якого звали одудом, — звідси й постала назва ду́дек. Брюкнер 102 подає: „Орла на дрібних польських жигмунтовських монетах жартівливо називали одудом, пізніше так само називали монету". Вартість монети — 18 коп. (Є. Чернов 39-40).

Ду́дка — рід музичного інструмента.

Лекс. 1627. 229: Пищалка, флетня, фуяра, дуда́, сурма́.

Ду́длити — (народн.) багато й похапцем пити що. Старе звуконаслідування.

Дудніти, з п. dudnieć — торохтіти, гуркотіти.

Дуду́! — звуконаслідув. музики. Звідси дудка, дуда́, дудіти, дудіння.

Дудь — часта в Україні змінена форма жидівського імени Дувид, Давид.

Дуе́ль, -лі, з лат. duellum - bellum — війна, переносно: боротьба, спірка. Пізніше з фр. duel — збройний двобій, переважно за образу чести, з польського „поєдинок" — герць.

Дужи́й — перше значення здоровий (не хворий) протилежне — недужий, недуга. Пізніше виробилося значення „великий", як у нашім „дуже". Так само розвивалося значення слова „здоровий" — не хворий і великий.

Похідне слово: дужатися — змагатися фізичною силою; дужання — змагання борців.

Лекс. 1596. 31: Храбр — мужный, ду́жій. Храбрость — мужность, ду́жость.

Дуле́би — за Далем це слово довго було в народній мові, особливо в південновеликоруській, як слово лайливе: невіжа, дурний і т. ін.

Ду́ма — стан глибокої мислі.

Слово о п. І. 1187 р.: Уже намъ ни мыслію смыслити, чи думою сдумати 20.

Ду́ма — народній епічний твір, що співається в супроводі кобзи чи бандури.

Ду́мка — причиново пов'язані ідеї; арх. мисль.

Думка. „Спало на думку" — пригадалося, постановити. Рос. „прийшло на ум".

Дуна́й — Дон — Дніпро́ — Дні́стер. — Про назви цих річок багато писано, і тепер запанувала така думка. Дунай кельтського походження, Dānuvius, від пня dānu — „вода"; від кельтів слово перейшло до готів, що знали Dūnavi, Dūnaujos (а звідси може й форми Дунай—Дунав); від готів перейняли назву слов'яни.

„Дунай" у значенні „вода", „річка" дуже поширене у всіх слов'ян, пор. в Польщі річку Dunajec (в XIII в. — Dunawec), оселі: Dunajec, Dunajów. Те саме бачимо в українській мові: в наших піснях дуже часто згадується про Дунай, як про річку чи воду взагалі. В Галичині, вже підліток, що до школи ще не ходив і про Дунай від „учених" нічого не чув, побачивши по зливі більшу текучу воду, каже: „Який Дунай!". На Волині, Крем'янеччина, є село Дунаїв. Часте в нас прізвище Дунаєвський.

Іранське dānu — вода лежить і в основі назви річки Дон, пор. осетитинське don — вода, річка, звідси Англія знає кілька Донів-річок.

Не слов'янські назви й Дніпро, Дністер; їх пень виводять із сарматського dăna (наше дън-) річка, що зовсім близьке до dūna — того ж значення.

Російський учений А. Соболевський глибоко виводить ці назви з сарматського: Dăna - Ipr, Dăna - Istr, де dăna — річка, Ipr, Istr — ймення сарматських героїв. Річки ці інші народи по-різному називали. В мові осетинській слово „дон" визначає „вода", а також „річка".

„Дунай" у „Слові о полку Ігореві" 1187 р. — вода взагалі: „Дівиці поють на дунаї", „На дунаї Ярославнин голос слишиться".

Ду́рень, ду́рня — нерозумна людина; рос. дурень, дурак; чес. dur, hlupec; пол. dureń, głupi.

„Буй — юрад, ду́рень, глупый, дурный", Лекс. 1627 р. 15.

Лекс. 1596. 34: Юрод — ду́рень, глупый, блазен. Юродивий, дурный, дурѣючій. Юродству́ю — дурѣю, блазную.

Лекс. 1627. 272: Уро́д — глупый, ду́рень, бла́зень.

Д у́ р е н ь, синоніми до нього: „Байстрюк! Дармоїд! Харцизяка! Гольтіпака! Шибеник! Дурень! Ледар! Бовдур! Телепень! Шалапут!" (К. Басенко: „Дітям до 16", 1964 р. ст. 9).

Дурма́н, -ну, з перс. дарман, — лік, лікувальний засіб. Дм. 533.

Дурни́й — дурень, нерозумна людина. В народ. мові означає також божевільну людину.

Лекс. 1596. 2: Безумен — дурен. Безумству́ю — дурѣю, глупѣю.

Лекс. 1627. 311. Юрод — ду́рень, глу́пый, блазень. Юроди́вый — глупый, дурный. Юродствую — дурѣю, блазную.

Дуси́ти — зах. укр. з п. dusić; в Сх. Укр. — д у ш и́ т и. Недоляшки душили Україну, Кул. 89. Походить від ст. сл. духъ.

Дух, ст. сл. духъ; звідси зідхати, надхнений і т.п., що асиміляція давно вже переробила на зітхати, натхнений і т.п. Пор. в Крехівськім Апостолі 1560-х років: надхнення 494; з надхненя 319. Учит. Єв. 1619 р.: над'хненихъ 5. Але вже в Київській Учит. Євангелії 1637 р. маємо: Богом натхненых голосов послухаймо 64-65. Рильський: „13 весна", пише етимологічно: Матері зідхнули 50, Зір надхнений 67. Його ж „Пан Тадеуш": Надхнено 5, Таке чуття в зідханні 15. Ліг зідхаючи 37. Колесник: „Боротьба" („Життя й Революція" 1932 р. кн. 2-3): Зідхнув 10, Полегшено зідхнули 23, Надхнений 21, Надхнених долонь 22, Пал надхненої промови 26, Надхнений натовп 39 і т.п. Літературний правопис вимагає тепер писати надхнений, зідхати.

Духа́н, -на — маленька крамничка з продажем вина на Кавказі. З араб. дуккан — крамничка перейшло в Закавказзя як „духан". Дм. 558.

Духи́ — стара назва для перфумів, а це з д. євр. nefeš — душа. У Пророка Ісаї (3. 20) знаходимо свідчення, що дочки Сіону вживають vatte hannefeš — „доми душі", цебто скринечки з духами, з перефумами.

Духове́нство (іменник збірної форми) — духовний стан; особи в сані священства. На сх. укр. землях також є слово д у х і в н и ц т в о.

Духо́нін Н.Н. (1876-1917) — російський протиреволюційний генерал. Вбили його солдати 20.XI(3.XII) 1917 р. Від нього пішов вираз: „Відправити в штаб Духоніна" — позбавити життя, вбити.

„Дуфа́ти кому" — зах. укр. з п. dufać. В Сх. У. — надіятися, покладати надію на, арх. уповати. Див. уфати.

Ду́чка — дірка, вхід до чого: дучка до погреба, слово полтавське та південнокиївське. Слово старе, відоме і в п. мові duczka. Пор. „гра в дучки" на Волині.

Душа́, гебр. néfeš, в біблійній мові це часто „життя". Слово д у ш а (походить від слова д у х) по-грецькому означає psyche; по-лат. anima.

Душа — найголовніше в людині (Матвія 16. 26), тому часто це синоніми. Пор. убивця — душогубець. В народній мові слово „душа" й далі часто вживається замість слова „людина". У Шевч. „подушне" — податок від душі, цебто від особи.

„Д у ш а в п'ятки сховалась" — я сильно злякався, р. „душа в пятки ушла", англ. his heart sank into his boots: його серце впало в його черевики.

Д у ш а́. „Відпустити душу на покаяння" — простити, дати спокій.

Души́ти, душу́, ду́шиш, ду́шать; зах. укр. дуси́ти. Див. дусити.

Душогу́бець, -бця — убивця кого. У людини головне душа, тому вбити людину — це вбити душу.

Душпа́стир — перекл. нм. Seelenhirt — „пастух душ".

Дя́дько, дядьо — брат батька чи матері; пор. д. євр. dod з тим самим значенням, Лев. 10. 4, 18. 14, а dodah — жінка.

Дядько, дядко — назва брата батька чи матері, те саме і в мові російській. Постало з дитячого дя- (рос. дядя), напр. мама, тато. В З.У. панують вуй, стрий.

Лекс. 1627 р. 59: „Дѣд — стáрец, умалителнѣ же дядко, старчик, а не дѣдко: сице бо нѣции обыкоша діавола именовати".

Дя́дько, дя́дьо; в З.У. дзя́дзьо з п. dziadzio, вуй, стрий.

Дядько — широко розросле слово: дядечко, дядьків — дядин, дядьо, дядюсь, дядюшка й ін. Дядина — жінка дяді. В З.У. дядик, дядьо — батько.

В народн. мові „дядьками" також називають старших віком селян. (В Галичині називають їх „вуйками").

Лекс. 1627. 266: (Дядко) Уєц — вуя́шко.

„Дя́дько Сем", з англ. „Uncle Sam" — Америка.

Дяк — причетник в Церкві, що читає й співає. Гр. diákos. Він же часто був учителем у школі, а то й учень — жак.

Лекс. 1627 р. 47: „Граммотник — дѣтоучитель, дяк".

Дя́ка, подяка, дякувати — з д. нім. Dank, danken перше запозичили від німців чехи, від них поляки, нарешті українці. Лексикон 1627 р. на ст. 6 перекладає ст. сл. благодаре́ніє словами „дякова́ньє албо доброє подякова́ньє". На ст. 7 цей Лексикон дає: вдячен, подячливий, вдячний, вдячне, дя́кую.

Абы были чинены дя́кованя за всѣ люди. Катих. 1645 р. 42.

Выхваляємо и дякуємо. Катих. 1645 р. 65.

Лекс. 1627 р. 69: „Злоразуміє — невдячность".

„Благодару́ — дя́кую", Лекс. 1627 р. 7.

Лекс. 1596. 46: Благодару́ — дя́кую. Благодаренье — дя́кованьє. Благодарный — подячли́вый. Благодарствен — подя́чливый.

Дя́кую — переважно в З.У., спаси́бі — в Сх. У.

„Д я к у ю Тобѣ, Отче". Лекс. 1627. 91.

Дя́куючи часто вживають як рос. „благодаря" (а це з нм. dank), літ. через. Слово д я к у ю ч и можна вживати в скорочених причинових реченнях лише тоді, коли справді є за що дякувати, напр.: Дякуючи Богові я таки видужав. Але: Дякуючи дитині моя хата згоріла, — це переклад рс. „благодаря", літ.: через дитину (і в рос. мові в таких випадках не вжив. „благодаря", бо нема за що дякувати).

Дя́тел — одуд; рос. дятель, удод; англ. woodpecker. Слово о п. І. 1187: Дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажуть.

Дьóготь, дьóгтю, дігтя́р, дігтяни́й. Давнє — дéготь або дóготь. Полтав. акти 1667 р.: догот 105, полная мазниця догтю 105.